

821(477)'06

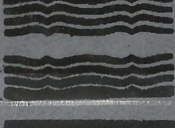
Д-37

Олекса ДЕСНЯК

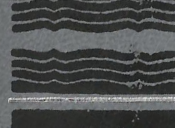
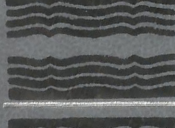
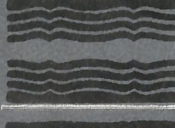

2

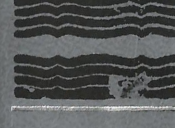
© 1999 by the American Psychological Association, 0893-3200/99/\$12.00 DOI: 10.1037/0893-3200.19.4.444

OVAFKCA
VFCHEK

2

Олекса ДЕСНЯК

Твори в двох томах

Том 2

ВИСОКЕ

Роман

ТУРГАЙСЬКИЙ СОКІЛ

Роман

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»
1989

ББК 84Ук7-44
Д37

До другого тому ввійшли романи «Ви-
соке» (частина задуманої трилогії «Револю-
ція продовжується») та «Тургайський сокіл».

Упорядкування, примітки *І. А. Луценка*

Редактор *А. Д. Войтко*

Д $\frac{4702640201-075}{M205(04)-89}$ 75.89

ISBN 5-308-00342-4 (т. 2)
ISBN 5-308-00343-2

© Упорядкування, примітки,
художнє оформлення:
Видавництво «Дніпро», 1989.

ВИСОКЕ

Роман

Перший розділ

1

Мати з дочкою поверталися з роботи. Ішли, перекинувши серпи через плечі, натомлені, з вітряною смагою на вустах. Ступали босими ногами в збитий кіньми пісок і дослухалися до далекої пісні над Сеймом. Вечоріло. Вдалині, над річкою, звисав білястий туман, піднімався над берегами і плив на поля. Підпідьомкав одинокий перепел. Скрипіли навантажені вози, коли-не-коли злітав окрик погонича. В степу торохтів порожняк — люди поспішали до ночі перевезти ще якусь копу жита до своєї господи.

— Жнивний час, людям клопіт,— сказала мати.

Дочка не відповіла. Ішла мовчазна, зсунувши косинку на плечі, легка й струнка. Пальцями заплітала золотисту косу. У вечірніх присмерках здавалось, ніби в дівчини на білій косинці лежить жмут жовтавого жита. Мати стривожено заглянула в доччині волошкові очі й згадала, що вона і вдень, на полі, була неговіркою.

— Лесю, дитино моя, ти не захворіла?.. Казала ж тобі — не пий холодної води!

Дівчина струснула головою: ні, вона не хвора.

Мовчки ввійшли в село. Між оселями замигтіли вогники — господині готували женцям вечерю. На вулиці пахло колоссям, з дворів тягло свіжоспеченим хлібом. Ішла з поля череда — над хатами плила курява. Скрипіли журавлі... Мати й дочка підійшли до своєї хати, відчинили ворота, впустили корову. Мати, помивши руки, готувала дійницю, Леся дістала із скрині чисту сорочку.

— Мамо, я покупаюсь. Хоч остюки обмию на собі! — переступила через перелаз і зашелестіла між соняшниками. Слідом долетіло з двору:

— Не барися ж! Батько зараз копи привезе, будемо вечеряти...— звук віддався луною над річкою, покотився на луки і згас у тумані.

Леся тихо зійшла на берег. Під ногами плюскотів зелений від темряви Сейм. Річка обгинала село, і в ній хиталися тьмяні відсвіти з вікон. По той бік темніли столітні дуби. Десять за рогом рибалка загонив у сітку рибу — чути удари бовта об воду. Дівчина поволі роздяглася, повісила одіж на вільховий кущ і ступила до води. Обвила довгу косу круг голови і ввійшла в річку. Тепла вода лоскотала пругке тіло, бистрина зривала з ніг. Леся змахнула руками і тихо поплила на середину. Течія зносила вниз, дівчина не піддавалася. Виплила на той бік, сіла на міліні, обмивалася. Дивилась на село. В темряві ледь-ледь вирізьблювалися обриси хат. На схилі зводилися високі тополі, над водою чорніли верби. В Сеймі двоїлись вогники...

На пожежній вежі в селі пробило десятю годину. Здавалося, дзвонили дець у лузі. Леся поплила до одежі. Хтось кашлянув — покотилась луна. Дівчина стрімголов вилетіла з річки і на мокро тіло одягла сорочку. Розчесала косу, схилилась над водою і задумалась...

— Лесю-у-у... — звук полинув через річку, на луги, і дець у лісі відгукнувся: у-у-у...

Дівчина стрепенулась, нашвидку одягла плаття і побігла на гору.

У дворі вмивався батько. Мати цідила молоко. Над оберемком трави форкав кінь. Біля клуні стояв уже спорожнений віз. Батько присів на ганок.

— Готуй, дочко, вечерю... Стомився.

Леся засвітила в хаті. Під стелею загули сполохані мухи. Кролевецькі рушники кидали довгі тіні на стіни. Леся відчинила вікно і заходилася біля печі. Увійшов батько. Сів на лаву й поклав на стіл великі натруджені руки. Взяв шматочок хліба, посолив і обережно поклав у рот. Леся подала борщ. Підійшла до стола мати — почали вечеряти.

Іли мовчки, повільно. Леся — свіжа, причесана — спостерігала за батьком і вже кілька разів поривалася щось спитати, але не наважувалась. Коли батько взяв чашку в парним молоком, дівчина поклала ложку і стиха промовила:

— Віднесу завтра заяву до технікуму.

Мати здивовано кліпнула очима, на півдорозі затримала чашку і поставила на стіл. Стурбована, оглянувшись на чоловіка і сердито відрізала:

— Не вигадуй, Лесю!.. А я думаю: чого ти така заклопотана?..— ще подивилась на чоловіка, шукаючи в нього підтримки.— Для тебе робота й дома знайдеться. Осінь прийде — придане прястимеш! — обійшла круг стола, поклатала руку дочці на голову. Сказала багатозначно: — Ти, Лесю, й без технікуму проживеш!

Дівчина підвела сині очі на матір і твердо сказала:

— Я вчитися хочу!

— Хай людські діти вчаться, у кого достатки є.

Батько відсунув чашку від себе.

— Тепер, Оксано, і ми люди!.. Хоче Леся вчитися — хай іде... Не ставай їй на дорозі.

Підтримана батьком, Леся сміливіше глянула на матір. Оксана підняла фартух, затулила обличчя і, відійшовши до судника, схилилась над вікном.

— Трійко вас було в мене. Двійко й на ноги не встигли зіп'ятися — лиха смерть забрала. І на тебе надії ніякої не було. Слабенька росла. Вижила. Виростила тебе. Думала онуків діжду, а ти кидаєш мене, підеш між чужі люди, а я знову лишуся сиротою. Тобі, Прокопе, ніби й не шкода своєї дитини. Який ти батько?..

Прокіп сидів похмурий, дивився в розчинене вікно, здавалося, дослухався до шелесту серпневої ночі. Потім обернувся і глухо сказав:

— Потерплю, Оксано... А про онуків рано думаєш. Лесі тільки сімнадцятий. Хай поживе на світі, людей побачить і себе їм покаже. Я так думаю...— Він пройшов до дверей.— Буланого відведу на пашу.

Леся мила посуд, прибирала на столі. Мати сиділа на лаві: зажурена, заплаканими очима поглядала на дочку.

— Серця в тебе нема, Лесю... Матір стару не жалієш.

Дочка послалася, обняла Оксану і повела до постелі.

— Люблю я вас, мамцю, і жалію, а тільки вчитися хочу... До міста не так далеко, якихось двадцять верст. У вихідні і в свята додому приходитиму. Колись і ви до мене навідаєтесь. Так і житимемо.

Погасили світло, полягали поруч. Кожна думала про своє. Оксана пестила доччину голову, цілувала пишну косу і тяжко зітхала. На материнській руці дочка й заснула.

Увійшов Прокіп. Роздягся, ліг мовчки.

Під піччю пиляв цвіркунчик...

Через два тижні, в день іспитів у технікумі, Прокіп запряг коня, підкинув на віз запашного сіна і підкотив до ганку. Виніс із сіней клунок картоплі, кілька мішечків з пшоном, салом — поклав під сіно. Оксана покрила віз чистим рядном, припала до полудрабків:

— Для світилок готувала...

— Ет, стара, ще наврочиш!

Оксана відірвалася від воза, обняла дочку, тричі поцілувала. Леся стояла похмура, зосереджена, з туго зведеними густими бронзовими бровами.

— А може, дочко, не поїдеш?.. Уваж мені, доню!..

Леся звільнилася від матері. Сплигнула на віз. Прокіп сіпнув за віжки. Кінь пішов за ворота. Мати підняла руку:

— Хай же щастить тобі, дочко, на новій дорозі! — закрилася фартухом і схилилась на ушулу. Віз заторохтів вулицею. Лесі ще довго видно було зажурену постать матері. Хотілося підбігти до неї, обняти, обцілувати очі, висушити її сльози. Але стримала себе. З жалем у серці оглядалась на сусідські оселі, знайомі змалечку місця. Ось лежить під парканом столітній дуб. Шашель поточив його, кора погнила, а ніхто не чіпав деревини. По неділях тут збираються сусіди поговорити про своє, грає гармоніст, а хлопці й дівчата кружляють у танці. Чи доведеться їй потанцювати біля цього дуба?.. Через городи видно Сейм — голубий і теплий у перших променях сонця. В ньому змалку вона з хлопцями ловила петлями бистрих шук, вчилася плавати на рогозяних поплавцях. Коли то їй тепер доведеться купатися в голубому Сеймі? Все тут було близьке й рідне. Боляче прощатися з дорогими серцю місцями. Аж тепер на довгих темних віях заблищали сльози.

— Прощай, Високе, прощай, Сейм, — тихо шепотіли її уста.

Прокіп поглядав на дочку. Правою рукою підгонив буланого, а лівою задумливо розгладжував посивілу бороду, вуса, кілька разів знімав сірий солдатський кашкет і вмощував зручніше на голові. Уже аж за селом, коли віз котився накоченою степовою дорогою, він обернувся до Лесі.

— Жалько, дочко?.. — і сам відповів: — А жалько! Багато я разів у своєму житті прощався з Високим. І кож-

ного разу тривожно було на серці. Така вже вдача людська... Бувало, йдеш на заробітки в Таврію, станеш отут, на битому шляху, дивишся на хати і хочеться навіть запам'ятати їх. А то пригадується, як у чотирнадцятому ми виходили з села. Люди аж сюди, на поле, проводжали нас, рекрутів. І такий стогін стояв на околиці, що аж страшно було. Скільки сліз пролито на цій землі!.. Обнялися ми, прощаючись із твоєю матір'ю, становий та десяцькі силою нас роз'єднували. А ти була малою — два роки, біла вся, як яблуневий цвіт. Взяв тебе на руки, цілую в оченята, а ти плачеш, я плачу... Горі!.. Хіба ж думалося, що зустрінемось? Де там!.. Поранили двічі в бою, а не вбили. Чи воно щастить людині, чи випадок такий?.. І в громадянську дісталося від мене і німцям, і гайдамакам, і панам польським...

Іхали полем. Навкруги зводився польський краєвид — чудовий у своїй передосінній красі. Понад шляхом шикувалися ряди пишних кіп, де-не-де виднілися острівки ще невижатих смужок жита. Табунці пташок шугали над полем, чаїлись у високих коноплях: високо вгорі плив хижий шуліка. Ранковий вітрець хилив коноплі до землі, приносив до воза запах олії. Над польовим болотечком стояла на одній нозі чапля, витягнула довгу шию, слідкувала за рухом на шляху, готова знятися в повітря... Далеко на обрії зеленим масивом стояв ліс. В сонячних променях мигтіли білогруді берези. Там, у голубій імлі, в'ється тихий Сейм... Леся зітхнула. Намагалася думати про технікум, іспити, нових знайомих. Нічого певного уявити не могла, знову поверталася в думках до рідного села, до матері.

— Може, я іспитів не витримаю, — сказала вголос.

Батько круто обернувся до неї.

— Що ти, дочко? Треба витримати! Раз на це діло відважилась — сміливою будь. Я тобі так, Леся, скажу: думаєш, мені не хотілося, щоб ти була завжди на очах? Тільки ж тепер не такий час. Заміж завжди встигнеш вийти, і на материні слова не зважай. Влада наша молода запрошує до шкіл. А для чого — питаю себе? Міркую так: життя треба на інший шлях повертати. Працю людям полегшити — машинами, ще чимсь — технікою. Вчені потрібні. Подумав я і вирішив: хай і моя дочка студенткою буде. Перша в роду студентка! Мати твоя, може, й не розуміє цього, а мене гордість проймає, дожився...

Він весело змахнув батою. Кінь пробіг добрий кіло-

метр і стишився на пагорбі. Обабіч виднівся Кишинів хутір — кілька хат між високими тополями. Сонце виграло на залізній покрівлі... На колодязному журавлі, як сторож, стояв лелека. За хутором Прокіп знову обернувся до Лесі:

— Життя, кажу, дочко, ще не зовсім упорядковане в нас. Дала революція мені, Прокопу Шугалію, земельки, наділила. На коня сп'ялися, хату перебудував — влада допомогла деревиною. Можна й жити. Кажу прямо — можна! Не те що — молитися треба за таку владу!.. А тільки ще не все впорядковане. Є і в нашому Високому такі люди, що земля в них починалась під селом, а кінчалась під оцим хутором. Дванадцять кілометрів... О! Ну, забрала в них революція трохи земельки, нам віддала. Але й тепер Пода хазяйнує на волах і конях, жінок набирає десятки в жнива. А я спрягатися мушу, бо одним конем не наореш. Максим Пода величає мене тепер Прокопом Антоновичем і за руку здоровкається, а тільки знаю — неширо величає. Руку тиць, а очі норочить у землю сховати. А в очах — душа людська... То отут, кажу, життя в нас ще й не впорядковане... Будеш, дочко, вчитись на агронома, дослухайся, і мені, старому, розкажеш...— Підняв Прокіп кашкет, почухав посивілу голову, покрутив вуса, замислився. Мовчала й Леся. Спереду в сонячному сяйві виднілося місто — блискучі бані церков, висока пожежна вежа. Між тополями на станції злітав густий дим з паровозів. Ще далі височіла труба механічного заводу.

— Ей, веселіше тупай, буланій, уже близько.

Леся перебрала книжки і зошити. Наготувала ручку, олівець. Думала про іспити. Мати й село відійшли кудись убік...

Невдовзі Прокіп Антонович спинив коня біля високої брами. Тут уже стояло кілька підвід. Леся скочила з воза, обтрусилася, глянула на блискучу табличку на воротах. Незнаний дріж пробіг по її тілу. Ось тут, за цією брамою, починається її нове життя. Намагалась заспокоїтись і не могла. Ще раз оглянула себе і пішла до високої хвіртки.

— Иди, дочко, не хвилюйся... А я поїду до Ольги Миколаївни, може, вона тебе на квартиру візьме. Я прийду сюди...

З тривою в серці ступила Леся на подвір'я технікуму.

Ішла густою каштановою алеєю. В кінці її виднілися високі білі колони двоповерхового будинку. Ліворуч від алеї кучерявилась жива загородь з бересклету. За нею височили пишні сріблясті ялини, кремезні дуби, гінкі піхти й розлогі сибірські кедрі. Над широколистими грецькими горіхами підіймались пірамідальні тополі і причепурені берези. На сонці вигравав красивим листом лох сріблястий, нап'яв шатро над повитою виноградом альтанкою. На фігурних грядках цвіли пишні айстри.

Леся захоплено дивилась на технікумівський парк, ішла не поспішаючи, на повні груди пила осінній запах розкішних дерев. Тут було затишно і красиво. Вигляд спокійних і гордовитих рослин заспокоював Леся.

— Не запізніться на іспит! Зараз почнеться!

Леся здригнулась. Поруч ступав юнак у блискучій шкірянці і юнгштурмівському зеленому костюмі. Чорні, трохи нашішкуваті очі з цікавістю розглядали дівчину. Леся засоромлено опустила довгі вії і швидше пішла до будинку. Юнак не відставав.

— Ви, мабуть, щойно приїхали?.. — він зняв з дівочого піджака соломину і кинув на землю.— Їхали возом. Значить, із тутешніх країв.

— Ви — спостережливий,— тихо промовила Леся і подивилась на вродливого хлопця своїми виразними синіми очима. Юнак витримав погляд і розповів про себе.

— Я приїхав поїздом. Мені далеченько — кілометрів шістдесят буде. Я з Івангорода. Велике село в степу. Чули?

Леся хитнула головою. Увійшли до білого будинку. В довгому коридорі, попід стінами, ходили гуртками, парами і поодинокі хлопці й дівчата. Інші розглядали стінні газети, картини, виставлені на столиках експонати мічурінських яблук і груш. Дехто вголос повторював математичні формули, історичні дати, розповідали один одному про себе, знайомились. Супутник Лесі торкнув її за лікоть.

— У вітрині список допущених до іспитів. Ви є в списку?

Леся швидко пішла в той бік. Ловила на собі зацікавлені погляди юнаків і дівчат, але не звертала уваги на них... Пробігла очима по довгому стовпцю незнайомих прізвищ. Знайшла себе, кілька разів прочитала й усміх-

нула. Чомусь відразу цей список став такий близький і рідний. Номер її парний — щасливий.

— Значить, допущена!

Леся оглянулася. Поруч стояв той же чорноокий юнак у шкірянці. Навіть він, зовсім незнайомий, став тепер для Лесі якось відразу ближчим. Вона простягла руку й показала на свій, сорок четвертий, номер.

— Бачу! Шугалій Олександра Прокопівна, — голосно прочитав він. — Знатиму. А дома вас зовуть Шура чи Леся?

— Леся.

— А мій номер дев'ятнадцятий.

Леся знайшла номер у списку. Нестеренко Омелян Іванович.

— Дома звуть жіночим ім'ям: Міля.

Обоє засміялися. Сміх зблизив їх, і вони пішли між молодь.

Їх проводили допитливі погляди.

Із канцелярії вийшла група лекторів. Один з них відімкнув дві аудиторії. Молодь розділилася і зайшла до просторих кімнат. Нестеренко і Леся увійшли разом. Леся угледіла вільне місце поруч чорнявої дівчини в червоній косинці і сіла до неї. Нестеренко пішов до іншої парти. Лесина сусідка враз спитала, зводячи сміливі чорні брови:

— Хто ти і звідки?

Її бідовість сподобалась Лесі. Вона відповіла.

— А я — місцева. Батько — монтер на механічному. Зовуть мене Надя Косенко! — вона простягла Лесі руку. — От ми й знайомі! — оглянула Лесю й, очевидно, залишилась задоволена своєю знайомою. — Яка ти — як сніп свіжого жита. Хо-ро-ша...

Лисий, зігнутий у плечах лектор роздавав проштепельований папір, молодший, у вишиваній сорочці, випишував на таблиці теми письмових робіт.

Надя прошепотіла:

— Лисий — Безбородько, читатиме організацію господарства, а молодший викладає мову й літературу. Щоб знала!

Тем було п'ять. Леся хвилину подумала і чітко написала на своєму аркуші: «Жінка в творах Шевченка». Заглянула до Надиного аркуша. Та дописувала назву: «Що дала Радянська влада трудовому народу». Обидві схилились над партою.

В аудиторії стало тихо. Лиш шарудів папір та поскрипували пера. Між рядами парт мовчки походжали лектори. У відчинене вікно тягло запахом ялинок, грецьких горіхів. На майданчику на високому постаменті стояв Ленін.

Леся захопилася вибраною темою. Вона була нелегка, але дівчина любила творчість народного поета. Писала, не поспішаючи, обдумуючи кожну фразу. Іноді піднімала голову й оглядала аудиторію. Бачила схиленого над партою Омеляна Нестеренка, а поруч нього запам'ятався хлопець у сірому піджачку, з енергійним обличчям і вихрастим темно-русим чубом. Всі трудилися. Леся й собі поринула в роботу...

Минуло дві години. Вступники один по одному клали на стіл свої аркуші і виходили з аудиторії. Леся теж закінчила роботу, але ще не здавала її. Може, вдесьте перечитувала написане, боялася, щоб не було помилок. То їй здавалося, що фраза неправильно збудована, то, хвилюючись, кому пропустила... Відчула дотик Надиної руки.

— Несемо?

Леся ще раз прочитала всю роботу і, нарешті, віднесла на столик. Слідом за Надею вийшла до коридора. До них кинулись хлопці й дівчата.

— Написали?

— Які теми?

Одне одному розповідали про свої труднощі, сміялися, інші гнівалися на свою поспішність. Гул голосів покотився в коридорі. З аудиторії виглянув лектор.

— Товариші, заважаєте.

Надя сміливо обняла Лесю за стан і повела в парк. За ними пішов увесь гурт. Обсіли залиту сонцем лаву біля повних голубих айстр. Надя враз метнулася між дерева і невдовзі принесла волоських горіхів.

— Частуйтеся, дівчата! Я тут знаю входи!..

Пройшли Омелян і хлопець з русявим вихрастим чубом. Надя нахилилася до Лесі і прошепотіла на вухо:

— Той, у шкірянці, красивий чорт!

Леся засміялась. На засмаглий щоді затанцювали дві родимки. Надя обняла її за плечі, пригорнула до себе, взяла в руки пишну, як пасмо льону, Лесину косу і пер'язала стрічку бантом.

— Так красивіше... Я в твою косу закохана.

Відпочинувши, пішли здавати іспит з історії. Леся вже знала від Наді, що історик — директор технікуму, Макар Купріянович Кривич, приймає у малому залі. Над ним схрестилися обшиті золотою каймою прапори. На стіні висів портрет Леніна, виготовлений студентами із пшеничних зерен. У високих шафах виднілися книги, навчальне приладдя, воскові яблука, груші, грона винограду.

Коли Леся і Надя увійшли до залу, привітались, Макар Купріянович, підвівшись, вклонився їм. Запросив сісти біля стола, глянув пильно крізь рогові окуляри на дівчат, провів широкою долонею по буйній чорній шевелюрі, запитав прізвища, поцікавився, коли дівчата закінчили семирічки.

— Товаришко Шугалій, розкажіть мені про Ленські події.

Леся відповідала швидко, хвилюючись. Окремі слова ковтала. Розуміла це, намагалася взяти себе в руки і не могла. На щоках зірнув тремтливий рум'янець, вся пашіла вогнем, очі відсвічували голубим небесним простором. Макар Купріянович задивився на неї.

— Не хвилюйтеся. Розповідайте своєю мовою, як умієте.— В його голосі Леся вловила щирість і теплоту. Відразу якось заспокоїлась, відчула пошану до людини в окулярах. Уже спокійніше розповідала про роки чорної царської реакції, наростання революційного руху серед робітників, про повстання на Ленських золотих розсипищах у квітні 1912 року. Макар Купріянович був задоволений повнотою відповіді. У Наді спитав про реформу 1861 року. Дівчина відповіла чітко, уміло намалювала картину обезземелення селян царем і поміщиками. Макар Купріянович подав дівчатам ще кілька запитань і відпустив їх.

Простовхуючись між вступниками, дівчата вийшли на подвір'я. На сьогодні було досить, завтра — математика, треба готуватися. Леся підвелась на носках і поглянула в каштанову алею. Там, із батогом у руці, походжав Прокіп Антонович. Леся взяла Надю за руку і повела до нього.

— Оце такий у мене батько! — познайомила Леся подругу. Надя підступила близьенько, окинула бистрим оком кремезну постать у домотканому сірому піджаку й запилених чоботях, заглянула в бородате обличчя з сірими лагідними очима і простягла руку.

— Я — Надя Косенко.

Прокіп Антонович придивився до неї уважніше.

— Батько — Семен?

Надя широко розкрила карі очі, чорні брови здивовано скочили на високе чоло.

— Семен. Знайомі?

Прокіп Антонович хвиснув батогом...

— А так, що колись зустрічались... Молодими. Діло давне. Живий ще?

— На механічному працює...

— Поклон передаси. Скажеш: від Прокопа Шугалія, з Високого.

Пішли на вулицю. Прокіп Антонович поцікавився іспитами. Надя запевняла старого, що Леся буде вчитися в технікумі.

— А я тобі, дочко, вже й квартиру знайшов. Житимеш у Ольги Миколаївни. Біля Народного будинку на площі.

Надя сплеснула долонями:

— Та це ж біля нас! Сусідами будемо!

Вони пройшли завулком і невдовзі зупинились біля маленького чепурного будинку на лівій стороні просторого зеленого майдану. Надя попрощалася з Прокопом Антоновичем, пообіцявши Лесі прийти готуватися до іспитів з математики. Прокіп Антонович довго дивився, як дівчина пересікала майдан, і сказав дочці:

— З нею можна товаришувати.

Увійшли на маленьке подвір'я. Їх зустріла на ганкові жінка років сорока двох, у темному платті, пов'язана білим передником. Запросила до хати. Показала Лесі кімнату і порадила бути як дома, не соромитись. Почастувала обідом. Коли посідали за стіл і Ольга Миколаївна подала борщ, Леся згадала матір. Вона обідає зараз сама і, мабуть, окропила слізьми свій шматок хліба. Дівчині стало жаль її, схилилась над столом зажурена. Прокіп Антонович провів рукою по її голові:

— Е-е, Лесю, нам таке діло не личить...

Ольга Миколаївна заметушилась:

— А батько казав: ти — герой у нього! От тобі й герой... А я рада тобі. У моїй хаті повеселішає... Тиф у дев'ятнадцятому забрав мою радість із хати, — це б уже Вірі двадцятий ішов. — Вона зняла із стіни фото і показала Лесі: — Ось моя дочка, як троянда цвіла... Чоловік мій, Сергій, з війни не вернувся. Так і живу сама. Рада

тобі, Лесю. За дочку будеш.— Ольга Миколаївна нахилилась і поцілувала Лесю в голову. На її віях блищали сльози. Дівчина обхопила шию господарки, притислася до її грудей. Материнська туга Ольги Миколаївни була зрозуміла для Лесі.

Дообідували мовчки. Потім Прокіп Антонович пішов запрягати коня. Віз підкотив до воріт і батько зайшов попрощатись. Для звичаю присів на хвилину, попросив Ольгу Миколаївну доглядати за дочкою. Підвівся.

— А з цим живіть щасливо. Навідуйся, дочко, листи пиши... Надіюся на тебе...— Обняв Лесю, поцілував у лоб, потис руку Ользі Миколаївні і швидко пішов з хати.

Леся кинулася до вікна, притулилася обличчям до шибки. Віз пересікав майдан. Батько йшов поруч буланого. Ось він ще раз оглянувся на будинок і сплигнув на полудрабки. Змахнув батою. Буланій весело побіг на шлях. Знялася курява і закрила батькову спину...

Другий розділ

1

У канцелярії кінчала роботу приймальна комісія. Вступники не відходили від дверей. Омелян Нестеренко, припавши до замочної щілини, намагався вловити зміст розмов у кімнаті, але з почутих уривчастих реплік і окремих слів не міг добрати, про кого йде мова і яке остаточне рішення комісії. Омелян випростався і махнув рукою:

— Чого тут товктися? Вийде Макар Купріянович і проголосить: кому завтра на навчання, а кому повертати голублі. Ходімо в парк та заспіваємо!

Молодь пішла за ним. В затишній альтанці з білими колонами розсілись на лавах, інші стояли, гуртуючись біля Омеляна. Надя посадовила Лесю собі на коліна, обняла подругу за гнучкий стан. Нестеренко дістав з кишені олівець, постукав по нігтю, з серйозним виглядом змахнув рукою:

Зелена лещинько,
Чом не гориш та все куришся?..

Дівчата дружно підхопили:

Гей, молодая та дівчинонько,
Чого плачеш, чого журишся?

Пісня линула між сріблясті ялини й розлогі кедрі, піднімалась над парком і розсипалась трелями в саду, над річкою. Молодь співала від душі, щиро, в пісні забуваючись про іспитову тривогу. Леся почувала себе щасливою в колі дівчат, тісніше горнулася до Наді, не зводила очей з Омелянового олівця, ніби перед нею стояв справжній диригент.

Ой, коли б я була суха,
То б горіла, не курилася...
Гей, коли б я знала, що за ним я буду,
Не плакала б, не журилася...

До альтанки швидко увійшов юнак з вихрастим чубом. Доклав руку на Омелянів лікоть:

— Оголошують список прийнятих.

Пісня враз урвалася. Хлопці й дівчата з обох ніг кинулись до високих східців будинку. Біля колони стояв Макар Купріянович з аркушем паперу в руках. Коли всі зійшлися і на східці впала тиша, він почав виразно читати прізвища прийнятих. Прізвища для Лесі були всі незнайомі.

— Косенко Надія.

Надіїне обличчя розцвіло в щасливій посмішці. Лесині пальці міцно стисли її руку.

— Поздоровляю! — сама стояла струнко, зосереджена в собі.

— Надводнюк Михайло.

Хлопець, який прибіг до альтанки, струснув чубом і підморгнув сам собі сірими очима. Глянув на бліде, витягнуте обличчя Омеляна і застиг.

— Нестеренко Омелян.

Шкірянка ворухнулась у натовпі. На Омеляновому обличчі враз зірнув рум'янець. Тепер Нестеренко не зводив очей з Лесі. Вона стояла осяяна осіннім сонцем — сама сонячна, якась уся біла. На грудях лежала дбайливо заплетена коса, в очах відсвічував промінь і таїлась тривога.

— Пивоварова Софія.

— Рувімський Борис.

— Я! — Кучерявий худенький хлопець вискочив наперед. Всі засміялися. Тільки Леся повела бровою і не

змінити своєї пози. Знову застигла в напруженні. Поруч стояла Надя, схилившись головою до Лесиноного плеча. Вона шепотом заспокоювала подругу, але Леся не слухала її.

— Хоменко Тетяна.

— Шугалій Олександра.

Леся кліпнула повіками. Їй хотілося, щоб Макар Курянович ще раз повторив її прізвище, але він уже по-здоровляв прийнятих до технікуму і бажав успіхів у навчанні. Всі дякували й обіцяли вчитись добре. Аж тепер Леся отямилася. Студентка! І чомусь пригадалися батькові слова: «перша в роду»... Випросталась, міцно взяла Надю під руку, зажадала відразу ж побігти на пошту і послати батькам телеграму — хай і вони радіють.

Підійшли Нестеренко і Надводнюк.

— Поздоровляємо вас!

— І ми вас поздоровляємо!

Чотири руки схрестилися у міцному потискові. Разом пішли на пошту. Потім Нестеренко запросив Надводнюка до своєї квартири.

2

Чергова студентка з другого курсу показала садові драбини, щипалки і підвела до дерева:

— Яблука знімайте обережно. Спеціально на замовлення Москви, Ленінграда і Далекого Сходу.

Хлопці й дівчата вдягли білі фартухи, з великими кишенями, і наготувались лізти на дерева.

— Без драбини можна лазити по яблунях? — запитав в'юнкий Рувімський. Чергова перелякалась. Пояснила: робити цього не слід, бо від взуття псується кора, а потім дерева хворіють на рак і перестають родити.

— Іш ти! Запам'ятаємо... — Борис приставив драбину і поліз на її вершечок. Зірвав велике червонобоке яблуко, понюхав, прицмокнув язиком і обережно поклав до кишені. Поруч Рувімського порався між гіллям Надводнюк, з протилежного боку зливався з листом у своїй юнгштурмівській сорочці Омелян, біліла голова Лесі і червонилась косинка Наді. В саду гуляв вітер, шарудів між листом, приносив з річки запах лопухів. Над тополями пліло сонце, золотило вершечки каштанів на алеях, грало променем на покрівлі, ~~оранжерей~~. Між яблунями

літало «бабине літо», чіплялось за гілля, малювало білі візерунки на листях. З дерев рясно звисали стиглі яблука й груші. З кінця саду, десь від річки, линула тиха мелодія.

Надводнюк прислухався і собі заспівав приємним тенором:

Не стій, вербо, над водою
Рано, рано!
Не стій, вербо, над водою
Та ранесенько!
Розвий, вербо, сімсот квіток
Рано, рано!
Розвий, вербо, сімсот квіток
Та ранесенько!

Михайлові тихо вторила Леся. А коли він закінчив, спитала:

— Чого в тебе таке прізвище: Над-вод-нюк? Над водою твої предки жили?

Юнак просунув чубату голову крізь листя:

— Мабуть, що так. Село моє, Боровичі, стоїть над річкою Лошшою, і Десна недалеко. Навкруги вода. Поліський край.

— А у нас — Сейм. Голубий, голубий, як небо. Ніколи не бачив?

— Не доводилося, але, мабуть, незабаром побачу. Батька мого послала партія працювати в район над Сеймом.— Він сплигнув на землю і спорожнив кишені.— Злізай, віднесемо корзину.

Хлопці понесли яблука. Леся пересунула свою драбину в інше місце. Вибрала в кишені жовтаве соковите яблуко, обтерла фартухом і апетитно вкусила. Задивилася в глибіню саду.

Омелян зорив за нею зверху. Бачив красивий, ніби вирізьблений профіль, рівну, як шнурок, бронзову брову, довгі темні вії, припухлі вишневі вуста. Вона посміхалася, мабуть, своїм думкам — на щоці вимальовувалась симпатична ямочка... Омелян стрепенувся від удару яблука в плече. Оглянувся. Надя із своєї драбини показала очима на Лесю і прошепотіла:

— Очі покосиш, хлопче. Ха-ха!..

Омелян знітився. Леся підвела голову:

— Чого ти, Надю?

Омелян упився в Надю очима.

— Смішне згадала...

Прийшли хлопці і перенесли драбини до іншого дерева.

В обідню пору до них навідався високий юнак. На впадлих худих щоках густо виднілися сліди вугрів.

— Увечері — закриті комсомольські збори. Рівно о шостій. Приходити обов'язково з квитками. Чули всі?

— Хто це? — тихенько спитала Леся.

— Халаш... Секретар організації, — прошепотіла Надя.

— Прийдемо! — за всіх відповів Нестеренко. — Це торкається мене, Надводнюка, ще кого?

— Мене, — додав Рувімський.

— І мене, — блиснула очима Надя.

Леся мовчала. Затихла між яблуневим листом.

3

Більше Леся до розмови не втручалася. Працювала старанно, навіть із завзяттям, але так тихо, ніби її зовсім не було в гурті. На її мовчазність перша звернула увагу Надя.

— Що з тобою, Лесю?

Але подруга, ніби води в рот набрала. Стояла на драбині, міцно стуливши вуста, похмуривши бронзові брови. Коли біля оранжереї вдарили в дзвін, вона непомітно відділилася від гурту і швидко пішла додому. Біля воріт механічно прочитала об'яву — зрозуміла лише те, що на завтрашній вечір скликаються загальні збори студентів технікуму. Вийшла на вулицю і майже бігом подалася до квартири.

Настрій був зіпсований. Ще вранці вона відчувала себе цілком щасливою. Здавалося, у неї все є — друзі, вона вчиться в технікумі, здійснилася її мрія. Що їй ще треба? Опівдні вона раптом відчула, що цього для її життя недосить. Коли б не підійшов до них Халаш, усе було б добре. Він винний. Власне, не він, а та об'ява, яку приніс цей студент до їхньої яблуні. Тоді в Лесиній душі ворухнулася незрозуміла їй заздрість до Наді, Михайла, Омеляна, Рувімського. Вони, мабуть, цілком щасливі в житті. Вони всі були разом на збиранні яблук, і все було добре, але сьогодні ж увечері їх четверо піде на закриті комсомольські збори, а вона, Леся, залишиться одна із своїми думками. Саме оце слово «закриті» і стало між нею та її друзями. Розум підказував, що вона не має права так думати, прийде час і перед нею

ніколи цього слова не буде. Але почуття говорило інше. Їй здавалося, що Надя тепер буде сторонитися її, в неї будуть інші подруги. Знову здоровий голос підказував, що ніхто не дав їй права так думати про Надю. Вона повелась, як дитина, побігши крадькома із саду. Тепер уже їй хотілося повернутися до подруги і попросити вибачення. Та зробити це було соромно. Правда, пішла повільніше. Не признавалася собі, що їй хочеться, щоб Надя догнала її отут, на вулиці, і тоді вони поговорили б широко. Але Наді не було, вона, мабуть, шукала Лесю в саду.

З такими думками Леся дійшла до квартири. Мовчки роздяглася, помила руки і сіла до столу. Ледь доторкнулася до обіду. Стривожена Ольга Миколаївна поклала їй руку на лоб:

— Чи ти не захворіла, дитино моя? Бліда. Ляж у ліжку і вкрийся ковдрою, я напою тебе гарячим молоком.

Леся лягла на диван, але від молока відмовилась. Ольга Миколаївна помітила, що дівчина час від часу підводила голову і дослухалася до скрипіння хвіртки. Так було, доки надворі не стало темніти. Тоді Леся зітхнула глибоко і закрила очі. Ольга Миколаївна зрозуміла, що дівчина чекала когось. Хто мав прийти і чому не прийшов? Чого Леся мучиться?..

Присіла на диван, поправила ковдру. Пальцями заклала скуйовджені пасма жовтавого волосся дівчині за вуха, причесала. Леся відкрила очі, довго дивилася на свою господарку.

— Ольго Миколаївно, як ви жили в молоді роки? Про що мріяли?

— Давно було, я вже й забула! — Вона зливалася з вечірньою п'янкою. Ворухнулася, щоб ввімкнути світло, але дівчина затримала її.

— Не треба... Так краще.

— Про що я мріяла молодою? Про все. Про гімназію мріяла. Та не довелося вчитися — на казенний кошт не прийняли, батько був із «неблагонадійних», а своїх грошей біг не дав. Книжки любила. Читала вечорами, після роботи на механічному. Рано стала питати себе: чому одним рівний, як скатертину, шлях у світі, а перед іншими височезні стіни, ніяк їх не перескочиш? Дев'ятнадцятирічною дівчиною повів мене Сергій до хороших людей, і вони правду показали мені. Де правда, там і я. І мій батько вчашав на збори. Заводський гурток часто у нас,

у цій кімнаті, збирався. Діло було в дев'ятсот п'ятому році. На села ходили, в економії. Крадькома, звичайно. Народ селянський, бідноту, в гуртки збирали, таких, що їм довіряли, до себе запрошували. Пам'ятаю, якось у липні, у полудень, Сергій привів молодого селянського парубка. Я відразу помітила, що він сором'язливий, але неспокійний і лютий на життя. Простяг до мене натружену, в мозолях, широку долоню, тихо проказав:

— Зовуть Прокіп.

Лєся враз підвелась і сіла. Впила ся очима в жіночу постать. Ольга Миколаївна намацала в темряві її плечі і силоміць поклатала на диван.

— Так, то був твій батько, Лєсю. За листівками прийшов та книжками для робітників економії Білозерського. Ми саме в тутешній друкарні книжечку Леніна видрукували. Зібралось кілька робітників, між ними Семен Косенко, Надин батько. Розпитуємо Прокопа про настрої людей. На столі — дві пляшки горілки, огірки, хліб, оселедці. Думаєш, пили? Ні-і, від людей. Я листівки готують. Раптом грюкають у ворота. Батько відхилив занавіску і виглянув на майдан. Аж там — пристав і поліцаї. Чоловіки враз взяли ся за чарки, а я вхопила кошик з брудною білизною, сунула в неї листівки, книжки — і назустріч приставу...

— Злякалися, мабуть?

— Ні, Лєсю... Звикла я до таких гостей непрошених. От за твого батька, по правді сказати, я тоді дуже боялася. Думаю: молодий, в таких ділах небувалий... Аж він заспівав якусь пісню, чоловіки підхопили — відлягло в мене від серця.

Відчиняю хвіртку, поліцаї до мене: «Хто в хаті?» — «Гуляють, — кажу, — горілку п'ють, чуєте? Пожалуйте до компанії, пане пристав!» Він як тупне на мене: «Пшла вон!» Ковирнув пальцем брудну сорочку в кошику, сплюнув собі під ноги і подався в хату. Поліцаї — за ним. Я — за ворота. Ну, думаю, пронесла лиха година. Поставлю кошик до сусідів, а вночі передам Прокопові книжки. Та радувалася я передчасно. Тільки ступила на майдан, як від паркану відділяється молодий чоловік, в капелюху, в чорному костюмі, на панича схожий. Постояв, покрутив паличкою між пальцями й рушив назирцем за мною. Я була розгубилася. Куди з кошиком дітися? Попрямувала до річки. Спустилася біля кущів до води, роззула черевики, підіткнула поділ і давай полоскати сорочку.

Шпик раз пройшов повз мене, вдруге. Я викручу сорочку і знову починаю полоскати її, бо з кошика брати не можна, листівки видно буде. А шпик не відходить, наглядає. Коли це Надина мати вийшла ганчірки полоскати. Я їй кажу: «Глянь, Ганно, на мого кавалера. Аж до річки прийшов, щоб на голі ноги подивитися»... Бачу: зачмихав він, пересмикнув плечима, відвернувся. А Ганна випросталась і так-таки по-простому й рече йому...— Ольга Миколаївна нахилилась до Лесиноного вуха і щось прошепотіла. Обидві голосно засміялись.

— Ну й що він, пішов?

— Пішов, голубко, не витримав! Задрав голову й подибав, як чорногуз по болоту. Я швиденько загорнула книжки в якусь халамидину, сунула в корчі, помочила в воді решту сорочок — і додому! Приходжу, а мій кавалер біля воріт крутиться. Певіриш, Лесю, ледве стримала себе, щоб не плюнути в його противні вусики. Увійшла до хати і стала отут на порозі як укопана. Попід стелею літає пір'я, пилюка стоїть стовпом, на підлозі гори одержі, книжок. Мати плаче, батько сидить за столом і кусає нігті — нервує. Косенко і Сергій смалять махорку. Прокіп ходить круг поліцаїв з чаркою. Пристав перевернув чоботом мій кошик і розлючений наказав поліцаям іти за ним. «Може б, ви, пане пристав, попросили вибачення?» — підвівся мій батько. Пристав круто обернувся. «Я тебе, Бондаренко, як попрошу, то ти й себе не пізнаєш! Попадешся ти мені!» Грюкнув дверима і подався на майдан. «От собачник!» — сказав Прокіп, і ми всі засміялись...

— А книжки?

— Книжки й листівки я передала Прокопові аж на світанку, і він поніс їх на Високе... Така в нас була молодість, Лесю.— Ольга Миколаївна підвелась і ввімкнула світло. Електрична лампочка освітила мужне і одночасно лагідне обличчя, уже посивілу голову, а на висках зовсім біле волосся, трохи зігнуті, покриті хусткою плечі.— Ти засни, Лесю, а я чайку зігрію,— вона пішла на кухню.

Лєся проводила її худеньку постать поглядом, сповненим любові і глибокої пошани. Вислухавши її скромну, просту розповідь, Лєся не могла без сорому згадати про свій настрій, з яким вона повернулася додому. Їй дано все. Ольга Миколаївна, Надин батько, її батько, мільйони таких, як вони, дали їй все. Працювати, вчитися..

Леся скочила на підлогу, оглянувшись по своїй кімнаті. Ось за оцим стареньким дубовим столом збиралися тоді робітники з механічного, сидів її батько — молодий селянський парубок. Може, й тоді стояв біля стіни комод, а на ньому у вазонах росли китайські троянди? Стояло люстро, на стінах висіли фотографії, над ними почорнілі ходики, а на полиці лежали книжки?.. В цій кімнаті знайшло собі щирий притулок слово Леніна. Із цієї затишної кімнати люди розносили його в широкий світ. Тут поважали мужність і сміливість, боролися за життя, любили працю...

Дівчина підійшла до полички і взяла книжку. То був томик Горького. Присіла до стола і відразу Горький полонив її. Перед нею у всій своїй чарівній силі вимальовувався образ Нилівни...

Близько одинадцятої злегенька постукали в шибку. Від несподіванки Леся здригнулась і відкрила занавіску. Крізь шибку дивилась Надя.

— Куди ти ділася з саду?

— Зайдеш у хату?

— Чаєм почастиєш?

— Почастую.— Леся стрімголов кинулася їй назустріч.

4

Другого дня на зборах студентів технікуму кандидатуру Лесі, несподівано для неї, Надя висунула до профкому. Цього Леся ніяк не чекала. Розгубилася, сиділа в гурті студентів червона, як маків цвіт, кліпала довгими віями і не могла сказати жодного слова. Надія сіпала її за плаття, гнівалася, умовляла, але Леся, підвівшись між стільцями, мовчки й розгублено оглядала залитий електричним сяйвом просторий зал.

— Ти наївна, як дитина! — Надя сама давала характеристику подруги. За Лесю голосували майже всі студенти. Схвильована таким довір'ям товаришів, вона ще довго сиділа збуджена й червона. Прийшла до пам'яті тоді, як обговорювали кандидатуру Михайла Надводнюка. Голова зборів — Макар Купріянович — голосно запитав:

— Хто висловиться?

В залі підвівся Омелян Нестеренко, пройшов до стола, піднявся на примостки, виблискуючи шкірянкою і чорними очима:

— Я виставляв кандидатуру Надводнюка. Про нього я скажу таке: Михайло — син червонопартизанського командира-комуніста, сам — комсомолец. Скромний, працьовитий, гарний товариш. Думаю, таких і треба обирати до профкому!

В залі війнув шелест.

— Який він? Де він?

Михайло підвівся між стільцями. Над головами виднілося його погруддя в сірому піджаку. Непокірні русьві пасма спадали на високий благородний лоб і закривали очі. Відчуваючи на собі погляди сотень очей — допитливих і цікавих, він червонів, запустив пальці в свою чуприну і відгорнув волосся з чола. Студентам він подобався, і вони привітали його оплесками. Леся перша підвела руку за кандидатуру Михайла. Між рядами стільців, високо піднісши руку, з гордим виразом на обличчі повертався на своє місце Омелян Нестеренко...

— Кандидатура Валентина Халаша.

Вибори профкому тривали до пізньої ночі. З новим, піднесеним настроєм поверталася Леся додому.

Накрапав перший осінній дощик. Між деревами шумів вітер, низько плили важкі хмари. Електричні ліхтарі кидали тьмяне проміння на мокрий тротуар. Спершись на Надину руку, Леся твердо і впевнено йшла широкою вулицею.

Третій розділ

1

Одного осіннього дня, коли на місто налітав холодний північний вітер і приносив дощові зливи, зривав на каштанах пожовкле листя і ганяв попід парканами, Омелян Нестеренко чергував у технікумівській оранжереї. Він прийшов рано, наносив дров, розпалив у печах вогонь, наповнив казани водою. Коли попід скляний дах війнуло тепло, Омелян відкрив зверху солом'яні мати. В оранжереї повидніло. Серед пишних квітів Нестеренко відчув приємний затишок. Наповнив лійку теплою водою і почав поливати вазони. На полицках шикувалися кактуси-опунції, цереуси, мамілярії. Поруч звисали пишні орхідеї — вони цвіли, і їхні квіточки здавалися Омелянові схожими на садові фіалки. З діжі підводився олеандр, простяг-

нувши до світла гостре, як ланцет, сухувате листя. Омелян обережно обходив вазони, нюхав квіти, поливав висохлий ґрунт. Задивився на довгі, як віршовки, ліани. Звисаючи з стелі, вони вилися між фікусами, драценами і фініковими пальмами. В куточку, з високого столика, розвісив довгі, повзучі, ялинкові віти аспарагус. Пишно ціли повні білі й рожеві троянди.

Квіти нагадували про чарівну весну. Зовсім забувалося, що надворі лютує пронизливий вітер і над оранжереєю проноситься осіння сльота. Тільки від білих махрових хризантем війнуло холодом. Вони нагадали про сніг і зиму. Омелян відступив від них і знову задивився на ніжні троянди. І поволі між ними, ніби в тумані, виплила схилена набік голівка, волошками зацвіли задумливі очі, дрібно тремтіли довгі темні вії, під ними висипали крапки, а на щоках пашів сором'язливий рум'янець. Вишневі тонкі вуста міцно стулені, руки перебирають кінчики коси, і здається, ніби дівчина крутить житнє перевесло... Якась невидима сила штовхнула його до білих троянд. Але чарівний образ дівчини щез. Омелян охаменувся і несамохіть оглянувся довкола... Зітхнув. Це ж такою вона була на виборах профкому. О, він добре запам'ятав той момент! Ніхто й ніколи не повинен знати про його видіння й думки. Навіть Михайло не знатиме, що його мучить. Це його, тільки його таємниця, і він житиме з нею віч-на-віч... Він і так під час лекцій збирає всю свою силу волі, щоб дивитися на лектора, а не на неї. Буває, задумається так, що звуки лекторського голосу вчуваються ніби з-за стіни, а сам він тоне в густому тумані. Уже кілька разів Надводнюк поштовхом руки під лікоть виводив Омеляна з такого стану. Омелян боявся таких моментів, гнівався на себе і на дівчину — силоміць відгонив її образ і демонстративно сів боком до Лесиної парти.

І зараз він вхопив віник, дбайливо обібрав павутиння в куточках оранжереї, замів підлогу. Помітив дві пробиті шибки в даху. Збігав до майстерні, випросив замазки, кілька шматків скла й обережно поліз на оранжерею. Над покрівлю бився лютий вітер, але Омелянові він не дошкуляв — шкірянка добре захищала його. Приладнавшись, Омелян став лагодити скляний дах. Йому добре було видно середину оранжереї. Троянди простягли до нього пишні квіти, ніби просилися на широкий простір.

І знову в Омеляновому серці ворухнулася тривога. Він намагався не дивитися на ніжні пелюстки, відвертав голову, примушував себе працювати швидше й уважніше... Але, як на те, крізь хмари на якусь мить прорвався сонячний промінь і освітив оранжерею. Квіти розкривали пелюстки, тяглись до сонця...

І тоді в Омеляновій голові народилася неспокійна думка. Що буде, коли він зріже одну троянду і віднесе Лесі? Прийме вона чи не прийме?

Він замислився. Боявся робити цей крок, але голос хлопчачої впевненості в собі підказував, що такий подарунок дівчина прийме, бо вона дівчина. Цей голос наполегливо відгонив інші припущення. Бажання охопило Омеляна всього і він вирішив віднести Лесі такий подарунок. Але як це зробити? Не може ж він при всіх студентах увійти до аудиторії і піднести їй квітку? Леся сама може підняти його на глум, а хлопці відразу прозвуть технікумівським Дон-Жуаном.

Омелян довго шукав виходу з цього становища і таки знайшов його. Зрізав найкращу квітку, обчистив ножем корінець від колочок і дбайливо загорнув у папір. Він піде на перерві до аудиторії і непомітно покладе пакунок до кишені Лесиноного пальта.

І коли дзвоник сповістив про перерву, Омелян замкнув оранжерею і швидко пішов до технікуму.

Студенти висипали на свіже повітря. Ось і Леся з Надею вийшли на майданчик до пам'ятника Леніну. Омелян підійшов до них, привітався і почав розпитувати про лекції. Очима ж увесь час поглядав на Лесине пальто. Вона йшла близенько до Наді, запустивши руки в кишені. Омелянів намір терпів невдачу. Та хлопець був не з таких, що піддаються обставинам.

— Дівчата, ви бачили, як цвітуть кактуси? Це буває лише раз на їхньому віку. Хочете подивитись?

Дівчата радо вхопилися за цю пропозицію.

— А пустиш до оранжереї?

— А чого ж, тільки швидко, бо перерва закінчиться.

Втрюх підбігли до оранжереї. Омелян тремтячими руками відімкнув замок і гостинно запросив дівчат. Перша переступила поріг Надя. Леся обернулася боком, щоб не зачепити дверей, обіпершись руками об косяк, ступила на східці. Якусь мить перед Омеляновими очима була відкрита кишеня; в ній лежав носовичок і жовтіло яблу-

ко. Він вихопив з шкірянки свій пакуночок і спритно поклав його поруч яблука.

Дівчата милувалися квітами, а Омелян стояв поруч, задоволений собою, але схвильований і неспокійний...

2

Нехитру і наївну витівку Омелянову Леся виявила на лекції хімії. Лектор — Микола Платонович — увесь білий від старості, з пишною бородою, розповідав про водень-сульфід і тут же здобував цей газ. В лабораторії поповз задушливий запах тухлого яйця. Студенти зачмихали, затуляючи носи хусточками. Леся й собі полізла швидко до кишені і висмикнула носовичок. Надя нахилилась і підняла з-під її ніг маленький пакетик. Подала подрузі. Здивована, Леся розгорнула його і враз затисла між пальцями. Сполохано оглянулась на студентів. Вони дивились на пробірку в руках хіміка. Тільки Надя допитливо поглянула на стурбовані Лесині очі і схитнула головою. Леся знітилась і ще міцніше затисла троянду в руці. Вона палила її пальці і дівчина не знала, що робити з квіткою. Відчувала, що вона стала червоною, беспорядно оглядалась по лабораторії, готова вибігти в коридор. Микола Платонович помітив її схвильованість — пильно подивився поверх окулярів на Лесю.

— Що з вами, товаришко Шугалій?

Студентка зовсім розгубилася. Врятувала становище Надя:

— Газ на неї вплинув! — Під партою взяла з Лесиних рук троянду і поклала собі до кишені. Леся відразу відчула якесь полегшення. Схилилась над зошитом і стала записувати формулу здобуття водню-сульфіду...

Після лекції Надя взяла Лесю об руку і повела з лабораторії. Мовчки вийшли на майданчик, звернули в каштанову алею. Під ногами шаруділо примерзле листя, у верхів'ях оголених дерев висвистував вітер, вривався до алеї і куйовдив волосся на дівочих головах. Надя дістала пакетик. У пожмаканому папері блідо-рожеві пелюстки сиротливо горнулися одна до одної. Надя обережно вирівняла їх, понюхала.

— На!.. От тобі й Омелян!.. — і пригадала, як вона піймала його, коли він дивився з драбини на Лесю під час збирання яблук. — Втнув! — у карих глибоких очах бризкали іскорки товариського сміху.

Леся образилась на цей сміх і хотіла кинути квітку за загородь. Надя вхопила її за руку:

— Чим же троянда винна? Давай сюди!..— всунула корінець квітки в петлицю свого пальта.— А далі справа твоя...

Леся подивилась на подругу. Засміялась.

— Хочеться, щоб Омелян нас зустрів зараз і побачив, де його квітка.— Розділила надвое яблуко і заговорила про наступну лекцію з садівництва.

3

Вечорами в технікумі засідала стипендіальна комісія. Біля дверей канцелярії завжди товпилися студенти. Розповідали про себе, своїх батьків, показували один одному документи, радились.

В одній з допоміжних кімнат канцелярії розглядали заяви студентів першого курсу. Крім студентів старших курсів, секретаря комсомольської організації Халаша, голови профкому Москаленка, у цій комісії були Надводнюк і Леся. Макар Купріянович діставав з папки документи, читав їх, і коли в членів комісії не було ніяких сумнівів — виносили рішення. Часто сперечалися над окремими заявами і тоді відкладали їх, щоб ще раз перевірити дані про такого студента.

На кожному з таких засідань Леся відчувала в собі якесь підсвідоме бажання швидше заглянути в особисту справу Омеляна Нестеренка. На цій думці вона ловила себе. Невже її Омелян більше цікавить, ніж інші студенти? Признаватися собі в цьому не хотіла і заспокоювала себе тим, що їй просто хочеться трохи докладніше знати про Омеляна.

Нарешті дійшла черга і до Нестеренка. Макар Купріянович дістав з папки його заяву, документи, оголосив довідку навчальної частини технікуму: вчиться Нестеренко добре.

— Івангородська сільська Рада свідчить, що батьки Омеляна Нестеренка мають три душі сім'ї і вісім десятин землі. Сам Омелян два останні роки працював на паровозному заводі. Ось довідка... Це, здається, ваш товариш, Надводнюк? Що ви скажете? — Кривич відхилився на спинку стільця і запалив цигарку. Примруженими очима, з-під рогових окулярів, дивився кудись по-

верх Михайлової голови. Надводнюк саме про Омеляна не хотів говорити першим. Знизав плечима:

— Так, я сиджу з Омеляном на одній парті і дружу з ним...

— ...А тому дати Нестеренкові стипендію, — в тон йому закінчив Макар Купріянович. Але Надводнюк, хвилюючись, продовжував:

— І я хотів так сказати. Але думаю, що стипендії поки що Омелянові давати не треба, бо в нас є далеко бідніші студенти!

Макар Купріянович ще раз подивився на Михайла і посміхнувся. Блиснув окулярами і швидко обернувся до Лесі:

— А ви що скажете?

Леся саме думала над Михайловими словами. Вона була певна, що Надводнюк буде захищати Омеляна. Та вона, виходить, помилилася. Михайлова прямота зачепила її. Їй не хотілося робити Омелянові неприємності. Але вона зараз не знала, що відповісти Макару Купріяновичу, бо розуміла, що Михайло Надводнюк правий — у технікумі багато студентів бідніших за Омеляна. Михайло захищав інтереси всіх студентів, а не просто товариша — і в цьому вона відчула щирість, а це породило в неї підсвідому повагу чи симпатію до сіроокого чубатого Надводнюка.

— Відкладімо заяву Нестеренка... Потім... — сказала і відчула, що їй жаль Омеляна.

— Ви забули, що Омелян Нестеренко — комсомолец! — заперечив Валентин Халаш. І дивлячись маленькими гострими очима просто на Лесю, продовжував: — Хлопець два роки клепає казани на паровозному заводі — сам розповідав мені. А на завод пішов, бо дітись не було де: батько з дому вигнав за те, що Омелян до комсомолу вступив. Надводнюк робить помилку, а ви, товаришко Шугалій, необмірковано підтримуєте його. Я, як секретар комсомольської організації, вимагаю дати Нестеренкові стипендію! — закінчив Халаш авторитетним тоном і собі відкинувся на спинку стільця, ще раз оглянувши членів комісії. Від цього тону Леся знітилась і вже ладна була забрати своє слово назад; але її увагу від цієї думки відвернув Михайло, який рвучко взяв у руки папку з Омеляновими документами, потім звівся над столом і сказав:

— Про завод я знаю, що Омелян — комсомолец, не забуваю! Він — товариш мені, і я теж хотів би захищати його. Жаль мені його, але... але я ставлю собі питання: може Нестеренко сьогодні учитись без стипендії, якої усім біднішим студентам не вистачає? Може, бо батьки його мають матеріальну можливість підтримувати сина..

Халаш іронічно посміхнувся краєчком вугреватих вуст:

— Ти, Надводнюк, забуваєш, що Омеляна батько вигнав з дому...

Михайло відкинув з очей навислий чуб і прошепотів:

— Сільська Рада не дає документа про те, що батьки й син живуть нарізно. Коли б це було так — такий документ був би в Омеляновій справі і я... і я отак би не говорив.

Леся розуміла тепер, що Надводнюк у своїх доказах правий. Але мовчки чекала останнього слова Макара Купріяновича. Він сказав:

— Надводнюк має рацію. Зараз ми не можемо дати стипендії Нестеренкові.

Макар Купріянович зробив помітку на Омелянових документах.

— Заява Бориса Рувімського...

Лесі уявився жвавий, завжди енергійний юнак, редактор стінної газети. Вона ніколи не сподівалася, що в Бориса є три брати і дві сестри — менші за нього. Батько двадцять п'ять років постійно працює складачем у міській друкарні. Може, він складав ті листівки, що розповсюджувала Ольга Миколаївна?.. Яка в Бориса скромність — він ніколи не говорив про велику сім'ю і не скаржився, хоч ходив погано вдягнений.

— Рувімському дати стипендію!

— І я за це — Макар Купріянович побачив, що ніхто не заперече, став читати нову заяву...

...Михайло і Леся вперше разом поверталися додому. Була вже пізня пора. Потріскував мороз. На ялинах вовтузились ворони, билась крилами у вітах, шукаючи тепла. Тихо кружляли між голими каштанами ніжні білі метелики, спускались на обмерзлі тротуари. Леся посковзнулась — Михайло підтримав за лікоть. Дівчина довірливо схилилась до його колушка.

Четвертий розділ

1

Одного ранку Михайло прийшов до технікуму не такий, як завжди. Обличчя його було якесь урочисте, а очі горіли веселкою, як у дівчини. За партою сидів неспокійно, все поривався встати, поглядав на годинник. Зацікавлений такою поведінкою свого друга, Омелян прошепотів:

— Враження в мене таке, ніби ти хочеш утекти з лекції?

Надводнюк кивнув головою.

— Куди?

— Батько приїхав.

— Ну-у?! Надовго?! — Омелян так скрикнув, що вся аудиторія оглянулася на нього. Коли на їхню парту перестали звертати увагу, Надводнюк на обгортці зошита написав олівцем: «Заїздом на окружну нараду в справі колективізації».

Омелян давно жадав побачити сподвижника легендарного Щорса, лихого рубаку і партизанського командира. Такої нагоди він не міг пропустити. На тій же обгортці написав: «Мені можна прийти?» Михайло відповів: «Він любить молодь. Підемо разом»...

На перерві Надводнюк запросив до себе Рувімського, і після лекцій хлопці побігли на Михайлову квартиру. Омелян і Борис задалегідь уявляли собі старого Надводнюка. Гадали побачити височезного, широкоплечого чоловіка, з суворим обличчям, довгими вусами, з міцними руками, що звикли тримати шаблю і маузер. Малювали перед собою неприступну людину, обкурену порохом димом минулих боїв.

І коли ввійшли до Михайлової кімнати, обидва широко розкрили очі від здивування. Михайлів батько був не такий.

Із плетеного лозяного крісла підвівся складно скроєний чоловік, високого зросту, в гімнастерці, темно-синьому галіфе, білих, з відгорнутими козирками валянцях. На плечах він рівно тримав уже посивілу голову, поглядав на хлопців лагідними, але допитливими сірими очима. І ще кинулось у вічі студентам благородство його високого лоба, ніс з маленькою горбинкою і коротко підстри-

жені вусики. Колишній партизанський командир, тримаючи в лівій руці книжку, підступив до хлопців:

— Дмитро Тихонович... Прізвище, як і в сина...— І всміхнувся. І від цієї усмішки хлопцям відразу стало хороше, затишно, як дома. Потиск партизанської широкої долоні зближував усіх. Гості роздягались, а Дмитро Тихонович паперовою стрічкою закладав у книжці сторінки.— Хорошо старий писав. З почуттям. Читали, хлопці? — поклав на стіл «Анну Кареніну».

— Я читав,— похвалився Борис.

В Омеляна це не в'язалося в голові — партизан і така книжка. Спантеличений, залитав:

— А для чого це вам?

Дмитро Тихонович звів густі, з білястими кінчиками брови.

— Як для чого?! Треба знати. Треба, хлопці.

— Пробачте, освіта ваша?

— Школа життя і комуністичний університет імені Артема. Бачите, їду на окружну нараду і в портфелі везу книжки. Дивись, десь і увірветься вільна година почитати... Ну, хлопці, сідайте до столу, поговоримо. Люблю з ученим народом перекинутись словом.

— Професорів знайшов! — засміявся син.

— До професорів вам ще далеко, але є хороша приказка великого руського полководця: поганий солдат, який не думає бути генералом... Все в наших руках, хлопці!

В останніх його словах студенти вловили велику певність у свої сили. Придивлялися до Дмитра Тихоновича уважніше, з юнацьким захопленням. Порівнювали батька і сина. Михайло теж буде високий і стрункий, уже й зараз є батьківський вогник в очах. Тільки ніс у Михайла рівний, мабуть, від матері. Рувімський, поклавши руки на стіл, не зводив очей з Дмитра Тихоновича. Кожне сказане ним слово глибоко западало в юначу свідомість. Омелянові подобались сильні і сміливі люди. Тому він собі вивчав старого Надводнюка.

За обідом Дмитро Тихонович продовжував розмову:

— Був у мене колись друг, секретар Сосницького повітового партійного комітету, потім комісар — Михайло Воробйов. Вчиться в промисловій академії. Перед Жовтневою революцією він бувало говорив мені про майбутнє: «Шкіл набудуємо народних, щоб усі були вчені. Учитимуться всі наші діти безплатно. Нам, брате, з тобою до-

роги не було за дворянами та буржуями, то діти наші світ побачать. Із робітників та селян підуть інженери, агрономи, вчителі, вчені, професори...» І що ж, його слова — пророцтво моєї партії — стали дійсністю. Ви, хлопці, доказ цьому.

— А ти, батьку?

— І я! — Дмитро Тихонович відмахнувся рукою. — Але ж не про мене мова!

— Як не про тебе? Омелян і Борис не знають, хто ти був, з якого роду-племени.

— Роду-племени, — повторив Дмитро Тихонович і засміявся. — Батько з дідом Киреем, — був такий у Боровичах, — ходили з ціпами в Пруси до хазяїв, заробляли десяту мірку. Я влітку баласт накладав у вагони, а взимку чоботи людям латав... Ну й ще що? Мишко, мабуть, уже розповідав...

— Говори, говори, батьку.

— От пристав! Ну, інтервентів бив, гайдамаків бив, Петлюру бив, Денікіна бив... Працював головою сільської Ради, керував районним комітетом незаможних селян... Партія послала вчитися. А тепер мене обрали головою райвиконкому... І вся моя анкета. — Дмитро Тихонович знову відмахнувся рукою... — Краще розкажіть, як ви вчитеся? На вас, молодих, ми надії багато покладаємо.

Борис відсунув ложку і швидко заговорив про лекції, практичні заняття, давав влучні характеристики окремим викладачам.

— Робота в технікумі організована добре. Думаємо, що з нас люди будуть.

Дмитро Тихонович вхопився за цю фразу:

— Будуть? Знаєте, які нам люди потрібні? — Він запалив цигарку і пройшовся по кімнаті, м'яко ступаючи валянцями по підлозі. — Я часто, хлопці, мрію. Через півдесять років проїжджаю я селами, дивлюсь на поля, урожайні посіви конопель. На ланах ходять величаві машини — косять і молотять пшеницю, літають автомобілі — відвозять зерно на зсипища. Круг села — розкішні сади, від мічурінських яблук, слив і груш гнеться гілля до землі. На луках пасуться незчисленні стада породистих корів, тонкорунних овець, рисаків і брабансонів. У селах зводяться нові будинки — багатопверхові палаци культури. І над усім дзвенить пісня щасливих лю-

дей...— Дмитро Тихонович подивився, як студенти, схилившись на руки, намагаються не пропустити жодного його слова, посміхнувся до себе... Продовжував:— Я заїжджаю в одно з таких сіл. Мені показують новий урожай пшениці: вдосконалений сорт «Українки». В громадському зерносховищі лежать золотаві гори її. Селяни збирають по двісті пудів з десятини. Розповідають про новий обробіток землі. Вони ділять урожай на пророблені дні. Один з них, ще молодий, каже: «На нашому колективному полі влітку працював я, дружина, батько, мати і брат. Гуртом ми маємо тисячу сто п'ятдесят днів. На кожний пророблений день у нас припадає шість кіло хліба. Повеземо цієї осені до свого двору чотириста тридцять пудів зерна». Я оглядаюсь на інших селян. І всі вони підтверджують це, бо й самі мають таке багатство... Ми йдемо на їхні плантації. Мені показують махорку, буйне листя сягає до моїх грудей. Пояснюють: з однієї десятини дівчата беруть чотириста пудів. Ідемо далі. Від села в степ мчать рівні рядки буряків. Уже жовтіє від осені ботвина. Мої супутники хваляться: беруть по півтори тисячі пудів...

Хлопці слухали Дмитра Тихоновича, не зводячи з нього очей. Він прикував їх до себе, притягував якоюсь невидимою силою. Він малював прийдешнє, як упевнений в собі художник малює пензлем картину. Спочатку видні на полотні тільки обриси, але вони вже реальні, вони живуть, і від них іде чудодійна сила. Вона говорить про глибокий внутрішній зміст того, що в красі і величі підніметься на цьому полотні. Художник захоплений своєю працею, він натхненний нею, але він не самозакоханий. Ні, він насамперед трудівник і бачить кінцеву мету свого прагнення. Там радість вселюдська, там щастя, сонячна перспектива. Там чудодійний ритм праці і в ній людина відчуває свою гордість і свою радість.

Надводнюк бачив реальні обриси перспективи. Він відчував їх і жив ними. В цьому було його внутрішнє переконання. Міцними мазками він переносив картини майбутнього із своєї уяви в уяву своїх юних слухачів. Він захоплено розповідав про нову працю на оновленій землі, про гармонійне поєднання розумової і фізичної праці, про силу техніки і людських прагнень, розквіт науки, яка служитиме соціалістичному людству.

Борис аж похилився на стіл. Його очі блищали, він захопився оповіданням. Вся його в'юнка постать говори-

ла: «Продовжуйте, Дмитро Тихонович, малюйте чудову картину майбутнього. Для нього працюємо, вчимося, живемо. В ньому щастя і радість людей...»

В Омелянових очах було здивування, а в Михайлових — гордість за батька.

Дмитро Тихонович розкурив потухлу цигарку:

— Да, хлопці, кілька років тому це була тільки мрія наша. Сьогодні ж вона починає ставати дійсністю. І ви мусите нам допомагати творити цю прекрасну дійсність. Труднощів багато, дуже багато.

Рувімський скочив на ноги — збуджений, гарячий:

— Ведіть! Укажіть шлях! Ось вам наші руки для цієї праці. Вони молоді, а сила в них є. Ого!

— Поведемо, Борисе.

— Подумаеш про перспективу, аж голова обертом іде.

— Е, Омеляне, голову треба міцно тримати на плечах! — посміхнувся і погрозив указовим пальцем Дмитро Тихонович. — О, хлопці, ми з вами далеко підемо! Наука буде служити нам — народові. І я вірю: прийде час і ми побачимо далеко більші чудеса, ніж я намалював. Ви, молоді вчені, розведете розкішні сади, обсадите міста і села найкращими сортами яблук і груш, виростите нові сорти зернових, будете брати по два і три урожаї на рік... Ми, мабуть, побачимо, як на наших поліських сливах, на лісовому терені густо звисатимуть південні персики й абрикоси! На акаціях ростимуть велетенські стручки цукрового гороху. Побачимо кавун, яким може поласуватись відразу десять чоловік, картоплину, з якої буде наготовлений обід на цілий гурт людей. Прийдуть нові дарвіністи, тімірязевці і це — я вірю! — зроблять для нас. В нашій країні все буде можливим... Найсміливіша наукова мрія у нас стає дійсністю, бо вона служить народові...

Дмитро Тихонович раптом поглянув у вікно і помітив, що надворі смеркає.

— Шкода, хлопці, мені час на поїзд, поговорили б ще... А поки добре вчіться. Ще раз кажу: дуже потрібні ви будете партії! — Дмитро Тихонович став укладати портфель.

Омелян промовив голосно до Михайла:

— Заздрю я тобі. Ой, як заздрю! Хотів би я мати такого батька! — на його обличчі пройшла тінь суму. Замислився.

Дмитро Тихонович розстебнув кишеню в гімнастерці і подав Михайлові лист:

— Ледве не забув. Передай... Ночував я в її батьків позавчора. Високе — мого району. Зустріч цікава — Шугалій гранатчиком був у моєму батальйоні. Розговорилися, сказав, що заїду до тебе — листа передали дочці. Хороші такі люди.— Він швидко надів пальто, шапку-крилашку, вступив у калоші.— Ну, живіть здорові, хлопці! — міцно потиснув Омелянові і Борисові руки, поцілував сина.— Додому навідайся, Мишко, бо мати скучила дуже.

Хлопці провели гостя на вулицю і поспішили до технікуму.

2

Коли хлопці ввійшли до малого залу, доповідач — студент другого курсу Овдієнко — розкладав на столі дички, щепи, окулірований молодняк, садові ножі, секатори, пилки, розвішував на таблиці малюнки і схеми. В залі стояв приглушений шум голосів. Хлопці пройшли до передніх стільців, де в гурті дівчат сиділи Леся і Надя. Михайло нахилився до Лесі:

— Танцюй.

Дівчина здивовано звела брови.

— З якої радості?

— Танцюй, бо не віддам! — Помахав перед нею листом. Леся поглянула на затиснутий у пальцях конверт, перевела погляд на Омеляна і різко відказала:

— Можеш сам читати!

Михайло нічого не розумів. Його вразив цей тон.

— Дозволяєш?

— Дозволю.— Махнула зневажливо рукою, відвернувшись до Наді і зашепотіла їй на вухо. Михайло вловив лише одно слово: «Омелян».

— Ти — чудачка, Лесю. Лист від батьків.

Дівчина рвонулася до конверта. Вхопила обома руками, притисла до грудей, зашарілася:

— А я думала...

Михайло знизав плечима й пішов слідом за Борисом і Омеляном до вільного столика. Леся тремтячими руками розірвала голубий конверт і впилася очима в нерівні рядки листа:

«Моїй доні Лесі.

Чи ти зовсім забула свою матір, дочко, чи тобі нема коли і вгору глянути, чи ти хвора лежиш, що не навідуєшся до рідної хати? Як згадаю тебе, моя дитино, то все

плачу та з батьком лаюся, щоб повіз мене до твоєї школи. А він то в сільраді, то на кутках ходить у громадських справах — усе йому ніколи. А це ночував у нас новий голова району, чудно так — Надводнюк — прозивається. Із наших людей, партизанів з твоїм батьком. Простий чоловік, ну, розумний дуже. Казав, що і його син, Михайлом звати, у твоїй школі вчиться. То цілий вечір про артілі та комуни говорили. Батька твого як наврочив хто, тільки й розмов у нього, що про артіль, і про тебе, дочко, забув. А я вночі не сплю та все думаю, чи не в холоді живеш, чи є ж у тебе часинка хоч попрати білизну собі? А ти й не пропишеш нічого, ніби в тебе й матері на світі нема. Посилаємо з батьком низький поклон і просимо завітати до нас хоч на часинку. Напиши, коли будеш, то, може, батько буланим приїде по тебе. Цілую тебе і кланяюсь, твоя мати — Оксана Лук'янівна Шугалій».

Уже давненько Овдієнко почав доповідь про нові способи щеплень плодових дерев, але Леся не чула його голосу. Полинула думками далеко, до тихого Сейму. Ще й ще перечитувала написані невправною рукою слова і щоразу їй здавалося, ніби сама мати говорить до неї. Крізь рядки листа проступав дорогий образ. Ось стоїть мати біля ушули, тримає в руці фартух і шле їй благословіння на дорогу... І зрозуміла Леся, що вона дуже скучила за нею, що вона невдячна дочка — так рідко навідується додому.

— Ще сьогодні напишу тобі, мамцю, листа.— Оглянулась на Михайла, зустрілася з ним поглядом, показала на лист і, поклавши долоню на долоню, потрясла в повітрі:

— Дякую...

Михайло посміхнувся.

3

Омелян, поклавши шокую на долоню, здавалось, не зводив очей з доповідача, але насправжки він бачив не студента Овдієнка та його експонати перед собою, а зовсім іншу картину. В його душу глибоко запав образ старого Надводнюка. Омелян аналізував усе сказане Дмитром Тихоновичем і розумів, що тільки такими шляхами і буде йти далі життя. Йому подобалася віра в свої сили Дмитра Тихоновича. Він хотів узяти щось для себе з цього уміння Надводнюка тримати себе вільно за всяких обста-

вин. Омелянові подобались взаємовідносини між батьком і сином. Ось батько цілує Михайла на прощання. Спостережливий Омелян уловив у цьому поцілунку те, чого в його родині ніколи не бувало. Надводнюки живуть у великій згоді, розуміють і поважають один одного. Іменно — поважають. Дмитро Тихонович ставиться до Михайла не тільки, як до свого сина, а й як до друга, молодшого віком, що має менший життєвий досвід. У них є теплота, щирість. Такий батько любить свого сина, і син любить такого батька... А він, Омелян, не може навіть сказати, чи любить він своїх батька, матір, шанує їх?..

Пригадався від'їзд до технікуму. Батько ввійшов з клуні до хати, увесь у поросі, в ячмінних остюках. Угледів, що Омелян уже зібрався на станцію, присів, глибоко вдихнув повітря. Мовчав. Мати уклала чемодан, скося поглядаючи то на батька, то на сина. Присіла й собі, як личить перед дорогою. Омелян не знав, що йому робити. Перегортав книжки, зошити, лічив гроші. У нього не було жалю до старих, він не відчував розлуки. Він розумів, що так мусить бути, а зрозумів це ще два роки тому, як ішов працювати на завод. Перед від'їздом до технікуму він на день заскочив додому і жалкував, що зробив це. Але заскочити треба було — для технікуму потрібна була довідка від сільської Ради. Її і вніс зараз батько.

— Візьми! Без неї не обійдешся! — подав папірець і, похмуривши брови, ступив до дверей. — Адрес Люції Кисловської не забув? Може, на квартиру візьмуть. Батько ж її, ще будши скупником худоби, часто в моїй хаті хліб їв. Дочка знає про це. Може, заміж вийшла? З чого ж жити після смерті старого?.. — Ну, їдь! Уже не-маленький — сам знаєш, як треба жити. Не посковзні-ся... Не зумієш — пеняй на себе! — грюкнув дверима.

Коли батько вийшов, мати схилилася до стола й заплакала. Омелянові були неприємні ці сльози. Мати при батькові не посміла їх показати. Він узяв свій чемодан і направився до порога. Мати зірвалася з місця і припала до його руки:

— Міля, синок, хоч листа напиши...

Омелянові стало жаль її. Було бажання пригорнути матір, сказати ласкаве слово, але щось, — може, образ батька? — заважало йому це зробити. Похапцем потис-

нув руку і вийшов на ганок. Уже біля воріт сказав матері:

— Коли все буде благополучно — напишу.

Вийшов на околицю Івангорода і відчув, як якийсь тягар звалився з його плечей. Це була радість від'їзду...

Його прийняли до технікуму. Він з Надводнюком, його не стороняться всі студенти. Але часом в його душу крадається почуття самотності. Звідки воно йде?.. Михайло зв'язаний із своїм оточенням, батько допомагає йому порадами в житті, вчить і вказує шляхи. І він цілком щиро сказав сьогодні, що хотів би мати такого батька. Омелян зараз, може, вперше в житті, заздрив Михайлові. Може, тут і криється його почуття самотності! Він ніколи не чув теплого слова поради. Навпаки, він пам'ятає тільки одно батькове слово, що стало законом у родині:

— Умій!..

І Омелян виконував цей закон. Йому часом здавалося, що тепер він стоїть далеко від свого оточення, але оцим законом, що ввійшов у його кров, він був зв'язаний з ним. Юнак інколи аналізував цей закон і, маючи дев'ятнадцятирічний життєвий досвід, часто говорив собі, що батько має рацію. Крім того, прийшовши з гуртка на квартиру, він і тут, від господарки, почує щось подібне до батькового твердження. І Омелян уже звик до цього. Тепер він подумав, що краще було б йому не знати старого Надводнюка і не чути його слів. Тоді б не борсався в своїх думках. Жив би, як і жив, а то Надводнюк скаламутив його душу...

Лекція не доходила до Омеляна. Він оглянувся по залу. Рувімський так заслухався, що аж вуста розкрив. Михайло змальовує в зошит схему окуліровки вічком. Надя, підперши підборіддя руками, впилася очима в Овдієнка... Омелян прикрив щоку коміром і через нього глянув на Лесю. Вона записувала лекцію до блокнота. З високого лоба звисав тоненький золотистий завиток — хитався в такт руху олівця. За сусіднім столом широкоплечий Іван Москаленко робив на двох паличках щеплення і показував своїм сусідам — Халашу і Биховцю. Вони пошепки сперечалися.

Омелян штовхнув Рувімського:

— Пропусти!

Борис оторопіло підскочив:

— Куди ти?! Так цікаво розповідає.

— Голова... Болить.

Вийшов з-за стола і швидко пішов із залу. На східцях ганку — запалив цигарку і притулився до поручнів. Перед ним, освітлений електрикою, виблискував свіжий сніг. Вітер гойдав ліхтарі на стовпах, від чого на білих газонах плавали тіні, ніби на воді розбігалися жмури... Омелян збіг униз і пішов через каштанову алею. Десь на вершечку сосни в парку переполохано скрикнула ворона, забилася крилами. Між гілками зашелестів збитий сніг. Омелян зліпив сніжку і кинув на сосну. Птахи злякано закаркали, звисли в темне небо і зникли з очей. «Зігнав з. ночівлі. Навіщо?» — подумав Омелян і враз знайшов собі виправдання. «А мене ж мої думки зігнали з лекції». Це виправдання було наївне, воно не задовольнило його. На душі стало противно. Крутнувся, натяг шапку на вуха і швидко пішов додому.

Двері відчинила молодша господарка. Вона скрикнула в коридорі:

— У-ух, холодно! — і сховалась у кімнати. За нею покотився білий клубок морозного повітря. Омелян жбурнув кудись у куток крилашку, недбало кинув на диван шкірянку і присів біля неї, схиливши голову на руки. У відчинені до кухні двері виднівся відсвіт вогню з грубки. Проти неї на маленькому стільчику сиділа господарка — в домашньому теплому халаті, в білих валянках — і підкидала дрова. Відсвіти полум'я грали на її оголених ліктях. Вона ширше прочинила двері:

— Міля, замерзли? Погрійтеся! Ух, як хороше! — її повне, красиве обличчя розплилося в блаженній усмішці. Чорні густі брови вабили до себе. Їй було років двадцять вісім.

Омелян подивився на розклад лекцій і взяв на столі потрібну книжку. Увійшов до кухні. Господарка пересіла на вищий стілець. Омелян сів проти дверцят грубки і мовчки розгорнув книжку.

— У-у, як сич? Чого це ви?

Омелян не відповів.

— Чай питимете?

— Потім, Люція Модестівна. Підготуюсь до лекції.

— Ну, й готуйтеся! — Вона ображено шкрябнула коцережкою. Стала однією ногою на коліно, рукою обіперлась об Омелянів стілець — розбивала головешки. Омелян відчув близькість її гарячого тіла, мимоволі відірвав очі від підручника. Помітив, як на її коліні відхилилася

пола халата, оголяючи білий вигин ноги. Омелян здригнувся і знову сховав очі в книжку. Рядки зливалися в один суцільний, а Люція Модестівна, як на те, довго орудувала кочережкою.

— Який гедзь вас укусив, Міля? На когось розгнівались, а додому зло принесли? При чому ж я? — вона звела на нього темні, із зеленкуватим відблеском, очі. Омелянові завжди здавалося, що в них приховується глибока печаль. Такою він побачив її і вперше, по приїзді до міста.

— Я не гніваюсь, Люція Модестівна. На душі сумно, а чого — й сам не знаю.

Вона поклала обидві руки на книжку. Задивилася в його красиве обличчя:

— Вам сумно?.. Ех ви, молодь!.. В такі літа піді мною земля горіла... Сумно? Хе! Колючий ви якийсь. Іжак! Непривітний... Хочете, я вас розвеселю?

Не чекаючи згоди, Люція Модестівна підвелась і вийшла до сусідньої кімнати. Омелян глузливо посміхнувся до себе. Чим вона розвеселятиме його? Може, принесе старий грамофон і закрутить дебют Вяльцевої? Чув він ці речі, обридло...

Люція Модестівна вийшла з двома келихами. У відблисках вогню іскрилась червона рідина.

— Беріть. Сама готувала.

Спантеличений Омелян нерішуче простяг руку:

— Що це?

— Питає!.. Хлопчисько! — вона іронічно посміхнулася і одним духом спорожнила свій келих. Її образлива посмішка зачепила Омеляна за живе. Він заплющив очі і випив. Гаряча рідина приємно полоснула по горлу. Зрозумів: у наливці була горілка. Люція Модестівна взяла келихи і знову вийшла з кухні. Повернулася із повними.

— Тепер чистої слив'янки попробуйте.

— Це ви даремно, Люція...

— Соромтесь говорити, ви — студент!.. Хіба колись така була ваша братія? Цвіт!.. А взяти юнкерів... Ех, жить уміли! Уміли жить!

Омелян не відповів. Поволі випив солодку настойку. Тепло з грубки розпарювало його, голова стала важка, не трималась на плечах. Йому хотілося прихилити її до чогось, дивитися у вогонь і мовчати. Він схитнувся. Люція Модестівна зрозуміла його рух. Підсунулась із стільцем і поклала Омелянову голову собі на груди. Він за-

крив повіки — так сидіти було приємно. Тільки тихо спитав:

— Мати... спить?

— Спить... Зник сум, Міля? Я ж казала! Знаю! Тільки чого вам сумувати? Хай мені...

— А вам чого?

Люція Модестівна зітхнула.

— Ех, Міля, Міля... Не таке просте життя людини, як інколи здається,— ще зітхнула.— Десять років тому я втратила свою веселість, надію, щастя і любов...

Останнє слово якимось особливо прозвучало для Омеляна. Він відкрив повіки, обернувся обличчям до Люції Модестівни і тепер знову побачив у її очах печаль.

— Любов? Ви любили?.. Кого?..

Та Люція Модестівна не хотіла відкривати своєї таємниці.

— Знати про це вам, Міля, нецікаво.

Омелян відхилився від неї, подивився благальним поглядом і тихо прошепотів:

— Я хочу знати.

Жінка григладила пальцями його скуйовджений чуб. Омелян піймав її руку і поклав до своєї щоки.

— Скажіть, Люція Модестівна, скажіть...

— У-у, їжачок... Гарзд. Вірю, вам, бо знаю вас.— Вона розстебнула на грудях халат і витягла медальйон на ланцюжку. Нігтями розстебнула покритишки.— Натє, дивіться!— В овалі був портрет молодого юнкера. На Омеляна поглядали задерикуваті колючі очі. На голові лежав дбайливо розчесаний проділ. На верхній губі юнкера пробивалися темні вусики, уже хвацько закручені кінчики їх повзли на повні щоки.

Омелян придивлявся уважно і довго до портрета, ніби йому судилося зустрітися з оригіналом і він наперед хотів знати риси його обличчя. Романтична сторона таємниці Люції Модестівни відійшла кудись убік.

— Де він?

Люція Модестівна закрила повіки і тихо прошепотіла:

— Загинув.

— Юнкером?

— Закінчив училище.

— І урочисто одержав звання офіцера?

Люція Модестівна вчула в цьому запитанні якусь образу для себе. Не відповіла. Омелян покосився на неї, відчуваючи неприязнь до юнкерського мундира. Це, ма-

буть, з тих, що розкидав старий Надводнюк, потопив у Чорному морі і викинув на європейський смітник. Чомусь захотілося вколоти Люцію Модестівну.

— Керенський викликав його до Петербургу? З юнкерів цей есер формував ударні батальйони... Десь скошили червоногвардійські кулемети?..

Жінка затулила рукою Омелянові уста.

— О, бога ради, мовчіть! Не мучте мене!.. Ми готувалися до шлюбу... Я фату білосніжну пошила... І раптом — революція... І я — сама... — Вона похапцем защегнула медальйон і опустила за халат, забувши прикрити шию. В очах блиснули сльози. Омелянові стало жаль її.

— А може, ваш юнкер живий?

Люція Модестівна зажурено схилила голову.

— Ні, мій їжачок колючий, він помер. Давно б озвався... Він любив мене... — Вона пригорнула Омелянову голову до себе, схилилась над його обличчям. Пестила його волосся — ніжно й тривожно. Заглядала в очі, міцніш притискала до себе. Шепотіла уривчасто, схвильовано: — Де ви взялися на моєму шляху? У вас є щось схоже на Леопольда. Що?.. Таке волосся... Чорні очі... І на вигляд був такий колючий... Ви все в технікумі... Я так рідко вас бачу... — Раптом вона потяглася до Омеляна і поцілувала в губи...

Перед Омеляном враз постав смуглявий, чітко вирізьблений профіль, жовтава, як перевесло, коса; довгі вії прикривали відблиск синіх очей... Він здригнувся, вирвався з рук Люції Модестівни і, хитаючись, ступив до кімнати.

— Наївний... Їжачок...

Омелян упав на диван і закрив голову руками.

П'ятий розділ

1

Профком і комсомольська організація технікуму вирішили утворити кілька агротехнічних гуртків у навколишніх селах. Розподіляла студентів по селах Леся. Із списком у руках вона підійшла до Рувімського і Нестеренка. Розповіла завдання. Хлопцям доручалося утворити такий гурток у приміському селі Іванківці. Борис вислухав і коротко відповів:

— Буде зроблено! — Побіг у своїх справах.

— А ти чого мовчиш, Омеляне?

Нестеренко опустил вії.

— Для тебе я все зроблю, Лесею, — прошепотів тихо. Дівчина враз спалахнула вогнем.

— Чому для мене?.. Для технікуму.

— Хай для технікуму... — Омелян говорив глухо, голос його тремтів і зривався. Він у думці кляв себе, називав боягузом за невміння триматися перед Лесею невимушено і солідно. Підвів голову, і їхні погляди зустрілися. Тепер і Леся зашарілася. Але вона взяла себе в руки і діловито порадила:

— Сьогодні в Іванківці збори селян, чоловік приходив до Кривича. Скористайтесь! — вона швидко пішла до аудиторії. Омелян проводив її веселими очима. В її поведінці він уловив те, що іншим було б непомітне. Леся не була байдужою до нього. Ця думка його окрилила. Він угледів Рувімського і через голови студентів захоплено гукнув, щоб і Леся почула:

— Після лекцій забігай, Борисе, до мене — і на Іванківку!..

Пообідавши, Рувімський примчав до Омеляна.

— Зібрався?

З кухні виглянула Люція Модестівна. Допитливим поглядом окинула Бориса:

— Горить?.. Дайте Мілі хоч пообідати.

Борис присів на стілець, квапив Омеляна — тепер день короткий, а йти кілометрів чотири. Люція Модестівна зупинилась проти нього.

— Євреї пішли до сільськогосподарських технікумів. Хіба це ваша спеціальність?

Борис уловив підкреслення на слові «ваша» і засміявся голубими очима.

— Тепер — це і наша спеціальність!

Люція Модестівна закусила губи:

— Ви — веселий хлопець!

— А чого мені бути сумним?.. Готов, Омеляне?

Нестеренко швидко одягнувся, і вони вийшли на вулицю. Борис узяв Омеляна під руку.

— Хазяюшка?

— Вона.

— Із душком...

Омелянові було неприємно.

— Біс із нею!

Перейшли базарну площу. Вулиця випросталась між

кам'яними будинками і високими парканами. На кінці схилу, над річкою, сп'явся дерев'яний міст. На полях, врівень з поручнями, стояли, укриті снігом, млини. Колеса з обмерзлими лопастями поволі оберталися в своїх гніздах. На лотоках шумувала вода.

— Люблю! — промовив Омелян, оглядаючи греблю і засніжене русло ріки.— У млині тихо ворочаються жорна, пахне мука... Мовчазний, завжди запилений мірошник...

— Ідилія!..— презирливо знизав плечима Борис.— Ух ти — мірошник!

Омелян скосив очі. Борис не звертав на те уваги.

— Інша річ — млин на електриці. Там сидіти й пліснявіти над жорнами не будеш. Тільки встигай засипати зерно. Красота!.. А ці млини швидко в музей поставлять, як згадку про твою ідилію.

— Чого ти причепився з ідилією. Хіба я проти техніки? В цих млинах — історія народу, Борисе. Знаю, що в таких селах, як малював Михайлів батько, їх уже не буде. Там потрібні агрегати...

Вони вийшли на вкрите снігом поле. В морозній імлі виднілися тополі і солом'яні стріхи. В далечині зеленів сосновий ліс. Ліворуч від Іванківки червоно заходило сонце — на горизонті горів сніг. Студенти надали ходи і за якоїсь півгодини зупинилися біля селянського будинку. У вікна виднілися кожушані спини, крилашки, кашкети, хустки. Кілька чоловіків і дівчора товпилися на ганку. Студенти ввійшли до залу, і чоловіки з ганку ступили за ними. Під стелею просторого приміщення плавав густий махорковий дим, застилаючи присутніх селян і селянок. Інші стояли між рядами лав, під стінами, біля пічок. Борис і Омелян проштовхалися до сцени. Їх проводили зацікавлені погляди. Із сцени нахилився голова сільської Ради — ще молодий чоловік, у новому кожушку і будьонівці.

— Із технікуму?.. Ми зараз кінчаємо...

На зборах говорилося про громадську розчистку соснового молодняка в Забіловських дачах. Громада вирішила виділити з кожного двору дереворуба, бо лісництво давало велику кількість розчисток тим, хто працювати ме в лісі. Умови були дуже вигідні для селян.

— Тепер про агрономічний гурток поговоримо.

Омелян коротко розповів, чого вони прийшли. Селяни слухали уважно і зосереджено. Огрядний дядько, в доб-

ротному дубленому кожусі, проштовхався між лавами і підійшов до Бориса.

— Всім ясно, чого там... Ти записуєш? Пиши, і хай лекції читають. Діло корисне! — Він назвав своє прізвище. За ним рушили до стола десятки селян.

— З агрономією живи влад — хліб завжди їстимеш. Потім обрали старосту гуртка.

— Заняття будуть кожної суботи, вечорами. Згодні?

— Зго-о-дні-і...

— А яку б першу лекцію бажали послухати? — поцікавився Борис.

Огрядний дядько прогук басом:

— Давай зразу, як її, матір-землю, доглядати. Потім про садки та городи... І про пасіку б не завадило.

Рувімський уважно придивився до добротного кожуха, прислухався до його слів і зрозумів, куди він орієнтує збори. Оглянувся на Омеляна. Той щось радився з головою сільської Ради. Подумав: «От би сюди старого Надводнюка на першу лекцію».

— У мене є пропозиція, громадяни.

— Говори, послухаємо народ учений...— знову пробабив дядько в кожусі.

— Першу лекцію треба прослухати про нові, колективні форми обробітку землі.

Дядько зневажливо махнув рукою:

— Про це чули! Це — не в діло! Ото як кажемо, так і починай у суботу.

В залі загули, засперечалися. Від стола ступив на край сцени голова сільської Ради.

— Товариш із технікуму діло каже. З цього й треба починати. Про артіль поговоримо.

— Вірно! — підтримали голоси в залі.

— Хай буде й так... Розмови про артіль є всякі. А куди воно і як воно — не добереш.

— Щоб сказали, чи й на наших поліських землях артіль ці можна творити, чи тільки в степу, на чорноземі?

Дядько в добротному кожусі густіше натягнув шапку на вуха й посунувся між лавами. Борис дивився на його широку спину, доки вона не сховалася за дверима. Група розходилась.

Хлопці вийшли на вулицю. Темніло. Скрипіли журавлі на колодязях — господарі порали на ніч худобу. Десь на дальньому кутку заливався пес і вигравала гармонія...

Увійшовши вранці до технікуму, Омелян помітив у коридорі, біля дошки об'яв, чималий гурт студентів. Привітавшись, він і собі, підвівшись навшпиньки, подивився через голови товаришів. На дошці висів надрукований на машинці список стипендіатів. Омелян враз подався вперед, розштовхуючи студентів. Швидко пробіг очима рядки прізвищ. Почав спочатку. Знову перечитав. Ще раз. Прізвища плутались перед очима, зливались із папером. Омелян навіть очі протер і знову почав читати спочатку. На виску дрібно тремтіла жилка, брови туго випнулились над переніссям, на щоках поплили білі плями. Відчув, як по всьому тілу побігли мурашки, стало жарко, ворухнув плечима — здалося, сорочка прилипла до спини. Стояв, міцно закусивши губи.

— Нема в списку,— сказав хтось із студентів. Омелян кліпнув повіками, низько опустив голову на груди:

— Багача знайшли... На моїх руках — мозолі від зубила та молотка... У вухах і досі шум від чеканки заклепок у паровозних казанах... Багач...— він втяг голову в плечі і поволі пішов від гурту.

— А ти піди до Макара Купріяновича,— радили Омелянові. Він обернувся і хитнув головою. Багатьом здалося, що в його очах блиснули сльози. Студенти зашепотіли між собою, а Омелян, мовчазний, пішов до аудиторії і сів за свою парту, схиливши голову на руки.

Увійшов Надводнюк. Поклав книжки до скриньки.

— Чого ніс повісив?

Омелян підвів засмучені очі.

— Питаєш?.. Доведеться технікум кидати і йти знову на завод.

— Це ти з-за стипендії?

Омелян посунувся на парті.

— Сідай, Мишко... Скажи, хіба я не заслужив стипендії? Дивись на мої руки! Ось на долонях мозолі, синці на пальцях. У вухах гуде... Скільки я, друже мій, заклепок відчеканив у казанах... Я ж комсомолец...

— Про твою роботу на заводі ми знаємо, Омеляне. Але в тебе батько є. А він має, за документами сільської Ради, достатнє господарство, щоб утримати тебе. Ти знаєш, стипендій усім не вистачає, а в нас багато студентів бідніших за тебе...

Омелян низько похилив голову і глухо простогнав:

— Не говори мені про батька. Нема в мене його. Хіба то батько, що вигнав свого сина на вулицю? Я говорив тобі вже. І за що? Зрозумій, Мишко: за те, що я вступив до комсомолу!.. А тепер куди мені?..

Омелянові сльози неприємно впливали на Михайла. І він знову подумав про те, що не виходило ці дні з голови: невже він і комісія помилилися?

— Чому ти не подав довідку, що не живеш з батьком?

— Я думав, ви й так зрозумієте моє життя. Адже я два роки на заводі... Таку довідку я подам.

— Подаси? — перепитав Михайло, пильно дивлячись Омелянові у вічі. Той опустил голову вниз.

— Ти мені не віриш, Мишко. Так я ж тобі доведу!..— Він помовчав, перегортаючи зошит. Потім щось згадав, виліз із-за парти і глянув на стінний годинник. До лекції залишилося вісім хвилин.— Мишко, досить про стипендії, є справа серйозна. Щоб не повторюватися, ходімо зі мною до Макара Купріяновича.

Вони постукали до кабінету Кривича.

— Увійдіть! — Макар Купріянович перевіряв щоденник відвідування. Блиснув окулярами до студентів.— Про стипендію?

— Ні, товаришу Кривич, я в серйозній, можна сказати, партійній справі... Послухайте мене.— Омелян стисло розповів про іванківські збори.— Я два роки був у робочому колективі і дечому навчився. Виступ того куркуля проти лекції про колективізацію примусив мене добре подумати. І я вважаю, що першу лекцію на Іванківці повинен читати комуніст. Треба сказати райкому партії...

Задзвонили на лекцію. Макар Купріянович узяв підручник історії, журнал:

— Рувімський мені вже розповідав про це. І ви зробили правильно, зайшовши до мене. Добре зробили, товаришу Нестеренко! Після занять піду до райкому і, мабуть, я буду сам читати першу лекцію в Іванківці.

Вони вийшли з кабінету...

В кінці дня Омелян підвів Михайла до Лесі і Наді.

— Дівчата одержали стипендії з першого вересня... Хай на могорич запрошують.

Надя повела бровами в бік подруги.

— А чого ж? Приходьте, хлопці, до мене. Борисові скажіть.

Вечором хлопці постукали у вікно кам'яного одноповерхового будинку на майдані. Двері відчинив Надин батько — широкоплечий чоловік, у чорній спеці, з широкими кишенями, вусатий, смуглявий, з помітною сивиною на висках. Він міцно потис кожному руку і гостинно запросив до кімнати. Допомагав хлопцям роздягатися — брав з рук одягу і вішав у передній на гвіздках.

— Морозець давить... Заходьте сюди, хлопці! Грійтеся!

В кімнаті, крім Наді, були: Леся, дві однокурсниці — висока, з вузькими плечима і продовгуватим обличчям Тетяна Хоменко і туга, як качан, Софія Пивоварова. Між ними сидів Валентин Халаш і перегортав альбом. Хлопці шумно привітались і присіли на вільні стільці. Відразу звернули увагу на стіл. На ньому стояла півметра бронзова скульптура — постать робітника. Він високо піднімав над головою запалений факел. Гордий, дужий і сміливий, він, як орел, рвався у широкий простір, повний незгасимої сили і віри в себе. Мужнє обличчя, освітлене піднятим факелом — фігурною електричною лампою — закликало вперед.

Надводнюк схопився із стільця і навшпиньках підійшов до стола. Біля ніг робітника лежала мідна платівка. Михайло нахилився до неї. Скорописним шрифтом вигравірувано: «Семенові Павловичу Косенку — від робітників механічного заводу. 1 Травня 1928 року». Михайло оглянувся. Біля дверей стояв Косенко і стиха настроював балалайку...

— Семен Павлович, хороший подарунок маєте від робітників.

Косенко підійшов ближче.

— Хороший... В день мого тридцятиріччя роботи на заводі піднесли робітники. Заслужив, значить, таку повагу... Прийшов шістнадцятирічним хлопчаком на завод та й досі на ньому. Все його життя переді мною, як на долоні. Ну, готово, Надя! — він подав балалайку дочці.

Михайло взяв з білого дівочого ліжка гітару. Перебрав пальцями струни.

Терен, мати, коло хати,
В нього цвіт біленький...

Подивився на дівчат, сильніш ударив по струнах і хитнув у такт головою:

А хто любить очі карі...
А я — голубенькі!..

— Хороше! — підтвердив Семен Павлович, і всі засміялися. Тільки Леся чомусь засоромлено опустила довгі вії.

— Заспіваймо хорову,— попросила Тетяна.— Реве та стогне Дніпр широкий...

Сіли в коло, круг старого Косенка. Пісня забилася в кімнаті, як сокіл крилами. Йй було тісно тут, вона рвалася за вікна, на простір. І вирвавшись, вона, мабуть, линула над засніженим майданом у морозяну далечінь. Свою пісню слухав поет із стіни, підвівши густі брови й уважно оглядаючи гурток молоді навколо старого робітника.

У дверях зупинилась Надина мати. Схилилась плечем до одвірка, заслухалась. Непомітно, як дівчина стрічку в косу, вплела свій голос у пісню. Стояла, пов'язана білою косинкою, лагідна, щира мати, рада за своїх дітей. І коли останні звуки мелодії згасли за вікном, вона тихо сказала:

— А пам'ятаєш, Семене, як ми молодими співали цю пісню хором біля річки? Така була тиха місячна ніч, солов'ї щебетали, сади цвіли. Давно-давно...

— Коли поліцай протокол склав?.. Пам'ятаю! Чайком нас почастуєш, Ганно? Допоможу тобі.

Обое пішли на кухню.

Михайло знову перебрав струни. Заграв веселої. Надя підігрувала на балалайці.

Ой, учора орав,
І сьогодні орав...
Хто тобі, моє серденько,
Воли поганяв?
Поганяла мені
Та дівчина моя,
Чорнявая, чорнобривая
Галочка моя.

Михайло майстерно звів пісню на танець. Рувімський виляснув долонями, притупнув чоботом, став у коло і застукав каблуками. Лесі згадалося Високе, гра на гармошці біля дуба, хороводи дівчат над Сеймом. Звуки гітари манили до себе. Вона відбила кілька тактів ногою, підняла руки і пішла в танець. Лівою рукою підтримувала косу, праву поклала собі на стан. Пурхала в колі, як пташка,— уся сонячна, гарна й приваблива, як квітка.

Всі здивилися на неї. Навіть Халаш підвівся із свого стільця і виляскував у такт музиці долонями. До кімна-

ти повернулися батько й мати. Михайло, перебираючи пальцями струни, не зводив очей з Лесі. Йому здавалося, що дівчина не торкається ногами підлоги, а літає в повітрі. Так легко пурхає крилами над широким полем ніжна чайка. Вона то припадає до землі, то підноситься високо, мчить у сонячному сяйві — сторожка, чиста й красива. Розпластавши крила, кружляє біля діток своїх — повна любові, собою радує орача в час роботи. Потім знову зів'ється до сонця, виблискує крилами і манить до себе зір подорожнього... І така вона чиста, недоторкана... Недоторкана!..

І коли Леся, зморена, нечутно впала на стілець поруч, Омеляна і схилила до його плеча свою голову, Михайло ще довго дивився, як високо здіймалася її біла блуза від глибокого дихання. І він тепер ясно відчув у своєму серці те, про що боявся признатися собі... Віддав гітару Омелянові. Танцювали Тетяна й Софія. Михайло відійшов до порога і, нахилившись до Семена Павловича, тихо розповів про своє порівняння.

Косенко подумав.

— Знаєте, ви влучно підмітили. Іменно, сонячна і ніжна, як чайка. Правда, стара?

Дружина погодилась.

Молодь запросили до столу. Омелян поклав гітару, раптом узяв у руки стілець із Лесею й поніс до сусідньої кімнати. Вона протестувала, намагалася сплигнути, але Омелян твердо ступав по підлозі під товариський сміх хлопців, дівчат і господарів. Він мав біля своїх грудей її голову, відчував біля своєї щоки її ніжну, хвилясту зачіску, він торкався її своїми вустами. Він не каюся за свою сміливу витівку, а поглянувши дівчині в сині очі, зрозумів, що й не буде каятись. Це було лише одну мить, але від його спостережливого ока ця мить не сховалася. І він собі дозволив те, про що, ідучи сюди, й подумати не наважився б. Знаючи, що він затуляє собою її голову від поглядів інших, Омелян нахилився і швидко поцілував Лесю в лоб. Дівчина спалахнула, злякано опустила голову вниз. Омелян поставив стілець до столу і сів поруч.

— Злякалася?

Леся не відповіла. Вона стурбовано поглядала на Халаша, який ішов до столу з виразом якоїсь зверхності на своєму обличчі. Але Валентин не чув того, про що питав Омелян.

Господарка поставила перед Лесею чашку:

— Нашій Чайці...

Дівчина розгублено оглянулася на себе:

— Якій чайці?

— А он хай він скаже,— показала на Михайла.

Надводнюк розповів, як він сприйняв Лесин танець. Всі слухали із захопленням. Тільки Халаш знизав плечима:

— Вигадуєш, Мишко...

Та всі присутні загукали:

— Схожа, схожа! Чайка! Так і будемо звати!

А Михайло подумав: «Чого він, Валентин, так вельможиться?» Не любив Михайло таких.

Ще пожартували — молодод, весело. Борис продекламував сон Татьяни з «Євгенія Онегіна». Всі дивувалися Борисовій пам'яті і вмінню передати настроїв дівчини.

— Цю декламацію обов'язково включимо в новорічну програму нашого вечора,— запропонувала Надя.

— Додай: моя музика, Лесин танець, спеціальний, у костюмі. Згода? — Омелян очима благав Лесю. І вона погодилась.

— Давай, Мишко, попросимо твого батька, щоб розповів нам героїчний епізод з громадянської війни. Приїде? — спитала Надя.— Цікаво було б.

Халаш її підтримав: така розповідь має виховне значення. Тільки б Михайлів батько погодився.

— Він погодиться. Я ось перед вихідним пробіжу на лижах до нього... Матері давно не бачив... Скучив. Пройшла навідатися.

Леся враз схопилася з місця:

— Мишко, візьми мене з собою! Візьмеш? Тобі ж мило Високого...

— Ти ж не дійдеш, Чайко. Десь і лижі покидаєш.

— Дійду, долечу, тільки візьми! От буде мати рада!

— Гаразд! — погодився Надводнюк, притамовуючи радість від уяви про цю подорож...

Омелян заздро дивився на нього...

Шостий розділ

1

Перед вихідним, після занять, Михайло взяв у технікумі дві пари лиж і завітав до Лесі. Вона вже була готова в дорогу. Ольга Миколаївна дала їй свою теплу ту-

журку, насовала в кишені домашнього печива, вітала батьків і радила бути обережними в дорозі, бо зима — не Петрівка, дивись, хвища буде.

Михайло і Леся прив'язали лижі і підбігця рушили через майдан на битий шлях. Примерзлим снігом їти було дуже легко і за кілька хвилин подорожні минали останні будинки на околиці міста. Перед ними лежав засніжений простір, в далекій морозяній імлі ледь-ледь вирізьблювались вкриті сріблястим інеем дерева, за білими горбамися ховалися хутори і села. Далеко на обрії темнів ліс.

Шляхом, повз телефонні стовпи, йти було нецікаво. Леся спробувала сніг на полі і порадила змінити маршрут — навпростець, через Калинин хутір, свою місцевість вона знає добре. Михайло погодився. Звернули ліворуч і наввипередки побігли голубуватим настом. За ними лягали прокладені лижами сліди. Мороз рум'янив дівочі щоки, Лесі було жарко. Вона навіть розстебнула комір тужурки — так було зручніше і легше володати руками. Їй було весело, хотілося співати, щоб пісня дзвеніла в широкому просторі. Тільки тепер, на полі, вона зрозуміла, що вже кілька місяців не була у Високому, — мабуть, у селі багато новин. Ще сьогодні ввечері вона знатиме їх, мати розповість. Мати! Вона й не знає, що її дочка зараз мчить до неї. Були б крила — летіла б на крилах, як чайка. Чайка! — і оглянулася на Михайла. Це ж він так назвав її в Наді на вечірці. Чому прийшло йому таке в голову?.. Зберуться сусіди, дівчата. Увесь вечір говоритимуть про місто, технікум, про нових друзів. О, їй буде що розповісти!.. Тільки про одного хлопця вона промовчить, про Омеляна. Промовчить, бо й сама не знає, що їй говорити і думати про нього...

Пригадався випадок з трояндою. Несамохіть підняла руку і потерла пальцями лоб — на ньому їй і досі вчувався Омелянів поцілунок. Що ж їй думати про нього? Злякалася вона тоді. Голова пішла обертом. Хотілося вилаяти Омеляна і більш ніколи-ніколи не бути з ним. А от не вилаяла, нічого йому не сказала. І хто тепер розгадає, чому так тривожно в неї на серці? Чому хвилюють її душу Омелянові очі?.. Не заборониш же йому дивитися.

Одне тільки добре знає вона. Запропонував би їй Омелян таку подорож на лижах, вона ніколи б не погодилась. Чому?.. Відповіді не знаходила, почуття так диктували. А Михайла, навпаки, вона просила взяти її з

собою. З Михайлом вона почувала себе вільно. Він якийсь простіший, ближчий, ширий і лагідний товариш... В глибині її дівочої свідомості давненько зародилася цікава думка: «Невже Михайло байдужий до неї? Чи, може, йому подобається Надя? Чи він несміливий такий, чи вона, Леся, і Надя, Тетяна й Софія йому однакові?.. Він досі нічим не виділяв її серед інших дівчат. Який він...» І вона не могла відповісти собі. Уже п'ять місяців вона знає його і, виходить, не знає.

Леся зрівнялася з Михайлом. Пішли пліч-о-пліч. Збоку заглянула в його червоне від морозу й бігу обличчя. Крилашка сповзла на комір кожушка, і зустрічний вітер пестив русяві пасма, накидав на очі. Він відчув її погляд і посміхнувся:

— Стомилася?

Скільки в його сірих, правдивих і допитливих очах товариської турботи про неї! Вона зараз, як ніколи, відчувала глибоку довіру до цих очей. Сказала просто:

— Мені, Мишко, хороше з тобою...

Він враз змахнув бамбуковими палицями і помчав з крутого схилу в долину. Вітер котив полем збитий лижамі сніг...

Леся догнала Михайла аж за Калининим хутором.

Порівнявшись, довго дивилася в його рівний профіль.

— Скажи, Мишко, ви, хлопці, розповідаєте один одному свої таємниці?.. Ти — Омеляну, він — тобі...

Надводнюк відповів не зразу. Похмуривши брови, розглядав повитий підозрілою молочною імлою горизонт, тьмяне, закинута в снігах село. Далека смужка лісу зовсім сховалася в тумані.

— Здається, хвища буде... Погано... Встигнути б до темряви... А таких таємниць, як ти кажеш, у нас нема.

Вони довго йшли мовчки. Лесі кортіло довідатися, чи знає Михайло про троянду. Мабуть, знає, тільки не хоче виказати товариша. Як у нього запитати? Відчувала незручність, але дівоча цікавість брала своє. До того ж Михайло і Омелян — друзі і нічого страшного в її запитанні нема. І вона спитала. Але Михайло нічого про Омелянів подарунок не знав.

Леся закусила губи. От напросилася! Треба тепер самій розповісти цю історію, Михайло буде розпитувати. Але Михайло мовчав, він, здавалося, нічим не виявляв свого зацікавлення Лесиним запитанням. Вона йшла поруч і вдивлялася в його обличчя. Тільки один момент їй

здалося, що Михайло глибоко зітхнув. Та й то вона не була певна в цьому. Така Михайлова витриманість їй подобалась. В її серці вона породжувала все більшу цікавість до свого супутника.

Михайло дивився вперед, проводив очима поодинокі легкі сніжинки. Шарпнув вітер і покотив полем довгі білі хвости.

— Давай швидше, Лесю!

Вони побігли, прямуючи на далеку самотню вербу. Ліворуч, мабуть, був луг, бо зрідка виднілися в заметах стоги. По полю, назустріч лижникам, одна за одною бігли довгі гриви, сипались під ноги. Вітер пронизував одяг, добрався до тіла, висвистував у чистому полі.

Михайло все частіше поглядав на Лесю.

— Лети, лети, Чайко! Давай праворуч, на шлях, бо можемо заблудитися.

Леся міцніш натиснула на палиці. Лижі ще сунулись легко, але зустрічний вітер бив у груди, вітрилом напивав спідницю. Йти було все важче. Лижі грузли в свіжих заметах. Зверху густо посипались легкі метелики, падали на поле і котились слідом за білими гривами. Невдовзі обриси верби злилися з вечірнім присмерком.

— А до Високого ще далеко! — крикнула Леся, пересилуючи шалений свист вітру.

Михайло ще крутіше взяв праворуч, де мав бути шлях. Там вони хоч не блукатимуть, по телефонних стовпах дійдуть у якесь село чи хутір.

Вітер налітав поривами — колючий, холодний, різав обличчя гострими глищами. Крутив перед лижниками стовпи снігу, сліпив очі, збивав на манівці. Леся помітно відставала. Михайло зупинився. Вона зрівнялася з ним і вхопилася за його лікоть:

— Сили нема... дихати... нічим... Ух!..

Він підтримав її за руку, затулив собою від вітру. Дівчина зморено притулилася до його грудей. Так було трохи затишніше. А навкруги лютувала метелиця, швидко темніло, горизонт сховався з очей. Тепер не скажеш, де шлях і куди треба йти. Настає ніч... Леся здригнулась... І тоді вона відчула Михайлову руку на своїй голові. Крізь хустку почула дотик його долоні. Може, колись мати так тихо і ніжно пестила її голову?.. Дівчина обернулася обличчям до Михайла. Він враз випустив її руки і взявся за палиці. Леся шкодувала в душі — їй було так затишно. Всунула чоботи в ремені і спробувала піти

вперед. Але пробитися на лижах тепер не можна було. Сніжний вітер бив у груди з такою силою, що лижі сунулися не вперед, а назад. Леся безпорадно зупинилась.

Враз біля її ніг виросла холодна кучугура і замела лижі... Михайло нахилився, зняв їх з Лесиних чобіт, поклав собі на плечі.

— Ходімо пішки... Ночі не бійся!.. Ось вийдемо на шлях.

Чому в його голосі стільки певності? Де той шлях?.. Але Леся слухняно пішла за ним. Намагалася ступати в його сліди. Спотикалася в заметах, падала, підводилась і знову йшла. Набрала снігу в чоботи. Він танув і зводив холодом пальці на ногах. Від утоми й напруження прилипла до тіла сорочка. Зупинялась на одну мить і їй враз здавалося, ніби на тіло хтось силоміць надягав заморожений одяг. Знову йшла, щоб зігрітися.

Леся знесилилась. Спіткнувшись у заметі, спробувала встати, але ноги підкосились і дівчина сіла на сніг. Михайло схилився до неї.

— Чаєчко, вставай... Не можна так... Замерзнеш.

— Мишко, я одну хвилинку посиджу... Одну хвилинку... я...

Михайло силоміць поставив її на ноги.— Іди!

Їй здалося, ніби він крикнув. І вона підкорилась Михайлові — знову пішла. Тепер Михайло лівою рукою ніс лижі, правою вів Лесю. Обое падали в замети, підводились і знову билися з сніговієм. А круг них витанцьовували білі покручені хвости, сипали в вічі сухі глиці, обліплювали одяг, брови, наповнювали рукава й кишені. Обое ставали спинами до вітру, але він крутив снігові віхті під ногами і з-під низу заліплював очі. Леся бачила, як тяжко Михайлові.

Висмикнула руку.— Я сама...

Але, ступивши три кроки, впала. Вітер загортав спідницю, замітав снігом. Не вистачало повітря дихати. Закрила обличчя руками, підвелась, стала спиною до хвищі, захиталась, як билина. Михайло підхопив її за руки:

— Лесю, голубко, село близько... Вогники блимають. Бачиш? — Дівчина, притулившись до його плеча, підвела голову і подивилась навкруги. Але очі сліпив сніг і ніяких вогників вона не бачила. Михайло ледве вловив її шепіт над вухом: — Нема...

Він пестив її голову, плечі, умовляв триматися. Потім устромив глибоко в сніг лижі і палиці, обняв дівчину і повів далі в темряву. Перші кроки її були рівні, Леся в

силі була піднімати ноги, але вже за кілька хвилин вона вся обвисла на Михайлових руках. Він не випускав її, ніс, відчуваючи, як сили покидають його. Вдивлявся в темряву, але людського житла не бачив. Тільки метелиця висвистувала люто, ніби насміхалась над хлопцем і дівчиною.

У Михайловій голові билася одна думка: протриматись... Ще годину, півгодини. Може, натраплять на шлях, дерево — тоді вони врятовані.

А коли їм доведеться блукати довго?.. Решту домалювала уява. Їх, знесилених, звалить вітер і намете зверху білу могилу... Страшна уява піддала Михайлові сили. Він міцніше притиснув до себе дівчину і знову пішов уперед. За кілька кроків відчув, що ноги провалюються глибоко в сніг. «Низовина. Може, луг? Може, стіжки тут є?..» — подумав, і в душі зажеврїла надія.

— Лесю, ще трохи...

Дівчина тісніше пригорнулась до нього, і вони ще сунулись по коліна в снігу. А навкруги була ніч, стогнала і скигвила хуга, і вітер валив їх з ніг. І вони впали разом, обнявшись... Михайло ще раз підвівся, відчувши, як холод зводить його руки і ноги. Став на коліна, підняв дівочу голову до своїх грудей, схилився до неї і торкнувся вустами її обличчя. Він цілував її виски, очі, щоки, волосся. На губах війнув холод сніжинок. Випростався і ще раз поглянув у ніч. Протер очі. Схопився на ноги... Метелиця то кутала, то оголяла якусь чорну пляму. Йому не привиділося. Цього було досить для Михайла, щоб знову почати боротьбу із смертю. Він напружив усі сили і поставив Лесю на ноги. Знову обняв її, тягнучи по снігу. Боявся тільки одного: не згубити з очей чорного силуету. Вгрузав по пояс у сніг, але тепер уже не чув холоду. Падав, але швидко вставав, не випускаючи з рук дівчини. Поволі, крок за кроком, вони посувалися вперед, до темної плями.

І Михайло побачив перед собою заметений стіг сіна. Прошепотів:

— Лесю...

Вона знайшла в собі сили обняти його за шию. Михайло підняв її й поніс. Упавши, повз на колінах, несучи дівчину на своїх грудях. Уже із-за стогу не так шарпав вітер, менше сиплеться снігу у вічі... Ще кілька кроків — і Михайло, знеможений, безсилий, зомлілими руками висмикнув оберемок сіна і посадовив у затишок Лесю.

Притулився до стогу. Закрив повіки. Солодка втома поповзла його тілом. Вік простояти б отак, не ворухнувшись... Він запалить вогонь... Буде тепло-тепло... Люди побачать... Тільки зручніше сісти...

Він посунувся вниз і впав:

— А-а...

Цей звук розбудив його. Михайло протер очі і зрозумів, де вони. Ще хвилина і він, стомлений до краю, замерз би. Розшукав у піджаку сірники, витоптав за метр від стогу ямку в снігу, насмикав сіна і запалив. Вогонь весело побіг по злежалій сухій осоці, освітив стіг, Лесю із заплющеними очима. Із-за стогу виривався вітер, підхоплював жмути запаленого сіна і гнав у степ. Іскри гасли десь далеко в снігових заметах. Михайло ще скрутив тугий віхоть і поклав у вогонь. Взяв Лесю за руки.— Грійся...

Дівчина широко розкритими очима дивилась на вогонь. На блідому обличчі повзли краплі мокрого снігу з брів і волосся. Відсвіти вогню золотили прилиплі до лоба кучері. Вона гріла пальці. Поволі тепло оживило її. Дивилась на Михайла синіми очима, і в них була втома і радість. Взяла його руку і приклала до своєї щоки:

— Хороший...

Дістала з кишені мокре й холодне печиво Ольги Міколаївни. Михайло погрів його на вогні. Жували припахлі димом булочки і сушили ноги.

Після вечері Михайло намостив сіна біля Лесі й себе, маленькими віхтями підтримував вогонь. Було тепло, хоч круг стогу лютувала метелиця.

Леся вместилася зручніше і довірливо поклала голову на Михайлові коліна.

— Мишко, розкажи що-небудь...

2

На світанку метелиця стала вщухати. Ще якийсь час із-за стогу виривався вітер, підхоплював віхті з багаття і котив у степ. Потім і він стомився, і на полі залягла чарівна передранкова тиша. В небі ясно блимали зірки — червоно-жовті. Дедалі вони білили, гаснули одна по одній. На сході стало сіріти, темрява над степом розсунулась, і над білим килимом вирізьбилися поодинокі стоги, а за ними виступив розмальований хвищею ліс.

Михайло ще раз підкинув жмут сіна у вогонь і підвівся на ноги:

— Давай, Лесю, прощатися із своїм притулком... Може, пізнаєш місцевість? Куди ми забрели?

Дівчина, розніжена вогнем, солодко потяглася. Не хотілося покидати багаття. Але вона пересилила себе і стала поруч Михайла.

— Бр-р, холодить!..— Приклала долоню до очей, довго обдивлялася навкруги.— Ми на лузі, біля Сейму... А може, й я помиляюсь? А що ото на пагорбі чорніє, дерево? В тій стороні, звідки ми йшли?.. Мишко, то ж наші лижі! Ходім!..— Вона ступила два кроки від стогу і по коліна загрузла в сніг.— Ого!

— Побудь тут, Лесю, я сам принесу.— Михайло побрів через замети до далекого пагорба.

Коли він повернувся, було зовсім видно. Дівчина швидко вступила чобітьми в ремінні петлі, взяла в руки палиці, ще раз оглянулася на багаття, яке засипав снігом Михайло, і поволі посунулася на пагорб, де чорнів одинокий кущ бур'яну. Відчувалася вчорашня втома, боліли ноги, хотілося швидше добратися до хати. З пагорба побачили околицю якогось села. Попрямували до нього. Хоч спочатку здавалося, що до околиці не так далеко, але перші хати вийшли назустріч тільки через добру годину. Леся впізнала рідне Високе. На вулицях лежали врівень з лісами замети. Через них вилися петлями протоптані сліди; хтось уже проїхав глбцями. Над хатами крутився дим, лягав на обсіпані снігом вишняки. Пахло смаженим. Скрипіли журавлі біля колодязів. Господарі відгрібали сніг з-під воріт, протоптували стежки до клунь, схилившись на дерев'яні заступи, зорили за лижниками. Молодиця несла коромисло через дорогу. Зупинилася, пізнала Лесю, привіталася.

— У гості? — і довго роздивлялася допитливими очима Михайла.

Поминули школу, де Леся навчалася сім років, сільраду, крамницю кооперації, присипаний снігом ряд громадських гамазей... Ось і окоренок дуба виглядає з кучугури, дощані ворота і верба біля хати.

Серце часто забилося в грудях. Леся чимдуж поспішила до двору.

— Прибули, Мишко! — вся вона сяяла. Михайло глянув їй у вічі, потім на сніг, і він видався йому синім. Леся звільнила ноги від лиж і прочинила хвіртку. Від клуні

до хліва, спиною до прибулих, ніс оберемонок мішанки Прокіп Антонович.

— Батьку!

Він здригнувся, оглянўся, і мішанка посипалась із рук.

— Ой дочко, як ти?..— Нахилився, дбайливо згріб пальцями соломку на снігу і підбігцем поніс до хліва. Зачинив ворота і швидко пішов назустріч Лесі — урочистий, трохи винуватий, щасливий.

— Здрастуй, дочко! — простяг руку, обдивився, потяг до себе, обняв міцно...— Он яка ти!.. Змужніла... Студентка! А я все збирався приїхати. А це який товариш?

Леся назвала Михайла. Прокіп Антонович ступив до нього:

— Знаю! Із батьком твоїм ми знайомі. Чоловік голову має! — прицмокнув язиком.— Пожалуйте до хати, гості дорогії.— Він узяв з Михайлових рук лижі.— На оцих конях і їхали? Коли ж ви з міста?

Та прибулі не встигли відповісти. На ганок вибігла Оксана, в теплій хустці і ситцевому платті.

— Ой!..— сплеснула руками і кинулась до дочки в обійми...— А я чую крізь вікно — хтось говорить. Аж це він, старий, уже перехопив мою радість... І-і, ти скрізь устигаєш!..

Всі засміялися. Прокіп Антонович узяв Михайла під руку.

— Оце вже буде мені... Такі ревності...

Увійшли до хати. Оксана з радощів не знала, де посадити гостей. Поралась біля печі, готувала сніданок, розпитувала про місто, Лесину квартиру, розповідала свої новини. Пономаренків Іван, той, що нахвалявся старостів заслати до Лесі, коли вона підросте, пішов до Червоної Армії. А оце на тому тижні пиляли ліс за Сеймом, то один чоловік, ідучи поночі додому, потрапив до ополонки і ледве не втопився... Мати сідала біля дочки, через хвилину схоплювалась і бігла до печі — і вся цвіла, як літній день, у своїй радості. Йї навіть душно стало в хаті, скинула в'язану хустку. З-під очіпка випали на плечі присипані сивиною хвилясті темно-русі коси. Михайло про себе подумав: «Мати русява, батько темніший, а дочка золотиста... Від матері — очі і ямочки на щоках, а від батька сміливе окреслення брів, носа, губів...»

Леся допомагала матері, все знаходила не на своєму

місці, але за якихось двадцять хвилин їй здавалося, ніби вона й не виїздила з хати.

Прокіп Антонович підсів до Михайла:

— А ми тут, у себе, про артіль усе говоримо. Ну, народ такий важкий у нас, що хоч кричи! Батько твій двічі вже приїздив. Ото послухають — добре, згодні, заяви подадуть. Душа радіє. От би до діла приступити! Аж гульк — назавтра давай заяви назад. Чого — питаєшся? — Він зіщулився, зробив на своєму обличчі невинну гримасу, вдаючи таких селян. — Що ж, мовляв, як воно там буде, в тому колективі, поживемо поки та-ак, подивимося, а тоді й собі запишемося. Я, мовляв, не проти, ну, жінка наполягає... Наро-о-од.— Прокіп Антонович замислився. Ударив руками себе по колінах, сказав упевнено:— А артіль, товаришу, у нас к весні буде. От пом'янеш мое слово. Так я і твоему батькові сказав.

— Ви в ініціативній групі? — поцікавився Михайло. Старий Шугалій подобався йому своєю простотою, щирістю, переконанням.

— Аякже?! — здивувався Прокіп Антонович.— Ну, знаєш, я трохи далі від інших бачу. Якби мені освіти, може б, і я щось путне зробив для людей, а так що ж — роблю, як умію.

— Прибідняєтесь,— підморгнув йому Михайло, розуміючи природну рису селянина применшувати на людях власну гідність.— Коли б усі були у Високому такі, як ви, вже давно була б артіль. Правда?

Прокіп Антонович радий, що знайшов такого співбесідника, підсунувся ближче.

— От у тому й біда наша, що ми різні! Як тобі сказати? По духу ми, біднота, та середні, так наче всі однакові — радянські люди, ну, в кожного з нас своя зачіпка є! Отут ми вже й неоднакові. Думав я, і від твого батька, Дмитра Тихоновича, дещо чував, то й тобі скажу. От на механічному, в місті, стоять біля станка: Семен, Роман, Панас, Максим, багато робітників — готова артіль. Кожен з них має те, що й другий має. Ну, за кваліфікацію одержує більше, за кращу роботу. А в нас Семен зведе до гурту землю, приведе до артілі коня, дасть плуг і віз, Роман приведе пару волів, а Панас тільки обарки може принести. Так отут, кажу, ми й неоднакові. Суперечок багато, мовляв: чого це Семен та Роман будуть хлібом годувати Панаса? Нутро наше, селянське, таке: копійчане

та мое... А того не хочуть розуміти, що дай нам тільки обладнати та постав на наші землі машини, та працюй чесно, не обкрадуї у труді сусіда — і в нас буде хліб, світ засиплемо!

Він подивився, як Леся щось шепотом розповідає матері, а та, схопившись за голову руками, слухає її, посміхнувся у вуса і, нахилившись до Михайла, продовжував:

— Заважають нам! У-у, як заважають. Отут,— показав шию,— сидять! Є в нас такий Пода Максим, а біля нього — менші, ну, теж ха-азяї... Без гріха тут не обійдеться, прямо кажу... Якби нам ще одна революція, ми б їх...

Михайло голосно засміявся:

— Революція продовжується, Прокіп Антонович!

Шугалій подумав. Зосереджено пошкрябав пальцем у шorstкій бороді.

— А це ти, хлопче, сказав, мабуть, вірно. Про-о-довжується. Спитаю ще твого батька... Зведемо свою землю до гурту і тоді...

Та закінчити думку не дала Оксана. Схвильована, гнівна, вона скрикнула:

— І що ти за батько?.. Все з артілями носишся, а тут єдина дитина ледве не загинула в снігу! Казала ж: поїдь буланам! Ні, хай дівчина йде пішки, хай її замітає хвища, хай застуджується... Заведеш ти її в могилу...— Вона заплакала.

Леся утішала її:

— Не такий, мамо, в мене супутник був, щоб дав мені загинути,— вона посміхнулася до Михайла.

— Отож дякуї парубкові, старий!

Прокіп Антонович нічого не розумів. Довелося Михайлові розповідати про нічні мандрі. Правда, розповідав він жартома, ніби про якусь дрібницю, щоб утішити матір.

— Ну, добралися додому і добре. В житті всяке буває,— закінчив розмову Прокіп Антонович.

Після сніданку Михайло зібрався до районного центру. Прокіп Антонович хотів підвезти, але Надводнюк відмовився — десять кілометрів пробіжить швидко на лижах. А завтра раненько заїде за Лесею, щоб устигнути на лекції. Шугалії передавали привітання Дмитру Тихоновичу. Леся провела товариша за ворота.

— Щасливої подорожі, Мишко! — і тихо додала:— Сіроокий...

Він потиснув її руку і поніс із собою теплу дівочу посмішку і ніжний відсвіт синіх очей...

3

Районний центр був не такий, як Михайло уявляв собі. Гадав побачити звичайне містечко, яких багато на Україні, а прибув, хоч і в невелике, але старовинне місто. Воно стояло на горі, над річкою, розкидавши по схилах кам'яні будови і густі сади, присипані снігом. Довга вулиця привела Михайла до площі, де стояли ряди мурованих магазинів, дерев'яних рундуків і столиків. На одному розі зводилась у небо пожежна вежа, на другому — двоповерховий сірий будинок з червоним прапором на шпилі. Частина великої площі була відгороджена штахетом. За ним виднівся заметений снігом молодий садок. Між деревами простягав руку до сонця Ленін.

Михайло завернув до райвиконкому. Поставив у коридорі ліжж і піднявся на другий поверх. Знайшов табличку на дверях, постукав.

— Увійдіть!.. А-а, дорогий гість! — Дмитро Тихонович швидко підвівся з-за столу назустріч синові. Поздоровався.— Сядь, почекай хвилину, я людей відпущу,— і він показав на товариша в довгому, до п'ят, кожусі і на бабусю в мережаній старенькій кожушанці.— Так от я вас питаю, товаришу Нагорний, коли ви будете вивозити деревину для школи? Тоді, як сніг розтане і до лісу добратися не можна буде? У Бондарях двісті дворів — і досі семирічки нема. Ганьба! Не думайте, що так і далі буде!

Нагорний відкотив великий комір свого кожуха. Йому було душно.

— Товаришу голова, коли ж усе разом — і хліб, і податки, і збори на кутках...

— Знаю! І все треба, товаришу Нагорний! Дітей ми не можемо на наступний рік залишити без семирічки. Гроші держава вам дала, ліс дала, будь ласка, ворочайтесь проворніше.— Дмитро Тихонович дістав із шухляди великий аркуш паперу.— Ось, полюбуйтеся на свою роботу, товаришу голова сільради! Трудовий гужовий податок виконаний у вас на шістдесят процентів, а ліс не вивезли й досі! От з цього й починайте. Щоб завтра в лісі

було не менше сорока підвід... Я сам навідаюсь...— він потиснув руку Нагорному і підсів до бабусі.— З якого села?

— З Прохорівки, товаришу голова, з Прохорівки.

— Далеченько, верстов з дванадцять буде.

— Якби ж то дванадцять, а то тринадцять! І це я пішечком! Думала, що й не донесуть ніженки мої. Уже ж, голубе мій, сьомий десяточок мені йде... А вони й на літа мої не зважають, податки плати. Тих і податків — три карбованці і шістдесят одна копійка, ну, не в силах я, бо вже стара. Сина й невістку тиф забрав, а е внука, то їй шістнадцятий пішов, мала ще, а внук у Червоній Армії — от і робити нема кому. То я й думаю: не можна ж так, щоб полегшення не було мені на старості, та й на внука ж, кажуть, пільги е якісь. Думаю: доб'юсь до голови — і все йому, як є, розкажу, може ж таки вислухає стару бабу! Ось і прошеніє моє.— Вона розв'язала вузлик і подала папірець.— Ученик там один написав. Так, чи мо' й не так?..

Дмитро Тихонович прочитав заяву.

— Податок з вас скинемо, бабусю.

— Скинете?.. От спасибі, хай вам біг здоров'ячко дає!.. То мені можна і йти?

— Ідіть, бабусю... А скажіть, дрова у вас є, в хаті не холодно?

— Дали раз сусіди коняку, привезла віз, а вдруге і просити соромно. Сього-того назгрібаеш та звариш борщу. Більше соломою та картоплищем гріємося.

Дмитро Тихонович вирвав із блокнота аркушик. Написав кілька слів.

— Передайте голові сільради — він вам привезе дров.

Бабуся низенько вклонилася. Дмитро Тихонович перехопив її рух. Натиснув кнопку на столі. Увійшов кур'єр.

— Скажіть конюху, хай відвезе бабусю в Прохорівку.

— Що ви, синочок, я дійду помаленьку!

— А їхати краще, ніж іти, правда? — засміявся Дмитро Тихонович.

— От дожилася стара! — захитала головою бабуся, прощаючись із головою райвиконкому.— На все село слава піде!..

Ще довго вчувався з коридора її вдячний голос.

— Так ми й живемо, синку... Ну, молодець, що навідався. Ходімо ж до матері. Ото рада буде!

Вони спустилися вниз. Михайло захопив свої ліжкі.

— Коли ж ти встиг? Ночував десь?

— Під стогом.— І він розповів батькові про нічну при-
году.

— Треба бути обережним, синку. Дівчина не застуди-
лась?..

Пересікли вулицю, звернули за ріг і ввійшли в коридор
дерев'яного будинку в тополях.

В коридорі раптом Дмитро Тихонович спитав:

— Шугалійова дочка в комсомолі?

— Ні.

— Е, Мишко, це не діло!.. Подумай, поговори з това-
ришами...

Він відчинив оббиті клейонкою двері:

— Отут ми й живемо... Уляно, зустрічай гостя.

Михайло переступив поріг і простяг руки до матері.
Міцно обнялися.

— Який! Схуд чи мені так здається? Роздягайся ж та
звикай до нашого житла.— Уляна взяла з рук сина шап-
ку, козушок і повісила в куточку...— Я ніяк не звикну
до міського життя. Усе Боровичі згадую, інколи й посу-
мую за ними...

— Нічого, Уляно, обживемося! — заспокоював її Дми-
тро Тихонович.

Мати розповідала синові про переїзд, як прощалася з
сусідами, а Михайло оглядав квартиру. На вікнах і на
стілцях стояли квіти, в шафі поблискували обкладинки
творів Леніна і Сталіна, виглядали томи енциклопедії.
На стінах — портрети, малюнки. В квартирі було затиш-
но, тут ходила материна рука.

— А я до тебе, батьку, з дорученням від нашої ком-
сомольської організації.

— О!

— Так, так... Ми хочемо, щоб ти приїхав до нас на ве-
чір з нагоди закінчення півріччя. Розкажеш цікавий епі-
зод з громадянської війни.

— У вас уже й тема готова, а я згоди ще не давав.

— Я за тебе дав згоду. Ти ж не відмовиш нам.

— Чула, Уляно: «Не відмовиш нам»? Яка певність!..
Гаразд, гаразд — приїду.

Задзвонив телефон. Дмитро Тихонович зняв трубку.

— Слухаю. Засідання президії?.. Зараз іду... Ну, від-
почивай, синку, а я повернуся пізенько. Хочеш, піди по-
дивися наше місто. Поцікався руїнами палацу останнього
гетьмана Кирила Розумовського, над кручею стоїть,

за містом. Цей Кирило залив сала селянам за шкуру. Страшні речі розповідають старики...— Дмитро Тихонович любовно поплескав сина по плечу і пішов до райвиконкому.

Син і мати залишилися вдвох. Михайло розповідав про студентське життя, про своїх друзів, про місто. Мати цікавилась, як він харчується, яка господарка, розповідала про своїх нових знайомих у районному центрі, влучно характеризувала їх. Знала всі події в районі.

— На курси ходжу,— похвалилася.

Згадували Ђоровичі. Задушевній розмові не було кінця. Опівдні знову задзвонив телефон. Михайло взяв трубку. Говорив батько.

— Це ти, Мишко? Дзвонила мені зараз якась Надя Косенко. По міжміській. Турбувалася, чи не замела вас завірюха. По голосу було чути, що хвилюється дуже. То я сказав їй, що ви прибули благополучно. Передавала привіт...— дзвякнув відбій.

Перед Михайлом виріс образ Наді, з туго зведеними сміливими бровами і виразними карими очима. Ђому було приємно знати, що там, у місті, лишилася подруга, яка щиро турбується за своїх друзів.

— Хороша дівчина.

— Хто? — у материних глибоких і вдумливих очах жіноча цікавість. Михайло посміхнувся і розповів про Надю.

— Головне, щоб хороша була,— багатозначно підкреслила Уляна.— Відпочивай, а я піду по господарству.

Та Михайло вже відпочив. Послухався батька, взяв лижі й помчав за місто. Здалека було видно високу кам'яну споруду між оголеними старезними дубами. Над урвищем висіли уламки балкона, в стінах чорніли пообколупувані ніші від вікон. Башти й шпилі пообвалювались, ганки розібрані. Рештки палацу, як людський кістяк, самотньо стовбичили над Сеймом. Михайло обійшов круг руїн і крикнув. Із вікон вилетіла сполохана зграя ворон. Михайло аж здригнувся. Від усєї споруди віяло холодом. Обернув лижі і побіг у місто.

Між батьковими книжками знайшов історичний довідник. За півгодини вже знав, як нічим не відомий красунь Олексій Розумовський із села Лемеші, з-під Козельця, став фаворитом у Єлизавети Петрівни, а його брат, Кирило, одержав гетьманську булаву і збудував собі в резиденції новий палац. А ще перед ним у цьому місті зби-

рав зрадницькі сили. Мазепа і звідси почав свій, осміяний історією, похід на з'єднання з шведським королем Карлом Дванадцятим..

Так, з довідником у руках, Михайло й заснув на дивані, стомлений нічним безсонням під стогом і подорожжю до палацу Розумовського...

Увечері батько, мати й син пішли до клубу на виставу самодіяльного драматичного гуртка...

...На світанку підлетів на санках райвиконкомівський конюх, і Михайло попрощався з батьками. Заїхали у Високе, забрали Лесю.

Санки легко бігли натертою дорогою. Поскрипували полозки, на вибоїнах збивали шари снігу. Лєся падала на Михайлове плече і мала внутрішнє задоволення від такої підтримки. Навкруги було тихо. Тільки візник на-вистував про себе якусь мелодію та форкав кінь. Оба-біч, десь у хуторках, миготіли вогники. На зустрічних вербах, над шляхом, висів гронами іній... Лєся любила уквітчані морозом дерева, думала про природу-художника.

Раптом Михайло спитав:

— Що думаєш про комсомол, Лєсю?

Вона не чекала цього запитання зараз, хоч давно вже була готова до нього. Дівчина розуміла, що в неї друзі мають право спитати.

— Думаю подавати заяву.

— Коли?

Лєсі пригадався той день, коли були перші закриті комсомольські збори в технікумі. Розповіла Михайлові щиро про свої думки і переживання. Михайло розумів її добре. Вона йде вперед ще поволі, але йде з відкритою душею і щирим серцем.

Сьомий розділ

1

Надя тієї ночі дуже перехвилювалася. Коли перед вечором надворі закрутила хвища, дівчина кілька разів вибігала з кімнати на майдан. Її засипав сніг; пронизливий вітер рвав хустку з голови, засліплював очі, тоскно завивав у верхів'ях дерев за будинками. Надя шулилась від

холоду і намагалась уявити, де зараз можуть бути Леся і Михайло. Уява малювала страшні картини. Її друзі блукають десь у незнайомому степу, збившись з дороги, загрузли в заметах, кличуть допомогу — і ніхто не чує їх, ніхто не простягне їм руки. То їй здавалося, що Леся і Михайло потрапили в густий ліс, не можуть вибратись на шлях і десь замерзають під соснами. А в лісах бродять вовки... Надя здригалася, кидалась до кімнати, але й тут, на світлі, серед своїх, не могла заспокоїтись. Її втішала мати: подорожні десь зайшли в село, добрі люди пустили в хату, там перебудуть негоду. Але ці слова не могли внести спокій у Надину душу. Дівчина дослухалась, як лютий вітер лопотів залізним дахом, схоплювалася і знову бігла на ганок. Вона мусить допомогти друзям. Але як? Шукала способів і не знаходила їх. Вона безсила проти цієї стихії... Оглядалась і бачила доказ цьому: над майданом вирував буран і навертав кучугури під паркани. Вітер вигравав тоскні мелодії на телефонних дротах над її головою. Вона довго дивилася на дроти, і тоді в неї народилася думка: подзвонити у Високе, попередити Прокопа Антоновича. Там організують розшуки лижників.

Надя вскочила до кімнати і поділилася своєю думкою з батьками. Семен Павлович підтримав її. Дівчина закуталася теплою хусткою і пішла на телефонну станцію. Прохожих на вулицях майже не було. По коліна брела в снігових заметах, часто хапалась руками за паркан, щоб устояти від поривів вітру. Годині о дев'ятій вона добралася до станції. Схилилась до віконечка.

— Можна зараз подзвонити? — Надя назвала район, село. Сонна телефоністка, не обертаючись, похитала головою.

— Проводи пошкоджені бураном...

Відповідь не відразу дійшла до свідомості Наді.

— Мені треба зараз... негайно... Двоє наших студентів загинуть у заметах... Я вас прошу...

Телефоністка підійшла до віконечка, оглянула знервовану дівчину і роздільно сказала:

— Аварія на лінії... Буран порвав проводи. Зрозуміли? Надине серце стислося.

— А... а... в район можна... голові райвиконкому?..

Телефоністка знизала плечима.

— Я ж кажу: це одна лінія!

— А телеграму приймете?

Телефоністка розгнівалася:

— Ви жартуєте?.. Я передам її тільки тоді, як поладять проводи. А буде це завтра, коли стихне метелиця! — відчеканивши, телефоністка пішла до свого столика.

Надя кілька хвилин стояла, схилившись до телефонної кабінки, потім пішла на вулицю.

Що їй залишалося? Чекати.

Дома спробувала читати, але літери бігли з-перед очей. Рано лягла спати, щоб швидше ніч минула, але заснути не могла. Тільки перед світанком, коли дівчина вибилася із сил, сон прийшов до неї. Ранком знову побігла на телефонну станцію. Хоч хвища вже й уляглась, і свіжий сніг виблискував на сонці, Надя не могла заспокоїтись. Чергувала інша телефоністка, але й вона нічим не могла її порадувати. Дівчина пішла до технікуму, побула на співанці, потім знову побігла на станцію.

Тільки опівдні їй викликали район.

— Голова райвиконкому біля телефону.

І коли Дмитро Тихонович сказав їй, що Леся вже давно в батьків, а Михайло десь відпочиває з матір'ю, подякував їй за турботи і обіцяв передати Мишкові привіт,— у Наді ніби гора звалилася з плечей. Ледве не затанцювала від радощів у кабінці.

Увечері пішла з Тетяною і Софією в кіно.

Вранці перед лекціями забігла до Ольги Миколаївни і тут уже застала Лесю. Кинулась їй в обійми, ніби не бачила кілька років.

Побравшись за руки, попрямували до технікуму. Дорогою Леся розповіла про пригоду в степу. В цій розповіді Михайло виступав як герой.

Про блукання в степу незабаром довідався весь технікум. Михайло став героєм дня. Борис Рувімський негайно ж змайстрував дописа «Справжній товариш» і вмістив у «Іллічівці». Студенти читали допис, вітали Надводнюка, він червонів, відмахувався і тікав від них.

Тільки Омелян Нестеренко по-своєму реагував на цю подію. Він двічі перечитав допис у стінгазеті, потім послухав оповідання з уст самої Лесі, але в Михайла нічого не питав. На лекціях не дивився на нього, на перервах ходив похмурий, проте уважно стежив за Михайлом і Лесею.

Коли йшли додому, його прорвало. Догнавши Надводнюка, Омелян пішов поруч.

— Мишко, хороше було під стогом? — Гримаса, схожа на усмішку, скривила його красиве обличчя. Омелян не ховав іронії і зла. Здивований Михайло по прямоті своїй відповів:

— А чого ж — хороше.

Омелян спалахнув:

— Ха! Я так і думав! Ти... навмисне... завів її... під стіг... Історію про мандрі в степу вигадав, а простяк Рувімський ще й похвалив тебе. Хвалю і я... за спритність!..

Михайлові здалося, що під його ногами провалюється ґрунт, і він летить в якусь безодню. Схитнувся і мимоволі вхопився за лікоть шкірянки, але враз відірвав руки, ніби від забрудненої речі. Вирівнявся і крізь зуби видавив:

— Я забороняю тобі говорити таке про Чайку!..

— Забороняєш?.. Ха-ха!.. Краще б розповів своєму другові щирю правду про сором'язливі і палкі обійми...

Білий як полотно, Михайло відступив на півкроку від Омеляна і раптом наодмаш ударив його по щоці. Від несподіванки Омелян аж присів, широко розкривши злякані очі. Двоє студентів, що проходили мимо, зупинились здивовані. Михайло круто обернувся на тротуарі і твердою ходою пішов від Нестеренка.

— А-а, ти такий!..

Михайло не відповів. Тепер в його серці клекотало подвійне обурення: проти Омеляна і проти свого вчинку. Як він міг не стриматись? Він — Михайло Надводнюк! Але про це Михайло швидко забув: у голові були Омелянові слова. Чого вартий товариш, коли в нього таке на язиці?.. Думати таке про Лесю Шугалій!.. А він же запобігає перед нею. Було боляче. Стільки перенести страждань і потім вислухувати такі припущення. І від кого? Від друга, однокашника. Чому Омелян дійшов до такого висновку? Він заздрить йому, Михайлові, чи зневажає його і Лесю.

Надводнюк дошукувався причини. Потім зрозумів, що він тільки марно псує собі нерви. Кому потрібні виправдання? І що він зробив поганого, щоб думати і мучитись над Омеляновими словами? А посміє Омелян плескати язиком, він знайде інший спосіб порахуватися з ним.

Дома Михайло засів за роботу. Хоч на душі було гидко, але він гнав від себе думки, готуючи завдання з ма-

тематики. Точність алгебраїчних формул впливала за-
спокійливо. Він сидів біля стола до пізньої ночі і ліг спа-
ти, заспокоєний і стомлений роботою.

2

Залишившись серед вулиці, Омелян не знав, що йому робити. Тримався рукою за щоку і під пальцями відчував, як вогнем пашить вона. Такого повороту справи він не чекав. В душі вирувала лють на Михайла. Звуженими очима дивився вслід, спершу хотів кинутись за Михайлом. Але що він тепер скаже Надводнюку? Яка може бути між ними розмова? Надводнюк скористався з своєї подорожі і тепер йому нема ніякого діла до Омеляна Нестеренка. Тепер їхній дружбі кінець. Його мрії розвіялись, як дим. Леся, якою він марив, тепер не та. На його, Омелянове, місце став Надводнюк. Товариш! Відшав його, ще й образив прилюдно, на вулиці! — Омелян іронізував над собою. Його заїдав не так ляпас, як історія, вигадана ним самим. Він по-своєму малював перед собою картину подорожі Лесі і Михайла, лютував і не знаходив собі місця. Побіг з вулиці в хату.

Нічого йому не міг підказати й здоровий глузд. Йому було жаль себе, і він сидів на дивані, зціпивши зуби. Він нарікав на життя, на друзів. Нема в нього їх і не буде. Нема з ким порадитись і розповісти про своє горе. Омелян завжди ненавидів людей, які самі в собі викликають жаль до себе, а зараз, навпаки, він вважав себе найнещаснішим у світі. Йому хотілося тихої ласки. Та хто йому дасть її? Хто пожаліє його? Він розумів, що йому лізуть у голову дурниці, що він не такий і нікого йому не треба, але навмисне бичував себе, ставав у своїх очах таким маленьким і нещасним. Йому хотілося помститися над Лесею і над Михайлом. Він нічого не міг вигадати. Упавши на диван, лежав, закривши голову руками...

Смеркало. В кімнаті поповзла темрява, сховалися обриси речей. Десь у кухні зашаруділо, і в кімнату увійшла Люція Модестівна. Ввімкнула світло. Омелян скочив на ноги. Світло дратувало його. Крутнув вимикач.

— Сказився, Міля... — прошепотіла Люція Модестівна і пішла на кухню. Омелян чув, як вона переодягалась, накладала в піч дрова і розпалювала їх. У щілину дверей блиснув відсвіт вогню. Омелян повернувся обличчям

до стіни. Перед очима стояв гнівний, блідий образ Надводнюка, а за ним вимальовувалась золотиста голівка. Сині очі посміхались, як завжди, щиро. Ось вони злякано розширились. Вони глибокі, як море... А-а, це такою вона була, як він цілував її в лоб...

— Люціє, сьогодні тепліше надворі, не переводь багато дров! — прогугнявив старечий голос десь на кухні. Рипнули двері. Омелян схопився і вибіг на кухню. Він був блідий, чуб на голові скуйовджений.

— Люція Модестівна... дайте мені того... Що тоді...— підпер плечем стіну.

Господарка здивовано підвела на нього тьмяні очі і повела бровою.

— Ви пити нездатний. Що з вами, Міля?

— Дайте!

— О-о, навіть так?.. Гаразд!

За дві-три хвилини вона винесла повний бокал світло-червоного вина. Омелян вихопив його з рук, опорожнив одним духом і поставив на столик. Схилився плечем до одвірка, дивився з перекошеним від злості обличчям в огонь. Люція Модестівна стурбувалась. Підійшла до нього, поклала руку на голову.

— Не чіпайте мене!

— Гніваєтесь на мене, Міля? Що я вам зле зробила?.. Мій їжачок...— Вона витягла із своєї зачіски гребінець і причесала його скуйовджене волосся. Йому було приємно відчувати її близькість, теплоту тіла. У широкий рукав халата він бачив лінії її повної й красивої руки, плеча... Схитнувся.

— Ляжте, Міля...— Вона взяла його під руку і повела до дивана.— Роззуйтеся, я постелю вам.

Омелян в темряві скинув чоботи, роздягся, впав на подушку і натяг до підборіддя ковдру. Люція Модестівна вийшла на кухню, але за кілька хвилин повернулась. Сіла на дивані, поклала руки Омелянові на груди.

— Міля, що вас мучить? Що з вами?

Він не відповів.

— Бідненький...— взяла Омелянову голову в руки і поцілувала в губи. Обняла його, притисла до себе, обдаючи вогнем свого тіла.

Омелян посунувся на дивані...

Прокинувшись уранці, він відчув якийсь гнітючий тягар на душі. Його нудило, тріщала голова. Подушка пахла жінкою. Він сидів на дивані, але їй так не міг уникнути цього запаху. І враз спитав себе: для чого він це зробив? Щоб помститися Лесі?

Але сьогодні все виглядало в іншому світлі. Може, про Лесю він даремно так думав? Вона ні в чому не винна, і Надводнюк учора справедливо кинув його серед дороги? Тепер йому здавалося, що це саме так. Він ладен був ненавидіти Люцію Модестівну, яка з посмішкою на вустах ставила сніданок на стіл, поспішаючи на службу. Омелян себе не обвинувачував і знаходив собі тисячу виправдувань: він був у такому знервованому стані, йому здавалося, що всі до нього байдужі, це була хвилина слабості. А Люція Модестівна скористалася цим — він тут зовсім не винний.

Але не тільки це примушувало його думати так. Вчора, нападаючи на Надводнюка, він у гарячці не подумав, що з цього вийде. А сьогодні Омелян глянув наперед тверезими очима. Картина перед ним малювалася дуже ясно. Вони один з одним не говоритимуть, він втратить такого впливового товариша. А як же йому далі жити в технікумі? А стипендія?..

Він уже проклинав себе за вчорашню розмову з Михайлом. Навіть більше — несподівано дійшов до висновку, що йому, коли б і була подібна ситуація в тій подорожі, не слід би було говорити з Надводнюком у такому тоні. Леся... Йому треба жити!

Омелян тепер підходив до фактів із своєю міркою і розумів, що він опинився в дурному становищі. А як вийти з нього?.. Просити вибачення в Михайла... А як же ляпас, та ще й на вулиці? А, чорт з ним, з ляпасом! Він проситиме вибачення. Є стара приказка — від поклону голова не відпаде. І треба поспішити, доки Михайло не розповів цієї історії Лесі. Тоді зовсім буде погана справа.

Омелян похапцем поснідав і побіг до технікуму. Надводнюка там ще не було. Він поклав книги й пішов йому назустріч. У воротах побачив знайомий чорний кожух. З посмішкою підійшов і простяг руку:

— Здоров, Мишко!

Михайло примруженими очима оглянув Нестеренка й пішов далі. Посмішка враз щезла з Омелянового обличчя.

— Мишко, не гнівайся на мене! Вибач мене! Я ж не гніваюся за твого ляпаса!

— Погано робиш!

Омелян від сорому й приниження став червоний, мов мак, але підступав ближче до Михайла:

— Погарячився я, нагородив дурниць, сам бачу.— Оглянувся довкола і, опускаючи очі на землю, прошепотів: — З ревнощів наговорив... Прости мені.

Надводнюк зупинився. Перед ним стояв Омелян, не зухвалий по-вчорашньому, а тихий, засоромлений і просив вибачення, визнавши свою провину. І Михайло вирішив забути про вчорашню сутичку:

— Цього разу і востаннє прощаю тобі! Запам'ятай це назавжди, Омеляне! Якийсь ти...— Він не закінчив, мабуть, залишаючи думку при собі. В Омелянових очах промайнула тінь переляку, він ще нижче опустив голову.— Всі ірраціональні рівняння розв'язав?

Омелян печально посміхнувся:

— Жодного.

— Ех ти! Ходім, допоможу,— він обняв Омеляна за плечі і повів на східці.

У коридорі назустріч трапився Халаш. Мабуть, він чекав когось із них, але ніяк не сподівався зустріти обох. Здивований, уважно оглянув Михайла, потім Омеляна і спитав:

— Що між вами вчора трапилось на вулиці?

— Ми вже помирилися! — відповіли обоє.

Халаш чомусь погрозив:

— Партизаниш, Надводнюк? Дивись!

Михайло ще довго відчував на своїй спині його погляд.

4

А Леся, нічого цього не знаючи, жила, між тим, у великому напруженні. Після розмови з Михайлом, вона остаточно вирішила подати заяву до комсомолу. Написала листа батькам, хоч і без їхньої поради наважилась зробити такий важливий крок у своєму житті. Чекаючи відповіді, розповіла про свої думки Ользі Миколаївні. Та була здивована:

— Хіба ти й досі не комсомолка? — Лесі довелось по-

червоніти. А Ольга Миколаївна додала: — Нічого, дочко, ще не пізно.

Підтримана в своїх завітних думках, Леся взяла в Халаша анкету, написала заяву. Кого просити поручителями? Вона звернеться до Наді. Кого попросити з хлопців: Михайла чи Омеляна? Цього питання відразу не могла розв'язати. Михайло тепер перед нею стояв такий, яким вона його пізнала за останній тиждень — сміливий, прямий, товариський. Михайло в її уяві був такий комсомолец, про образ якого вона часто мріяла раніше. Вона хотіла б мати такого поручителя. Але й до Омеляна вона відчувала теплу близькість. Може, взяти Нестеренка?

Кілька днів вона думала про це. Прийшла відповідь від батьків. Цього разу писав Прокіп Антонович:

«...За те, що питаєшся поради, дочко, спасибі тобі, значить, поважаєш ти нас і ми тебе поважаємо. Була в нас нарада сімейна з твоєю матір'ю, Оксаною Лук'янівною, то твоя мати продовжувала стару пісню, що коли б ти була дома, то не вигадувала б, а збиралася б заміж — ти вже чула про це, і я писати не хочу. На неї не гнівайся, а мене послухай, дочко. Скажу тобі коротко: я за комсомольців. Твоя мати, Оксана Лук'янівна, думає, що дівчата й далі так житимуть, що в їх головне буде — заміж вийти, то вона помиляється. По-її не буде, бо життя йде іншим шляхом, і ти становись на той шлях та і йди щасливо...»

Леся показала лист Наді.

— Хотіла б я твою Оксану Лук'янівну побачити.

Леся поклала перед Надею анкету.

Надя підписала.

— А хто другий?

— Ще нікого не просила.

— А все ж?

Леся ще подумала. Михайлові вона вірить глибоко і чистосердечно. Омелян чомусь уявляється весь час таким, як був тоді, коли ніс її на стільці в Косенків. Може, в цьому нічого поганого й нема, але їй було якось незручно звертатися в такій справі до Омеляна.

— Попрошу Надводнюка.

Михайла знайшли в фізичній лабораторії. Він, Рувимський, Нестеренко, Тетяна Хоменко, Софія Пивоварова і ще кілька хлопців і дівчат вивчали електростатичну машину. Здобували струм і малювали в зошити схеми.

За кілька хвилин мав прийти лектор. Надя торкнулась пальцем Михайлового плеча:

— Тебе можна?

Надводнюк пішов з ними до вікна. Надя подала йому Лесину анкету.

— Вирішила? Хорошо!..— Його сірі очі засвітилися радістю. Дістав з бокової кишені квиток, проставив у анкеті номер, підписався.

Дівчата віднесли заяву до секретаря організації...

Через два дні були збори. Леся той день чергувала в оранжереї, не ходила навіть обідати — хвилювалася. На збори прийшла майже на годину раніше.

Не знала, де подіти себе. Заглянула в спортивний зал. Хлопці й дівчата готували на вечір фізкультурні вправи. Леся побула тут кілька хвилин — їй здалося, що вже починаються збори, пішла наверх, а там ще нікого не було. В залі студент і студентка готували дует. Музикант акомпанував на піаніно. В довгому коридорі глухо віддавалась луна:

З тобою б ми вдвох не зітхали,
Ніколи б не плакали ми...

Музика обірвалась.

— З почуттям, з почуттям давайте! — говорив басом незадоволений музикант.

Леся посміхнулась і пішла знову вниз. За нею гнались акорди.

На східцях зустрілась з Рувімським. Борис підвів руку:

И дождалась! Открылись очи;
Она сказала: это — он!

Продекламував, вхопив дівчину за лікоть, повів до світла:

— Дивись, Лесю, і кажи: хорошо чи погано? — Показав намальований на олександрійському папері заголовок стінної газети.

— Хорошо, Боря!

— Ти кажи щиро, без ніяких там... Це ж для новорічного вечора! Гості будуть!

— Хорошо, ну... Сам малював?

— Особисто! Чим не художник? — Ще раз оглянув заголовок.— А може, мені до Мічуріна ближче.— Він

загорнув газетою малюнок.— А чого це ти, дівчино, схвильована така?

— Я? Здалося тобі.

Борис взяв її під руку і повів вздовж коридора:

— Те, що я бачу — те бачу. Мене як приймали до комсомолу, я теж хвилювався. Не віриш? Правду кажу... Наче в нове життя вступив. Таки в нове! Ще сьогодні будеш іти із зборів і відчуватимеш себе не такою, як сюди йшла.

— А якою ж?

— Виростеш на цілу голову! Сили прибавиться вдесятеро. Факт!.. А от і Надя батьківна.

Надя піднімалася гнівна.

— Ти чому не прийшла обідати? Там Ольга Миколаївна прочухана тобі готує, і ти його заслужила...

— Надю, я не могла... Чергувала, а тепер збори.

— Збори... А їсти хочеш? На шматок булки з маслом та дякуй Ользі Миколаївні!

Леся сховала пакуночок до кишені.

Хлопці й дівчата шумно піднімались у зал. З ними увійшли Борис, Леся і Надя. Біля піаніно вже сиділа низенька, туга Софія Пивоварова і брала акорди комсомольського маршу. Зал враз ожив, заговорив, зарухався. Піаніно оточила молодь.

Сміліш, вперед! Одкинємо страх!
І вище наш юнацький стяг,
Бо молода ми гвардія
Робочих та селян!

Леся на повний голос заспівала разом з усіма. Вона відчувала поруч себе якусь незриму теплоту друзів, комсомольців, студентів. Ця теплота заспокоювала її і врівноважувала. Біля неї була щира й велика сім'я, і Леся тепер стала ще глибше відчувати себе часткою цієї сім'ї. Якесь нове, незнане досі, міцне почуття пройняло її душу і серце. Вона намагалася визначити це чуття. Як його назвати? Породив його комсомольський колектив, її сім'я... Знайшла. Це — обов'язок! Вона брала його зараз на себе урочисто, настроїв свій вливаючи в пісню. Вона відчула сьогодні отут, що зробила великий крок уперед.

І коли Халаш оголосив про початок зборів, Леся спокійно пішла в передні ряди.

Восьмий розділ

1

Перед новорічною вечіркою у всіх студентів було багато роботи. Складали іспити за півріччя, вечорами приходили на співанки, репетиції, малювали лозунги, прикрашали зал. Але найбільше було біганини відповідальному за вечір Борисові Рувімському. Він домовився із завкомом механічного про духовий оркестр, упросив садівника дати на вечір квіти з оранжереї, розіслав запрошення міським організаціям. Жвавий і діяльний, Борис всюди встигав і ніколи нікому не скаржився, що йому нема часу. Комсомольці, профком допомагали йому порадами, бралися самі до роботи. Життя вирувало в технікумі...

Настав вечір 31 грудня. О шостій годині Борис, поголений, в новому темно-синьому костюмі, з мережаним голубим галстуком на грудях, синьоокий і кучерявцй, ще раз обходив зал і коридори. На видному місці, перед залом, під двома електричними лампочками висіла нова стінна газета. З обох сторін її, на вузьких столиках, стояли дві пишні пальми. Задоволений цим куточком, Борис широко відчинив двері до залу і став на порозі. Три люстри заливали світлом довгі ряди стільців. На примостках, за накритим червоним сукном столом, між пишними хризантемами стояли скульптури Леніна і Сталіна, виділяючись на фоні бойових прапорів. Праворуч, круг піаніно, вишикувалися пюпітри, ліворуч, за рослинами фікусами, ховалися фізкультурні прилади. На вікнах звисали розшиті українським орнаментом порт'єри, на підвіконнях стояли вазони з трояндами і примулами.

— Можна приймати гостей,— вирішив Борис і знову вийшов у коридор.

Сходилися студенти, вдягнені по-святковому, урочисті й поважні. Заглядали в зал, милувалися сяйвом, оздобленням і квітами, але до середини не заходили. Міряли кроками коридор, очікували на друзів і знайомих. До Бориса підійшов Макар Купріянович, привітався. Вдвох оглянули зал, роздягальню, завітали до буфетної. Спинились біля вхідних дверей, чекаючи гостей.

Прибув духовий оркестр. Поблискуючи начищеною міддю труб, робітники пройшли до пюпітрів. Невдовзі в

залі зірнули звуки вальса. Музика враз оживила будинок. Тепер у кожному куточку була урочистість.

Вітаючись до студентів, пройшли в зал лектори — високий і лисий Безбородько, хімік Микола Платонович і математик Кузьма Євдокимович. Прибували запрошені гості. Макар Купріянович, як хазяїн, вклонявся їм, проводив до залу. Увійшов Омелян, туго підперезаний, у юнгштурмівському костюмі, в дбайливо начищених чоботях — стрункий, навіть франтуватий. Заглянув між натовп студентів, попрямував до стінної газети. Борис стурбовано підбіг до нього.

— Буде Дмитро Тихонович, не чув?

Омелян заспокоював гарячого розпорядника вечірки:

— Раз обіцяв — значить буде! Той слова на вітер не кидає.

В коридорі з'явилися Софія Пивоварова, вся обтягнута в голубий светр, і Тетяна Хоменко — в чоловічій чорній косоворотці, підперезана плетеною шовковою стрічкою. Підійшла до Омеляна.

Група старшокурсників заповнила коридор біля буфету. Їм щось розповідав широкоплечий Москаленко. Студенти голосно сміялись. Борис постояв біля них, потім збігав до роздягальні, виглянув навіть на подвір'я, але Надводнюків не було. Він нервував і придумував, чим замінити виступ Дмитра Тихоновича, коли той не буде.

Між колони вийшли дві незнайомі йому уже літні жінки. Одна в чорному платті, пов'язана білою косинкою, друга — в рясній селянській спідниці, піджачку, в накинутій на плечах хустці. Борис нерішуче ступив назустріч.

— Проси, проси, Боря! — доганяла жінок Леся. — Знайомся. Це моя мати, Оксана Лук'янівна. Михайлів батько привіз. А це — моя господарка, Ольга Миколаївна.

— Надводнюк приїхав? Живемо! — Зраділий Рувимський поважно взяв жінок під руки і повів до Макара Купріяновича.

— Мати і господарка Лесі Шугалій. Виступ Надводнюка буде.

Кривич вклонився, запросив до залу. Сам відвів гостей на передні місця:

— Отут вам буде все видно.

— Щоб і Леся з нами сиділа. Як же без неї? — попросила Оксана Лук'янівна. Оглянулась на сонячні люстри і сплеснула руками: — От якби нам у Високе такий сільбудинок!..

— Доживемо, Оксано Лук'янівно, що й у Високому буде такий палац.

Вона круто обернулась на знайомий голос.

— О, наш голова району! Пожалуйте, пожалуйте!

Макар Купріянович простяг руку назустріч Дмитрові Тихоновичу. Познайомились, заговорили про наступну окружну партійну конференцію, газетні новини.

Борис повернувся до молоді. В стінгазеті гуртом читали замітку з новорічними побажаннями студентам і викладачам. Сміялися. Омелян ще раз голосно повторив рядки про себе:

— Нестеренкові бажаємо в наступному році помиритися з ірраціональними рівняннями, щоб не печалити математика, Кузьму Євдокимовича.— Розкотистий сміх змішався із звуками музики. Омелян підвів голову, сміючись, оглянувся на присутніх — і раптом зігнувся в плечах, ніби від несподіваного удару. До нього пліла, з посмішкою на вустах, Люція Модестівна — в чорному шовковому платті, з великим ридикюлем в руках. Всі розступились перед нею; Борис, Михайло, Надя й інші, що ближче стояли, помітили, як Омелян силкувався взяти себе в руки. І ще помітили, як впилася очима в Омеляна Леся і він зовсім знітився.

— Ви не дуже ввічливо приймаєте запрошених гостей...— на обличчі Люції Модестівни розплилася поблажлива посмішка. Хоч цей докір в основному адресувався Омелянові, він не рушив з місця. Тоді нерішуче підступив Рувімський.

— Просимо, просимо... Я тут, так би мовити, розпорядник.

— А-а, це ви-и!.. Веселий хлопець! — Вона простягла йому руку. Борис, червоніючи, ледь доторкуючись оголеного ліктя, повів Люцію Модестівну в зал. Молодь проводила цю незвичайну пару зацікавленими і допитливими очима. Тільки Леся, ніби читаючи газету, стежила за Омеляном. Він відчував її погляд і не знав, де подітися. Коли Леся рушила за Надею до залу, він кинувся за ними, але Надводнюк затримав його.

— Ти запросив Люцію?

— Який там біс! — відмахнувся Омелян.

— То ж то. Тільки ввійшла, а вже встигла декому зіпсувати настрій. Ха-ха!..

Омелян чортихнувся із злості.

Увійшли в наповнений зал.

На примостки ступив Кривич. Музика стихла. Макар Купріянович урочисто відкрив вечірку. До президії студенти запросили хіміка — Миколу Платоновича, математика — Кузьму Євдокимовича, Макара Купріяновича, бажаного гостя — Дмитра Тихоновича, Халаша, Надю, Рувімського, Москаленка. Оркестр грав туш, в залі хвилями перекочувались захоплені оплески.

Потім Кривич розповідав про перше півріччя і після короткої перерви почалась студентська самодіяльність. Всі знали, що має виступити колишній партизанський командир. Нетерпляче чекали цієї хвилини...

І коли Борис оголосив:

— Учасник громадянської війни — Дмитро Тихонович Надводнюк! — в залі війнув вихор оплесків. Вони перейшли в овацію. Від них дрижали стіни й коливались люстри на стелі. Студенти любили героїку минулих боїв.

На примостки вийшов Дмитро Тихонович — по-військовому стрункий, залитий світлом, трохи збентежений таким теплим прийомом аудиторії.

Обсмикнув круг пояса гімнастерку і почав своє оповідання.

В залі залягла напружена тиша.

2

...Падали осінні дощі. Над полями скиглив холодний вітер, зривав на деревах пожовкле листя і гнав на посічені сльотою стерні. Низько плили над землею свинцеві хмари, кутали далекі ліси, туманом звисали над Десною. В тумані ми йшли до ріки — стомлені й голодні, босі, без бойових припасів. Позад нас падали в болота пущені денікінською рукою англійські снаряди, в дощових зливах захлинались кулемети, хрипло кашляли рушничні залпи...

Ми зупинялись на узліссях. Стомленими руками рили окопи, приймали атаки офіцерських батальйонів. Нас не могли подолати в бою. Ми не скорились ворогові. Та нам доводилося відступати. Денікін минув Харків і стукався у ворота Курська. Широкі простори України залила кров. Кокарда й погон, нагай і шибениця прийшли в

українське село. За нами була Десна, а за нею — ріжок ще радянського Полісся. Фронт лягав по Десні — від Чернігова до Брянська. Наш участок: магістраль Гомель — Бахмач.

Темної ночі на плотах і паромах, на човнах, по мосту переправлялися наші частини через помутнілу ріку в Макошино. Ішли батальйони, пролітали тачанки, мовчазно щупали темряву загони кінноти. Бронепоїзд на лінії і мій батальйон на косогорах Боровичів прикривали відхід і переправу. Мжичив дощ, гусла темрява, і ніхто не міг сказати, на якій віддалі ворог і скільки його. Глухо й надривно вили на узліссі кулеметні черги, ламана лінія вогників лягала вздовж залізниці й Великого болота. У шумовинні вітру кулі губили свій свист, і, здавалося, над Боровичами нависло віко домовини.

Я із зв'язківцями лежав на пагорбку за селом. Мою душу обіймала печаль. Я думав: невже це кінець? Із Боровичів ми вигнали кілька місяців тому гайдамаків, землю очистили від чужих пришельців. А тепер знову довелося через рідне село відступати від білих. Невже це кінець? Невже марно було пролито стільки крові і сліз? Віддати білій офіцерні на поталу народ, мрії і завойовану землю? Ні, не буде цього! За Десною починав свій похід Микола Щорс, звідти ми знову почнемо наступ. Не віддамо Десни ворогові! І я голосно крикнув:

— Ми ще повернемося!

Бійці розуміли мене. Батальйон відповів:

— Ми ще повернемося!

Віра зігріла наші душі й серця.

Ударив полк білих. З багнетами наперевіс мчав він у темряві. Гармати щупали околиці Боровичів. Снаряди падали в дворах і кидали в небо стовпи вогню, розірвані покрівлі хат і хлівів, обчухране вербове гілля. Село мовчало, сховавшись у льохи і саморобні бліндажі.

Ми прийняли удар. На колишніх конопляниках Соболевського і Писарчука схрестили багнети з ворогом і поклали його в нахвоєну осінню землю. Розбиті з'єднання офіцерні відкотились назад, за станцію. Бронепоїзд білих відсунувся в ліс.

І тоді сталося те, що стисло серце і груди від жаху і горя. Над близькими Прачами спалахнув вогонь. Білі запалили село, щоб освітити підступи до Боровичів і переправу через Десну. Велике село горіло п'ятьма багаттями. Вітер котив полум'я, перекидав розжевлені мости з

околиці на околицю. У небі закружляв страшний вогняний вихор. Віхті злітали вище хмар і віялом розсипались над станцією, болотом, над мовчазним і глухим сосняком... Ми чули одчайдушні крики жінок і дітей. Ми чули дикий рев худоби, постріли. Ми бачили людську смерть у вогняному морі. Ми страждали, бо не могли допомогти жертвам білих. Наші руки до болю стискали гвинтівки і ручки кулеметів. Бійці вибігали з окопів, вимагали вести у бій.

Але здоровий розум наказував діяти інакше.

Наш батальйон тепер був перед полками білих як на долоні. Снаряди вже падали на косогір і в ямах засипали бійців. Тоді я дав наказ відступити. Ми залишили Боровичі. Може, і їм готується доля Праців?

Батальйон перейшов село і спустився на макошинський шлях. Я завернув коня і помчав на рідний куток. Знав: у хаті тепер мертва пуста. Спочив на землю біля воріт мого сусіди Гната Гориченка. Заграва освітлювала всі закутки двору. Я постукав у льох, ніхто не обзивався. Я кликав дружину, сина, назвав їхні імена. Тоді мене пізнали і відкрили ляду... На околиці Боровичів строчив кулемет. Кілька збитих гілок шовковиці упали мені під ноги. Тоді я крикнув до всіх:

— Прошавайте і ждiть!

За мої руки вхопився мій єдиний син, дев'ятирічний Мишко. Русява голівка золотилась у відблисках працівської заграви. Я нахилився, поцілував сина і прошепотів Улянi, дружинi, мое бойове завдання. Додав: решту зробить Мишко, коли не злякається. Я притис обох до серця, вибіг на вулицю, скочив у сідло і помчав із села. Слідом лягали кулі, а над макошинським шляхом уже строчили ворожі кулемети. Я повернув коня в завулок, городами вилетів до Забужиного хутора і на переправі приєднався до свого батальйону.

Вночі ми не спали. На кручах Десни рили окопи. На дамбах, біля мосту, встановлювали гармати й кулемети. Поклялись умерти над Десною, але не дати її білим. Чернігів нас повідомив: червоні укріпилися на берегах річки.

Настав день. Ворога не видно. Тільки опівдні із сосняка виповз бронепоезд. Над ним звисли білі димки. В Десну упали снаряди. Врівень з мостом злітали стовпи води. Ми не відповідали ворогові. Бронепоезд підсунувся до блок-поста. Ще вистрілив. Знову снаряди впали у

воду, десь на макошинських городах, за станцією. Тоді наша батарея з кручі дала дружний залп. З-під бронепоезда вихопився клубок чорного диму. У бінокль стало видно, як по насипу замигтіли офіцерські мундири. З мосту їм навздогін застрочили кулемети.

Тоді ж під Боровичами на лузі звився димок. Я чекав його і знав: горить стіг сіна. Це був сигнал. Доповів командирові полка. Вилазку дозволено. Я брав тільки добровольців. Та увесь мій батальйон з криками вимагав вести його в бій. Я повів одну роту. Ми перейшли міст, звернули круто праворуч, густою лавою добралися до блок-поста. Наша розвідка донесла: ворожий бронепоезд сильно пошкоджений, рейки розвернуті, нікого нема. Ми поминули його. Переповзли через насип і сховались у сосняку.

За півгодини були на узліссі, на пагорбі, коло трьох сосен-сестер. Перед нами лежало село. Ми були в тилу ворога. Я коротко намалював свій план командирам і бійцям. Перший взвод поповз сосняком до Орищенкового млина, другий і третій наступали від станції, четвертий ішов попід Гнилицею. Рота розділилась і швидко зайняла вихідні позиції. На шляху обрізали телефонний провід, роз'єднали село і станцію...

Я подав сигнал. У ту ж мить повітря сколихнулося від наших пострілів і вигуків «ура». Взводи побігли в село. Нашої атаки, а тим паче з тилу, ворог не чекав. Передові пости білих на макошинському шляху, відрізані, кидали свої позиції і тікали в сосняк. Гарматна прислуга в паніці переходила вбхід Гнилицю і тікала на Бутівку. Кілька взводів піхоти, вибігши з школи та з подвір'я Соболевського, нажахані пострілами, нічого не розуміючи, кидали зброю і піднімали руки вгору. Тільки невеликий загін білих заліг на городі, біля водокачки. Ми скинули його в річку й потопили...

Село було наше. Коней впрягли в гарматні передки, взяли кілька підвід у селян, навантажили зброєю, патронами і направили разом з полоненими до Макошина...

Надвечір Боровичі облягла ворожа підкова. Кінці її упирались у береги Десни. Нас хотіли відрізати. Я тільки встиг подякувати своїй дружині і синові за послугу, і наші частини знову відступили за Десну. Ворожий бронепоезд тим часом наші забрали з лінії...

Назавтра білі батальйони пішли на Макошино. Приморозок сріблив луги. На якусь мить виглянуло сонце;

розсунулись туманні далі. Із-за хуторів висипали перші ворожі цепи. Кулеметні черги полоснули по макошинських кручах. Кулі дзвякали об високі камінні дамби, стукались градом об ферми моста. Снаряди падали в Десну, на піщані коси, в лиман, на подвір'ї лісного заводу, в парку Мусіна-Пушкіна.

Ми мовчали, чекаючи ворога біля переправи. Цепи білих перебіжками дійшли до деснянських круч. Перед нами була широка й глибока ріка. Цепи зупинились. Пароми, баркаси, плоти були у нас. Тільки міст з'єднував береги.

І ворог повів атаку на міст. Крутим насипом дерлися взводи, густо повзли залізничним полотном, залягали в відкосах. Із-за блок-поста знову виглянув бронепоїзд...

На нашій дамбі звився прапорець. По всій кручі пролунало протяжне:

— Вого-онь!..

Весело і жадбно заспівали кулемети, ударили залпами гармати. На протилежному березі посипались із насипу взводи. Снаряди викидали з відкосів каміння, голови, шмаття шинелей, потрощені гвинтівки, розбиті кулемети. Ворожий бронепоїзд утік за сосняк. Свинцева злива видовбувала білих з-під залізниці. На сріблястому лузі далеко мигтіли крапки розтріпаних частин...

Лінія фронту лягла вздовж Десни.

Ми одержали підкріплення — полки з Росії і Білорусії. Укріпили береги аж до Сосниці. За нею тримали фронт частини інших дивізій...

Минув місяць і другий. Щодня були люті атаки на міст, і щодня ми їх відбивали. Затриманий на цій магістралі ворог послабив наступ на Орел...

Замели сніги. Над Десною загула хуртовина. Рікою поплило сало, от-от стане крига. Зима сприяла ворогові. Ми знали — він чекає морозів. Посилали в Боровичі розвідувачів, але вони не повертались назад. В ті дні до нас долітали короткі гвинтівочні залпи. Наші посланці вмирили десь у саду пана Соболевського.

Страшне напруження розірвало давно жадане повідомлення з Москви: під Орлом Денікін, розбитий вщент, швидко котиться назад, на південь.

Це був перший день нашої перемоги. Тепер крига служитиме червоному війську. Ми ще посилали розвідувачів у Боровичі, Остапівку, Бутівку: нам треба було знати сили ворога.

Та звістку приніс мій дев'ятирічний Мишко.

Він, посланий матір'ю, прийшов серед білого дня через далекі Кучеренкові хутори, Десну і лозяні зарості. Прийшов обмерзлий, із сльозами в очах, наляканий негодою і фронтом. Він розповів мені те, що дома розповіла йому мати.

Цілу ніч ми готувалися до наступу. Раптом уранці закрутила така завірюха, що й світу не видно. Вітер бив нам у спину. Пролунала команда, знялись батальйони і разом із хвищею понеслися на Боровичі.

Це був страшний і мною більш ніколи не бачений наступ. Передові пости білих ми роздушили в хуторах. У хуртовині кільцем обігнули село, і ніхто не встиг утекти з наших рук. Білі склали зброю і самі постріляли своїх офіцерів.

Селяни простягали до нас свої руки, показували тіло, зрубцьоване шомполами, називали прізвища моїх земляків, замордованих білими...

Та ми не могли зупинятись. Наші полки ударили на Бахмач і Борзну, на Ніжин і Київ. Ворог, як кішка, чіплявся хижими пазурами за міста і села, але ми рубали його кігті, і він котився все вниз, до Чорного моря. І там, у пучині глибокій, знайшов собі назавжди могилу...

Тепер я, колишній партизанський командир, дивлюся на вас, молодих, на мого Мишка, що он сидить у колі своїх друзів-студентів, і моє серце співає від радості, і я кажу:

— Кров ми пролили даром!

8

...У залі ще якусь хвилину була глибока тиша. Присутні жили в цю мить спогадами минулого. Дмитро Тихонович стомлено вітер хусточкою спітніле чоло, посміхнувся привітно до аудиторії і поволі пішов із примостків. Тоді в залі всі підвелись і щирими оваціями привітали бойового партизанського командира. Оркестр загравав похідний марш. До Надводнюка підійшла Леся.

Вона тримала букет пишних білих троянд. Стояла схвильована, з простягнутими руками:

— Від усіх нас... молодих за... — і не скінчила. Знову зал задрижав від оплесків. Оркестр загравав туш. Надводнюк прийняв квіти, потиснув руку дівчині, сів поруч Оксани Лук'янівни...

Рувімський кликав учасників самодіяльності до окремої кімнати. Леся помітила, як Омелян швидко вийшов з-за стільців, пішла за ним.

Дівчата розносили гостям яблука...

На примостках співав хор. В перервах, між піснями, студенти декламували вірші, поеми. Леся стояла в кімнаті поруч Омеляна — в сорочці з вишиваними рукавами, в рясній спідниці, в чобітках, зосереджена в собі. Омелян тихо перебирав пальцями струни гітари.

— Леся, завтра їдеш додому?

— Авжеж,— відповіла тихо, не дивлячись на нього.

— Останній вечір... Два тижні не бачитиму тебе...

Дозволь хоч сьогодні провести.

Леся мовчала, дивлячись крізь щілину дверей у зал.

— За щось на мене гніваєшся?

— Тобі є кого проводити... Он сидить у шовках, як пава.

Омелян рвонув струни, аж на сцені оглянулись:

— Розповідь усе, тільки тут не місце.

Леся мовчала, і Омелян зрозумів, що вона піде з ним. Відразу повеселішав і заговорив про виступ Надводнюка:

— А який Мишко! Ніколи й словом не прохопився про себе.

Леся перебирала пальцями стрічки.

— Мишко — скромний... — і замислилась. У щілину знайшла його очима в залі. Михайло сидів поруч Надії. Її голова близько-близько схилялась до його плеча. Леся відвела очі і глибоко зітхнула.

Хор повернувся в кімнату. Леся вибігла на примостки, дрібно ударила каблуками, виляснула долонями і почала танець. За нею вийшов Омелян з гітарою. В залі зашуміли, схоплювались із місць, щоб краще розгледіти виконавицю. Оксана Лук'янівна навіть підступила до самої сцени, схиливши голову на долоню, задивилася на дочку. Ольга Миколаївна виляскувала долонями в такт музиці. Її стали наслідувати. І швидко весь зал брав участь у танці... Потім всі кричали «біс», але Леся, стомлена, червона, вбігла до кімнати, впала на стілець і відмовилась іти на сцену. Рувімський оголосив:

— Перерва на десять хвилин, а потім танці для всіх.

Студенти і гості шумно виходили в коридори. Із залу швидко виносили стільці. До Лесі підійшла Оксана Лук'янівна:

— То ми, дочко, додому підемо, а ви, молоді, гуляйте собі.— Вклонилася Макарові Купріяновичу: — Спасибі вам!.. Надивилась і наслухалась! Буде що й сусідкам розповісти. Приїздить до нас у гості!

Кривич провів Дмитра Тихоновича й жінок на ганок. Тепло попрощалися.

Оркестр заграв вальс. У першій парі пішли Михайло і Надя, за ними Москаленко і Люція Модестівна. Леся сиділа скраечку примостків і не зводила очей з Наді. Подруга танцювала плавно і легко, похиливши набік кучеряву голову. Михайлові руки обережно тримали стрункий дівочий стан. Він посміхався до Наді — якось так тепло і радісно. Лесі уявилася хуртовина в степу і Михайлові поцілунки. І їй зажадалося відчутти його руки в себе на стані, самій бути на місці Наді. Вона не заздрила подрузі. Ні, їй тільки хотілося в цей момент, щоб Михайло був біля неї. Та Михайло, здавалося, нікого не бачив, крім Наді. Леся раптом підвелась і простягла руку Омелянові:

— Потанцюєм, Міля...

Омелян тільки цього й чекав. Повів її в коло. На чергових па Леся ловила на собі погляд Люції Модестівни — допитливий і, їй здавалося, заздрісний. Тоді Леся навмисне посміхалась до Омеляна синіми очима...

Музика обірвалася. Не встигли пари розійтися, як оркестр заграв новий танець. Раптом до Лесі одночасно підійшли Михайло і Халаш. Вийшла секундна запинка. Михайло рішуче взяв Лесю за руку. Дівчині здавалося, що він неспроста запросив її на танець. Швидко пішла за ним, на ходу ловлячи такт. Жадібно чекала його слів.

— Халаш розгнівається? — спитала.

— Його справа. Додому підемо вдвох?

Леся знітилась:

— Я... я... не знаю.

— Ясно! — коротко відказав Михайло і звів розмову на Рувімського: хороший організатор Борис, хоче, щоб усім було весело. Он і зараз ходить між молоддю і з'єднує пари на танець. Хороше танцюють Макар Купріянович і викладачка іноземних мов, і взагалі — вечір хороший.

Михайло підвів Лесю до Омеляна і голосно сказав, обертаючись до Наді:

— Додому?

— Ходімо. А ти, Лесю?

Леся мовчки хитнула головою і пішла за ними. Одягнувши пальто, демонстративно подала руку Омелянові.

В саду поскрипували від морозу дерева. На вокзалі перегукувались паровози, здавалося, десь зовсім близько, за парканом. З будинку долітали звуки музики. Леся дивилась в засіяне зорями небо, мовчала. На душі було якесь незадоволення. Хотілося зараз сісти в санки і мчати засніженим степом у Високе.

Михайло і Надя десь відстали.

— Міля, хто та жінка?

— Дочка моєї господарки...

— Незаміжня?

— Шукає жениха.

Леся якось відразу пішла швидше...

Біля хвіртки Омелян взяв її руку, сказав тихо-тихо:

— Завтра поїдеш... Тебе не буде. А мені їхати нема куди. Батькова хата — чужа мені. Як став я комсомольцем — відцуралися мене.

Лесі стало жаль Омеляна, але не знала, чим утішити його. Тихо стисла його пальці в своїй руці.

— Лесю, будеш листи писати?

Дівчина притулила голову до ушули, дивилась на міський парк по той бік майдану, на силуети кам'яних будинків, ліхтарі на розі вулиці. Помітила, як через майдан проходили, взявшись за руки, хлопець і дівчина.

Леся пізнала Михайла і Надю. Відвернувшись, перевела погляд на Омеляна, задивилася на покриті тінню від кашкета красиві чорні очі. Очі наближались до неї, вони благали... Коли відчула на вустах гарячий поцілунок, не противилася, відповіла — неуміло, обережно, ривком. Потім, червона від сорому, відкрила хвіртку і побігла в двір.

— Лесю, напишеш?

— Н-не знаю... — тремтливий голос завмер за парканом.

Вранці студенти роз'їхались на канікули.

Тільки Омелян Нестеренко залишився в місті. Прокинувся пізно — бадьорий, з хорошим настроєм. Довго лежав на дивані, насвистуючи веселу мелодію. Потім враз схопився, ударив себе по колінах, посміхнувся:

— Так-то, Омелян Іванович.

Одягнувшись, дбайливо начистив чоботи, поснідав і знову ліг на диван — замріявся.

В такому настрої застала його Люція Модестівна, прийшовши із служби. В руках вона держала вже розірваний тугий конверт. Сіла скраечку дивана:

— Я вам хочу сказати, Міля, щоб ви зі мною так не поводитись, як на вчорашньому вечорі...

— Як? — Омелян посміхнувся. Люція Модестівна спалахнула. В тьмяних очах блиснули злі вогники:

— Не придурюйтесь!.. Не раджу вам так поводитись зі мною!

— Що це — ревність?

— Думайте, як хочете.

Омелян обурився.

— То мені і кроку зробити не можна? Ні-і, пробачте, я можу сьогодні ж перейти на іншу квартиру!

Люція Модестівна ехидно посміхнулась:

— О-о, цього ви не зробите, запевняю вас! Ви ще молодий грати на моїх нервах!..

— У вашому голосі я чую погрозу... Не боюсь!

— Я іншої думки... — Вона дістала з конверта папірець. — Візьміть довідку про те, що ви не живете з батьком... І візьміть сто карбованців, переказані для вас на мою адресу вашим батьком... Ха-ха!

Вже з-під опущених повік спостерігала, як Омелян зблід, рвонувся до неї, зім'яв у руках простирадло. Вочевидки знущалась:

— Міля, ви добиваєтесь стипендії, вам тепер її дадуть. Ви хитруєте, хочете одурити життя. Але... але все треба вміти, Міля! Уміть!.. Ну-у, треба мені сказати пару слів Михайлові про вашого татуся і-і... Ви мене зрозуміли?.. Отож не так легко вам перейти на іншу квартиру. Та цього й робити не слід... Ну, не хвилюйтеся, їжачок, не треба. Поцілуйте мене і будемо жити в згоді... — Омелян блідими вустами поцілував її в щоку. — От і хорошо-о!.. А ввечері підемо подивимось «Любов Ярову», кажуть, хороша п'еса, хоч я й не вірю... Мій їжачок, не треба гніватись... — Вона поцілувала його в губи і вийшла з кімнати...

З Омелянових рук посипались на підлогу кредитки.

Дев'ятий розділ

1

Після повернення студентів з канікул, на першому курсі сталася подія, що сколихнула весь технікум. Якось перед початком другої лекції, коли студенти все ще ділилися враженнями про свій відпочинок, до аудиторії ввійшов Макар Купріянович, супроводжуючи Безбородька. Хоч студенти вже й зустрічали його в технікумі, але знали мало. Маючи тепер лектора перед очима, уважно вивчали його. Він був високий, вузький у спині, давно неголений. Лиса голова сиділа низько на плечах. Руки були худі і довгі, і, здавалось, лектор не знав, що з ними робити. На обличчі якогось землистого кольору застигла, здавалось, назавжди, гримаса байдужості і спокою. Тільки очі Безбородька були маленькі, рухливі, як мишенята, ховаючись під навислі полинялі брови.

Макар Купріянович відрекомендував:

— Сергій Пилипович! Читатиме курс організації господарства.

Хтось тихо промовив:

— Приемно.

Кривич вийшов з аудиторії. Лектор кілька хвилин оглядав студентів, потім розгорнув журнал і став робити переклик.

— Я читаю лекції п'ятнадцять років,— сказав Безбородько глухим застудженим голосом.— Я навчив сотні агрономів. До вашого курсу прийшов з тією ж метою: віддати мблоді всі знання, які я маю.

— Дякуємо! — за всіх відповів Борис Рувімський.

Лектор блиснув очима, оглянув студента допитливим поглядом, чомусь насупив брови і заходив перед партами, нечутно ступаючи черевиками.

— Сьогодні я вам розповім про історію організаційних форм господарства. Підручників мало. Візьміть олівці, зошити, дещо треба записати.

За десять—п'ятнадцять хвилин студенти звикли до нового лектора, до його інтонації і висловлювань. Говорив Безбородько швидко, окремі слова ковтав, часто кінцівки фраз вимовляв так тихо, що вони зникали, і студентам треба було напружувати слух, щоб не згубити нитку його лекції. Та й до цього звикли.

Лектор стисло намалював картину зародження господарства в часи первісного комунізму, потім уміло перекинув містки до родового суспільства, зупинився на феодальних латифундіях. Він умів захопити слухачів. Студенти могли уявити намальовану Безбородьком картину.

На перерві Рувімський сказав Надводнюкові:

— Похвалився Сергій Пилипович сотнями навчених агрономів недаремно. Якщо у студента голова не дірява, буде багато знати.

Михайло погодився з Борисом. Інші студенти були теж такої думки про лектора.

Наступного дня, коли Безбородько зайшов до аудиторії і вклонився, студенти дружно привітались:

— Добрий день, Сергію Пилиповичу!

Він підвів лису голову, і в його очах цього разу блиснули радісні вогники:

— І так, товариші, будемо продовжувати. На чому ми зупинилися?

Йому сказали. Безбородько розповів про виникнення в Росії економії, намалював організацію господарства в них. Метко переносив увагу студентів від англійських і фландрійських до американських ферм, звідти до колоніальної Індії.

Там, де були дикі прерії і заболочені низини Міссісіпі й Амазонки, тепер буйно колосяться несходимі засіви пшениць і кукурудзи. На зрошених, колись пустельних берегах Гангу та Інду цвітуть багатющі плантації бавовни, рису, індіго, кави і чаю. І все це зробили європейці. Європейці понесли свою цивілізацію чорним, червоним і жовтим народам, які не могли мати своєї високої культури.

...Останню фразу Безбородько вимовив тихо, проковтнувши, як завжди, прикінцеві слова. Та її деякі студенти почули. Надводнюк записав фразу у зошит, обвів олівцем і оглянувся по аудиторії.

Студенти, ледве встигаючи за Безбородьком, записували лекцію у зошити. Тільки Надя і Леся на мить перезирнулися між собою. Надя знизала плечима і знову схилилась над партою. Борис Рувімський чомусь почухав потилицю, подивився на лектора — і олівець його ще швидше забігав на папері.

Михайло замислився над обведеною олівцем фразою в зошиті. Ледве уловлював слова лектора: Безбородь-

ко говорив про конфігурацію¹ плантаторських господарств...

Задзеленчав дзвоник. Сергій Пилипович згорнув журнал, дбайливо склав книжки, конспекти і зійшов з кафедри. Михайло хвилину подумав, потім сунув до кишені зошит і пішов з аудиторії, пропустивши вперед Надю і Леся. В коридорі він підступив до вікна і схилився на лутки. Крізь відталу шибку на білосніжному фоні виднілися зелені ялини і голі, кістляві грецькі горіхи в парку. Дивився на дерева, а думав про Безбородькову лекцію. Що воно вийшло: чи він не дочув і сам наплутав з тією фразою про європейську цивілізацію серед колоніальних народів, чи наплутав лектор? Не почути він не міг, бо весь час слухав уважно і вже звик до Безбородькових інтонацій. Тоді як розуміти це місце в лекції Сергія Пилиповича?.. Чи звернули увагу на це твердження товариші?

Надвонюк оглянувся, щоб перевірити себе перед кимось із студентів. Помітив, що в кінці коридора стоять Омелян, Надя, Леся і розмовляють з Сергієм Пилиповичем. «Чи не про це в них мова?..» Михайло розігнався йти до них, але Безбородько весело кивнув студентам і щез у лекторській. Коли товариші порівнялись із Михайлом, Надя сказала:

— Добре, що звернулися до Сергія Пилиповича. Тепер усе зрозуміло. Це ми за роз'ясненням ходили про цивілізацію. Ти, Мишко, звернув увагу на це місце в лекції?

— Я записав твердження Сергія Пилиповича. Тепер ходжу і думаю: чи він наплутав, чи я?

Омелян засміявся:

— Ну, сказав! Як у тебе записано?

Михайло прочитав.

— Я щось не пригадую другої половини фрази, а перша є. Ось: «Європейці понесли свою цивілізацію червоним, чорним і жовтим народам».

— Так і в нас записано,— сказала Надя.— Може, й було там ще щось, але Безбородько так поспішав. Тепер Сергій Пилипович пояснив нам, що слово цивілізація в цьому місці лекції треба обов'язково взяти в лапки. От

---

¹ Конфігурація — в даному разі — форма земельної ділянки.

і зрозуміло, що йдеться про імперіалістичний характер цивілізації.

Михайло ще раз прочитав свій запис у зошиті, подумав і сказав:

— Ні, тут щось не так. Не задовольняє мене це пояснення з лапками. Ви в своєму записі зробили пропуск, товариші. Не міг же я вигадати другої половини фрази?..

Друзі не сперечалися. Пішли на лекцію історії. Маркар Купріянович малював жахливу картину імперіалістичної війни 1914—1917 років. Михайло слухав уважно, із захопленням, але в його голові раз у раз зринала записана на попередній лекції Безбородькова фраза. Вона не давала йому змоги зосередитися. Він обернувся назад і прошепотів до Рувімського:

— Дай твій конспект з організації господарства.

Борис подав зошит. Михайло полистав і знайшов сьогоднішній запис. Ну й рука в Бориса! Як маком посіяв, розібрати важко. Ага... Низини Міссісіпі... Далі. На пустельних берегах Гангу та Інду... Ось: «Європейці понесли свою цивілізацію червоним, чорним і жовтим народам, які не могли мати...» Даремно Михайло вдивлявся в дрібні літери. Далі мова йшла про конфігурацію ділянок. Не встиг Борис записати кінцівку фрази або не дочув. Але факт той, що вона була вимовлена Безбородьком. Про це свідчить і Борисів запис: «які не могли мати...», а далі йшло «своєї високої культури».

Михайло вирішив поговорити з Сергієм Пилиповичем.

На наступній перерві він знову взяв зошит, куди записував лекції Безбородька, і пішов до лекторської. Сергій Пилипович вдягав пальто, збираючись, очевидно, додому. В куточку розмовляли викладачка іноземних мов і Микола Платонович.

— Сергій Пилипович, я до вас.

Безбородько зметнув маленькими оченятами і посміхнувся ласкаво:

— Прошу, прошу! Я до ваших послуг, товаришу!

Михайло розгорнув зошит і уставився очима в списаний аркуш.

— Лекції ваші я дбайливо занотую. Мені хочеться знати, як ви особисто, Сергій Пилипович, розумієте оце ваше твердження... — і він прочитав окреслену олівцем фразу. — Я думаю: тут щось недоговорено.

— Недоговорено? — посміхнувся Сергій Пилипович. — Які ще ви молоді і непідковані хлопці та дівчата. Тепер

і я бачу, що вам лекції треба читати ще простішою мовою, кожне слово треба пояснювати, бо й справді може виникнути непорозуміння. Я вже пояснив вашим товаришам, що в цьому місці слово цивілізація треба обов'язково взяти в лапки. Так у конспекті й запишіть, товаришу! — ткнув він пальцем у Михайлів зошит.— Для товаришів тепер усе зрозуміло, а для вас? — Безбородько примруженими очима дивився на Надводнюка і чекав відповіді.

Михайло витримав його погляд, думаючи про себе: «Ні, таким поясненням від мене не відмахнетеся, Сергію Пилиповичу». Сказав:

— Для мене цих лапок мало.

— Мало? — звів обскубані брови Безбородько.— Що ж ви хочете?

— Пояснення.

— Ви з глузду з'їхали, товаришу! Я ж пояснив!— раптом розгнівався Безбородько. Очі в нього стали колючі, впиналися в Михайлове обличчя, мов осині жала.

Михайлові стало не по собі. Переступив з ноги на ногу і провів пальцем по під записаною фразою:

— Дивіться, Сергію Пилиповичу. «Європейці понесли свою цивілізацію чорним, червоним і жовтим народам, які не могли мати своєї високої культури». Не могли мати своєї високої культури. Я звернув увагу саме на ці слова в вашій фразі. Виходить... виходить, що ви, Сергію Пилиповичу, виправдуєте європейських загарбників, які цією цивілізацією,— тепер я це слово беру в лапки,— вигнали американських індіців і африканських негрів з їхньої землі, знищили вогнем і мечем їхню культуру, а їх самих поробили рабами на своїх плантаціях!

Безбородько відразу упрів. Скинув з голови шапку і зім'яв її в руках. Оченята забігали в орбітах. Михайло вловив у них стурбованість і переполох. Але це було лише одну мить. Безбородько вже дивився на Михайла холодними очима і спокійно говорив:

— Те, що ви сказали, товаришу, про загарбників — істина, давно всім відома. Карл Маркс розповів усьому світові про це.

— Треба ж було і вам, Сергію Пилиповичу, так розповідати на лекції.

— Як?

— Як учить Карл Маркс.

— Я так і розповідав.

— А оце місце?

— Не знаю, з якою метою ви дописали кінцівку фрази про культуру. Мабуть, хочете дискредитувати мене, як лектора. Але... але це вам не вдасться! — Безбородько нахабно глянув на Михайла і рвучко надів шапку.

Михайло зблід. Такого повороту справи він не чекав. Сказав тихо:

— Я і не думав дискредитувати вас, Сергію Пилиповичу. Я тільки хотів, щоб ви перед усім нашим курсом виправили свою помилку.

— Що-о?! — закричав Безбородько так, що викладачка іноземних мов і Микола Платонович оглянулись на них. — Це — наклеп на лектора! Заберіть свої слова назад, товаришу, чуєте?

Михайла такий безсоромний, нахабний напад на якусь мить обеззброїв. Він ще більше зблід:

— Я ж нічого поганого про вас не сказав...

— А-а, не вистачає мужності визнати свою провину! Хлопчисько! Так я вас провчу! Як ваше прізвище?

Михайло згорнув зошит, випростався. Він зрозумів зараз Безбородька. В обличчя вдарив рум'янець. Різко, із злом відповів:

— Надводнюк!

— Комсомолец?

— Так!

— Он як! За образу лектора вас покарають як слід. Вудьте певні!

Михайло круто повернувся і вийшов з лекторської. На душі було дуже погано.

— От жук! — оглянувся на двері, за якими залишився Безбородько.

У коридорі захлинався дзвоник.

2

Безбородько пішов просто до секретаря комсомольської організації.

— Товаришу Халаш, ви мене знаєте вже два роки. Як я вам читав лекції? — Безбородько наступав йому на ноги, і Валентин мусив відступати.

— Хорошо читали, Сергію Пилиповичу, — знизав плечима Халаш, не розуміючи, чого від нього хоче лектор.

Безбородько ще наступив секретареві на ноги.

— Щойно мене образили. На першому курсі. Ви знаєте такого комсомольця Надводнюка?.. Так от — він!

— Надводнюк?! Нічого не розумію!

Безбородько розповів, як він читав лекцію і як цей Надводнюк, не зрозумівши суті через свою не підготованість, потім прийшов до лектора, почав подавати недоречні питання, намагаючись піймати його, Безбородька, на політичній стороні лекції.

— Я навчив сотні агрономів! Я маю тисячі подяк, а тепер якийсь один студент ходить по технікуму і підриває мій авторитет! Ви розумієте — фізіономія моя йому не сподобалась! Я мушу відмовитись від лекцій на цьому курсі, товаришу Халаш!

Валентин вислухав лектора і став заспокоювати:

— Чого хвилюватися? Знаєте, напишіть заяву до бюро. Ми розберемося і вкажемо місце Надводнюкові.— Помовчав і додав: — Зазнається цей Надводнюк...

По тону, яким той вимовив цю фразу, Безбородько зрозумів, що Халаш чомусь не дуже прихильний до Надводнюка. Зрадів, бо це було на руку.

— Кажете: заяву? Гарзд! Напишу! — побіг до канцелярії.

Наступного дня всім студентам стало відомо, що Безбородько подав на Надводнюка заяву до бюро комсомольської організації. Курс захвилювався. Одні лаяли Безбородька, інші заспокоювали Михайла, але найбільше було таких, які ніяк не могли зрозуміти, в чому провина їхнього товариша. Всі чекали засідання бюро, а на лекціях Безбородька мовчали...

Халаш покликав Михайла до комсомольської кімнати. Довго обоє мовчали. Спокійний вигляд Надводнюка драгував Халаша. Він не знав, як почати розмову з ним.

— До чого це ти дожився, браток? Заяви на тебе подають. Кажеш, хочеться показати свою активність? — заговорив він тоном напутника, роздушуючи в попільниці недокурок. Відхилився на спинку високого крісла, закинув ногу на ногу і схрестив руки на колінах. Ледь-ледь обернув до Надводнюка довгасте обличчя.— Рано, рано показуєш себе розумнішим за інших, товаришок!

Цей незрозумілий тон зверхності, оці слова — «браток», «товаришок» нервували Михайла. Він, звичайно, ніколи не чекав такого тону і такої розмови. Ішов сюди, маючи надію поділитися з товаришем своїми думками, але тепер у нього зовсім пропала охота говорити.

— Мовчиш, Надводнюк, значить, винний. Ясно!..

— Ти, Валентин, розберися в цій справі, а потім будеш робити висновки.

Халаш почервонів, засовався в кріслі:

— І так ясно все! Безбородько брехати в заяві не буде. Він — член партії! Тобі треба вказати твоє місце, товаришок! Історія з Омеляном на вулиці пройшла для тебе безкарно, а тут не викрутишся! Я вже давненько звернув увагу на твою поведінку...

Михайло вислухав і, намагаючись говорити спокійно, заявив:

— Може, в твоїх словах і є доля правди про мою поведінку на вулиці, а тут я і не думаю вважати себе винним, товаришу секретар!

Халаш посміхнувся якоюсь поблажливою посмішкою — краєчком безкровних вуст.

— А-а, ти й зараз стоїш на своєму? Гаразд! Так знай же, що ми теж слухали повний курс лекцій Сергія Пилиповича. Який лектор! Ціла енциклопедія знань! А ти ображаєш людину. Вліпимо тобі догану на бюро — вдруге знатимеш, як поводити себе.

Михайло вийшов з кімнати, несучи на плечах невидимий, але неймовірно важкий тягар. Поверховий, односторонній підхід Халаша до справи вразив його. Він розповів про це Наді.

— Навіть не поцікавився справою? — Вона сама побігла до Халаша. Повернулася через дві-три хвилини, червона від обурення.

— Подумаєш, вельможа, говорити не схотів! «Все ясно», — перекинула вона Халаша. — Бюрократ! Подожди, буде засідання бюро, повоюємо!

Потім Надводнюка заспокоювали Омелян і Ворис:

— Ти не бійся, Мишко, ми на засідання бюро підемо всім курсом.

Наступного ранку студенти читали в «Іллічівці» статтю Рувімського, спрямовану на захист Надводнюка. Борис писав, що лектор повинен був до того, як подати заяву до бюро комсомольської організації, поговорити з курсом... Студенти ділилися на гуртки, обговорювали статтю і нетерпляче ждали, що з цього вийде.

Михайло хотів написати батькові листа, запитати поради в нього, але передумав — він і сам доведе цю справу до кінця. До того ж він був певний, що його підтримає весь курс, бо всіх студентів схвилювала ця подія. Одно

турбувало Михайла: чи прийде Макар Купріянович на засідання бюро? Він повинен зацікавитися взаєминами між лектором і студентами. Михайло знав, що Кривич працює в технікумі лише рік і при ньому Безбородько лекцій ще не читав...

На засідання бюро Халаш з першого курсу викликав Михайла, Омеляна, Бориса, Надю і Лесю. Але прийшли Софія Пивоварова, Тетяна Хоменко й інші комсомольці. Кімната ледве вмщала присутніх. Перед початком засідання до кімнати увійшов Макар Купріянович — зосереджений, навіть похмурий. Сів край стола, оглянув комсомольців, довго й допитливо дивився на Михайла, потім на Халаша. Протер окуляри носовичком і дістав з кишені блокнот та олівець. Потім увійшов Безбородько і сів за спиною Халаша.

Халаш прочитав заяву Сергія Пилиповича. Безбородько просив бюро вплинути на комсомольця Надводнюка, який намагається підірвати авторитет його, чесного лектора, нав'язуючи йому те, чого він не говорив на лекції, образив його грубою лайкою. І взагалі, він, Безбородько, віддав студентам усі свої знання, а його так безпідставно образили.

— Отак, товариші, виглядає справа з Надводнюком. Ви повинні зробити свій висновок,— закінчив Халаш.

— Для мене ця справа неясна,— вставив Іван Москаленко.— Нехай Надводнюк і товариші розкажуть, як усе було.

— От з цього треба й починати. В заяві йдеться про нашого комсомольця, який, може, ні в чому не винний!— трохи різко зауважила Надя.

Халаш оглянувся на неї і підвівся за столом:

— Бачите, товариші, тут пахне круговою порукою. Ти, Косенко, член бюро, і тобі треба вести масу, а не плентатись у неї в хвості! Рувімський використав стінну газету для прикриття грубого вчинку свого товариша. Доведеться нашому бюро вживати заходів до кількох товаришів!

Михайло не міг спокійно всидіти. Ламав собі голову над поведінкою Халаша. Що це означає? Невже він не розуміє, що його лінія неправильна? Для чого ці погрози?.. Не втерпів:

— Метод залякування тут ні до чого, товаришу секретар!

Халаш, не дивлячись в сторону Надводнюка, відрізав:

— Порядочок! Тобі слова не давали. Член бюро, товаришко Косенко, розкажи докладно, що ти знаєш про цю історію.

Всі присутні обернулися до Наді. В кімнаті всім сидіти не було де, тому багато студентів стояли в дверях, задні п'ялися на носках, щоб бачити краще членів бюро.

Надя схвильовано розповіла про лекцію Безбородька, як вона і Леся не могли зрозуміти твердження Сергія Пилиповича про цивілізацію, як вони з Омеляном Нестеренком ходили на перерві до лектора і той їм усе докладно пояснив.

— Це місце з лекції Сергія Пилиповича було незрозуміле і для товариша Надводнюка. Коли ми в коридорі передали йому роз'яснення Сергія Пилиповича, Надводнюк не задовольнився ним і був правий, бо хотів більше знати, для чого ж ми і вчимося? Він ходив сам до товариша Безбородька, але яка була та розмова, я не знаю...

Макар Купріянович уважно слухав Надю і занотовував собі до блокнота. Обличчя його дедалі хмурило, а на високому лобі з'явилися тугі зморшки, які видимо старили його обличчя. Студенти поглядали на нього, на Безбородька, Надводнюка — напружено чекаючи розв'язки. Для багатьох і зараз була незрозуміла провина їхнього товариша.

— Товаришко Шугалій, ти підтвердиш слова Наді Косенко? — запитав Халаш.

— Підтверджую!

Омелян Нестеренко майже повторив розповідь Наді. Макар Купріянович уже кілька разів нетерпляче протирив хусточкою окуляри.

— Дайте слово Надводнюкові! — попросив він.

Михайло підвівся і, дивлячись попереду себе кудись у куток кімнати, трохи зблідши, схвильовано розповів про свої сумніви і про несподівану сутичку з Безбородьком у лекторській. Він спітнів, русявий чуб скуйовдженими пасмами прилип до лоба, спадав на очі, але Михайло тепер цього не помічав.

— Ображати Сергія Пилиповича я не збирався. Я був здивований, коли він закричав на мене в лекторській. Ще більше я здивувався, коли довідався, що Сергій Пилипович подав оцю заяву. Виходить, що він мстить мені за мое запитання. Але я заявляю: коли мені щось і далі буде незрозуміле в його лекціях, я однаково буду питати. Це мій обов'язок студента.

— Правильно! — підтримав його Макар Купріянович. — Лектор повинен давати студентам вичерпну відповідь на всі їхні запитання.

В кімнаті захвилювалися.

— До чого ж ця заява?

Халаш постукав олівцем по столу:

— Увага, товариші! Заяву розглядаємо тому, що ця справа має вигляд не такий, як розповідав Надводнюк. Ось Сергій Пилипович скаже правду.

За спиною Халаша підвівся Безбородько. Подивився маленькими оченятами на Михайла, потім перевів погляд на Кривича.

— Про обов'язки лектора Макар Купріянович сказав вірно. Підтримую обома руками, серцем і душею! — Він обминув Халаша і схилився над столом. — А чому ви, Макаре Купріяновичу, нічого не кажете про обов'язки студента? Так, так, не дивуйтеся моему запитанню! Я хочу знати, що ви скажете, коли почуєте, що оцей студент — першокурсник Надводнюк, назвав мене прямо в вічі... бездарністю і... і... нікчемою! Мене, члена партії, який уже навчив сотні агрономів! Ось чому я мусив подати цю заяву, хоч цих слів там і не писав, бо вони звучать дуже грубо. — Безбородько розвів руками перед Макаром Купріяновичем, чомусь прицмокнув язиком і сів знову за спиною Халаша.

Всі були приголомшені його виступом. Десятки очей уставились на Михайла, обличчя якого вкривала мертва блідість. Дивлячись на нього, Надя теж зблідла. Леся пригорнулася до неї, затиснувши в рукав кінчик золотистої коси. Комсомольці чекали, що тепер скаже їхній товариш. В кімнаті було так тихо, що Михайлів голос віддався криком:

— Це неправда!.. Я такого ніколи не говорив!

Безбородько поволі підвівся і глухо спитав:

— Виходить, я брешу?

— Так! — запально, із злом крикнув Михайло. — Ви вигадуєте це, щоб прикрити свою помилку.

Безбородько випростався над столом, зміряв презирливим поглядом Надводнюка з голови до ніг, процідив крізь зуби:

— І справді, що ви можете сказати в своє оправдання... Ось, Макаре Купріяновичу, наслідки того, коли студентам не говорять про їхні обов'язки і поведінку. Що ж, вірте йому...

В кімнаті стала ще напруженіша тиша. Її порушив тонкий голос Валентина Халаша:

— Надводнюк здатний на такий вибрик.

— Іменно?! — круто обернувся до нього Макар Купріянович.

— Надводнюк нещодавно пускав кулаки в хід, побив Омеляна Нестеренка. Хуліганить хлопець... Ми вимагаємо, щоб він зараз же попрохав вибачення в Сергія Пилиповича і дав комсомольське слово...

— Не буду просити вибачення, бо я ніякої провини за собою не бачу! Все це вигадки Сергія Пилиповича! — розділяючи кожне слово, твердо сказав Михайло.

Халаш примружив очі, кинув олівець на стіл:

— Тоді я пропоную винести Надводнюкові сувору догану з попередженням, а коли такий випадок повториться, його буде виключено з комсомолу. Інші пропозиції є?.. Голосую.

З свого місця біля стола рішуче підвівся Макар Купріянович:

— Я, товариші, раджу з такими рішеннями не поспішати. Вношу пропозицію виділити комісію для глибокого вивчення цієї справи. Винести Надводнюку догану завжди встигнемо.

— Правильно! — підтримала його Надя.

— Вірно! — загукали Борис Рувімський і Леся. Їх підтримали біля дверей. Халаш підскочив на стільці. Вхопив олівець і застукав об попільницю.

— Виходить, що ми не довіряємо членові партії, товаришу Безбородькові? Ні, комсомольське бюро на таке рішення піти не може. А крім того, що ця комісія дасть нового? І так все ясно! Члени бюро, я голосую. Хто за мою пропозицію?

Члени бюро поволі, не дивлячись на Михайла, підняли руки. Тільки Надя не голосувала. Сиділа похмура і бліда, спідлоба поглядаючи на Безбородька. Халаш помітив це.

— Косенко, чому не піднімаєш руки?

— Я підтримую Макара Купріяновича.

— Значить захищаєш Надводнюка?

Надя повторила голосніше:

— Я підтримую товариша Кривича!.. Зрозумів?

Біля воріт Надводнюка догнав Макар Купріянович.

— Хочу пройтися, погода чудесна! — пішов поруч Михайла. Звернули на тиху бокову вулицю.— Ще якийсь місяць, і весною запахне. Хороше буде... Я чомусь недолюблюю зиму.

Приголомшений таким рішенням бюро, Михайло мовчав. Думав: «Не із-за того ж, щоб сказати мені цю фразу, іде зараз Макар Купріянович?» Але й Кривич мовчав, може, збирався з думками. Михайло чекав, дослухаючись, як б'ється вітер у саду, струшує з високих тополь сніг на втоптаний тротуар. Над будинками блимали поодинокі ліхтарі, розкидаючи кружалами сяйво на заїжджене шосе.

— Що ви думаєте про Безбородька? — раптом спитав Кривич.

Що Михайло міг відповісти на це запитання, коли він ще гаразд не розібрався в сьогоднішній поведінці цього лектора? Для чого, з якою метою Безбородько вигадав такий жахливий наклеп на нього, молодого студента? Може, це й справді метод: щоб краще захистити себе — нападай. Як йому, Михайлові, думати інакше, коли він знає твердо, що лектор зробив грубу помилку в своїй лекції, а визнати її перед студентами не схотів, чи не вистачило мужності, чи навмисне. Щоб врятувати свій авторитет, Безбородько вирішив зганьбити честь студента Надводнюка. Це ієзуїтська тактика. Бюро повірило йому, особливо сліпо пішов за ним Халаш — і от записано сувору догану... В Михайловій душі піднімалось і клекотало обурення проти Безбородька, проти такого рішення бюро, але як він може зараз довести свою правоту? На слово йому ніхто не повірить. Скажуть: завинив, тепер хоче криком захистити себе... Хай сьогодні буде так, але він цієї справи не залишить. Сьогодні він ще не знає, що буде робити далі, але знає добре те, що не дозволить поховати правду в багні Безбородькової демагогії. Що від нього хоче Макар Купріянович? З якою метою ставить запитання про Безбородька?.. Ще подумав, подивився на освітлене ліхтарями відкрите обличчя Кривича, пригадав, як він домагався утворення комісії, і вирішив говорити з ним відверто.

— Безбородько — демагог, боягуз, нечесний!

— Факти?

— Свідків у мене нема, і це моя помилка. Говорю те, що думаю. Коли можете — вірте моему слову,— і Михайло ще раз докладно розповів про поведінку Безбородька в лекторській. Хвилюючись, дістав з кишені зошит.

— Ось та фраза, на яку бюро не звернуло належної уваги.

Макар Купріянович перечитав її і звирив з своїм записом у блокноті.

— Лектор просто помилився, буває ж таке.

Михайло подивився на рокові окуляри. За скельцями поблискували задумливі розумні очі.

— Не суперечу. Але чому він не визнав помилку, а почав викручуватися? Накричав на мене, обляяв, ще й зав'язав подав брехливу. Це вже якийсь контрнаступ, тактика.

Макар Купріянович зупинився.

— Знаєте, Надводнюк, ви маєте рацію так думати. Я поговорю ще з іншими студентами, перевірю конспекти.— Він помовчав, потім додав: — Ви мені не все сказали про Безбородька. Ви більше думаете, ніж сказали. Та я більше нічого від вас не вимагаю, я вас і так розумію. Справу доводьте до кінця. Ви глибше бачите, ніж окремі ваші товариші. Але на саму інтуїцію не покладайтеся. Зрозуміли?

— Зрозумів, Макаре Купріяновичу.

Макар Купріянович на прощання міцно потиснув Михайлові руку і повернув назад.

Цей потиск якимось підбадьорив Михайла. Тихенько насвистуючи, він постояв на розі, оглянувся. На тротуарах у сутінках ночі виднілися нечасті перехожі. Невже доки він одягався, Надя і Леся встигли вийти з технікуму? Чи, може, помітили його з Кривичем і пішли центральною вулицею?.. Роздумуючи, попрямував попід будинками...

Пригадалося, як заїздив за Лесею після канікул. Дівчина дуже зраділа йому. Сидячи в санках, всю дорогу розповідала, як улаштувала у Високому виставу, читала лекції для сільської молоді. Була весела, говірка, але жодним словом не проходила про новорічну вечірку. І Михайло не міг нічого їй сказати про бал. Адже додому вона пішла з Омеляном. Для себе Михайло виправдував таку поведінку дівчини тим, що Омелян і Леся познайомилися раніше, і він третій тут. А третій у таких випадках зайвий. Але Михайло не хотів бути зайвим... Та незабаром думки знову повернулися до сьогоднішніх

подій. Думав про Кривича, одержану догану. Було бо-
ляче...

Біля воріт своєї квартири стояв Омелян. Проміння з
ліхтаря грало на плечах його шкірянки.

— А я тебе чекаю, Мишко. Зайди!

Надводнюк повернув до воріт. Увійшов до кімнати.
В двері висунулась голова Люції Модестівни:

— Добрий вечір, Михайло Дмитрович. Як живете?

— Вашими молитвами.

— О-о, сто років житимете! — вона ввійшла до кімна-
ти.— Міля, дати вечеряти?

— Давайте... Я оце думаю, Мишко, про Безбородька.
Якось вийшло погано. Хитрий чорт!.. Такий грак!

Михайло засміявся: іменно — грак.

— Ти, друже, не журись. Догану бюро зніме, а на Без-
бородька плюнь, ну його к чорту! — Омелян прибирав
книги з стола. Люція Модестівна поставила вечерю.—
Така скупа в мене господарка, Мишко, і наливкою не
почастує...

— А от і почастую! — Люція Модестівна швидко ви-
йшла з кімнати. Михайло подивився їй услід, перевів
погляд на Омеляна:

— Ох, боюся я за тебе...— засміявся.

— Та ну її...

Люція Модестівна внесла пляшку. Сіла поруч Михай-
ла, обдала його теплом. Налила три бокали.

— І я з вами вип'ю і щось спитаю в Михайла Дмитро-
вича.

Надводнюк смакував вишнівку.

— Слухаю вас.

Люція Модестівна звела темні очі на Омеляна, хитру-
вато примружила шовковисті довгі вії і нахилилась
грудьми на стіл:

— Скажіть, Михайло Дмитрович, наш Міля залицяє-
ться до тієї золотистої блондинки, що так красиво тан-
цювала? Леся, здається, зовуть?

Михайло не знав, як відповісти. Що в цьому запитан-
ні: просто жіноча цікавість чи щось більше? Глянув на
Омеляна. Його очі вдавано спокійно спинились на Ми-
хайловому обличчі. «Ага! Омелян думає, що я нічого не
знаю. Помиляєшся, друже». Але Люції Модестівні від-
повів:

— Я не примічав.

Кисловська недовірливо знизала плечима.

— Подумаеш, таємниця! — іронічно підкреслила.— Особисто вам вона подобається?

Тепер Омелян уже пильніше дивився на товариша. В його погляді була і цікавість, і тривога.

Михайло посміхнувся і відповів:

— Хороша дівчина.

Омелян відступив від стола до вішалки, шукаючи в кишені шкірянки сірники, щоб запалити цигарку. Люція Модестівна скористалася цим, зашепотіла Михайлові на вухо:

— Красива! Яка постать — розкіш! А очі — небо! Коли б я була вами, обов'язково закохалася б і добилася б взаємності. Невже така краса вас не турбує?

Михайло показав очима на Омеляна:

— Ви і йому таку пораду давали?

Піймана Люція Модестівна закрутилася на стільці:

— Бачите-е... ви більше підходите до неї...

До столу повернувся Омелян. Поклав перед Михайлом цигарку і папірець:

— Подивись... Офіціальний документ про те, що я з батьком не живу.

Михайло уважно прочитав довідку і повернув Омелянові:

— Віддаси завтра Макару Купріяновичу.

— Допоможіть своєму другові.— Люція Модестівна покляла руку на Михайлів лікоть.— Матеріальні справи Мілі неважні. Це він у нас, ніби в сім'ї, а коли б жив в іншому місці, то голодав би...— почала прибирати посуд.

Михайло попрощався й пішов додому. Коли стихли його кроки за хвірткою, Люція Модестівна спитала в Омеляна:

— Хто такий Безбородько?

— Лектор, який трохи проучив Михайла, щоб не був такий розумний.

— Як?

Омелян розповів про засідання бюро.

Десятий розділ

1

В кімнаті тихо. Ольга Миколаївна десь на кухні по-рається. Лампочка сипле на стіл проміння з-під абажура. На стіну кидають тіні фікуси.

Про що думає Леся, схилившись над книжкою?

Майже місяць минув після повернення з канікул. Місяць, а тривога в серці не стихає. За два тижні, далеко від технікуму, вона багато чого передумала. Спокою не давав Омелянів прощальний поцілунок. Потім щодня Омелян розповідав у листах про свій сум за нею, жде — не діждеться тієї хвилини, коли знову зустріне її — сонячну і синьооку, ніжну, як мрія. Леся читала, хвилюючись, між книжки ховала дрібно списані аркуші, а потім враз знищила їх. Одного разу сіла писати відповідь, але з того нічого не вийшло: не йшли з серця такі слова, яких ждав Омелян. І знову Леся думала і вирішила так: повернеться до технікуму, слухатиме лекції, читатиме, хіба мало роботи в комсомольській організації і профкомі?

З такими думками збиралась до міста. Але коли Михайло заїхав за нею, вона ледве стримала себе, щоб не кинутись йому на шию. Зраділа, ніби не бачила цілий рік. Всю дорогу говорила, як готувала з хлопцями та дівчатами виставу в сільбудинку, а в Високому є таланти — справжні артисти, — як читала лекції в хаті-читальні, розпитувала про Дмитра Тихоновича, про матір. Між ними була та близькість, якої не бачиш, але відчуваєш серцем і душею. Таке вже було раз із нею, коли вони з Михайлом ішли на лижах у село. І, сидючи в санях, Леся знову спитала себе: чому вона не відчуває цього, буваючи з Омеляном?.. І цього разу не знайшла відповіді... Мчали санки по вкатаній дорозі. Говорили про все, але Михайло не згадував про новорічний вечір, не говорила їй вона.

Потім Михайло, залишивши її біля будинку Ольги Миколаївни, поїхав до своєї квартири. Прибігла Надя. Обнялись, поцілувались, обидві були раді зустрічі. Надя спитала, чи приїхав Михайло? Вона відповіла і подумала, що Надя таки цікавиться Надводнюком. Уявляла ту ніч, коли Михайло і Надя ішли через майдан. Може, і Михайло поцілував тоді Надю на прощання?

Примусила себе не думати про це. Поспішила до технікуму. Коли йшла каштановою алеєю, повз укриту снігом бересклетову загородь, згадала про першу зустріч з Омеляном. Як тепер зустрінеться з ним? Може, було б написати йому хоч один лист? Вона була в батьків, а він жив сам-один у місті, друзі роз'їхались. Теплою товариського слова не почув за два тижні.

Зустріла Омеляна в коридорі, біля аудиторії. Він розмовляв з Михайлом. Стримано простягла йому руку, привіталась, помітила, як Омелян почервонів від радості. А поруч здоровались Надя і Михайло — так просто і широко, і теж обом були раді.

І тоді вона знову відчула, що того спокою, про який думала, їдучи до технікуму, в серці нема. В серці знову зародилася незрозуміла тривога. І її лихо було в тому, що вона не могла тепер зрозуміти, від чого йде ця тривога — від її зустрічі з Омеляном чи від зустрічі Наді й Михайла...

А потім до аудиторії прийшли Макар Купріянович і Безбородько. При появі нової людини вона забула про свої думки. Прислухалася до застудженого голосу Сергія Пилиповича і ні разу не загубила канви його розповіді. Те ж було і на наступних лекціях. Як і всі в аудиторії, чула Безбородькові слова про цивілізацію і не знала, як правильно розуміти їх. Відразу ж обернулася до Михайла, хотіла побачити, як він реагує на ці слова лектора. Вдвох із Надею переглянулися, а на перерві ходили до Безбородька на роз'яснення. Потім Надя розповіла про сутичку між Михайлом і Безбородьком у лекторській.

Бачила, що Михайло, коли стало відомо про заяву Безбородька, переживає, хоч зовні ходив спокійний і врівноважений. Переживала разом з ним, але нічого йому не сказала. Може, не знайшла потрібних слів, а може, тому, що вже Надя підтримала Михайла, а вона про це знала.

На засіданні бюро не могла дочекатись, коли Халаш дасть їй змогу сказати своє слово. Хотіла захистити Михайла і не знала засобів. А коли виступив Безбородько, у неї щось обірвалося в душі. Невже Михайло — такий витриманий товариш — міг так повестися з лектором? Кому вірити?..

Безбородько продовжує читати лекції, але в аудиторії ще є якась настороженість і недовіра до нього. Йй, Лесі,

не подобаються прудкі, мов мишенята, очі. Вони так і нишпорять по студентах. І завжди довше, ніж треба, затримуються на Михайлові. Тоді в них спалахують якісь вогники. А він, схиливши вихрясту голову на долоню, уважно слухав... Таким його бачить перед собою Леся, втопивши зір у книжку. А десь збоку ледь-ледь вимальовується красиве обличчя Омеляна. Вона вдивляється в обох — і її серце тривожно стукає в грудях...

До кімнати тихо входить Ольга Миколаївна і теж сідає до стола. Приладновує над носом старенькі окуляри. В руках — ложка і панчохи, збирається штопати.

— Якусь задачу складну розв'язуєш, Лесю?

Дівчина здригається, відгонить думки і продовжує готуватись до завтрашніх лекцій.

2

Безбородько має вигляд людини, яка вже забула про заподіяну їй прикрість. Весь час був веселий, говіркий, уважний до студентів. Входячи до аудиторії першого курсу, низенько вклонявся, обдаровуючи студентів теплою посмішкою. Швидко розгортав журнал, робив переклик і, спитавши на чому спинились на попередній лекції, починав розповідати. Стоячи на високій кафедрі, схилився ліктями на її різки і обводив парти прудкими оченятами. Навіть його завжди обвислі плечі тепер піднялися вгору, а лиса голова з вузьким лобом стала ще рельєфніше виділятися над усією поstattю. Лекції читав ґрунтовні, широко беручи матеріал і факти. Робив історичні екскурси і намагався захопити слухачів своїм викладом. І в цьому йому пощастило. Студенти були уважні. Невдовзі більшість із них забула про недавній інцидент. До того ж сам лектор нічим не нагадував про нього. Надводнюк теж на його лекціях сидів спокійно і нічим не виявляв свого ставлення до лектора. Між студентами і лектором знову налагодилися хороші робочі взаємини.

Та по-своєму розумів Безбородька Михайло. Він придивлявся до нього все пильніше, і чим далі, тим більше і глибше вивчав Безбородька як лектора і як людину. Михайло був певний, що поведінка Безбородька на лекціях нещира. Лектор за всяку ціну хоче завоювати собі авторитет і симпатії серед студентів. Він домагається цього. Для чого він це робить? — задумувався Михайло.

Адже Макар Купріянович тримається просто, і студенти його люблять і поважають. Хімік, Микола Платонович, уже старик, а з студентами поводить як старший товариш, не запобігає перед ними. І його за це студенти дуже люблять. Чого ж так запобігає перед молоддю Безбородько? Михайло ще пильніше вдивлявся в прудкі маленькі Безбородькові оченята і бачив у них глибоко затаєну злість. В такі хвилини Безбородько здавався Михайлові схожим на хом'яка. Заліз у нору і звідти зорить, чатує. Тицьни в цю нору палицею, і він покаже гострі, як глици, зуби. Вже було раз так на попередніх лекціях, і Безбородько сховався в себе. Але він мав вийти. Михайло був твердо переконаний у тому, що це буде. Така натура в цього Безбородька. Недарма Сергій Пилипович, коли зустрічається поглядом з ним, Михайлом, презирливо стуляє повіки і поволі відводить очі вбік. Та Михайло не боявся цих поглядів, просто не зважав на них. Слухав уважно, слідкував за логічним викладанням матеріалу про вигідність великого господарства над малим. Мова йшла про рентабельність. Безбородько довів, що дрібне селянське господарство нерентабельне.

— А звідси виникла ідея колективізації,— скоромовкою розповідав лектор.— Зараз це тема нашого дня. Укажу на зразок колективного господарства, які стали з'являтися 1926—1928 років. У якомусь селі об'єднуються п'ятнадцять — двадцять господарств. Вони вносять паї, купують машини, тягло, реманент. Мають свій статут. Літо працюють, а восени ділять урожай згідно своїх паїв. У недалекому майбутньому за таким принципом будуть організовуватися господарства в усіх селах...— Він заговорив про організацію праці в таких господарствах.

Перед Михайловими очима постала картина майбутнього колгоспного села, намальована батьком для нього, Омеляна, Рувімського. Згадалася розмова з Прокопом Антоновичем у Високому. Той говорив, що їм, бідноті, заважають багатії, стають на дорозі. Не так батько і Прокіп Антонович розповідали про колгосп, не так і він уявляв його. І зрозумів Михайло, що Безбородько знову показав свої зуби. Вбиває студентам у голови чужу думку. Підвівся:

— Сергію Пилиповичу, дозвольте запитати?

Безбородько метнув на нього очима, якимось видимо випростався на кафедрі, розправив похилі плечі.

— Що ви хочете?..— в голосі чувся тон виклику. Михайло не знітився. Оглянувся по аудиторії і побачив, як всі студенти насторожено обернулися до нього.

— Ось село... Високе.— Леся аж посунулася за партою. Широко розкритими очима уставилась на Михайла.— Живе у Високому такий господар... Максим... Леся, як його?..

— Максим Пода...

— От-от, Максим Пода! Має він зараз десятин тридцять — сорок землі, стільки ж відібрали в нього після революції. Його, за вашим «принципом», приймуть до колгоспу?

В аудиторії настала така тиша, що чути було, як дихають студенти. Безбородько чомусь іронічно посміхнувся:

— Господарство цього... цього... Поди, хоч, може, й багатше за інших у селі,— теж нерентабельне. І він, якщо забажає, може бути в такий артілі і буде одержувати прибутки на внесений пай.

Михайло рішуче ступив з-за парти. Піт буйними краплями зросив його чоло. Русявий чуб сповз на відкрите сміливе обличчя. Він силоміць примушував себе говорити спокійно.

— Є в тому селі бідняк... ну... Прокіп Шугалій! В нього — кінь буланий і, здається, три десятини землі, яку він одержав від Радянської влади. Так, Леся? — Леся теж підвелася за партою,— схвильована, червона.

— Так, Мишко, три десятини!

— То я питаю: Шугалія приймуть до такого колгоспу, як ви казали?

Безбородько знизав плечима і з поблажливою гримасою на обличчі відповів:

— А чого ж, приймуть.

— І буде одержувати прибутки згідно внесеного ним паю?..

— Так.

Тепер усі студенти повскакували з місць. Підтриманий цим рухом товаришів, Михайло ще ближче підступив до Безбородька:

— Отже, Пода, вніси пай на кілька тисяч, може нічого не робити, бо Шугалій, вніси пай на якусь сотню, буде ходити в такому колективі в батраках і зароблятиме прибутки Поді? Хитро! Нічого сказати: хороше

соціалістичне господарство! Не такі колгоспи кличе нас партія організувати!

В аудиторії сталося те, що буває, коли до пороку підносять вогонь. Студенти, сягаючи просто через парти, збиваючи один одного з ніг, збуджені й гнівні, кинулись до кафедри.

— Не треба нам таких лекцій! — стукала кулаком Леся.

— Проти партії нас наставляєте. Досить! — розмахувала зошитом Надя. В'юнкій Борис проштовхався наперед:

— Нам правих не треба! Чули?

Звелися руки, олівці, книжки, зошити.

— Правих перевертнів слухати не будемо!

— Досить! Звільніть аудиторію!

Безбородько, втягнувши голомозу голову в плечі, стояв з обвислими губами, якийсь увесь миршавий і бридкий. А очі перебігали з одного обличчя на друге, сполохані, як у хом'яка:

— Товариші, товариші... Ще ніхто не знає, яка буде колективізація... Літератури нема... Я міг помилитися... Кінь на чотирьох... Товариші...

Михайло простяг руку:

— Ви чули, що вам сказали студенти?

Безбородько ще більше зігнувся над кафедрою.

Омелян шмигнув повз Михайла, підскочив до дверей і широко розчинив їх.

Безбородько кумедно закинув лису голову на спину й побіг до коридора, ледве не збивши з ніг Макара Купріяновича, який поспішав на шум в аудиторію.

3

Після лекцій в залі почались позачергові збори колективу. Студенти і лектори сиділи тісно один біля одного. Всі не зводили очей з вузьких, обсмиканих плечей і лисої голови Безбородька, що вмовився на окремому стільці біля вікна. Над ним пролітав до залу сніп золотистого проміння. На протилежній стіні бігали веселі сонячні зайчики. На фоні осяяного вікна обличчя Безбородька виглядало ще більш зморщеним, землистим, очі глибоко сховалися в орбітах. На голому виску нерво тремтів кущик облізлого волосся. Часом Безбородько повертав голову до студентів. Тоді його погляд зупиняв-

ся на перших рядах, де сидів у колі першокурсників Надводнюк. На синюватих губах Безбородька тільки спостережливе Михайлове око могло вловити тонку гримасу.

Макар Купріянович доповідав зборам про лекції Безбородька. Його слова падали в наповнений молоддю зал, як добротне зерно падає в добре зораний ґрунт. Якесь нове почуття єднало в одну сім'ю студентів і лекторів, від якої вже холодом віяло на того, що сидів біля вікна і який ще кілька днів тому видавав себе за члена цієї сім'ї. І ні в одному погляді не було співчуття.

Макар Купріянович говорив, як партія прийняла перший п'ятирічний план великих соціалістичних робіт. В країні голод на спеціалістів. Як повітря, потрібні інженери й техніки, агрономи й учителі, організатори й плановики, трактористи й бухгалтери!.. Народжуються сотні нових спеціальностей! Уряд відкриває сотні нових інститутів і технікумів. Батьківщині потрібні кадри нашої, радянської інтелігенції! Партія просить старіших фахівців навчити молодь.

Так і Безбородькові було довірено навчати молодих майбутніх агрономів стати більшовицькими організаторами нового колективного господарства. Але цей лектор вчив їх не по-нашому, не по-партійному! — Макар Купріянович круто обернувся до Безбородька:

— Ви хотіли контрабандою протягти до нашого технікуму фашистську расову теорію. Ви проповідували те, що проповідують наші смертельні вороги, субчики із свастикою — символом здичавіння і смерті — на руках. Вас піймали, як злодія на крадіжці! Ви брехали, викручуючись, молились на нашу гуманність, ходили ображеним і писали заяви на тих, хто вас зловив за полу! Ви хитруєте, Безбородько, — такий ваш метод. Але ви помилились. Вони — оці хлопці й дівчата — не дадуть нікому водити себе за носа. Пам'ятайте, це — сини і дочки тих батьків, які своїми руками скрутили в'язи поміщикам, буржуазії, інтервентам і завоювали собі право жити! Молодь натхнена бойовими традиціями своїх батьків, і вам ніколи не пощастить порушити освячені життям закони цих традицій!.. — Зал оплесками реагував на його слова. Макар Купріянович хвилину помовчав, протер хусточкою окуляри, схилився з примостків, показуючи пальцем на лису голову і обвислі плечі. — Ви, Безбородько, виконували доручення правих, хотіли направити наших студентів на організацію куркульських

колгоспів. Чому куркульських?.. А щоб підготувати базу для реставрації капіталізму. Ось куди веде ваша стежка! І вас знову зловили! На що ви надіялись? На підтримку молоді? Молодь показала вам на двері! Молодь, всі ми віримо одному вчителю — нашій партії, і нам, Безбородько, з вами не по дорозі!..

Серед групи лекторів підвелася рука. Із стільця підвівся хімік — Микола Платонович. Поволі, старечими кроками зійшов на примостки. Обіперся рукою об стіл — весь сивий, з довгим волоссям, пишною бородою, уже зігнутий у плечах. Кілька хвилин, при напруженій тиші всього залу, дивився на Безбородька, потім пішов краєм примостків до нього.

— Сергію Пилиповичу, я вас знаю в технікумі п'ять років. Я завжди поважав вас... Ось моя вам рука. Ідіть сюди, станьте поруч мене і скажіть, що у вас на серці?

Безбородько зірвався з стільця і вхопився лівою рукою за лікоть Миколи Платоновича, праву поклав собі на груди.

— І в вашому голосі, Миколо Платоновичу, я чую недовір'я до мене. Я міг помилитись, Миколо Платоновичу... — він зігнувся перед примостками.

В рядах студентів пробіг шелест, як порив вітру в полях:

— Хіба такий відкриє душу!

Микола Платонович підвів руку. В залі знову стало тихо.

— Я хімік. Багато років навчаю студентів і контролюю розчини для спорскування садів. Студенти наповнюють ними балони і йдуть у колгоспні сади... Пишні дерева обгоріли від перебавлених мною міцних отрут. Я тоді скажу, що помилився?.. Де ж логіка, Сергію Пилиповичу? — він зійшов з примостків, прямуючи до свого місця.

— Наука безпартійна, не шийте їй ярликів! — кинув Безбородько.

Микола Платонович зупинився:

— Як ви сказали?

— А тим паче ваша хімія!

Микола Платонович узяв у руку бороду і похитав силою головою:

— Колись і я думав так. Студенти, це неправда! Хай скаже Безбородько, чому з багатьох університетів і інститутів за кордоном вигнали вчення Дарвіна?

Безбородько глухо крикнув:

— Це до мене не має відношення.

— І тут неправду говорите, Сергію Пилиповичу. Боїтесь сказати, що Дарвіна там не приймають за його революційність.

— Вірно, Миколо Платоновичу!

— Вірно! — дружно підтримали його студенти.

Безбородько схопився з місця, скочив на примостки, розкинув руки над студентськими головами. Захлинаючись, ковтаючи слова, заговорив щось про молодь, науку, життєву правду.

— Нас розсудить історія!.. Вона, історія, скаже правду!..

Студенти цього вже не могли стерпіти. Вони підводилися з місць, завзятіше тупотіли ногами, вигукували, не слухаючи дзвоника в руках Макара Купріяновича:

— Досить!.. Досить!

— Видно пана по халявах!

— Геть правих!

— Геть куркульських агентів!

Макар Купріянович перехилився через стіл:

— Чули, Безбородько? Колектив нашого технікуму сказав своє слово!

Безбородько сплигнув із примостків, ступив два кроки мимо стільців, потім випростався і, відкинувши голомозу голову на спину, хотів вийти із залу з гордим виглядом. Його зрозуміли — в залі розлігся регіт. Безбородько опустив голову на груди і побіг до дверей.

Макар Купріянович обернувся до Халаша, який сидів за столом:

— Тепер ви все зрозуміли?..

4

Важливість помилки Халаша для технікумівського життя добре зрозуміла Надя. Для неї тепер стало ясно, що Халаш керувати комсомольською організацією не може.

Повертаючись із зборів, радилась із Лесею, думала дома про нову кандидатуру. Перебрала в пам'яті всіх комсомольців-студентів, щоб знайти бойового товариша, який би міг вести технікумівську комсомолію. І скільки вона не думала, перед нею стояла постать Михайла Надводнюка. Її особистим вимогам комсомолки Михайло

відповідав цілком. Сміливий, вимогливий до себе й до інших, прозорливий хлопець. А головне — принциповий комсомолец, взяту в руки справу завжди доведе до кінця.

На тому Надя й порішила.

Наступного ранку зайшла до кімнати профкому. Іван Москаленко переглядав протокол учорашніх зборів.

— Хороша нам наука, правда, Ваня?

Москаленко підвів голову, довгим зосередженим поглядом подивився на студентку, підсунув вільний стілець до себе.

— Сідай, Надю. Що думаєш?

— А ти?

— Про Валентина думаю. Старі люди кажуть: у кого в голові капуста розсада, тому не дасть ума й посада. Ходім до райкому комсомолу, порадимось.

— Це діло, Ваня! За цим і прийшла до тебе!

Іван одягнув пальто. Вийшли до коридора. Саме була перерва.

— Давай покличемо Надводнюка, — порадила Надя. Іван погодився. Дівчина побігла по аудиторіях, але Михайла знайти не могла.

До райкому пішли вдвох.

Райком містився в будинку райпарткому, на розі площі Леніна і вулиці Шевченка. В довгий затишний коридор долітав з кімнат знайомий стукіт друкарських машинок, хтось голосно передавав телефонограму. Раптом з кабінету секретаря райпарткому вийшов Кривич. Блиснув окулярами до студентів.

— А лекції?

— Макар Купріянович, ми на п'ять хвилин, порадились.

— Знаю! Але щоб це було востаннє! Є час після лекцій. Москаленко, після розмови з секретарем, зайдете до мене, — він відчинив двері на вулицю.

Студенти ввійшли до райкому комсомолу. В кімнаті за широким столом біля вікна сиділа худенька дівчина. Під її руками лежала гора паперів, готових до відправки на пошту.

— До Дубоділа? Ідіть, там уже є ваш товариш.

Іван і Надя переглянулись і ввійшли до кабінету секретаря райкому.

— А-а, Москаленко, Косенко, заходьте, заходьте. — Дубоділ широким товариським рухом простяг руку до

прибулих.— Сідайте! А ми оце з товаришем Надводнюком про ваші справи говоримо. Чорт, не вгледити за всіма!

— Треба частіше бувати в організаціях. Засиділись ви в райкомі,— докоряла Надя, сідаючи поруч Михайла.

— Вірно, Косенко. Тільки ж організацій багато в районі, не розірвешся. І є зовсім молоді, ще слабенькі, а ви ж — технікум, народ усе освічений...

— Мабуть, тому й боїтеся заглядати до нас?

Дубоділ примружив розумні карі очі і повів густою бровою до Наді.

— Ска-а-зала! Часу нема... Ну, до діла, розповідайте, ребята!

Іван розповів про поведінку Халаша на засіданні бюро. Надя додала, що Валентин і після засідання бюро не зумів по-комсомольському оцінити вилазку Безбородька.

— Так і Надводнюк мені розповідав. Гнати цих безбородьків у три ший!.. Що ж ми зараз зробимо?.. Когось із членів бюро треба обрати секретарем. Халаша вивести із складу бюро. Я прийду на вибори. Договорились?

— Договорились то договорились, та...

— Що?

— Серед членів бюро нема того товариша, який би міг бути хорошим секретарем нашої організації.

— Як нема? А Москаленко?

— Я голова профкому.

— А ти, Косенко?.. От-от, чому б тебе не обрати на секретаря? Авторитет маєш серед студентів. Знаю тебе ще по міській організації — з роботою справишся.

Надя підсунулася ще ближче.

— Є краща кандидатура.

— А саме?

Надя обернулася до Михайла.

— Ось!

— Вірно! — підтримав Москаленко.

Михайло звівся на ноги.

— Почекайте, товариші. Я не поділяю цих думок. Треба обрати товариша із старших курсів. Він краще роботу знає, технікум. Я ще молодий.

— Молодий та проворний! — засміявся Іван.— І не крути, Михайло. Тобі й бути секретарем.

— Послухай, товаришу Дубоділ, я тобі зараз дам студентську характеристику Надводнюка.— І Надя

заходилася розповідати про Михайла все, що знала. Не проминула навіть нагадати про його поміч батькові в громадянську війну. Дубоділ слухав, записуючи до блокнота.

— От хорошо!.. Та тебе, Надводнюк, секретарем райкому треба обрати! — захоплено вигукнув Дубоділ, коли Надя все розповіла про Михайла.— Ну, гаразд, ребята. Комсомольці скажуть своє слово. Я прийду... Перед тим параджуся з секретарем райпарткому. Договорились?

Студенти зібралися залишити кабінет. Уже в дверях Дубоділ раптом спинив їх:

— Да-а, Москаленко. Мені треба чоловік двадцять студентів.

— З лекцій забереш?

— Ні-і! Потрібні доповідачі про жіночий комуністичний день для низових організацій. На один вечір. Виручиш?

— Бач, Дубоділ, нема того, щоб прийти та допомогти нам у роботі, а як тобі треба, то дай...

— Ну, Ваня, допомагаю ж. Контакт! Не для мене ж доповідач, а для комсомолії.

— Гаразд. Виділимо ребят...— Вони потиснули один одному руки і розійшлись.

...Через кілька днів відбулися комсомольські збори технікуму. Секретарем організації комсомольці обрали Михайла Надводнюка.

Одинадцятий розділ

1

Над містом спустився тихий березневий вечір. У повітрі пахнуло весною. Довгий приморозок підсушував тротуари й вулиці. В кімнаті не сидиться. Хочеться пройтися в парк чи поблукати в лісі. Леся відклала книжки, швидко вдяглася й побігла через майдан. Наді не було дома: мати сказала — пішла до технікуму. Леся звернула на головну вулицю: може, зустріне когось із знайомих. На тротуарах було людяно. Прохожі відпочивали, ходячи гуртками, парами, поодинці. Всі прямували до площі Леніна, а звідти — вниз, до греблі. Назустріч теж піднімались гуртки перехожих, вони вже намиливалися річкою. Леся й собі вирішила піти на греблю...

Зійшла на міст. Найбільше народу було біля млинів, до поручнів і приступитися не можна. Леся стала осторонь, поклала руки на різьблені стояни, задивилася вниз. З-під мосту з шумовинням ринула вода, у вузьких проходах збивала гори білястої піни і падала під колеса млинів. У водоспад потрапляли невеличкі крижини, стукались об борти відчинених шлюзів і торохтіли під лопастями. Вирвавшись з-під млинів, потрошені крижинки білими цятками кружляли в заводі, випливали на спокійну воду, мчали вниз, між затоплені верби і вільхи. В місті і на мосту спалахнули ліхтарі. Заблищали порослі мохом покрівлі млинів, відсвіти грали в водоспаді тисячами золотистих переливів. Під колесами вода якось відразу згусла, стала чорна, мов дьоготь. Понад берегами ліхтарі відбилися в річці хвилястою лінією, окреслюючи межі міста. На пагорбку дихав механічний завод, поглядаючи на млини рядами освітлених вікон...

Леся перейшла на другий бік моста. Гребля стримувала ріку. По цей бік вода широко виступила з берегів, нанесла до насипу гори криги, кришила її і кидала в відкриті шлюзи. На виступах моста ходили з довгими жердинами чоловіки й допомагали воді воювати з кригою. Коли якомусь із них щастило направити чималий уламок криги в прохід, публіка захопленими вигуками вітала робітника й бігла на інший бік моста подивитись, як з водоспаду посиплеться біле шмаття.

Так, захопившись, бігала й Леся, а потім, стомившись, схилилась на поручні. В такий вечір хочеться подумати й помріяти.

Отут, на греблі, чомусь захотілося дати відчит самій собі за прожитий час. Адже останні місяці були такі бурхливі, сповнені подіями. І вона не стояла осторонь цих подій, жила хвилюючись студентськими справами й думками. Останнім часом вона взяла на себе надто багато. Можна з певністю сказати, що за цю зиму вона виросла на цілу голову, відчуває в собі таку силу, якої, звичайно, раніше в неї не було. Вона змужніла. Оглядалась на себе; бачила в минулому — два-три роки тому — наївну дівчину з Високого, що любила удити з хлопцями рибу, плавати наввипередки в Сеймі, ходити в ліс по ягоди і по-дитячому мріяти. Підросла — матері допомагала в полі, за погонича в батька на оранці була... Той час минув. Лесі тепер здавалося, що так вона жила давно-давно, хто й зна коли. Потім уявилася подорож з

батьком до міста, іспити в технікумі, навчання, зустрічі з Омеляном, Надією, Михайлом. Вчившись у друзів, стала глибше й серйозніше мислити. Перед нею розсувалися горизонти — бачила далі. Стала розуміти, що життя є велика боротьба. Перед очима стояли повчальні приклади. Зірнула обскубана постать Безбородька. Цю людину вона ненавиділа всім своїм серцем. О, ця ненависть має глибоке коріння! Вона думала про це. Знає, що таке почуття до Безбородька мають Михайло, Надя, Борис, Омелян, всі студенти. Саме в цій боротьбі Леся відчула справжню силу колективу, і тепер вона буде горда за всіх і за себе. Адже і вона власною рукою показала Безбородькові на двері. І коли це сталося, Леся якось відразу виросла в своїх очах. Після цієї історії вона зрозуміла в житті в тисячу разів більше, ніж за всі роки свого свідомого існування. Вона знала: оточення, щирі друзі допомогли їй у цьому.

І, як завжди з нею буває, думки повернулися до Михайла. Він стояв перед нею, близький і щирий — і чомусь недоступний. Вся технікумівська зима промайнула в неї перед очима. Михайло був чудовим товаришем і другом, піклувався про неї, допоміг комсомолкою стати. А сьогодні цього всього їй було мало. Їй хотілося, щоб Михайло завжди був поруч неї. От і зараз схилився б на поручні і дивився б у темну воду. Хай би тримав її за руку і вона б слухала шумовиння водоспаду й удари його серця.

Вона прагнула до Михайла, як квітка до сонця. І, мабуть, тому що Михайло якось не підходив до неї ближче, ніж завжди, Леся ще більше зацікавлювалась юнаком. А на Омелянову красу падала все густіша тінь...

Стояла Леся на мосту, думала і незчулась, як її очі відкрили чийсь руки. Злякано рвонулась — руки міцно тримають голову.

— Що за жарти? — розгнівалась. Помацала чужі руки, відчула тонкі жіночі пальці.— Надю, ти?

На мосту голосно засміялись.

— Вгадала! — Перед Лесею стояла Надя, а за нею — хлопці: Михайло, Омелян, Борис.

— Мрієш? А ми тебе шукаємо. І дома були.

— Хай вам біс, налякали.

Михайло схилився поруч Лесі на поручні.

— Красиво! Вода, як живе срібло,— важка і блискуча.

Леся підвела очі, заглянула в схилене до неї обличчя. Промені від ліхтаря кидали на нього тіні, тільки сірі очі дивилися допитливо й лагідно. Щось у тому погляді було не таке, як завжди. Може, ніжність? Леся посміхнулася до юнака. Михайло чомусь зітхнув і оглянувся на Омеляна.

— Ходімо до кіно! — раптом запропонував Нестеренко. — Квитки куплю я, стипендію одержав.

Всі погодились. Михайло взяв під руки Лесю й Надю, Леся Омеляна, Надя Бориса, пішли на гору.

2

Під вікнами затупотіли коні, заторохтіли колеса. За якусь мить на ганку почувися спішні кроки і до кімнати ввійшов Дмитро Тихонович з портфелем і вузликом. Михайло облишив книжки і кинувся йому назустріч.

— Ну, здрастуй!.. Привіт і поцілунок від матері... Жива-здорова... Скучила, звичайно.— Він роздягався, оглядаючи завалений книгами стіл: — Працюєш?

— Б'юся над хімічною формулою розкладання гною. Така складна штука, що хоч закричи.

Дмитро Тихонович засміявся.

— Чого ж кричати, сказав! Треба вивчити її і все. Коли б ми перед всякими труднощами кричали,— нас кури засміяли б, сину. Взяти ту формулу за роги, повернути до себе і... і вивчити!

— Добре тобі говорити. Ти знаєш, що таке аероби?

Дмитро Тихонович почухав висок.

— Не чув про таке.

— То ж то! У гної є бактерія-аероб. Вона розкладає гній, щоб він став придатним для споживання рослиною. Оце і вивчаю зараз оту формулу розкладання.

— Он як! — зацікавився батько.— Ну, вчи, придасться для нашого діла... Як Шугалійова дочка поживає? В комсомолі вже?

— Уже,— авторитетно відповів Михайло.

— Оксана Лук'янівна передала печива якогось, занесеш. І лист там. Скажеш — живуть хорошо. Прокіп Антонович — голова созу. Організувалося дворів з тридцять. Трудно, Мишко. Оце задача, синку! В тебе готова формула, винайдена якимсь ученим, і то тобі трудно її вивчити. А в цій справі ніяких готових формул нема. Треба нам самим їх вишукувати і перевіряти на прак-

тиці. Історія людського життя такого не бачила і не знає. Вчитися нашій партії в справі колективізації нема в кого. Ми цілиною йдемо і шукаємо нові шляхи. І знайдемо! І навчимо весь світ... Заїхав я до тебе неспроста. Порадитись хочу.

Михайло сів ближче до Дмитра Тихоновича. Він був радий, що батько в такій важливій справі звертається до нього, молодого.

— Коли в технікумі закінчується теоретичне навчання?

— В травні.

— Ще два місяці чекати... Доведеться помиритися.

— Просив поради, а розмовляєш сам з собою! З чим миритися?

Дмитро Тихонович дістав із портфеля кілька аркушів, густо списаних на машинці.

— Це доповідна записка до бюро окружного комітету партії. Я їду туди...

— Ти все ходиш кругом, батьку. Поясни ж!

— Не поспішай, гарячий. Поясню.— Дмитро Тихонович дістав із гімнастерки блокнот у шкіряній оправі. Перегорнув кілька сторінок і спинився на потрібній сторінці.— Ось слухай. Є в нашому районі сорок три села. Уже в більшості з них організувалися колгоспи. Але вони ще дрібні. Це тільки зародок майбутніх повнокровних колгоспів. В селах стикнулися дві сили: нова — колгоспи і стара — куркульня. Ідуть бої. Та які бої, Мишко! У Високому — біднота навколо Шугалія, а куркулі біля Максима Поди. Пода маневрує, домагається організувати колгосп із своїх людей...

— О! Якраз виходить те, чому нас намагався вчити Безбородько! — перебив Михайло.

— Як? У технікумі? — стрепенувся Дмитро Тихонович.— Праві використовують вашу трибуну? Ну, синок...

— Не журись за нас, батьку. Ми йому показали на двері.

— Вигнали? — упевнено спитав Дмитро Тихонович.

— Вигнали.

— Молодці! Розкажи ж докладніше.

Михайло розповів. Дмитро Тихонович слухав уважно. Хмурих брови і врешті весело розсміявся, уявивши собі, як студенти випроводили Безбородька з аудиторії.

— Правильно зробили! Не давати їм і ногою ступити! Наволоч. У технікум забралася! Гнати к чортовій

матері, щоб і дух не смердів!.. Помічників Поді підбирають. Дзуськи!.. Нас не одуриш, не з такого ми тіста! — Він заходив по кімнаті. Запалив цигарку, глибоко затягнувся, видихнув дим у стелю, спинився навпроти сина. — А тому-то, Мишко, нам, партії, потрібні чесні люди, як хліб насущний. Молодим колгоспам допомагати. Ми стоїмо перед масовою колективізацією. Нам ви потрібні! Так — ви! Ось про це і доповідаємо в своїй записці окружному комітетові партії. Ми просимо мобілізувати студентів на літні роботи в села. Цей, 1929, і наступний роки будуть вирішальні. Тому-то ми йдемо на такий шлях — на мобілізацію студентів. Насамперед ми просимо на цю роботу комсомольців... Я думаю, окружком і ЦК партії підтримають нас. Хай до нашого району дадуть десять — дванадцять студентів — і то це сила!.. Ви, молода наша інтелігенція, повинні зрозуміти, що вас кличе партія допомогти їй. І я гадаю, ви залюбки підете на поклик партії. Так, сину?

Михайло захвилювався. Якась велика внутрішня сила поставила його на ноги. Він стояв поруч батька, уже майже однаковий з ним на зріст, по-юнацькому дужий і благородний у своїх пориваннях. Він пригадав перший приїзд батька і його розповідь про майбутнє село. Це ж тоді батько сказав: «Дуже потрібні ви будете партії». І ось надійшов той час. Партія кличе їх, молодих, на велику державну роботу! Хіба може бути більша від цієї гордість у людини? Як зраділи б хлопці й дівчата, коли б почули батькові слова! Він за всіх відповість партії.

— Так, батьку, підемо на поклик партії! Спасибі їй, що привчає нас до життя і боротьби. Ще раз спасибі... Завтра ж берусь до діла. Інформую бюро. Борис у стінгазеті напише. Ми самі підніmemo голос, щоб окружком послав нас на села.

Дмитро Тихонович задоволено посміхнувся. Обняв сина за плечі.

— Оце, синку, і треба. За підтримку від усього району дякую. А тепер я піду до Кривича та поговорю з ним. Діло складне й серйозне.— Дмитро Тихонович сховав до портфеля доповідну записку, блокнот, одягся й вийшов з кімнати.

Михайло підступив до вікна. Вечірній промінь золотив покрівлі будинків, грав відсвітами в струмочках на вулиці. Весна владно вступила в свої права. І на душі в Михайла було по-весняному радісно. Хотілося на всю

широчінь розправити плечі, працювати. Ось незабаром він понесе свої здібності туди, де чекає його народ. Партія просить їх на допомогу. Партія! Михайло був у якомусь всесильному збудженні. Йому в кімнаті було тісно. Хотілося поділитися з друзями великою радістю. Оглянувся і побачив на столі білий вузлик. Ага, занести до Лесі.

Одягся, схопив вузлик під руку й побіг на вулицю.

3

Постукав у шибку. Занавіска на вікні відхилилась, і серед листя герані майнув білявий проділ, блиснули очі.

— Мишко?.. Заходь! — занавіска закрила шибки. Леся зустрічала Михайла в дверях коридора.

— З пакунком? Хтось приїхав? Батько? — засипала запитаннями, беручи вузлик з Михайлових рук.— Ольго Миколаївно, гостинець з Високого!.. А листа хіба нема?

— Защитий!..— Михайло сів до стола, під вітами фікуса, стежив за Лесею, що на дивані порола ножицями нитки на пакункові. Коса звисала на груди, сягаючи золотистими завитками до метких дівочих рук. Над диваном схилилась Ольга Миколаївна, показувала, які нитки легше розрізувати. Нарешті Леся розгорнула полотно і дістала перегорнуте газетою велике кільце ковбаси. Потім виклала гору булочок, пиріжків, бубликів.

— От і лист! — розгорнула аркуш паперу, нахилилась до вікна. Впилася очима в перші рядки, тихо зашепотіла про себе.— Це все з нагоди мого народження! Не забула мамця моя. Ковбаса для вас, Ольго Миколаївно. Подарунок... Візьміть!

— Спасибі!.. Оксана Лук'янівна вигідає. Звичай!..— вона взяла подарунок на долоні і урочисто понесла до стола, тепло посміхаючись до Михайла.

— А ось і батькова приписка! — Леся знову стала читати. Тепер Михайло помітив, як бронзові брови туго зійшлися над рівним носом і обличчя набрало суворого вигляду. Зацікавлений, терпляче ждав. Леся ще раз перечитала листа й обернулась до Надводнюка.

— Батькові трудно. Допомоги просить... На, прочитай.

Михайло підступив до вікна. Прокіп Антонович писав нижче Оксаниної руки:

«То як тобі, дочко, в технікумі живеться?.. Не скучаєш за рідним селом? А ми оце на весну організувалися. Мало ще нас, ну, думаю, не потонемо. Якби нам ще хоч якусь поміч із міста. Може б, молоді нам прислали такої, щоб розказувала людям, що й до чого. Може, ти прийдеш на літо — і то поміч. Діло нове, трудне, треба знати, як ступити ногою. Там за обарки полаялись, там за коня. «Я гнідого привів у соз, я й буду робити ним, бо він не твій і ти не будеш його любити як я». А поговориш з таким чоловіком до діла, дивись: він уже й не так круто дивиться і більше довіряє сусідові... А ще Пода на задвірках гадюкою сичить і в душу несвідомих смуток уносить. Отут, дочко, уся й закарлючка. Якби нам поміч попервах, ми б швидше піднялися і розправили крила... Привіт передай моему знайомому, Семену Косенку, та скажи йому про наші діла, хай не забуває, може, й він щось придумає — діло ж державне, серйозне. Пропиши, як в тебе, дочко, в артільних справах думки і чому ти навчилася? Остаюсь твій батько — Прокіп Шугалій».

Михайло уявив собі Прокопа Антоновича, його завжди жваве, заклопотане обличчя, згадав розмову з ним у Високому, турботи про колгосп, людей, труднощі в новій справі.

— Я розумію його, Лесю. Треба дати поміч у Високе. І дамо її ми!

— Як?..— захвилювалася Леся. Взяла Михайла за руки, посадила поруч себе. Не зводила з нього синіх очей, а в них було стільки надії.

— Сьогодні не тільки Прокіп Антонович просить нас у Високе. Партія нас кличе! Чуеш, Чаечко, партія!.. Ах, з якими чудовими перспективами батько мій до окружному їде! Хочеш знати?

— Не муч, Мишко, говори! — все більше хвилювалася дівчина.

— А-а, зацікавилась! — І він захоплено розповів про батькову доповідну записку.— Нам, комсомольцям, підтримати треба цю ініціативу.

Леся ледве не затанцювала від радості. Схопила Михайла за руки.

— Підтримаємо!.. Ого! Весь технікум поставимо на ноги.

Ольга Миколаївна весь час уважно прислухалася до розмови. Вона близько до серця приймала лист Прокопа

Антоновича. Хотіла й собі подати якусь пораду, стати в пригоді.

— З Надиним батьком поговоріть. Робітник він, знаєте, далеко бачить. Чому б йому не поїхати на поміч Прокопові Антоновичу? Я ж тобі розповідала, Лесю,— вони здавна одним шляхом ішли...

Михайло постукав пальцем по своєму лобі:

— От голова! Як же ти не врахувала цього?.. Ольго Миколаївно, та ви ж золоте слово мовили! Косенко ж не один на механічному. Сотні хороших агітаторів. Ось де поміч, Чаечко!

— Знаєш, Мишко, я цей лист віддам Наді. Вона поговорить з Семеном Павловичем.

— Віддай, віддай, Лесю. Який іспит приготувало нам життя! Витримаємо?

Схвильована принесеною звісткою, планами майбутньої поїздки в село на самостійну роботу, Леся зараз відчувала в собі таку силу юнацького захвату, що їй ніякі труднощі не могли злякати. Вона знову посадила Михайла поруч себе, дивилася на нього, горда з того, що він їй перший приніс таку хвилюючу звістку.

— Цього іспиту не страшно, Мишко! Ми — молоді, душі. Нас партія любить.— Вона поклатла Михайлові на плече руку.

Ольга Миколаївна подивилась на щасливу молодь і тихенько вийшла з кімнати, щось прошепотівши про сарвар. А вони мріяли про майбутню роботу на селі, про себе. Михайло взяв з плеча Лесину руку в свою, міцно стис, дивився дівчині в сині задумливі очі і бачив у них свій образ. Вона не приймала руки, ніжно відповіла на потиск, глибоко дихала, на грудях високо піднімалася біла блуза. Леся була, як ніколи, близька до нього. І Михайло подумав: «Невже він всю зиму помилявся?..» Думка не виходила з голови, але боявся ворухнутися, щоб Леся не змінила пози. А Леся поклатла ліву руку йому на чуприну, пестила русяві неслухняні пасма, нахилилась до його плеча.

— Мишко... — тихо, тихо прошепотіла.

— Да...

— Я хочу працювати разом з тобою... В одному районі, в сусідніх селах... Щоб близько.

Михайло обернувся до неї, але дівчина дивилася кудись у куток, опустивши довгі вії.

— Лесю, правда?

Вона мовчала.

— А Омел...

Вона не дала вимовити слова — враз покляла долоню на його уста:

— Мовчи!

Він поцілував її пальці. Леся схопила юнакову голову в руки, нахилила до себе і поцілувала Михайла в губи. Він відчув дотик полум'я. Простяг руки, але дівчини вже не було поруч. Вона щось допомагала Ользі Миколаївні на кухні.

Дванадцятий розділ

1

Люція Модестівна низько схилилась над шитвом, кладе тонку, як павутина, мережку на шовкову сорочку. Стиха наспівує старовинну пісню:

А вже тая слава
По всім світі стала,
Що дівчина козаченька
Серденьком назвала...
Що дівчина козаченька
Серденьком назвала...

Почула її колись, запам'ятала мелодію — любила на самоті поспівати... Над столом звисає лампочка, сипле нерівне проміння на тонке шитво. У розчинену квартиру вривається весняне повітря, влітає човгання кроків по тротуарах. З печі чути кашель старої — охриплий, сухий. Люція Модестівна довго дослухається до бухикання матері, схитує головою і думає про старість людини. Потім підводить голову і заглядає в настільне люстерко. Звідти дивляться їй назустріч тьмяні очі, повні жаги і бажання. На рівному лобі уже лягають тоненькі зморшки — нічим їх не загладиш. Люція Модестівна зітхає і говорить голосно, щоб мати почула:

— Оце якось Леопольда бачила уві сні. Наче ідемо ми, побравшись за руки, до станції, поспішаємо на поїзд. І Міля з нами. У Леопольда очі веселі, на обличчі — рум'янець, і я така рада, що тримаю Леопольда за руку. А Міля йде сумний, повісивши голову на груди, все чомусь оглядається по сторонах. Леопольд щось говорить йому, ніби наказує — і ми всі пришвидшуємо кроки... Ба-

чимо: поїзд уже стоїть на станції, дим з паровоза високо злітає над тополями. Ми — бігом до вокзалу, а в нас ще й квитків нема. Леопольд кинувся, щоб відчинити двері вокзалу, а двері не відчиняються. Він застукав кулаками — ніхто не подає голосу. Тоді Леопольд схопив мене і Мілю за руки і потяг на якийсь інший хід, круг станційного будинку. Оббігли палісадник, я заморилася, спітніла. Вискочила на перон, а поїзд уже рушив від станції — тільки останній вагон мигтить на рейках... Леопольд щось як закричить і так боляче стиснув мені руку, що я й прокинулась... Приверзеться так!.. Ех, Леопольд Леопольд!.. — зажурено похитала головою. На печі знову забухикала стара.

— Коли б ти з голови викинула його, тобі б і не верзлося казна-чого... А може, сон і в руку? На життя твоє він скидається, Люціє... А от Міля чого тут, я вже й не знаю...

Люція Модестівна не відповідала. Знову оглянулася на люстерко, зігнула палець і провела по синцях під очима, посміхнулася до себе. Знала б мати, чого тут Міля!.. Знову схилилась над шитвом, задумалась. Того почуття, що мала до Леопольда, у неї до Мілі нема — вона в цьому певна. Але він такий красивий, молодий і дужий. А хіба їй так і старості чекати? Коли вона побачила Мілю, щось знайшла в ньому схожого на Леопольда, старе воскресло в грудях, не давало спокою. Ночами не могла спати. Вона так довго терпіла! Та Міля все уникав її, і вона знайшла спосіб добитися свого. Тепер Міля в її руках, і про ночі залишаються негласні свідки — синці під очима. Вона й цим була задоволена. Життя її хоч трохи скрасилось — їй здавалося, вона знову переживає свою першу молодість. Вона не плекала надії зробити з Мілі свого чоловіка, бо знала, що він при першій нагоді вислизне з її рук. Йому подобається ота золотиста студентка Леся, але що там вийде — покаже майбутнє, а зараз Міля буде біля неї, Люції. Не так він чіпляється за життя, щоб не зважати на те, що Люція надто багато знає з його біографії! Може, Надводнюк послухає її поради і стане залицятися до Лесі, тоді Міля весь буде тут і може... Хіба вона така стара? В цвіту...

А вже ж тая слава
По всім городочку,
Що дівчина козакові
Вишила сорочку...
Що дівчина козакові
Вишила сорочку...

Тиха мелодія забилася в кімнаті...

Хтось постукав у сінешні двері. Люція Модестівна, думаючи про Омеляна, з обох ніг кинулась із кухні, відсунула засув і швидко влетіла назад. Поглядала на двері, за якими хтось, шкрябаючи, шукав клямку. Здивована, ступила до порога, але вже назустріч увійшов чоловік у брезентовому плащі, з-під якого виглядало чорне пальто і добротні хромові чоботи. В руках прибулий тримав товстий портфель. Чоловік трохи похилився на одвірок і з-під великого козирка волохатого кашкета дивився на господарку. Люція Модестівна відступила крок назад, поправила на собі халат, знову оглянула пізнього незнайомого гостя.

— Хто ви? Проходьте...

Чоловік мовчав. З-під козирка уставився на неї якимись колючими очима, прислухався до дверей у кімнату і раптом зняв кашкет.

— Люціє... Здрастуй!

Люція Модестівна скрикнула, схопилася за стіл, щоб не впасти. Прибулий ступив крок до неї, підтримав за лікті, знову впився очима в її обличчя.

— Не чекала?..

Люція Модестівна впала йому на груди, обвила руками шию, обцілувала губи, очі, вузький лоб, жорстке волосся.

— Це ти? Ти?..— і раптом зайшлася слізьми.

З печі звисли ноги в панчохах, виглянула сива голова, хрипкий голос спитав:

— Люціє, хто це?

Але дочка не могла відповісти. Гість обняв її за стан і підвів до печі.

— Не пізнаєте, Варваро Василівно? — простяг до неї руку.— Змінився я, мабуть... Леопольд!

— От тобі й сон! — скрикнула стара і посунулась із печі.— Звідки ж ви, Леопольд Павлович?

Гість скинув плащ, пальто. Люція Модестівна, не зводячи з нього очей, вішала одягу на гвіздок. Тепер він був такий же, як і десять років тому, стрункий, тільки трохи повніший і без вусиків.

— Я з округи, Варваро Василівно. Іду в район.

— Працювати?

Але Люція Модестівна вже трохи опам'яталася і не дала йому відповісти. Вхопила за руки і повела до кімнати.

— Мамо, приготуйте вечерю.

В кімнаті знову кинулась Леопольду на груди, стисла в обіймах, цілувала запоем.

— Ти... сам?

Він зрозумів її.

— Я — сам.

Вона знову цілувала його — пристрасно і жадібно.

— Де ти був, що робив, чому не писав? Як я намучилась!

Він зітхнув:

— Я думав — ти заміж вийшла. Жінки — віроломні істоти.

— Леопольд! Як ти міг подумати таке про мене?.. Люблю тебе. Для тебе берегла себе!.. Тільки для тебе! Чуеш?.. Як жив ти, де, хто ти, що ти?..

Леопольд Павлович посміхнувся:

— Довго розповідати, хай іншим разом. Знаєш, куди я пішов. На цьому шляху були тільки поразки. Кілька років був у сибірській глушині... Працював на уссурійській залізниці техніком. Багато думав про своє життя і... Ну, я закінчив інститут агрономічний. Член партії. Потягло в рідні місця, на Україну... До тебе...

— До мене? Чи правду кажеш? Ти комуніст?!

— Член партії... Чого ти дивуєшся?

— Дивно мені якось... Ти — і комуніст...

Гість змінив тему розмови, став собі розпитувати.

— Де мої батьки?

— Батько вже давно змінив міську парафію на сільську. Рідко бачу, раз на рік. Живуть, за тобою сумують.

— Хай... Як ти живеш? Працюєш?

— Секретарюю у фінвідділі.

— Так... Та кімната пуста?

Люція Модестівна нахилила його голову до себе, пальцями пестила жорстке волосся.

— Там живе студент із сільськогосподарського технікуму.

— А-а... Як прізвище?

— Нестеренко, — вона намагалася знайти таку позу, щоб він не бачив її обличчя.

— Нестеренко... Хто він?

— Із селян...

— З яких?

— Батько із заможних...

— А-а... Як же він вступив до технікуму?

Для Люції Модестівни Омелян відходив тепер кудись у сторону, далеко-далеко. Біля неї був Леопольд. І вона, щаслива, обнявши його, розповіла все, що знала про Омеляна. Розповідаючи, дивувалася: чому Леопольд так цікавиться життям молодого студента. Може, ревнує?..

2

Відчинивши двері до кімнати, Омелян на ходу зняв шкірянку і за звичкою хотів кинути її на диван, але руки мимоволі застигли в повітрі, і він, здивований, спинився на порозі. Біля заставленого стравами стола сидів чоловік у гімнастерці, в галіфе, дбайливо виголений, і дивився допитливо йому назустріч. Поруч нього стояла, чогось червона і схвильована Люція Модестівна і збоку поглядала на їх обох. Омелян ще придивився до гостя і йому здалося, що він цю людину десь бачив, мабуть, дуже давно, коли вона була ще зовсім молодою. Він силкувався пригадати, де відбулася та зустріч. Може, в Івангороді? Але пам'ять не підказала нічого. На паровозному заводі?.. Десь-таки він бачив оці колючі, холодні очі!.. Нерішуче повісив шкірянку на гачок і, не зводячи очей з гостя, відступив від дверей, не підходячи до стола.

Тоді гість підвівся і вклонився.

— Просимо до компанії!.. Будемо знайомі!.. Козаченко! — він простяг руку. Омелян відчув, що вона маленька і чомусь холодна.

— Міля, ви нам пробачте, що ми порядкуємо в кімнаті без вашого дозволу... У нас такий гість... Леопольд Павлович, запрошуй Мілю до столу, знайомтесь ближче...

«Леопольд?! Звідки?» — закліпав очима Омелян.

— Прошу, прошу! — гість знову вклонився. Омелян не зводив очей з Козаченка: присів на стілець. «Ось який він! Де він узявся?» Все уважніше розглядав гостя. Той собі допитливо вивчав студента. Налив у келихи вина.— Вип'ємо за знайомство і... і дружбу! — запропонував він якимсь надтріснутим голосом.

— Десь застудились?

— Застудився, товаришу студент. Років п'ять тому, в Сибіру. Там морози — угу-у!.. Доводилось і в 45 градусів працювати... Ну, вип'ємо! — він ковтнув вина. Подивився, як Омелян ніби з якимсь злом спорожнив келих, і спитав: — Ви, Міля, — пробачте, і я буду вас так називати, — чимсь незадоволені?

Омелян здивовано пересмикнув плечима:

— Ні, все гаразд... Такий характер у мене.

Люція Модестівна вийшла до кухні. Леопольд Павлович ближче нахилився до Омеляна:

— Мабуть, дівчина?

Омелян несамохіть почервонів.

— З чого ви взяли? — трохи різко спитав, щоб припинити цю розмову. А сам похмурнів і схилив голову на груди. Думки повернулися до Лесі. Чого вона стала така, ніби хто підмінив її? Не тільки додому не дозволяє проводити, а навіть розмов уникає з ним...

— З чого взяв? Молодий ви, природно у вашому серці має бути дівчина.

— Ат! — зневажливо махнув рукою Омелян.— Тут без дівчини клопоту повно!

— Клопіт? У студента?! — дивувався Козаченко.— Учись на державні кошти, веселись — от і все.

— Збираємося на села їхати.

У Леопольда Павловича ледве не випав з рук шматок хліба.

— Ку-ди?.. Ви ж на першому курсі?

— Що з того!.. Поїдемо допомагати партії організувати колгоспи.

У Леопольда Павловича спершу на щоках проступив рум'янець, потім на тому місці з'явилась блідість. Омелян подумав: «Він таки вже добре випив».

— А по-вашому, не треба нам їхати?

— А це вже вирішено остаточно?

— Можна сказати — так! Тиждень тому до одного нашого студента приїздив його батько — голова райвиконкому в сусідньому районі...

— Як його прізвище?

— Надводнюк...

— Як? — стрепенувся Леопольд Павлович.

Омелян повторив. Йому здалося, що гостю це прізвище відоме.

— Ну-ну? — зацікавився Козаченко, вплившись очима на пляшку настойки, що ставила на стіл Люція Модестівна. Налив ще келихи.

— То він підняв клопотання перед окружним комітетом партії, щоб направити всіх студентів на літо в села. Син його — наш студент — виніс цю думку в комсомольську масу. Ми всі його підтримали. В газеті всі статті

кінчаються закликами: «На села! На допомогу партії...» Технікум ніби переродився, всі на ногах, лектуру засипають тисячами запитань. Не дають проходу Кривичу — кожен цікавиться коли, куди і як виїздити.

— Божевілля!

— Що значить? — гнівно обернувся до гостя Омелян.

— А те, що вам учитись треба! Учитись! Будете сновигати по селах, а ростимете недоуками. Це чорт знає що! — Леопольд Павлович видимо хвилювався. Він схопився із стільця, заходив по кімнаті — швидко, нервово. — Такі з вас і спеціалісти будуть — горохові!

— О-о, за нас не бійтесь! Це буде хороша практика!

Леопольд Павлович враз спинився. Звуженими колючими очима уп'явся в Омелянову постать; подавшись головою вперед, маленькими кроками підходив до нього:

— Скажіть, Міля, щиро: хіба і на вас діє оце... оце захоплення виїздом на село?

Омелян і собі підвівся:

— Я підтримую партію!

— Ви?! — Леопольд Павлович ще ступив крок до Омеляна, і тепер їхні обличчя майже торкались одне одного. Омелян відчув на собі гарячий подих Козаченка і не міг дивитися йому просто в вічі. — Ви?.. А про свого батька ви забули? Молодий Надводнюк вам може поки що вірити, а я... я не вірю! Чуєте? Не вірю!

Омеляна ніби хто вдарив кулаком по голові. Він схитнувся і впав на ріжок стільця. Глянув на Люцію Модестівну. Вона, опустивши очі в тарілку, колупала виделкою шматок м'яса. Він усе зрозумів. Вона вже встигла видати Леопольдові його таємницю. Він зненавидів Люцію. Півгодини тому радів, побачивши Леопольда: думав, що назавжди звільниться від її страшного залицання. Як він помилився! Тепер його тримають чотири руки! Чим дише цей Козаченко? Хто він?

— Леопольд Павлович, я підтримую лінію партії, хоч вона й буде проти мого батька! Такі мої особисті переконання!

— Особисті переконання? Ха-ха-ха!.. — захитався на стільці Козаченко і враз зашепотів: — Чому ж ви не сказали правду Надводнюку, а поділи йому фіктивну довідку з сільради? Ви обманом тримаєтесь у технікумі і обманом одержуєте стипендію... О-о, я вас добре розумію, Міля!.. Я таких людей бачив. Ваш принцип: умій жити! Розгадав?

Останні слова Леопольда Павловича dokonали Омеляна. Козаченко вивернув його душу і топчеться по ній. Тепер він ненавидів і Леопольда. Сидів, схиливши голову над столом, і думав: «Піде Леопольд розкривати його карти чи не піде?» Спитав, не дивлячись:

— Хто ви?

— Що вас цікавить?.. партійність?.. Я — член партії, — Омелян здригнувся і ще більше зіщулювався. — Робота?.. Я призначений начальником райземвідділу в район до... до Надводнюка!

Омелян враз підвів голову:

— Ідіть до Кривича і скажіть йому про мене! А я піду куди треба і скажу, що ви... колишній юнкер і офіцер, який служив у батальйонах Керенського! І скажу, що є жінка, яка носить на своєму серці медальйон з портретом того юнкера.

Омелян випростався й пішов до дивана. Висмикнув із шкірянки цигарку, запалив. Він не бачив, як обличчя Леопольда Павловича стало бліде мов полотно, як він вхопився за груди і презирливим поглядом окинув Люцію Модестівну. Але відступати було нікуди, і Леопольд Павлович присів поруч Омеляна, взяв з його пальців цигарку і кинув на підлогу.

— Мої кращі! Куріть!.. Те, що ви сказали, було дуже давно. То була помилка моя, Міля, і партія про це знає, бо я на стороні Радянської влади боровся з ворогами. За це мене й до партії прийняли.

— Там розберуться!..

— Звичайно, звичайно... Цим уже цікавились, перевіряли — і, як бачите, я в партії. Так от, Міля, до Кривича я... завжди встигну піти. Придивлюся до вас, може, ви й справді такий, як кажете.

Омелян, затаївши подих, слухав. Серце стало битися в грудях рівніше, всю істоту обіймало так жадане заспокоєння.

— Для чого ж ця розмова?

— Для чого?.. Характер ваш хотів узнати, Міля. Ну, на цьому й покінчимо. Ми знаємо трохи один одного... Тепер я у вас дещо питаю... Значить, остаточно вирішено їхати на села?

— Так.

— Коли?

— Незабаром. Мабуть, у травні.

Леопольд Павлович зітхнув. Нахилився до Омеляного вуха і тихо прошепотів:

— Куди поїде Леся?

Цьому запитанню Омелян не дуже здивувався: Люція Модестівна встигла все викласти Леопольду в руки.

— Мабуть, у свій район.

— Куди це?

— До Надводнюка.

— А скажіть: молодий Надводнюк часом не цікавиться цією Лесею, бо мені щось здається, ви ревнуєте?

Омелян розгнівався: чого він лізе в душу?

— Що вам до цього?

— Говоріть, говоріть, не соромтеся мене... Мовчите? Значить я вгадав!.. Так от, ви повинні теж бути в тому районі.

— Ви ніби наказуєте? Хоча це не суперечить моему бажанню.

— От-от! Ми будемо бачитись! Ви мені сподобались, і я допоможу вам у вашій особистій справі. Договорились?.. Де Безбородько, Сергій Пилипович?

Омелян знову здивовано глянув на нього. «І про Безбородька Люція встигла розповісти?»

— Не знаю. Ми його вигнали з технікуму.

— Я вас попрошу, Міля, обов'язково завтра довідатися його адресу. Гаразд?

Омелян знизав плечима: якось довідається, аби Леопольд відчепився.

Люція Модестівна, що сиділа збоку й слухала, підійшла до них.

— Говорите мирно, я рада. Хорошо! — Вона зняла з гвіздка гітару і взяла кілька звучних акордів.

3

Омелян приніс адресу Безбородька, і Леопольд Павлович вирішив завітати до нього. Коли смеркло, він виїшов на вулицю і попрямував через базарну площу. Він орієнтувався в місті так, ніби й не виїздив з нього. Біля мосту звернув праворуч, у завулок, і невдовзі зупинився біля мурованого одноповерхового будинку. Вікна були зачинені віконницями, але крізь них довгастими вузькими смугами пробивалося світло. Леопольд Павлович постояв якусь хвилину біля штахету. Слухав, як шумує

вода на шлюзах, і думав, з чого і як починати розмову з Безбородьком. Нарешті він зупинився на наміченій ще вдень лінії бесіди і рішуче прочинив хвіртку. Постукав у двері. В коридорі зачовгали шльопанці. Хрипкий голос спитав у проріз «для листів і газет»:

— Вам кого?

— Сергій Пилипович дома? — спитав Леопольд Павлович. Брязнув засув, рипнули двері.

— Заходьте.

Леопольд Павлович ступив через поріг і попрямував до розчинених дверей, крізь які до коридора вилітав сніп золотавого світла. Слідом човгала жінка.

— Роздягайтесь і проходите до його кімнати. Він там, — показала вона з порога на завішені зеленою портьєрою двері. Та господар, мабуть, почув шум у передпокої і сам виглянув сюди. Примруживши очі, вдивлявся в прибулого гостя і кутався в халат.

— Ви до мене? Прошу! — Він ширше розчинив двері. — Хто ви? Я вас не знаю.

Леопольд Павлович поправив поясок, обсмикнув гімнастерку, виструнчився і ступив до кімнати, подаючи господареві руку:

— Будемо знайомитися. Козаченко.

І від того, як він себе поводив — підкреслено самотійно, і від міцного потиску руки, Безбородько несамохіть пройнявся пошаною до Леопольда Павловича.

— Сідайте, — підсунув крісло до стола так, щоб спинка його упиралась у полиці з книгами і на цьому фоні було б видно обличчя співбесідника. — Хто ви і звідки?

Леопольд Павлович оглянув кімнату, сімейні фотографії на стіні, дві дешеві копії з Айвазовського і Шишкіна, взяв із столу розгорнуту книгу, полистав і поклав на місце. Поводив він себе так, ніби в цій кімнаті йому давно все знайоме до дрібниць. Це викликало ще більше здивування в Безбородька.

— Я прийшов запропонувати вам посаду, шановний Сергію Пилиповичу.

— Посаду?! — перепитав Безбородько. — Яку і де?

Леопольд Павлович пильно подивився йому у вічі і тоном, який не терпить заперечень, сказав:

— Агронома-організатора в райземвідділі, де я буду начальником. — Він назвав район.

— Пробачте, ви дивуєте мене, товаришу Козаченко.

Який з мене агроном-практик? Ви, мабуть, помилилися в адресі?

Гість нахилився через стіл і твердо сказав:

— Я не помилився. Я знаю, куди і до кого прийшов.— Він зробив паузу, спостерігаючи, як полохливі очі господаря забігали в орбітах.— Сергій Пилипович Безбородько, член партії, читав курс організації господарства в тутешньому технікумі, зробив політичну помилку і... тепер він не читає лекцій. Справу його розглядатиме райпартком.

Несамохіть Безбородько зблід від цієї поінформованості. Хрипло ще раз спитав:

— Хто ви? Звідки знаєте мою справу?

— Ви даремно хвилюєтеся, Сергій Пилипович. Я не з контрольної комісії... Знаю про вас, бо бачив вашу справу в окружному земельному відділі. Кривич надіслав її туди... Тепер міркуйте. Припустимо, ви якось розв'яжете свою справу в райпарткомі, але чи будете ви читати десь у технікумі лекції? Думаю, що ні, бо кожний завідувач технікуму вимагатиме характеристику, а ви знаєте, яку вам характеристику дасть Кривич. Я ж такого папірця не вимагатиму. Розумієте?

Безбородько швидше відчув, ніж зрозумів, що цей гість завітав до нього неспроста. В його словах була підтримка йому, Безбородькові, але в цих словах відчувалося щось таке, чого він став боятися. Вирішив піти на хитрість і ближче узнати цього Козаченка.

— А скажіть, як це ви не боїтеся запрошувати мене на роботу?

— А чого мені боятися?

— Ну, помилку я зробив... Моя партійна репутація...

Леопольд Павлович махнув рукою:

— Ви в мене не лекції читатимете, а колгоспи будете організовувати. Це вже, так би мовити, робота господарська,— засміявся він.— А таких людей, як ви, в обрізі! Нема!

Безбородько помовчав, опустивши очі собі на халат. Думав: «Хто ти? Що ти?.. А чорт, він вихід показує мені...»

— Хотілося б свого начальника знати ближче. Чи зговорюся я з ним...

Леопольд Павлович простяг руку і поляскав його по плечу.

— Члени партії та не зговорилися б. Зговоримось! — сказав він упевнено.

— Ну, знаєте, всяке буває. Отже, з Кривичем ми не могли зговоритися, — натякнув Безбородько, а сам три-возможно закусив губи, спостерігаючи, як буде гість реагувати на це. У нього навіть серце застигло на якусь мить, а на лисині виступив піт.

— Ви самі винні, — сказав Козаченко.

«Чорт, говорить такою мовою, що ніяк не зрозумієш його. В чому я винний? В тому, що був необережний на лекціях, чи в тому, що не зумів підійти до Кривича? Спробував би ти сам підійти до Кривича, він тобі шлях швидко б указав».

— Не розумію вас, товаришу Козаченко.

Гість знизав плечима.

— Тут нема чого зрозуміти... — знову не дав він прямої відповіді. — Значить, коли ви приступите до роботи?

— Я ще не давав згоди.

— Дасте, бо розумнішого виходу у вас нема.

— Я можу піти на якусь іншу роботу.

— Іменно — «на якусь». Тільки не зробіть такої дурниці. У мене ви будете працювати за своїм фахом, як практик. Обіцяю вам і лекції, бо курсів тепер усяких сила. Є?

Безбородько ще вагався. Але внутрішньо він уже погодився, бо в Козаченкові відчув те, чого йому не вистачало і що він давно шукав. Не міг же він помилитися. Неспроста заніс вітер цього Козаченка до нього...

— Як мені знятися з обліку в райпарткомі? Щось порадите?

— Значить, згода? Хорошо! Я був певний, що ми договоримось! — підморгнув Леопольд Павлович. — А про райпартком я теж подумав. На бюро, коли розглядатимуть вашу справу, ви визнайте і самі чистосердечно засудіть свою помилку. Зрозуміли мене? Ще краще буде, коли ви наперед подасте таку заяву до бюро... Думаю, учити вас не треба. Після цього, може, буде вам зауваження якесь чи попередження — не більше. Наступного дня знімаєтесь з обліку і — в мій район!.. До того ж із окрземвідділу подзвонять сюди і попросять, щоб вас відпустили... Отже — хай щастить! — Леопольд Павлович прощався. Безбородько відчув сильний потиск невеличкої і холодної руки.

— Хай щастить!

Обидва переглянулися і ще раз потиснули один одному руки.

Надя починала життя по-справжньому там, де був рух, прагнення до чогось, де треба було добре попрацювати, подумати. Вона не любила сидіти, склавши руки, не поважала людей, у яких не було палкого захоплення роботою. Надя якось рано навчилась відрізняти головне від дріб'язкового, уміла розбиратися в людях. Всяку справу робила впевнено, не оглядаючись, і завжди прагнула довести її до кінця. Переконавшись, що Валентин Халаш не може керувати комсомольською організацією, бо він зазнався і далі свого носа не бачить, Надя зупинилась на кандидатурі Михайла Надводнюка і тепер на практиці бачила, що ні організація, ні вона не помилились. Михайло вчився сам, зростав і вчив інших зростати. Він зумів своєю роботою і товариським впливом поставити на ноги не тільки комсомольців, а й усю студентську молодь. Михайло вмів захопити товаришів. Незабаром уся ця сила поїде на село, в молоді колгоспи.

Надя цією думкою тільки й жила останні дні. Зросла вона в місті, добре знала життя і побут робітників, службовців, а тонкощі селянської психології знала не досить добре, бо в селах була дуже рідко. Та це її нітрохи не лякало. Труднощів вона ніколи не боялася, працю любила.

Але віра в свої сили була не тільки в цьому. Надя добре знала, куди й для чого йшла, усією душею приймала те, до чого прагнула країна. Про це не припинялися розмови дома. Батько завжди приносив з механічного нові, хвилюючі звістки. То новий верстат привезли радянської роботи, на якому можна брати тонку, як паутину, стружку металу. То відкривають новий цех, який буде більший у п'ять разів, ніж теперішній завод. То розкаже дружині й дочці, що робітники починають освоювати нові дуже складні конструкції. І вся родина жила цими звістками і раділа за весь завод, як за власну кривну справу.

Батько щодня приносив газети і читав їх вечорами, схилившись над столом. Цікаві повідомлення преси були відомі всій сім'ї.

Ось чому у Надиній душі дуже рано виховалось почуття відданості тому ідеалу майбутнього, до якого праг-

нула партія, Батьківщина. В боротьбі за цей ідеал починалась її біографія, і хто знає, які сторінки впише туди життя. В історії країни починались нові героїчні дні, і Надя, звичайно, не могла стояти осторонь і спостерігати. Життя кликало, і вона йшла вперед, ішла, щоб і самій звати до майбутнього. Ось чому Надя, дев'ятнадцятирічна дівчина, стала мислити широко і задумуватись над проблемами дня. Цьому сприяло оточення, як і в Михайла Надводнюка.

Вона не давала спокою нікому. Двічі виступила в стінній газеті із закликом до студентів: єдиним фронтом рушити в села на допомогу партії. Сперечалась із Борисом Рувімським, який скорочував її статті, бо місця було мало в газеті. Разом з товаришами писала лист до окружному партії і цілком була задоволена лише тоді, як окружком прислав постанову про мобілізацію студентів на колективізацію.

Тоді Надя взяла в Лесі лист Прокопа Антоновича і одного квітневого дня, коли Семен Павлович, повернувшись з роботи, сів обідати, вона здалека почала виконувати доручення подруги.

— Тобі, батьку, привіт від старого знайомого! — Семен підняв сиві брови. — Від Прокопа Антоновича Шугалія. Не забув ще його?

— З Високого? Як же, пам'ятаю! За привіт дякую!

Надя примружила бистрі карі очі, зметнула бровами:

— Цього мало, батьку!

— Мало?.. Скажеш Лесі, коли писатиме батькові, хай і від нас привітає його.

— І цього, батьку, мало!

Семен Павлович здивувався:

— От тобі й маєш! Що ж ти хочеш, дочко?

Надя підсунулась ближче. Ганна зацікавлено поглядала на неї.

— Ще як була я в п'ятому чи шостому класі, то любила слухати, коли ти розповідав, як ви збиралися колись, давно-давно, в Ольги Миколаївни. Пам'ятаєш? Як вас з листівками застукав пристав. А за тими листівками приходив якийсь Прокіп із села. Тепер я знаю, що це батько моєї подруги.

— Таке, дочко, не забувається... Революцію ми готували, а не в квача гралися.

— От-от! — підхопила Надя. — Ви, робітники, допома-

гали Прокопові Антоновичу. А чому ж ви тепер йому не допоможете?..

— Сказала! На заводах все робимо для нього. Нашим плугом оре, в наших штанях ходить.

Надя нетерпляче схопилася із стільця.

— Це все так, батьку! Але сьогодні, чуеш, сьогодні, цієї допомоги мало! Ось на, прочитай, чого від тебе просить Прокіп Антонович! — і вона простягла йому взятий у Лесі лист.

Семен Павлович читав і сміявся над словами про кільце ковбаси і про Лесин день народження. Потім з його смуглявого обличчя поволі зійшла посмішка і на крутому лобі з'явилися зосереджені зморшки. Дочитавши, поклав лист перед собою і задивився на нього. Мабуть, він тонко вловив, що в цьому аркуші паперу таїться братський докір йому, Семенові Косенку... Повів очима слідом за листом, коли його взяла в руки Ганна.

— Ну, батьку, що ти тепер скажеш?

Семен підвівся з-за стола і підійшов до вікна. Довго дивився, як на майдані пробивається до сонця ще ріденька травиця, а ще тиждень-другий і спориш густим килимом застеле землю. Любив зелений майдан Семен Павлович... Ще подивився, як вовтузяться граки біля гнізд на високих тополях.

— Да-а... Зачепив Прокіп за серце! Ти маєш рацію, дочко. Сьогодні нашої допомоги селянам мало... Можна мені взяти цей лист? Всім робітникам покажу, порадимось. Діло важне, іменно державне діло...

Надя була задоволена, бо знала, що батько своє зробить. Хіба не в нього вона вчилась? Батько всіх робітників підніме. Може, шефство візьмуть над Високим.

— А ти ж, дочко, разом з Лесею поїдеш? — спитала Ганна.

Надя обняла матір, пригорнулась:

— Я поїду туди, куди мене пошле технікум.

Мати ніжно провела долонею по кучерявій доччиній голові. Міцно поцілувала в лоб над сміливо вигнутою чорною бровою.

2

Домчала до міста давно жадана весна. Із степів повіяло теплом, вітер приносив запах зораної землі і журавлиний переклик. Низько над технікумівською садибою шугали табунці неспокійних чирят, з розгону падали в

річку, парувались і зникали в навколишніх лісистих болотах. Річка піднялась над берегами і покотилась у сад, між кущі смородини.

В затишку, між яблунами, на сонячному пригріві пурхали полохливі метелики. На вербах набрякли бруньки, от-от звиснуть над водою жовті сережки. Тополі вже напоювали повітря солодким запахом, а на грядках визирнули з землі шустрі півники.

Любив таку пору Макар Купріянович. Коли б не навчальна робота, цілий день не заходив би до кімнати. На півгодини відривався від паперів і книг, брав у руки секатор і йшов у сад, до студентів. Залюбки знімав гнізда гусені з яблунь і груш, згрібав торішнє бадилля, зносив до купи, палив і мав приємність дивитись, як кублиться дим над річкою. Хотів, щоб у саду було, як у світлиці; сам наглядав за роботами, брав великі ножиці і рівняв живу загородь із жовтої акації і бересклету.

Так і цього дня Макар Купріянович поривався заглянути в сад, до оранжереї, але невідкладні справи затримували його в канцелярії. Приймав студентів, лекторів, відповідав на листи. Управління сільськогосподарських технікумів і інститутів Наркомзему вимагало надіслати мотиви зняття з роботи лектора Безбородька. Макар Купріянович ще раз перечитав копію протоколу загальних зборів, зробив від себе докладну приписку і наказав секретареві сьогодні ж надіслати матеріал до столиці. Потім розрізав ножицями накет з поміткою «Особисто». Окружний комітет партії надсилав список районів, куди мали двадцятого травня виїздити студенти. Районів було виділено дев'ять.

Макар Купріянович прикинув на рахівниці: якщо для обслуговування технікуму залишити тридцять студентів, то до кожного району може виїхати одинадцять чоловік. Малувато на тридцять — сорок сільрад, але й це сила. Дадуть же студентів і інші технікуми — їх в окрузі кілька... Сьогодні ж треба визначити, кого куди послати. Покликати голову профкому і секретаря комсомольської організації. Він уже простяг руку, щоб натиснути на кнопку, але враз передумав. Чому б йому самому не пройтися в сад і не домовитись із Москаленком і Надводнюком? Наказав секретареві підготувати списки всіх студентів, замкнув шухляди і вийшов на ганок. Несамохіть примружив очі від світла.

Над парком височіло сонце і обсипало життєдайним

промінням землю, дерева, будівлі, вигравало на бронзових плечах пам'ятника Леніну. Ледь-ледь залітав до садиби вітрець і ніс із саду, назустріч Макару Купріяновичу, задушевну ширу мелодію.

Сідлає козак
Коня вороного
Та й їде на Україну,
А за ним, за ним
Отець-матуся:
«Завернися, мій сину».

Макар Купріянович ловив відтінки голосів і йшов каштановою алеєю до оранжереї. Дівчата висаджували в розпушені грядки жоржини, туберози і французьку пеларгонію. Крізь скляну покрівлю просидися до сонця драцени, олеандри і орхідеї. За оранжереею виглядали високі іллінки. Чути:

Ой, не вернуса,
Отець-матуся,
Поїду на Україну:
У мене кінь ворожий,
Сам я молодий,
То ніде не загину.

Макар Купріянович ішов далі, на пісню, і йому здавалося, що в нього за плечима не тридцять сім прожитих років, а вдвоє менше — така була легкість в усьому тілі. Молодила сонячна перспектива, омріяна далечинь, робота, бажання. Це почуття для нього не нове, він знав його, ще будучи комісаром в громадянську війну. Але тепер йому здавалось, воно ще з більшою силою оволоділо його душею. І він знав, від чого це — в серці оселилась велика любов до людини, праці, землі, дерев, сонця.

Чи не жаль тобі,
Молодий козак,
Тої дівчини буде,
Що любив-кохав
Півтора года,
А тепер візьмуть люди?

Макар Купріянович скитнув головою і посміхнувся, приглядаючись крізь окуляри до гуртка студентів на просторій галявині, між малинником. Таки він не помилився — пісню виводив Омелян Нестеренко. Тут же й Леся, підспівує. Перед від'їздом чи так собі забрела в голови ця журна мелодія?.. Макар Купріянович дещо чував про Нестеренкові залицяння — шила в мішку не утайш, та ще

в технікумі... Підходив ближче, роздивлявся. Студенти пересаджували яблуневі саджанці із шкілки в розсадник. Порядкував практикою Іван Москаленко.

Макар Купріянович привітався, взяв вільний заступ, із задоволенням став копати ямки. Надводнюк обрізав ножицями кінчики корінців у саджанцях, щоб густіше росла мочка. Тетяна й Борис носили з річки воду в діжку, Надя поливала з лійки. Макар Купріянович якийсь час підспівував, а потім не витримав:

— Окружком список районів прислав.

Кожний затримав свій робочий рух — хто заступа, хто ножиць, хто грабель, хто лійки. Борис застукав кулаком у порожнє відро, затанцював круг діжки.

— Скільки районів?

— Коли виїздити?

— Стипендія залишається за студентом?

— Хто куди їде? — Обступили директора.

Макар Купріянович відповідав докладно, чітко, трохи урочисто. Назвав райони, дату від'їзду, пояснив про стипендію — вона залишається за студентами.

— Хто куди поїде — вирішимо сьогодні. Думаю, — подивився він на ручний годинник, — зберемося ми, товариші Москаленко і Надводнюк, годині о третій. Згода? От попрацював би з вами, та йти треба! — зітхнув директор, залишаючи галявину.

Звістка враз облетіла садибу. Біля річки Рувімський разом з Пивоваровою набирав воду.

— Софіє, чула новину? Через два тижні чимчикуємо на райони!

Пивоварова закліпала оченятами:

— А ти не бре?..

— Я-а?.. — перепитав Борис таким тоном, що Софія враз повірила йому. — Увечері знатимеш, куди їхати!

Пивоварова стрімголов помчала до оранжереї. Звідти новина перелітала до парку, потім на город. Від працюючих бригад до Надводнюка і Москаленка прибігали делегації перевіряти чутки і, збуджені, мчали знову на роботу, нетерпляче ждучи вечора. Омелян, видимо, хвилювався. Поглядав на радісну, уже по-весняному засмаглу Лесю, на її оголені по лікті руки, які так метко сортували саджанці і підкладали Михайлові. А в очах — сонячна блакить і посмішка. І Михайло відповідає їй очима — в них радісні вогники. А може, Омелянові так здається... І чогось туго-туго стискається серце, і на язик

знову проситься проспівана пісня. Ще нижче схиляється
Омелян над заступом:

Чи не жаль тобі,
Молодий козак,
Тої дівчини буде,
Що любив-кохав
Півтора года,
А тепер візьмуть люди?

І всі знову співали — тихо, від серця. І сонце всміхалося з небесної височини, і вітер ніжно лашився до рук. І всім було хороше, а Омелянові журно. Кинув заступ.

— Мишко, пройдімося та покуримо! Іване, можна? На п'ять хвилин! — Москаленко відпустив. Вийшли на до-ріжку. Над нею схрещували віти розлогі антонівки й рани. Омелян відщипнув набряклий пуп'янок, розколу-пав нігтями.

— Цвіту буде сила. Дивись!.. От-от обіллються дерева молоком. Люблю!.. Милуватись би з друзями... Мишко, адже все одно в який район їхати — візьми й мене з собою. Я так звик до тебе... — Ступав нога в ногу і заглядав у Михайлове обличчя. Михайло знав, що рано чи пізно, а з Омелянком така розмова буде і справа тут не в тому, що сказав зараз Омелян, а в Лесі. Михайло про це думав. Послати Омеляна в інший район — він скаже, що це зроблено навмисне, щоб віддалити його від дівчини, яка йому подобається. Сутичка з-за Лесі між друзями неминуча — Михайло розумів це, але визнавав і приймав тільки благородні форми її. Хай Омелян іде з ними і там упевниться в Лесиних почуттях.

— Гаразд, Міля, буду просити, щоб комісія задовольнила твоє прохання.

Омелян схопив Михайлову руку і стис її з глибокою вдячністю. Він не ховав своєї радості... Повернулися до розсадника. Омелянові знову здалося, що Леся якимсь особливим поглядом зустріла Михайла. Знову тривожно застукало серце. Вирішив сьогодні будь-що поговорити з нею віч-на-віч. Працював мовчки, стежачи за дівчиною. О третій годині Москаленко і Надводнюк зібралися йти до Кривича. Студенти понесли реманент до комори. Омелян узяв заступ і граблі, які були записані за Лесею.

— Віднесу!

— То я тим часом умиюсь. Надю, почекаєш мене біля

оранжереї.— Леся накинула на плечі жакетку і подалася до річки. Омелян майже побіг до комори. Догнав Рувімського з відрами:

— Боря, прошу тебе, здай оці знаряддя виробництва! Заступ я брав, граблі — Леся.

Рувімський погодився і, коли Омелян звернув на до-ріжку, що вела до річки, прошепотів:

— Старик Гончаров сказав би: «Любов — це душевний антонів огонь». Не спалив би він тебе, Нестеренко!

А Омелян, хвилюючись, виглянув із-за дерев. Леся стояла навколішках на широкій кладці і кльопала водою в обличчя. Під кладкою двоїлася тінь. На річці рябіло від легкого вітру. Омелян рішуче пішов до кладки.

— Холодна вода?

Дівчина оглянулася. Краплі збігали з обличчя і падали на блузу.

— Бр-р... хороше! Незабаром купатися можна буде! — втиралася носовичком.— У нас Сейм бистрий-бистрий.

— Побачимо.

— Хіба?

Омелян не вловив ноток радості в цьому запитанні.

— Поїдемо разом, Лесю, працювати. Я на сьомому небі від радості, а ти?

— І я рада...—здвигнула плечима. І знову Омелянові стало не по собі від цього руху дівочих плечей.

— Якась ти стала не така, Лесю.

Дівчина підвела голову і посміхнулася якомсь краєчком вуст.

— А яка ж?

— Хіба вже забула новорічну ніч?

Леся вся спалахнула і враз ступила з кладки.

— Це не повториться ніколи.

— Лесю, що ти?.. Лесю!.. Я... я...— пополотнілий Омелян оглянувся довкола.— Я люблю тебе.

Дівчина зупинилась і тихо-тихо промовила:

— Міля, не треба... я піду!

Вражений Омелян прихилився до дерева. Згадалися слова Леопольда Павловича. Михайло?.. Он чому вона так дивиться на нього!.. Омелян раптом згадав про Михайлів ляпас. О-о, він не забуде його ніколи!.. Підвів очі, Лесина синя жакетка мигтіла між кущами.. Раз так — значить, ні я, ні ти, Михайло!

Омелян з обох ніг кинувся за Лесею. Вона вчула кро-

ки, оглянулась і мимоволі спинилась — такий блідий був Омелян.

Він на ходу скрикнув:

— Михайло?

— Хіба відчит обов'язковий, Міля?

Це зовсім збісило Омеляна. Він вхопив її за руку:

— Знаю... все... Сам хвалився, як ти... під стогом... сам... цілувала... пестила його... вночі...

Леся схитнулась, схопила стебло малини, щоб не впастити. Мертва блідість вкрила щоки, лоб, уста...

— Мишко... Михайло... не міг... неправда!..

— Говорив! Клянусь! — Омелян підняв руку.

Леся скрикнула і позадкувала від Омеляна. Потім з усіх ніг побігла між дерева.

3

Увечері Макар Купріянович виніс списки розподілу студентів по районах. Студенти напружено чекали цього моменту. Тепер кинулись до директора, оточили його тісним кільцем. Він намагався проштовхнутися до дошки, щоб повісити список, але дівчата хапали його за руки:

— Читайте!

— Читайте, ми всі тут!

— В залі!

Студенти суцільною стіною, пліч-о-пліч, увійшли до залу.

Макар Купріянович підняв руку. Поволі гомін стій. Студенти не сідали, стоячи оточили примостки. Кривич став читати — урочисто: чітко називав райони, а потім прізвища відряджуваних студентів. І ніхто не рухнувся з місця, не порушив урочистої тиші. Навколо кафедри стояв юний колектив патріотів своєї Вітчизни, готовий на бій за справу партії.

Михайло шукав очима Лесю і не знаходив її. Не було й Наді. Він не вірив собі. Знову оглядав знайомі обличчя, піднімався навшпиньки, але дівчат не було...

В цій тиші гулко пролунали спішні кроки. Михайло оглянувся. До залу входили Надя і Леся. Він ступив наперед, назустріч їм, глянув Лесі в обличчя... Його вкривала страшна блідість. Вигляд у неї був гордий, недоступний, а з синіх очей на Михайла війнуло таким

холодом, що він мимохіть розгубився і відступив назад. Відчув на собі погляд сильних очей. Підвів голову і угля-дів Омеляна. Йому здалося, що Омелян посміхнувся. По-смішка ця не сподобалась Михайлові.

Макар Купріянович назвав останній район і останнє прізвище. Софія Пивоварова підбігла до піаніно і міцним ударом пальців узяла звичний акорд. Студенти дружно й урочисто підхопили:

Сміліш, вперед! Одкинємо страх!
І вище наш юнацький стяг,
Бо молода ми гвардія
Робочих і селян.

ТУРГАЙСЬКИЙ СОКІЛ

Роман

**«СЛАВА — ВИСОКА СКЕЛЯ,
СОКІЛ ЗЛІТАЄ НА НЕЇ
ОДНИМ ПОМАХОМ КРИЛ,
ЗМІЯ ВИДИРАЄТЬСЯ ПОПОВЗОМ».**

Абай

КНИГА ПЕРША

1

«Ти бою жадаєш, жадаю і я
його!»

Фірдоусі

В хащах висохлого комишу причаївся степовий мисливець. Він не зводив очей із смужки води, яка лисніла на сонці за жовтим обвислим листям. Під руками у мисливця лежала напготові рушниця. Мисливець приїхав конем до засідки, коли сонце виглянуло з-за бархана, по той бік озера. Між саксауловими кущами він стриножив коня, а сам заліг у хащах. Кілька днів тому він підгледів, як сюди на водопій ішов табун сторожких сайгаків. Сьогодні він вирішив підстерегти степового красеня.

Сонце піднялося високо і тепер стояло над головою. Прямі, мов стебла комишу, промені немилосердно палять. Хоч мисливець звичний до спеки, але зараз вона доймає його. Уже й крилатий тумак¹ не захищає від сонця, не дає тіні. До тіла прилип одяг, по смуглявому обличчю пливають солоні струмені поту, а в роті зовсім висохло. Мисливець бачить смужку озера, але не може вгамувати свою спрагу. Боїться ворухнутися, щоб не виявити себе. В очі, в ніс залазить уїдлива мошкара — він терпить. Ледве-ледве підведе від землі голову і вигляне крізь жовте листя. Перед очима голий степ, безкрай, мов Арал. Повітря тремтить, ніби вода. Степ такий жовтий, що на його фоні за десятки верст видно і сайгака, і людину. Зводяться високі бархани — їхні білі вершечки куряться на вітрі, ніби юрти в надвечірній час. Зрідка біля підніжжя барханів погляд спиняється на низеньких кущиках засохлого баялишу і бульдергаю. Але між ними не видно табун сайгаків.

Мисливець знову схиляє голову до землі і тепер тільки прислухається до шелесту вітру в степу. «Спека мусть пригнати сайгаків до озера», — думає він і відчуває в роті смак свіжого смаженого м'яса. Проковтнув

¹ Тумак — капелюх.

густу слину і обернувся на другий бік: там росли куші саксаулу. Його звикле до степових звуків вухо вловило тихий, далекий тупіт багатьох легких ніг. Він насторожився, звів курок і закам'янів, навіть перестав дихати: сайгак чує пайменший шелест. Звуки линули з-за пагорба, ближче, ближче. Під саксаулом мигнула голова і зникла. Мисливець міцно стиснув рушницю і прикипів поглядом до кушів.

З долини на солончак вискочив вожак і сторожка повів гострими вухами, витягнувши красиву попелясту голову в бік озера. Він стояв стрункий, мов джигіт¹, виблискуючи сірою спиною в сонячному сяйві. Довго нюхав повітря і вдивлявся в комиші. Поволі ступив з місця й легкою ходою пішов протопаною стежкою до водопою. За ним тупотів табун...

Мисливець усміхнувся спраглими вустами, націлювся, але опустив руки. Хай сайгаки дійдуть до води, зіб'ються в купу, тоді двома пострілами він покладе двох. Сайгаки обминули ще один пагорб і спустилися в долину, до озера. Табун ішов стежкою, а вожак спинився на пагорбі і, високо піднявши голову, тривожно спостерігав за кущами саксаулу. Передній сайгак дійшов до води. Раптом вожак сполохано крикнув, і табун стрімголов кинувся врозтіч. Трішав сухий комиш, шелестіла трава, на березі з-під копиг знялася курява. Від саксаулу пролунав постріл, ще один, і на пагорб вилетів вершник на вороному коні. За ним скакало ще двоє — з довгими списками в руках. На вістрях метлялися трикольорові царські прапорці.

Мисливець заскреготів зубами від злості і підвівся.

— Ахмак! Дурень! — вилаявся він на адресу вершника, який сполохав сайгаків. — Не вмєш полювати — не берись! — Випростався, взяв рушницю на плече й пішов до води. Напився, рукою витер підборіддя і зійшов на пагорб. Нахмуривши густі, довгі брови, роздивлявся на вершників. Став далі обминати їх, бо того, що сидів на вороному коні, він пізнав. То був тургайський повітовий начальник. Його білий кітель, повні щоки, маленькі сірі очі і короткі товсті руки він добре запам'ятав з того дня, як бії² в Тургаї наказали посадити його, мисливця і пастиуха, в тюрму. Це було чотири роки тому. Він поїхав до Тургая на базар продати хутра, купити свинцю і поро-

¹ Джигіт — юнак, вершник.

² Бії — суддя.

ху. На вулиці він почув крик. Кинувся туди і побачив, як торе¹ б'є пастуха-казаха. Його гаряче серце не стерпіло: підлетів до торе і стукнув палицею по голові. Той упав. Їх оточили поліцаї. Тоді він підвівся на стременах і крикнув на весь базар: «Е, казахи! Доки нас битимуть баї² і царські торе? Захищайтесь! Я — Амангельди Іманов, до мене!» Казахи збіглися з усього базару і стіною стали біля нього. Один російський робітник відчинив ворота на подвір'я купця Шишкова. Показав на стоси пиляного дерева. Крикнув: «Беріть кілля, захищайтесь!» Прибігли солдати з гвинтівками. Їх привів оцей повітовий начальник. Був бій, і казахи не витримали. Його і російського робітника заарештували. Повітовий начальник привів їх до біів, був свідком. Його, Амангельди, бії посадили в оренбурзьку тюрму, а російського робітника, якого звали Ілля Тарнов, заслали в Сибір...

Три роки відсидів Амангельди.

...Мисливець вийшов з комишів, прямуючи до саксаулу, де ходив його кінь.

— Ей ти, киргиз! Вода прісна в озері? — гукнув вершник.

Амангельди відповів:

— Люди п'ють.

— Люди! Киргизи?

— Від Каспія і до Китаю живуть казахи.

Вершник обвів презирливим поглядом мисливця і відчепив від сідла похідну баклажку.

— Набери мені води! Та холоднішої, з дна!

Амангельди ішов до кущів, ніби не чув.

— Ти що — не чув? — розлютився вершник.

— Коли б таксир³ попросив мене подати воду, я подав би. А наказ таксиря нехай виконують його солдати.

— Я тургайський повітовий начальник, Потапенко. Ти хіба не знаєш мене?

— Знаю,— спокійно відповів Амангельди і свиснув. У кушах заіржав кінь. Мисливець пішов туди і за хвилину виїхав на гнідому жеребці, який не чув під собою землі. Мисливець сам викохав його. Тепер у Тургайському степу не було бистрішого журги⁴.

¹ Торе — чиновник.

² Баї — поміщик, куркуль.

³ Таксир — пан.

⁴ Журга — добрий кінь, іноходець.

Потапенко, мабуть, зрозумів, що мисливець зараз зникне в степу, як хмаринка на небі, і ласкавішим тоном попросив:

— Покажи дорогу до аулу Барабай. Я везу царський указ.

Тим часом солдат набрав води в його баклажку.

Амангельди вже натяг повіддя і хотів зникнути з-перед очей Потапенка. Але останні слова начальника примусили його затримати коня. Царський указ? Яку лиху звістку везе казахам торе? Чого цар ще хоче від них?

Амангельди мовчки кивнув головою і пустив коня в степ. Він не оглядався назад. Чув, як їхали за ним вершники. Кінь глибоко вгрузав у гарячий пісок. Вітер підхоплював куряву і гнав степом. З-під кущика спаленої сонцем трави вихопився жайворон — кара-тургай, повис сірою крапкою в небі. Пахло полином. Десь далеко в сонячній імлі промчав табун диких куланів. З'явився і зник, ніби марево. Знову перед очима жовто-сірий пісок, ріденькі сухі стебла полину і чію. Небо синє-синє звелося над головою, ніби дно велетенської піали. Жодної хмаринки. А сонце пече нестерпно, спека гнітить, нема чим дихати. Пустиня нагонила сум на супутників мисливця. Він знав це, але не звертався до них. Потім високим голосом, сам для себе, заспівав чувану в народі пісню:

Почавши бій, не відступає і кроку:
Щастя любить сміливість і відвагу.
Хижий вовк готовий здобич рвати
На очах у полохливих пастухів.

Хоч Потапенко нічого не зрозумів з казахської пісні, але крикнув:

— Облиш, і так тоскно!

Амангельди не звернув уваги на ці слова і знову заспівав:

Вір, джигіт: удача не мине,
Коли тобі погожий вітер дме...

Потапенка мучила спека. Він ледве тримався на коні. Його хилило на сон, доводилось напружуватись, щоб не впасти з сідла. Він раз по раз діставав баклажку і змочував спрагли губи. Та це не допомагало — спрага мучила ще сильніше. Посоловілими очима він поглядав на провідника-мисливця і заздри йому. Син пустинних степів вільно сидів у сідлі, мугикаючи про себе пісню. Кри-

латий білий тумак прикрив його голову і шию від сонця, а довгий строкатий чапан¹ захищав тіло від сипкого піску. Потапенко оглядав свій колись білий, а тепер уже жовто-сірий формений кітель підполковника, брудні мундири своїх провожатих — солдатів з команди тургайського гарнізону, і незадоволено гукав:

— Ей, давай швидше, галопом! До смерті, мабуть, не доберемось до проклятого аулу!..

Амангельди ніби не чув цього окрику.. В степу линули десятки разів повторені ним слова з пісні:

Вір, джигіт: удача не мине,
Коли тобі погожий вітер дме...

Потапенко, притамовуючи злість, змушений був замовкнути.

Так їхали годин зо три. Тепер сонце палило в обличчя, і ніяк не можна було сховатися від нього. А степ ще більш пожовк, полин самотньо хилився до гарячого піску, а чій скручувався, як спіраль. Навіть ящірок не видно було. На горизонті миготів білястою плямою солончак і блиском різав очі. Сонячне проміння виблискувало на ньому, ніби на поверхні тихого озера.

— Ти до Барабая нас ведеш? — зневірився Потапенко.

Провідник не відповів, а пришпорив коня і помчав уперед. Слітнілі коні важко бігли десятків хвилин. Гаряче повітря обвівало обличчя і трохи охолоджувало розморене тіло. Потім провідник простяг руку і показав на захід. Степ сходив у долину. Ще кілька хвилин їзди — і блиснула вода між кущами талу². На березі річки виднілися юрти — сірі, закурені, і дві-три білих. В долині паслися табуни коней. Між ними підіймалися горби верблюдів. Ще далі, в степу, чорніли отари овець. Над юртами вився синій димок. Вітер приносив запах кізяка. Високо над аулом плавали два яструби. Вони, розпластавши крила, описували кола — один вище, другий нижче.

В аулі вже помітили вершників. На берег повибігали діти, збившись у купку, вдивлялися в прибулих. Вони швидко пізнали переднього.

— Амангельди, Амангельди! — рушили були назустріч, але перед очима вирости білі гімнастерки. Діти

¹ Чапан — халат.

² Тал — верболіз.

враз кинулися між юрти, тривожно сповіщаючи жителів про прибуття незвичних гостей. Коли вершники в'їхали до аулу, біля кожної юрти стояли по одному-два чоловіки в чапанах чи в строкатих куйлюках¹ і мовчки дивилися на вершників. Із-за чоловічих спин виглядали жінки, кутаючи підборіддя в хустки. Діти поховалися в юртах.

Потапенко швидко окинув оком жителів Барабая. Від сірих юрт перевів погляд до білих. Вони стояли окремо, на деякій віддалі від інших, біля обгороджених дува-лами² дворів. Біла кошма була розшита кольоровими малюнками і мережкою. В таких юртах жили впливові особи. Біля вузьких і низеньких дверей, схрестивши руки на грудях, стояв казах років шістдесяти, сяючи на сонці голубим із квітами чапаном. Довга біла борода спадала йому до пояса. На бритій голові міцно трималась вишивана жовтим чорна бархатна тубетейка. Потапенко повернув до нього. Зліз із сідла, приклав руку до серця:

— Салам!

Казах швидко побіг назустріч повітовому начальникові. Вхопив його руку, схилився до самої землі, приклав руку до серця, потім до лоба, поцілував пальці Потапенка.

— Салам, таксир! Заходь до юрти, кунак³ будеш! — і швидко повів очима на інших вершників. Уловив погляд Амангельди. Той не ховав своєї презирливої посмішки, спостерігаючи цю картину зустрічі волосного старшини і повітового начальника. Старшина спалахнув:

— Е, ти чого?.. Іди!

— Таксир Потапенко привіз царський закон, Жумабай Тургумбаев. Я хочу знати його! — відрізав Амангельди.

Жумабай підвів очі до прапорців на списах і знову вклонився Потапенкові.

— Слухаємо царський указ, готові виконати волю царя.

— Скликай аул, старшина!

Та цей наказ був зайвий. Навколо юрти Жумабая вже сідали, підгортаючи під себе ноги, всі жителі аулу. Чоловіки підсувались ближче, а жінки групувалися осторонь, далі від юрти. В їхніх очах таїлася тривога, бо коли царський закон приносив у степ радість?

¹ К у й л ю к — сорочка.

² Д у в а л — паркан.

³ К у н а к — приятель, гість.

Амангельди крадькома поглядав через дорогу до другої білої юрти. Помітив, як звідти висунувся білобородий, увесь зморщений старик і поважно пішов до юрти Жумабая. Слідом за ним вибігла молода жінка, пождала, поки старик сховався в натовпі, а потім приєдналася до гурту жінок. Вона закутала голову в тонкий білий джілек¹, тільки чорні, мов вуглі, очі опекли Амангельди вогнем. Він здригнувся і примусив себе дивитися до юрти Жумабая. «Чи думає й тепер про мене Саліха? Як вона живе з трухлявим бієм Нурханом Ісмагамбетовим?»

Амангельди зітхнув і підвівся на стременах, щоб ще раз глянути на бія Нурхана. Він стояв поруч Жумабая, згорблений, кістлявий. Рожевий чапан висів на ньому, ніби на кілку. Обличчя зморщилось від старості, мов сушена чимкентська слива. «І Саліха мусить обнімати його!» — Амангельди аж кулаки стиснув. Кінь нервово переступив ногами.

Тим часом Потапенко виліз на поставлену Жумабаєм скриню і зняв формений кашкет. Солдати стали з обох боків скрині, високо піднявши списи з прапорцями.

— Слухайте, киргизи, указ царя і самодержця все-російського! — Потапенко відкашлявся й урочисто став читати папірець. Казахи сиділи мовчазні, зосереджені, дивились на Потапенкові руки в білих рукавичках, перехрещені ремені на його грудях, шаблю з блискучим ефесом і револьвер при поясі. Підводили очі вище і бачили велику голову з ріденьким рудим волоссям, голі виски, прямий, облуплений від спеки ніс, злинялі брови і під ними — сірі, трохи вирячковаті очі. Казахи дивились на таксира, і їхні обличчя все більше обіймала тривога, хоч вони й не всі зрозуміли царський указ. Потапенко згорнув папірець і сховав у кишеню.

— Чули?

Казахи перезирнулись — злякано, безпорадно, шукаючи того, хто зрозумів казенні слова царського закону про реквізицію. Над бритими головами пролунав владний голос:

— На війну не підемо!

Всі посхоплювались, оглянулись. Звівшись на стременах, збуджений, страшний стояв Амангельди. Чорні глибокі очі метали блискавиці. Таким лютим його ніхто ще не бачив в аулі. Він ще вище підніс руку над головою:

---

¹ Джілек — шаль.

— Я — койші¹ і мисливець, Амангельди Іманов, кажу царському торе: на війну казахи не підуть! — Обернувся в сідлі обличчям до жінок: — Е, чи ви зрозуміли, казахи, чого захотів цар? Крові пашої!.. Крові! Цар хоче забрати всіх нас на далеку війну з німецьким царем, на смерть, туди, — показав на захід, — за Арал, за Каспій, куди треба п'ятдесят днів мчати на конях! Цар воює вже два роки, ви знаєте...

— Ай-бой-бой!..

— Ой, біда! — враз затужили, захвилювалися перелякані жінки, обступаючи Амангельди і своїх чоловіків. — Кого цар хоче забрати?

— Всіх казахів: і молодих джигітів, і старших, до сорока трьох років!

— Ай-бой-бой!..

— А хто ж наготує кізяк на зиму?

— Хто заб'є сайгака для їжі?

— Ай-бой-бой!..

— Хто поведе байгу² на святах? Де будуть наші джигіти? — заголюсили дівчата.

— Покладуть голову в чужій землі, якої ми не знаємо! Там, — показував на захід Амангельди. Весь аул захвилювався, заговорили всі разом — шереполохано.

Поруч Амангельди став такий же, як і він, койші, Тастан Дерібаєв, його товариш з аулу. З порваного старого чапана звисали клапти верблюжої шерсті. Він підняв худі, чорні від праці руки:

— Батько білого царя дав грамоту казахам, обіцяв ніколи не брати наших джигітів на війну. Хіба син забув батьків заповіт?

— Ми від кожної юрти платили десять карбованців на війну. Місяць тому з аулу погнали табун коней на війну. Цар бере подать! — гукали слідом за Тастаном.

— Не підемо! — завирував натовп сміливіше. Пастухи і мисливці свідлоба дивилися на кітель підполковника Потапенка.

Підняв руку старшина Жумабай Тургумбаєв. Маленькими косими очима довго вдивлявся в Амангельди і Тастана, а сам шепотів до Потапенка: «Таксир, я буду говорити, ти мовчи». І голосно сказав:

— Е, той, хто йде проти царя — ворог цареві! Того не

¹ Койші — пастух.

² Байга — народні змагання на конях.

мине кара царя! — Навколо стало так тихо, що було чути пирхання коней десь далеко за юртами.— Ми — діти царя, він любить нас.

— Вас, баїв! — гукнув Амангельди з коня.

Жумабай скосив на нього очі і підніс голос:

— Е, аксакали¹, кого слухаєте? Мого джетака² Амангельди? Проти царя руку піднімаєте?.. Мене слухайте, старшину Жумабая! Я говоритиму!

Казахи завмерли насторожені, мовчазні. Як ще слухати Жумабая, коли в ного кодить півтисячі овець, сотні коней? Хто має ще більшу силу в Тургайському степу? Йому всі аули шлють салам, а таксиря з Тургая — кунаки в його юрті.

— Я, Жумабай Тургумбаєв, кажу: батько нашого царя обіцяв не брати казахів у солдати. Ми пошлемо царю писану просьбу від усього аулу. Будемо просити царя не брати нас на війну...

Казахи відділилися від Амангельди і, прояснівши, загукали всі разом:

— Просити, просити!..

— Послати до царя аксакалів! — запропонував Нурхан Ісмагамбетов.

Жумабай ще вище підвів голову, провів пальцями по бороді і поважно сказав:

— Я поїду в Оренбург до таксиря губернатора, низько вклонюся і передам йому просьбу нашої волості.

Амангельди нахилився до Тастана і прошепотів:

— Я не вірю Жумабаєві. Коли баї і таксиря не обманювали казахів?

Тастан подумав і ступив крок від коня. Підвів руку:

— Від аулу послати Амангельди Іманова. Хай і він говорить з таксиром губернатором.

— Послати Іманова, послати! — підтримали в натовпі.

Нурхан Ісмагамбетов докірливо похитав головою:

— Е, ви не вірите старшині Жумабаю, який беріг досі аул, як койші табуни в степу?

— У Іманова голос е!

— Послати!.. Так хочуть койші і мисливці.

— Буде так! — сказав, подумавши, Жумабай.— Кожен принесе з юрти десять карбованців.

Всі оторопіло підняли очі на старшину.

¹ Аксакал — заможний казах.

² Джетак — батрак.

— Так багато? Де взяти кедею¹ десять карбованців?

— Як же їхати до губернатора? — спитав іронічно Жумабай. Всі мовчали.

— Ідїть! — сказав старшина. Чоловіки, похнюпившись, розходились до юрт. Їх випередили жінки, поспішаючи до згаслих вогнищ. Амангельди не зводив очей з юрти Нурхана Ісмагамбетова. Мов сайга в степу, промайнула Саліха на моріжку і зникла за білою кошмою. Потім край кошти ледь-ледь відхилився і звідти блиснули очі. Амангельди вловив смуток у них. Кошма впала, і все зникло. Повернув коня слідом за чоловіками. Порівнявся з порваними, засмальцьованими чапанами і тихо сказав:

— Не звіряйтесь на баїв, будьте до всього готові, бо вони одурять нас, як лисиця нерозумного зайця.

— Твоя порада, Іманов, припала нам до серця. На війну не підемо, — відповідали йому.

Амангельди торкнув коня і помчав вздовж річки на край аулу, де стояла самотня убога аблайча² мисливця.

На схилі ще раз спинив коня й оглянувся назад. Було видно, як Нурхан, уклоняючись, запрошував до своєї юрти Потапенка і Жумабая...

2

«Не треба говорити погане про того, хто відсутній, бо земля все може переказати йому».

Східна приказка

Біля дверей юрти Нурхана Ісмагамбетова гості зупинились. Потапенко розглядав східні, гаптовані на білій кошмі візерунки, Жумабай, схрестивши руки на грудях, мовчав, а господар відхилив двері і щось наказав — коротко, уривчасто, ніби койші давав напрямок табунові в степу. Поріг переступила літня жінка в темному шовковому халаті, в легких і м'яких ічигах³. До землі вклонилася Потапенкові, потім Жумабаєві. Взяла з-під стіни юрти мідний глек і злила гостям на руки.

¹ Кедей — бідняк.

² Аблайча — похідна юрта.

³ Ічиги — легке взуття, черевики.

— Байбіше¹, нехай Саліха принесе кумис. Нагодуйте солдатів,— сказав Нурхан і ступив до юрти. Гості увійшли слідом. Потапенко вже давно звик до байських прийомів, знав їх і тому в юрті почував себе вільно. Брязкаючи шпорами, пройшовся коштовним перським килимом, оглянув гори подушок попід стінами, стоси кольорових ковдр, збрую з срібними насічками, що висіла на гачках, помацав шубу, підбиту м'яким хутром, і сів навпроти господаря і Жумабая. В юрті стояла приємна прохолода. Потапенко відчув, як по всьому його тілу пройшла хвиля втоми. Він хотів відпочити після мандрівки степом і розмови з аулом. Незважаючи на присутність господаря, з насолодою простягнув ноги, поклавши під бік подушку.

Нурхан і Жумабай зосереджено мовчали. Поклавши руки на коліна, похиливши голови і дивлячись на кінчики своїх довгих борід, вони ждали чи думали. Потапенко довго спостерігав, як заглядали в юрту вечірні промені крізь відкритий верх, потім стомлено прикрив повіки. Десь заіржала кобила, тонко відповіло лоша — луна покотилась по степу і стихла вдалині... Потапенко прокинувся від тихого шелесту в юрті. Молода жінка поставила на килим велику миску, по вінця налиту кумисом. Біля кожного вже стояла розмальована голубими квітами кесе². Жінка налила в них кумис і стала збовтувати його великою ложкою. Рухи її були повільні і плавні, сповнені якоїсь ніжної грації. Золотиста шовкова шаль спадала їй на плечі, а з-під неї вибивалося кілька заплетених, як смола чорних кіс. Проділ на голові був рівний, мов шнурок, лоб високий, брови чорні, врозліт, як крила ластівки, ніс трохи кирпатий, губи припухлі, гарно окреслені. Смугляве обличчя продовгувате, ніжне, з ледве помітно випнутими вилицями. Та увагу Потапенка привернули її очі—глибокі, чорні, з прихованим смутком. Очі вабили до себе, як вода мандрівника в пустині...

«Хто вона, ця Саліха? Дочка чи жінка Нурхана?» — думав Потапенко, підносячи до рота кесе з кумисом. Та його думки обірвав Нурхан. Господар п'ятірнею тримав кесе, сьорбав холодний кумис, дивився вицвілими очима на Потапенка і тихо говорив:

¹ Байбіше — старша жінка бая.

² Кесе — чашка, менша за піалу.

— Аул скаламутив розбійник Іманов. Він сидів у тюрмі. Жебрак! Пес!

— Тепер я пригадую його,— відповів Потапенко.

— Він — свій серед кедєїв. Царя не слухає і мені не кориться,— додав Жумабай, підсовуючи порожнє кесе до Саліхи.— Налий!

— Е, його слухають койші і мисливці. Таксиру тяжко буде взяти для царя джигітів,— знову сказав Нурхан.

— Я складу протокол, аксакали підпишуть, Іманова заарештую і відправлю в Тургай. Підвали в поліцейському управлінні йому вже знайомі.— Потапенко витяг із шкіряної сумки папір і похідну чорнильницю.

Нурханові очі засвітилися радістю. Нарешті він здихається Амангельди. Не буде його в аулі, він спокійніше спатиме і думки не будуть тривожити його. Хай знає Саліха, що Іманов — розбійник. Нурхан глянув на неї. Саліха дивилася в миску і зосереджено збовтувала кумис. Її маленькі засмагли руки ритмічно то опускались, то підводились. Але кумис падав у миску нерівно. Нурхан спохмурнів, на висушеному обличчі лягло ще більше зморщок.

— Иди Хай байбіше принесе бешбармак...¹

Саліха підвелася — струнка і легка. Низько вклонилася чоловікові, гостям і зашелестіла платтям у низьких дверях. Опустила кошму, швидко оглянула подвір'я — близько нікого не було — припала вухом до юрти. Говорив старшина Жумабай:

— Е, ми знаємо, таксир: цар за нас, і ми за царя... Солдати підуть до Амангельди вночі. Він спатиме, люди не бачитимуть. Так краще. Солдати зв'яжуть його і покладуть у моєї чорній юрті. Потім таксир забере його в Тургай...

Саліха зблідла, захиталась. Вона не все розуміла в російській мові, але тепер знала, відчула серцем, що Амангельди Іманову загрожують прибулий таксир і аксакали. Вона ще припала вухом до кошми: таксир шелестів папером, поволі говорив слова, писав, а Нурхан і старшина мовчали. Саліха відступила від дверей і побігла до жіночої юрти...

Потапенко написав протокол, прочитав його. Нурхан і Жумабай схвально кивали довгими бородами. Жумабай

---

¹ Бешбармак — точно: п'ять пальців; страва з баранини, яку їдять п'ятьма пальцями.

підписав своє прізвище арабською абеткою, а Нурхан умочив великий палець у чорнило і відтиснув пляму на протоколі.

— Треба негайно скласти списки тих джигітів, що підлягають реквізиції. Такий наказ губернатора.

— Покличу писаря, — Жумабай хотів підвестися.

— Я напишу.

— Е, пиши, таксир, пиши, ми будемо говорити, — відповів Жумабай і замислився. Пожитуючись, довго шепотів безкровними губами. — Пиши: Амангельди Удербаєв, він же Іманов... Тастан Дерібаєв... Абдільда Абаров...

— Пиши! Садбек Мусаєв... Ісхак Кубеков... Пиши! — Нурхан теж шепотів, пригадуючи імена джигітів і молодих койші та мисливців у Барабаї.

Потапенко швидко водив пером. Стовець прізвищ ріс. Старшина пам'ятав усіх пастухів і мисливців, які розбрелись по джайляу¹ з табунами. Кожне записане прізвище запивали кумисом. Двері відхилились, і до юрти увійшли байбіше і Саліха. Перша несла великий мідний піднос, на якому парувала баранина, друга — казахський хліб і горілку — арак. Жінки з поклоном поставили страву на килим. Байбіше сіла поруч Потапенка.

— Саліха, іди собі!

— Скажи, щоб із табуна привели найкращого коня — подарунок для таксир! — наказав Нурхан.

Молода жінка вийшла. Нурхай налив у кесе арак.

— Е, сильний той, хто має друга! — Прицмокуючи язиком, Нурхан випив горілку і облизав губи.

— На небі — аллах, на землі — цар і ми. — Жумабай спорожнив кесе.

Потапенко подумав: «Нурхан дає в подарунок коня із свого табуна. Що ж він у мене проситиме?» Відкрив рот назустріч рукам байбіше. Вона п'ятьма пальцями взяла з підноса найбільший шматок баранини і стала годувати Потапенка. Господар і старшина дивились, чи з апетитом їсть кумак, чи не ображає він юрту відмовою від їжі. Потапенко їв. По широкому підборіддю струменем збігав лій.

Нурхан ще налив горілки в кесе.

— Таксир Потапенко, мій син Унгалбай доглядає табуни в степу. Він приведе тобі найкращого коня.

¹ Д ж а й л я у — пасовисько влітку.

«Ага-а, ось чому ти так розщедрився!» — подумав повітовий начальник. Але нічого не відповів. Нурхан насторожився, вп'явся безкольоровими, запалими очима в кунака.

— Хто з твоїх начальників, таксир, знатиме про одного Унгалбая, який доглядає табуни?.. Унгалбай забив зимою пишну лисицю, хутро згодиться на шубу твоїй дружині.

«А, чорт, справді, хто там знатиме про якогось киргиза? Я в Тургаї господар!» — подумав Потапенко і сказав:

— Буде так...

В Нурхана очі знову засвітилися радістю. Ближче підсунув кесе.

Жумабай міркував про себе: «Якщо таксир погодився, я можу дешевше заплатити. Як йому тепер відмовитися?» Поклав руку на коліно Потапенкові.

— Таксир, мій койші-джетак прижене тобі п'ять баранів. У мене є син Жусуп.

— Старшина скупий.

— Е, ще одного...— Жумабай дивився вниз на піднос, на замащені лоем пальці. Потапенко кивнув головою в знак згоди, на велике невдоволення Нурхана. Надто він дорого відкупився від реквізиції. Було б пождати, поки Жумабай перший почне таку розмову.

— Байбіше, подай м'ясо! — сказав сердито.

Жумабай розумів свого приятеля, але сидів спокійно, навіть не глянув у його бік. Нахилився до Потапенка:

— Таксир допоможе нам написати просьбу до губернатора. Так треба, бо степ широкий, а джигіти на конях. Хай вони в аулі ждуть відповіді губернатора, а ви зробите реквізицію.

Потапенко витер руки і засміявся, від чого його щокі затрусилась, а очі сховались далеко в орбіти...

Саліха сиділа, схилившись над новим килимом. Про неї ходила хороша слава в аулі, як про найкращу килимарку. Давно почала ткати цей килим Саліха, наспівуючи тихі пісні. Та зараз вона поклала моток шовкових ниток собі під руки, щоб відвести очі, якщо сюди зайде Нурхан чи байбіше. Саліха думала. Не давало спокою те, що вона почула в чоловічій юрті. Коли на небо, як у степ, вийдуть погуляти зорі, аскери¹ підкрадуться до юр-

¹ Аскер — солдат.

ти Амангельди і скрутять йому арканом дужі руки. Пове-
дуть джигіта в далекий Тургай, де вона тільки раз була
на базарі. Залишиться в степу його кінь сиротою. Чи ді-
ждеться він того дня, коли знову понесе джигіта на бай-
гу?.. Нурхан і Жумабай люто ненавидять Амангельди, бо
він не схиляє тумака перед ними — вільний, як сокіл під
небом. Ніхто в Тургайському степу не випереджав Аман-
гельди на коні, ніхто не стріляв так влучно з рушниць, як
він. Ніхто не виливав на добрі так своїх думок, як
Амангельди. Ніхто так не любив степ, як він... Хто ще
може так любити, як Амангельди?

Саліха замріяно опустила очі на витканий квітками
килим... Перед нею був широкий степ ранньою весною.
Слалася пишна трава під ногами в коней, весело співав
кара-тургай у небі. Під високим барханом збиралися
джигіти і киз¹ на байгу. Десять верст мчатимуть киз на
гарячих конях, десять верст доганятимуть їх джигіти.
І той, хто дожене, має право поцілувати киз. Всі крадь-
кома дивилися на Амангельди. Всі думали: за якою киз
помчить він? Саліха боялася дивитися на нього — звичай
забороняв це. Але й вона думала про джигіта. Цього
разу вона сама доглядала батькового коня, готувала йо-
го до байги. Кінь мчатиме швидше кулана. Який буде со-
ром, коли Амангельди не дожене її! Тоді вона візьме
камчу² і гнатиме джигіта аж до аулу. Всі будуть сви-
стати і вигукувати, як на гонах вовка. Хіба знесе Аман-
гельди таку ганьбу?..

На бархані старшина подав сигнал. Неспокійні коні
помчали як вітер. Вершники кричали «ала-ла-ла» і хльо-
скали скакунів, припавши до грив, дивилися тільки про-
ти себе, щоб дати коневі рівний напрям. Степ свистів,
дрижав від тупоту прудких ніг. Замок у небі кара-тур-
гай, спинилось сонце, щоб подивитись на народну байгу.
Саліха тільки раз оглянулася назад. Разом з нею мчали
киз у пишних вбраннях, а за ними, над буйними гривами
коней, схилились білі тумакі джигітів. Вона скрикнула
в захопленні: «Ал-ла!» і опустила камчу на спину воро-
ного. Вороний випростався і понісся, мов стріла. Ще ниж-
че припала до нього.

Під ногами пролітали долини, білі солончаки, піщані
поля. Десь позаду ще злітали крики і стихали. Зустріч-

---

¹ Киз — дівчина.

² Камча — нагай.

ний вітер відгонив звуки. Вона випередила всіх. Старший їй піднесе подарунок. Та вона не могла спинити коня. Їй треба мчати до озера і потім повернути назад, до бархана. Трохи підвелась на стременах, щоб далі глянути вперед. Вухом вловило близький тупіт копит. Ще взятіше крикнула, змахнула камчею над головою вороного. Але тупіт став чутніший. У неї завмерло серце: хто — подруга Аміне чи джигіт? Цікавість вабила оглянутись назад, але пересилила себе. Ударилася ногами в боки коня. Кінь помчав ще дужче, він уже, здавалось, не торкався землі. У вухах свистів вітер, от-от зірве джілек і покотить у степ.

Саліха міцніше стиснула уста: хтось уперто доганяє її. Вона раз у раз опускала на спину коня камчу, біла його ічигами в боки. Вороний був весь у милі, він важко дихав. Але телер Саліха ще виразніше чула тупіт другого коня. Вершник мчав мовчки, мабуть, був упевнений в собі...

От і солоне озеро. Береги жовті, піщані. Стоять вершники, махають руками. Саліха може півколом завертати коня до бархана... І тоді вчула, як за її спиною хтось сказав: «Я дожену тебе, Саліха». Ще вдарила коня, він рвонувся вперед, і Саліха кілька хвилин чула тільки, як він важко дихає. А потім поруч своїх ніг побачила чорну заплетену гриву і простягнуту вперед руку. Та рука вхопила за повід її коня, і так вороний і гнідий мчали поруч ще кілька хвилин. Потім Саліха обернула голову, і їхні очі зустрілись. Амангельди дивився ласкаво й ніжно. З ним був степовий закон звичаїв. Вона нахилилась до мисливця. Амангельди випустив повіддя, обняв її лівою рукою, а правою пригорнув її голову. Від його поцілунку стало тісно в грудях, вогонь пройняв її тіло, і вона забула, скільки часу так мчали коні... Амангельди почув тупіт, їх наздоганяли джигіти. Та хіба він міг допустити, щоб їх хтось випередив? Випустив повіддя, коні пішли поруч. Так і до бархана примчали. Ім обом старшина віддав подарунки — їй золоту алку¹, а йому трьох баранів. Саліха тоді була щаслива. На неї заздро дивилися багато киз, навіть подруга Аміне цілий день була сердита...

З того дня Саліха мріяла про Амангельди. Але на дорозі став Нурхан... До того вона завжди водила аул

¹ Алка — прикраса на голову.

на літні джайляу. Саліха була найкраща в аулі, і їй належала така честь. Тепер вона не водить аул на джайляу. Нурхан сховав її від людей в юрті. Нурхан злий і холодний, мов камінь. Його відвідини страшні. Їй часом здається, що поруч лягає мішок із кістками...

Коли Саліха думала про нього, очі в неї ставали вузькі й злі, мов у рисі. Такі вони були й зараз. Вона зібгала килим, припала до нього головою. Нурхан хоче звести із світу Амангельди. Того, про кого вона мріє ночами, на кого готова все життя дивитися і слухати... Нурхан купив її в батька і вбив її молодість. Він хоче останню радість забрати від неї. Він думає, що вона тоді скориться і впаде йому до ніг, як висухлий листок...

Саліха заметалась у юрті. Топтала ічигами килим, подушки, припадала до коши. Від безсилля щось зробити полились слюзи. Вона не може побігти до Амангельди і сказати йому про загрозу. Коли її, заміжню, побачать у юрті стороннього чоловіка, тоді зашиють у мішок і акакали скинуть з найвищої скелі. Вона бачила таке в аулі давно, як була малою...

Знову впала на подушки. Не треба плакати, треба думати, доки є голова. Поки вийдуть гуляти в небі зорі, вона повинна щось придумати. А не буде виходу, сама піде до Амангельди. Хіба для неї краще жити з мішком кісток?

Саліха низько схилилась, замислилась. Не чула, як стихав аул і як кликав мулла на вечірню молитву. Вона в думках шукала дорогу до юрти Амангельди.

Хтось зашелестів кошмою на дверях. Саліха здригнулася і прислухалась.

— Саліха, до тебе я йду, твоя Аміне.

— Рада тобі, йди.

Низенька Аміне переступила поріг і пішла у вечірній п'ятмі до Саліхи.

— Сонце моє, як твоє здоров'я? — Сіла на килим, підгорнувши ноги.

— Здорова. А твоє як? Чи здорові ата і ана? ¹

— Всі здорові.

— Сватів від Тастана ще не було?

— Будуть. Але цей закон царя... Ай-бой-бой...

Подруги замовкли. Саліха знала, що Аміне любила новини; це вона прибігла довідатись, що чути з Нурханової

¹ Ата — батько; ана — мати.

юрти, про що говорять баї і прибулий таксир? Ту новину вона обнесла б на весь аул — охоча до балачки була Аміне. Саліха сподівалась цих запитань, а сама думала, чи не допоможе їй Аміне? Тільки як їй доручити таку таємницю, щоб уберегти її від аулу?

— Нурхан у своїй юрті? — підсунулась ближче Аміне.

— У своїй.

— І таксир там?

Саліха кивнула головою і усміхнулась.

— Пишуть просьбу до губернатора?

— Пишуть.

— А як пишуть, скажи, люба моя?

— Не чула я, Аміне.

Аміне надула губи.

Саліха взяла руки подруги в свої.

— Нурхан залишив у юрті байбіше, а мені сказав іти.

— А ти б підслухала... Я так надіялась,— зітхнула Аміне.

Саліха вирішила рискнути і спробувати щастя.

— Моя люба, ти поважаєш мене, як і колись?

Аміне насторожилась, ще ближче підсунулась: вона вже вчула в тоні цього запитання щось нове для неї. Обняла Саліху.

— Вір мені! Люблю тебе, як саму себе!

— Вірю. Зробиш мені послугу?

— З радістю, моє сонечко!

— Поклянись, що нікому не скажеш того, що я тобі скажу!

Аміне вже палив вогонь цікавості. Аби швидше віддатись про ту таємницю, вона враз поклялась.

— Піди до юрти...— Саліха вагалась.

— Ну? Сонечко моє, я ж поклялась аллахом.

— Піди до юрти... Амангельди і... скажи йому так: Саліха говорила — їдь далеко-далеко в степ за сайгаком.

Аміне злякано відступилась від Саліхи:

— Як іти? Я боюсь...

Тепер Саліха присунулась до неї, обняла її, пригорнула до себе:

— Люба моя Аміне, ти — киз, тобі ніхто нічого не скаже. У тебе ще нема господаря. Не заходь до юрти, гукни його. Сядь на коня, промчи повз його аблайчу і подай йому голос, скажи...

В Аміне знову заговорила цікавість.

- Чого Амангельди треба їхати в далекий степ?
 Та Саліха не могла піти на таку відвертість.
 — Так треба, Аміне.
 — Не скажеш, я не піду!
 — Тоді давай попросаємось, Аміне. Піду я сама.
 Аміне злякано розширила очі:
 — Куди? На смерть?
 — Тобі не жаль мене, то й ніхто не пожаліє.

Аміне низько опустила голову. Саліха дивилась на неї і думала.

— Аміне, ти не забула тієї золотої алки, яку подарував мені старшина після байги? І ти змагалась за неї.

— Вона сяє на твоїй голові, як зоря.

— Вона буде сяяти на твоїй голові. Подумай, як ти вразиш усіх киз в аулі.

В Аміне загорілись очі. За хвилину вона зважила все.

— Давай!

— Розум твій — друг твій, Аміне.— Саліха відкрила скриню, дістала алку, притисла до грудей, потім поцілувала її і простягла Аміне.

— Іди і памятай, Аміне, що ти поклялась.

— Іду!

Аміне зникла за кошмою.

3

«Не кажи, що сильний,—
 трапиш на сильнішого;
 не кажи, що хитрий,—
 трапиш на хитрішого».

Казахська приказка

Коли на небі густо висипали зорі і аул заснув, біля юрти Тастана Дерібаєва, в самому кінці долини, спинився Амангельди. Қоло дверей загарчав пес. Незважаючи на нього, Амангельди постукав долонею по старій латаній кошмі.

— Хто так пізно навідався до мене? — спитав голос із глибини юрти.

Амангельди нахилився до дверей і тихо сказав:

— Тебе, Тастан, я хочу бачити. Взьуйся і вдягни чапан.

Тастан вийшов тієї ж хвилини — стривожений і здивований нічними відвідинами свого друга.

— Важлива новина?

Амангельди обняв його за плечі і сказав:

— Ходім, я тобі покажу її. Роби те, що робитиму я. Мовчи. — Він швидко пішов у повиту легким туманом долину. Ступав так тихо, що навіть Тастан не чув його кроків. Тастан дивився в спину своєму другові і незабаром помітив, що він готовий у далеку дорогу. Через плече в нього висіла рушниця, а біля пояса — патронташ і велика торба — коржун. Ще більше здивований, Тастан хотів запитати, куди Амангельди зібрався, але, пам'ятаючи його наказ мовчати, тихо ступав у сліди мисливця. І з кожним кроком його охоплювала тривога... Вони спустились на берег річки і пішли попід кручею. Над річкою плавав туман, десь у комишах хлюпались сполохані лисицею качки. В цьому місці стояла аблайча Амангельди. Треба було тільки обійти кущі талу, і буде видно поріг її. Але Амангельди не пішов до юрти. Тихо розгорнув віти талу, проліз між кущі і ліг. Тастан, усе більше дивуючись, примостився поруч. Звідси їм було видно кілька юрт — мовчазних і чорних у темряві. В траві поскрипували цвіркуни, листя талу безсило обвисло — було парко. Десь загавкав собака, луна покотилась над річкою і віддалася в степу.

Друзі лежали хвилин двадцять.

— Для чого ти привів мене сюди? Чому не сидимо на кошмі в твоїй юрті? — прошепотів Тастан на вухо Амангельди. Той не відповів, а, весь насторожившись, підвів голову. Тастан і собі прислухався. Від дальніх юрт долинули глухі кроки. Тастан з таким напруженням вдивлявся в темінь, що в нього очі запливли сльозою. Він протер їх рукавом чапана і знову впився в темні обриси дальніх юрт. Кроки ближчали, люди поспішали. Вухо Тастана вловило гупання підкованих чобіт і легкий тупіт ічигів. Люди були на віддалі сотні кроків. Тепер вони ішли обережніше, бо ступали тихше. Тастан розглядив їх: спереду старшина Жумабай і таксир із Тургая, а за ними — два аскери. Вони, крадучись, кільцем обійшли аблайчу Амангельди. Жумабай показав рукою, аскери підняли гвинтівки. Таксир хрипко промовив перед дверима юрти:

— Іменем царя наказую вийти!

І Жумабай повторив казахською мовою:

— Амангельди Іманов, виходь!

Аблайча мовчала. Таксир ще раз повторив наказ. Ніхто не озивався. Тепер Тастан усе зрозумів. Ухопивши

руку Амангельди, до болю стиснув її, притаїв подих, придивлявся.

— Амангельди нема в юрті, — сказав Жумабай і відкинув палицею кошму. Потапенко нахилився, блиснув сірник у юрті і згас. — Він буде, — сказав Жумабай.

— Від мене він не втече! — відповів таксир. — Я його і в Голодному степу знайду! Іванцов, Липський, наказую залишитися тут і заарештувати Іманова! Доставити в юрту старшини!

— Слухаю, доставити в юрту старшини! — стукнули каблуками аскери.

Жумабай і Потапенко пішли до аулу. Їх кроки поволі стихли. По обидва боки дверей аблайчі струнко стояли аскери. В темряві добре видно було їхні білі гімнастерки.

— Як думаєш, Іванцов, прийде він?

— А де ж йому дітися — прийде! — відповів упевнений бас. І знову стало тихо. Мабуть, з півгодини струнко стояли аскери. Потім це їм набридло, і один сказав:

— Ти, Іванцов, стій, а я сяду. Потім я постою, а ти сядеш. — Простяг ноги на землі і обіперся спиною об кошму. Як Тастан не вдивлявся, йому не видно було: тримає аскер гвинтівку чи поставив поруч себе.

— Як думаєш, Іванцов, — знову спитав той, що сидів, — нас пошлють на австрійський фронт?.. Далекі краї, чужі, ех, і не хотілося б...

— Ти думаєш — Амангельди безвухий? Так на твій голос і прибіжить?.. Оце тобі й є фронт! Внутрішній! — незадоволено відповів Іванцов.

Аскери замовкли. В степу не вгавали цвіркуни. Десь завила лисиця — протяжно і тоскно. З далеких гір потягло вітром — листя талу зашелестіло тихо, сумно. Із степу запахло полином і дикими коноплями. Тастан підвів голову і глянув на небо. Великі зорі миготіли, мов золоті монети, здавалось, вони скотились ближче до землі і тепер кружляють над степом. Було опівночі, коли навіть табуни на джайляу відпочивають. Тастанові кортіло запитати Амангельди, чи довго вони лежатимуть у цих кущах? Що він тепер робитиме? Але він не запитав, а знову став дивитися до аблайчі. Уже обидва аскери сиділи, обіпершись спинами об кошму і обіймаючи гвинтівки руками.

Амангельди обернув голову, знайшов губами вухо Тастана і прошепотів:

— Іди за мною так, як ходить лисиця за здобиччю.— Він зняв з плеча рушницю і на животі поповз із куців під кручу. Вибирав порослі травою місця, щоб не чути було найтихішого звуку. Тастан рушив за ним. Він шастав поперед себе руками, намацував місце і тоді переставляв коліна. Сповзли до річки. Берегом просунулись ще сажнів на сто. Тастан думав, що тут Амангельди підведеться, піде в степ і гукне коня, але він повернувся знову на гору. Тастан повз на ліктях і животі довго, аж заболіли руки. Потім зрозумів, що Амангельди повернув до своєї аблайчі. Невдовзі було видно її вершечок, потім темною плямою вирізнулась кошма. Аскери були по той бік, біля дверей. Тепер Амангельди повз, мов ящірка. Тастан зрозумів його намір. У нього дужче застукотіло серце в грудях, але він не думав спиняти Амангельди.

Аблайча вже була так близько, що Тастан бачив латки на кошмі. Амангельди спинився. Припав до землі, послухав, потім звівся на ноги, підняв рушницю і стрибнув до юрти.

— Руки вгору!

Тастан стояв поруч Амангельди, напружений і готовий виконати його наказ. Аскери, налякані такою раптовою командою, як сиділи, так і підвели руки над головами. Не відривали очей від ствола направленої на них рушниці. Тастан плигнув до них, забрав гвинтівки і повисмикував із піхов шаблі. Поклав до ніг Амангельди. Швидко зняв сумки з патронами і надів собі через плече.

— В'яжи руки! — наказав Амангельди. Тастан познімав ремені й мовчки пов'язував аскерів. Поклав їх біля дверей аблайчі.

— Пішли!

Тастан подав Амангельди гвинтівку, другу взяв собі, і вони пішли в степ. Коли аул залишився далеко позаду, Амангельди сказав:

— Повертайся, Тастан, до своєї юрти. Будь в аулі і наглядай за Жумабаєм і Нурханом. Що вони робитимуть, я повинен знати. Шукай мене там, де сай¹ прорізує степ і сходить до озера Су. Зброя буде в мене, тобі небезпечно нести її в юрту... — Він міцно обняв Тастана, поцілував у губи. — Іди!

---

¹ Сай — яр.

Тастан швидко зник у темряві. Амангельди звалив зброю на плечі і повернув у другий бік. На сході зорі бліднули, над степом нависла передсвітанкова імла. Амангельди прискорював ходу. Біля верхів'я річки, де в долині густо росли кущі талу, свиснув. Недалеко заіржав кінь. За кілька хвилин Амангельди вже сидів верхи на гнідому.

Кінь весело попрямував на північ...

В степу була передранкова тиша, яку любив Амангельди. Сонце ще десь за далекими горами, на рівнині висить голуба імла. В цей час здаються голубими кущі цію, низовина, пісок, бархани. Туман уже піднявся над степом і пливе кудись до Аралу. Зрідка пролетить нічний птах, поспішаючи до своєї схованки в кущах саксаулу. Засвище земляний заєць — кличе подругу. Потім знову стає тихо — степ лежить спокійний і урочистий, несходимий і могутній у своїй величі...

Цю безкраю широчінь, яка завжди закликає до волі, над усе любив Амангельди. Тепер, похитуючись у сідлі, він уявив собі іншу картину. Він іде із зв'язаними руками за спиною, а позаду їдуть царські аскери, направивши в його голову дула гвинтівок... Широкий степ горнувся б до нього, але нічим не допоміг би йому... Так було б, коли б не Саліха і її подруга Аміне.

Амангельди думав про Саліху.

Побачив її, коли аул перекочовував на літні джайляу. Вона їхала попереду каравану. Амангельди зрозумів, що Саліха — найкраща киз в аулі. Здавна в қазахів був такий звичай: на нове кочовище аул веде найкрасивіша киз.

Того року ця честь припала Салісі. Він бачив її очі — жагучі, мов сонце. І з того дня, куди б він не їхав, — у степ за сайгаками, в Тургай за порохом, — ті очі були з ним. Він чекав байги, щоб наблизитись до Саліхи, бо чий кінь такий бистрий, як його? Була байга — з'їхались тисячі кунаків, але він перемиг усіх і тримав у своїх обіймах Саліху, цілував її в губи, відчув, як вогнем налилося його тіло, а голова паморочилась, ніби він випив повну піалу горілки...

Любив Амангельди степову волю і життя джигіта. Любив зустрічати сонце десь у плавнях, полюючи на небезпечних диких кабанів. Але після байги цього йому було мало. Він став мріяти про затишну юрту, білі подушки на килимах, де б він міг відпочивати після полювання.

Його зустрічала б дружина з повною кесе кумису. Йому зажадалося тепла і ласки, своєї сім'ї. З семи років він не чув батькового слова, а з тринадцяти жив самотою, мов стебло полину серед степу. За діда Імана переслідували царські торе батька, Удербая. Сімдесят шість років тому проти баїв і царя повстав Кенесари Касімов. Дід Іман — прославлений у степу джигіт — пристав до нього і командував великим загonom. Сім років билися казахи за волю. Як орел літав по степу Іман — права рука Кенесари. Та на річці Ілі підповзла змія, послана за царські гроші баями, і вдарила ножем у спину Касімова. Поклав своєю голову в бою і дід Іман. Про нього пісні співають акини, найвищу гору на Ілі народ зве тепер Іман-тау. З того дня батько, Удербай, ще юнак, ніде не міг знайти пристановища. Перекочував на Кара-тау. Багато років був койші, потім одружився. Але там знайшли його царські торе і вигнали в Бедпак-дала¹, в безводні піски. Багато років страждав мисливець Удербай, але не скорився, посадовив на коня жінку і маленького Амангельди, крадькома перекочував у Туркестан. Та й тут не сховався Удербай, баї виказали сина Імана. Зібрав Удербай свої убогі пожитки і попрямував на північ. Дні й ночі пробирався пісками. Знав Удербай ковальське ремесло, в усіх аулах приймали його, та через баїв і торе не міг він ніде надовго спинитись. Нарешті вдалось йому пристати до аулу недалеко від Ак-Мечеті. Багато жило тут таких, що були в загонах Кенесари. Налетіли сюди торе і аскери, спалили аул, а коней, верблюдів і отари погнали на Тургай. Став Удербай байгушем — жебраком, нічого не мав за душею. Узав Амангельди на руки і поніс; мати, обливаючись слізьми, ішла слідом. Обминали аули, у койші випрохували шматок м'яса і знову йшли... І так було до Байконура. Тут Удербай викопав землянку, покрити комишем та глиною і став жити. Ходив на полювання, ловив рибу в озері. Біднішого не було в степу. Баям не кланявся — і вони звели його з світу. А за ним померла й мати.

Який шлях міг бути перед Амангельди, внуком прославленого повстанця Імана? Байські табуни пас, кутався в дірявий, недоношений байським сином чапан. Ненавидів усе: і баїв, і торе, і своє життя. Любив степ безкрай і мріяв про діда. Були друзі серед койші і кедеїв.

¹ В е д п а к - д а л а — Голодний степ.

Але про діда Імана він їм ніколи не згадував. Уже з десяти років знав, що степ має байські вуха і довгі руки. І за це ще більше ненавидів білі юрти і квітчасті шовкові чапани. Ріс юнаком сміливим і дужим. Ще коли було йому вісімнадцять—двадцять років, у Тургайському степу не було кращого стрільця і вершника.

А потім у Тургаї не витримав знущання жандарма з казаха і підняв увесь базар. Війка з поліцією була нещаслива для нього. Сидів у тюрмі. Звідти приніс у степ ще лютішу ненависть до жандармів, царя, торе, баїв. В оренбурзькій тюрмі взнав за три роки більше, ніж за все своє життя в степу. Там навіть письма навчили в'язні. Ще в тургайському підвалі російський робітник Ілля Тарнов порадив йому вчитися. Бії заслали Іллю в Сибір. Після тюрми Амангельди все частіше думав про Кенесари Касімова і про свого діда Імана, від якого в спадщину залишилася люлька. Мрії таїв у собі. Грав на домбрі, любив співати пісні, яких співали в загонах Кенесари. Міг би повідати мрії своєму другові — близькому і широму, з чистим серцем. Тоді думки спинялись на Салісі. Часом він зустрічав її в аулі, вона кутала в джілек підборіддя, а очей не зводила з нього. І він вирішив, що настав час одружитися. Пішов до юрти Алі Байжанова. Розмова з батьком Саліхи була довга, як Сирдар'я, але Амангельди зрозумів, що Алі хитрує. Чого він хотів, койші і кедей? За кілька днів Амангельди знову був у юрті Байжанова. Тепер Алі був сухіший, говорив менше. Амангельди бачив, що батько відмовляє йому.

— Який калим ти хочеш за Саліху? — догадуючись, спитав Амангельди.

— Е, у тебе нема його.

— Говори!

— П'ятдесят овець, два десятки коней, п'ять верблюдів.

Амангельди низько похилив голову. У нього був один кінь, аблайча і воля, яку хотіли б скувати баї. Алі Байжанов торгував доччиною красою, він мріяв, Амангельди зрозумів, стати господарем своїх табунів. Мабуть, він чекав цього, щодня поглядаючи на вроду Саліхи, Амангельди випростався: і тут багатство, баї стають йому на шляху. Від люті він стиснув свої дужі руки, безсилий щось зробити. Крикнув за кошму:

— Саліха, чи любиш ти мене?

Була довга мовчанка. Алі дивився на Амангельди при-
мруженими настороженими очима, в них відсвічував не-
спокій.

— Я хочу,— сказав Алі,— щоб моя Саліха жила в бі-
лій юрті, щодня пила кумис і їла бешбармак.

Глухо, мов далека луна в степовій долині, вчулася від-
повідь:

— Я люблю Амангельди, ата.

— Е, я знаю, де наше щастя, Саліха, і буде так, як
я зроблю,— суворо відказав Алі.

Амангельди покинув юрту Байжанова. П'ять днів не
знаходив собі місця в степу,— замучив і себе, і коня.
А коли знову навідався до аулу, Саліха була жінкою бія
Нурхана Ісмагамбетова, жовтого, як пісок, висохлого
старика. Серце Амангельди облилося кров'ю. Два місяці
пропадав він у степу — самотній, проклинав баїв, які за
багатство купили його щастя, кляв муллів, які іменем
аллаха благословили цю купівлю.

І не міг знайти способу, щоб вирвати Саліху, себе, усіх
койші, джетаків і кедеїв із тенет баїв і царських торе...
Тепер таксир Потапенко привіз новий царський закон про
мобілізацію казахів на війну. Чи не тепер прийшов час
Кенесарі?..

Амангельди замислився. Перед ним поставав образ
діда Імана, ушанованого в піснях героя. Не бачив, як зі-
йшло сонце, не чув, як привітав його кара-тургай, під-
нявшись у голубу височінь...

4

«Служба царям має дві
сторони: одна — надія на хліб,
друга — страх за своє життя».

Сааді

Ворота іргизького форту широко розчинилися, солдати
взяли «на караул» — і в степ виїхав екіпаж, запряжений
тройком баских коней. В екіпажі сиділи губернатор Тур-
гайської області Еверсман і редактор газети «Казах» Алі-
хан Байтурсунов. За екіпажем хитався в сідлах взвод
охорони, а з правого боку, зводячись на стременах і час
від часу улесливо вклоняючись, проводив губернатора ір-
гизький повітовий начальник.

Резиденція Еверсмана була в Оренбурзі, а в степ він

наїздив рідко, область знав мало — лише з рапортів повітових начальників та поліцмейстерів. Ніякої охоти трястися по безлюдній пустині у нього не було, але він мав виконати указ царя про спішну мобілізацію, а на повітове начальство надії покладав мало. Схилившись головою до спинки екіпажа, дивився на Іргиз. Над річкою зводились порослі мохом стіни. У воді двоїлись тіні башт і спостережних вишок. У степ дивилися жерла гармат, з яких уже не стріляли десятки років. На сонці горів позолотою хрест на дерев'яній церкві, височіли шпیلی кам'яних мечетей. Еверсман пригадував прочитаний ним після прийому поста губернатора опис Тургайської області. Це укріплення колись звалось Уральським, за ім'ям козаків-уральців, що перші тут оселилися. Форт збудував інженерний прапорщик Михайлов 1845 року, щоб захищатися від загонів Кенесари Касімова. Тільки через двадцять три роки з укріплення виросло містечко. Тоді ж йому дали назву Іргиз і заснували тут повітовий центр.

Місто було убоге, дерев'яне, а місцевість дика і пустельна. Голі, випалені сонцем жовті бархани і рідкі зарості саксаулу. Під Іргизом, по берегах річки, лежали просторі запливні луки, але казахи із своїми кочовищами не підходили близько до міста — їм забороняли.

Еверсман був незадоволений своїм губернаторством. Воно було неспокійне, повне всяких несподіванок. Серед казахів ще жила пам'ять про сміливого Кенесари. Ще не висохла в степах кров, пролита в 1905 році. Край доводилось тримати в руках зброєю. Еверсман знав це і тепер шукав шляхів, як краще провести в життя указ царя про мобілізацію казахів на фронт. Два дні тому він прибув поїздом на станцію Челкар, вчора давав інструкції іргизькому повітовому начальникові, а сьогодні має бути в Тургаї...

Губернатор уместився зручніше, глянув уперед, на поослу чагарником долину над річкою, і здивовано спитав:

— Вчора тут був ярмарок. Тисячі киргизів продавали коні, вівці, верблюди, килими. Де вони? Хіба ярмарок уже закінчився?

Повітовий начальник приклав руку до кашкета:

— Ваше превосходительство, степ, як і треба було сподіватись, схвильований указом про реквізицію. Киргизи довідалися про ваш приїзд і поспішили до аулів. Боять-

ся. Це, наслідують доповідати, ваше превосходительство, — дикий народ. Одним словом — киргизи.

Еверсман незадоволено нахмурих кошлаті, вицвілі брови. Одутлуваті, дбайливо виголені щоки обвисли над коміром мундира. Він засопів, засовався на сидінні і ледве повернув голову до свого сусіда:

— Пане Байтурсунов, ваша газета погано підтримує указ імператора. Ви погано віддячуєте царю-батюшці за ласку. Руські доблесні воїни своїми грудьми захищають вітчизну, а хіба в царя-батюшки не всі піддані однакові? Ми вами незадоволені, пане редактор.

Байтурсунов знітився, запобігливо став відстібати портфель. Маленькі очі полохливо бігали по постаті губернатора. Нарешті він вихопив з портфеля газету.

— Ваше превосходительство, ми пишемо! Ось останній номер «Казах». Я дозволю собі, ваше превосходительство... — І він хриплим голосом прочитав: «Наказ царя — істина, йому не може бути заперечень. Наказ ми не можемо не виконати. Аксакали і передові громадяни повинні про це говорити, роз'яснювати. Треба швидше виконати наказ, послати людей на фронтіві роботи...» Ми стараємось, ваше превосходительство.

Кошлаті брови на лобі Еверсмана вирівнялися, щоки піднялись над коміром. Навіть щось схоже на усмішку з'явилося на товстих губах під пишними нафабреними вусами. Він дивився сірими очима на редактора і думав: «На якого біса здалася урядові ця газета «Казах» і оці «кращі передові люди» серед киргизів? Послати карні експедиції в аули і — провести реквізицію. Панькаються з цим Байтурсуновим. Хто він? Той же киргиз, тільки з заможних, надів європейський піджак. Міністерство внутрішніх справ проводить тут свою політику — ділить киргизів, підтримує баїв, православним надає привілеї, газети навіть дозволило. Газети! Все це зрозуміло: виховання любові до імператора серед киргизів. Але як це довго не дає бажаних наслідків. Мабуть, і уряд мало має надії на це, бо є наказ збільшити гарнізони в Тургаї, Кустанаї, Іргизі. Це дві лінії впливу на киргизів, але він, губернатор Тургайської області, визнає дійовою одну — зброю. Байтурсунов має бути більш слухняним».

Сказав голосно:

— Пане редактор, ваша газета ще дуже кволо підносить дух патріотизму. Ви мене розумієте? Закликайте киргизів вірою і правдою служити цареві.

— Розумію, ваше превосходительство. Я передам ваші вказівки панам Букейханову і Дулатову.

Еверсман знизав плечима.

— Але це не все, пане Байтурсунов. Ми від вас вимагаємо більшого. Цар чекає більш ретельної вашої служби.

— Я слухаю, ваше превосходительство.

— Ви — киргиз. В аулах вас будуть краще слухати, ніж руських. Я наказав скликати в Тургаї нараду волосних старшин і аксакалів. Ви скажете їм, що треба неухильно виконати указ імператора. Говорити треба від серця, від душі.

— Я готовий, ваше превосходительство...

Еверсман обернувся до іргизького повітового начальника:

— Я дякую вам за гостинність і проводи. Повертайтеся до Іргиза. І пам'ятайте: в аулах негайно скласти списки підлеглих реквізиції і з цими списками направляти киргизів до Орська, Актюбінська, Оренбурга. Втікачів вилловлювати і під конвоем направляти до військових начальників. Чекаємо ваших рапортів у Тургаї.— Він кивнув на прощання головою і відвернувся. Фурман шарпнув за віжки, коні рвонули і понесли екіпаж піщаним земським трактом. Слідом скакала охорона.

Над степом уже високо піднялося сонце. Від спеки дихати було важко. Еверсман наказав підняти верх в екіпажі. Сховавшись у тінь, він розстебнув комір мундира, показуючи Байтурсунову порослі густим волоссям груди. Еполети на плечах сиротливо звисли, сповзли на рукава. Губернатор поглядав на редактора, який, розв'язавши похідний турсук¹, цідив у чашку кумис.

— Ваше превосходительство, дозвольте почастувати.— Байтурсунов запобігливо простяг чашку. Очі його зробилися ще вужчі, на щоках від хвилювання розплився нерівний рум'янець, від чого потемніли сліди од віспи. Обвислі чорні вусики підковою обгорнули губи. Екіпаж хитався, кумис розхлюпувався. Еверсман відсунув ноги і скривився.

— Не п'ю... — скоса глянув він на турсук.

— Ваше превосходительство, холодний, приємно освіжає тіло,— благав редактор.

— Ні, ні! — рішуче відмовився Еверсман. Облизав пересохлі губи і дістав з-під сидіння баклажку з водою...

¹ Турсук — шкіряна торба на воду, кумис, вино.

Навколо лежав одноманітний степ, сіро-жовтий і сухий, випалений липневим сонцем. На десятки верст понад шляхом миготів пісок, рідко стирчала посохла трава. У низовинах білили клапті солончаків, здавалося, це лежать рештки талого снігу. Вітри засипали їх пісками. Траплялися бархани, підніжжя їх обросли чієм і полином. На одному стояла дрохва. Вона опустила крила, а пишній хвіст підняла віялом. Уважно вдивлялася в екіпаж і вершників. Нагнула голову і зникла по той бік пагорба. Проплив високо в небі кібець, покружляв над шляхом і зник у просторі. Знову безконечна широчінь — одноманітна і безбарвна. Зрідка степову тишу протне посвист ховраха — і знову та ж картина: пісок, солончаки, бархани, безжалісне сонце і розпечене повітря.

— Тоскно...— Еверсман похилився на подушку і заплющив очі. Байтурсунов, скоса поглядаючи на губернатора, і собі дрімав, як заєць, прищулившись у куточку екіпажа...

...Прокинувся Еверсман від шуму під колесами. Коні брели через каламутну річку. Протилежний берег був трохи вищий, але такий же голий. Збоку хилився до води комиш.

— Яка річка?

— Улькай-Як, ваше превосходительство. Водиться риба, у верхів'ї багаті джайляу.

— Угу-у...

Еверсман більше не цікавився річкою. Екіпаж знову виїхав у степ. Губернатор напився води і хотів ще подрімати, але сон не йшов до нього — було надто душно. Він розстібнув ще один гудзик, витев спітнілу шию, груди. Подивився на Буйтурсунова. Редактор солодко спав, посвистуючи носом і відкопивши нижню губу. Це образило Еверсмана, і він стусонув носком чобота черевик редактора. Байтурсунов злякано кліпнув повіками, вирівнявся:

— Прошу пробачити, ваше превосходительство.

Еверсману було тоскно, одноманітний пустельний краєвид і спека нагнали сум. «А тут ще й цей киргиз розвалився, як у себе на кошмі», — подумав і спитав з нудьги:

— Училися, пане редактор?

— В Бухарі, ваше превосходительство. Мріяв про Берлін і Лондон.

— Ого! — здивувався губернатор.— А кошти?

— Кошти були.

— А чого ж не було, голови? — злісно і грубо пожартував Еверсман. Але Байтурсунов не образився.

— Не дали закордонного паспорта, ваше превосходительство. Я — казах.

Еверсману здалося, що покопане віспою обличчя Байтурсунова посмутніло.

— Натомість ми дали вам посаду в обласному переселенському комітеті, ви редагуєте свою, казахську, газету. Хіба цього мало для кар'єри?

— О-о, я вдячний урядові. Дуже вдячний, ваше превосходительство. Але ж і уряд мною задоволений.

«Працює він на совість,— подумав губернатор.— Колонізаторам комітет нарізує найкращі угіддя. Киргизи все далі посуваються в глибіню Голодного степу. Вірно служить нам. З ним треба ласкавішим бути — у пригоді стане в цей момент». До того ж Еверсману хотілося ближче знати свого супутника. В Оренбурзі він чув про нього, але майже не зустрічав. Коли їхав у степ виконувати указ царя, взяв його з собою, бо йому порадили Байтурсунова, як впливову особу серед казахів. Намагаючись бути задушевним, наскільки дозволяла власна гідність, Еверсман запитав:

— Можливо, я надто прямо ставлю питання, пане редактор, але цікаво знати, які ваші мрії, так би мовити, ідеали. Ваші і ваших друзів — Букейханова, Дулатова.

Байтурсунов нервово потер пальці, трохи зблід, поклав праву руку до серця:

— Мрії... Ваше превосходительство, мріємо бути вірними слугами царя, як і ви...

Еверсман дивився йому в вічі — ніби говорить щиро. Був задоволений.

— Про освіту казахів мріємо... Ну, так — наскільки нам дозволяє уряд. Надіємось на милість царя.

«Надійтеся, — подумав Еверсман. — Чого захотів — освіти...»

Екіпаж котив по правому березі річки Турай. Над комишем злітали качки, описавши коло над степом, падали за кущуватим вигином річки. Звідкись узялися ластівки — пурхали перед кіньми, піднімалися високо вгору і знову припадали до шляху. Від їхньої появи якимось одразу стало веселіше в степу.

— Урочище Барабай, — сказав Байтурсунов. — Великий аул, волость.

Еверсману хотілося відпочити, треба було нагодувати коней. До того ж губернаторові хотілося довідатись, як киргизи сприйняли указ царя. Дав наказ зробити привал у Барабаї.

Коні, мабуть, почули близькість житла, помчали веселіше, відганяючи хвостами табуни комашні, що налетіла з річки. Ще кілька поворотів шляху, і перед екіпажем замигтіли юрти і землянки. Коні рясую побігли в низовину, збиваючи хмари куряви. Від річки з галасом подалися в аул діти. Фурман ще раз махнув батоном і потяг за віжки, минаючи перші юрти і землянки. Еверсман на всі гудзики застібнув мундир, поправив на голові кашкет, підкрутив вуса і зійшов з екіпажа коло білої юрти. З натовпу казахів відділився чоловік у білому кітелі, приклав руку до кашкета, ударив каблуками перед Еверсманом і, блідий, відчеканив:

— Ваше превосходительство, у довіреному мені Тургайському повіті все спокійно. Повітовий начальник — підполковник Потапенко.

— Дякую за вірну службу государю-імператору, пане підполковник.

Із юрт виходили казахи і, підштовхуючи один одного, наближались до екіпажа. Взвод спішився і став кільцем, замикаючи Еверсмана. Казахи угледіли Байтурсунова, вклонилися йому й питали рідною мовою:

— Хто це?

— Таксир губернатор, — відповів Байтурсунов, шанобливо схиляючись перед Еверсманом. Чоловіки одразу зняли тумани і позбивалися в купи. В багатьох очах була зацікавленість, інші ж джигіти стояли похмурі і настожені. Тастан Дерібаєв проштовхався до охорони, прислухався і придивлявся до губернатора. З-за спини Потапенка вийшов Жумабай, схилився до самої землі, за ним кланявся Нурхан.

— Ваше превосходительство, на моїх килимах приємно відпочити з дороги, моїм кумисом приємно освіжити тіло. — Він ще й ще кланявся Еверсманові. Піймав його руку в білій рукавичці, приклав до лоба і поцілував пальці.

Еверсман наказав денщикові взяти погрібець з екіпажа і йти за ним до білої юрти. Тепер натовп джигітів проводив губернатора похмурими очима. Губернатор навіть розмовляти з ними не захотів. До баїв поспішає. Тастан вигукнув:

— Старшина Жумабай, покажи таксирю губернатору просьбу аулу!

— Покажи, покажи! — натовп зарухався, відтісняючи охорону. Офіцер підозріло поглядав на сторони, готовий подати команду.

— Чого вони кричать? — запитав Еверсман Байтурсунова.

— Ваше превосходительство, жителі аулу хочуть звернутися до вас з якоюсь проською.

— Старшина, в чому справа?

Жумабай метнув очима на Потапенка і дістав з пазухи шовкового чапана згорнутий аркуш. Вклонився до землі і простяг Еверсману:

— Просьба аулу, ваше превосходительство.

Еверсман підняв голову. Нахмутив брови, пожував губами:

— Старшина, спочатку: ваше превосходительство, а потім — просьба аулу.

Жумабай похилив голову. Але на нього ніхто не звернув уваги. Всі дивилися на губернатора. Він швидко розгорнув аркуш і став читати. Дедалі обличчя його хмурило, а сірі очі стали злі й холодні.

— Пане підполковник, таких просьб наказую не приймати. А ви, киргизи, їсте царський хліб, а послужити цареві не хочете. Не бачу радіння, не чую любові до царя. Пане підполковник, ви рапортували про спокій. Хіба це спокій? Як ви дозволяєте? Списки склали?

Потапенко, блідий, наляканий, схилився до губернатора і прошепотів:

— Ваше превосходительство, просьбу треба було написати для відводу очей...

— Я вас не розумію, пане підполковник! — гримнув губернатор. — Списки підлеглих реквізиції склали?

Потапенко виструнчився.

— Так точно, ваше превосходительство.

Тепер Еверсман починав розуміти, для чого ця просьба. І тут політика. Обернувся до Байтурсунова. Редактор зрозумів його. Підняв руку.

— Е, манап¹ і аксакали. Орел не облітає просторів царської землі, сайгак не оббігає, нема в світі сильнішого за руського царя. Я — казах, брат вам, і ви мені повірите. Закон царя — святиня. Хто насмілиться порушити

---

¹ М а н а п — родоначальник.

його? Цар наказує — поспішайте виконати його волю з радістю і щирим серцем. Покажемо цареві, що ми, казахи, любимо його, служимо йому вірою...

— Е, тобі, мабуть, цар хорошу службу дав! — сказав хтось із натовпу. Другий голос додав:

— Амангельди правду говорив. Іманова треба слухати, джигіти.

І третій сказав ще тихше:

— Амангельди...

Ці слова прозвучали в натовпі, як клич, як змова. Скільки не п'явся навшпиньки Байтурсунов, а не побачив тих, що говорили. Казахи стояли похмурі, опустивши очі в землю. Потапенко вже зрозумів, про що говорили джигіти, зблід і скося глянув на губернатора.

— Хто такий Амангельди? Де він, хай вийде сюди, будемо слухати його! — гукнув Байтурсунов, пильно оглядаючи натовп.

— Е, Амангельди нема. Джигіт обеззброїв двох аскерів таксира і зник у степу, — з задоволенням відповіли койші і джетаки.

Байтурсунов повів очима до Потапенка. Той зовсім зблід. Все це помітив Еверсман.

— Пане підполковник, чому ви схвильовані?

— В-ваше превосходительство, тут бунтує і закликає до непокори розбійник Амангельди Іманов.

— Арештувати! — тупнув ногою губернатор.

— Ваше превосходительство, я хотів це зробити цієї ночі. Він обеззброїв моїх солдатів і зник у степу.

Еверсман позеленів.

— Оголошую вам догану, пане підполковник. Я вами незадоволений. Цього розбійника знайти хоч і під землею. Це бунт! Бунт, пане підполковник!.. Я сам буду говорити з старшинами в Тургаї.— Він твердою ногою пішов до юрти Жумабая. Старшина і Нурхан, зігнувшись, бігли попереду. Слідом пішов Потапенко, а за ним денщик губернатора і Байтурсунов..

Охорона повела коней до річки. Натовп розійшовся гуртками, оглядаючись на козаків і юрту старшини.

Через п'ятнадцять хвилин з аулу поодинокі вийшли Тастан Дерібаєв, Абділда Абатов, Ісхак Кубеков і ще одинадцять джигітів. Вони осіддали коней і зникли в степу...

«Все, що трапляється, має свою причину, початок вірьовки тягне за собою кінець її».

Казахська приказка

Амангельди, Тастан і Абділда Абатов прибули до Тургая. На вулицях, біля установ і будинків, звисали царські прапори, на площі було шумно. Скрізь шмигали аксакали, біліючи великими бородами, поважно ходили волосні старшини і манапи з своїм почтом. Шукали тіні верблюди, одмахувались від докучливих мух коні.

Амангельди завернув у завулок, недалеко від площі, звівся на стременах, поглянув униз, де в синюватій імлі лежав степ за річкою, і зліз з коня.

— Отут, Абділда, будеш нас чекати. Коней не розсідлуй, будь уважний і готовий в дорогу. Ми подамо тобі сигнал.— Глибше натягнув на голову тумак і рушив на площу. Тастан не відходив від нього.

Народ збирався до поліцейського управління. Біля високого ганку вже стояли стільці, два столики, на колонках безвільно звисли прапори. Було душно, сонце вже встигло напекти землю і глиняні будинки.

Амангельди і Тастан приєдналися до гурту бідніше зодягнутих і змішалися з ними. Всі говорили приглушеними голосами, оглядаючись допитливо на співбесідників: про указ царя, реквізицію, приїзд губернатора. В словах чулися неспокій і недовір'я до старшин, манапів і цієї наради, яку скликала адміністрація. Амангельди задоволено прислухався до цього шепоту стривожених людей: мало таких, що приймуть до серця закон царя. Сам був обережний, помітив, що між натовпом шмигають «вуха» повітового начальника.

Хтось вигукнув:

— Ідуть!

Натовп хлюпнув до ганку поліцейського управління. На нижніх східцях, між прапорами, стояв Еверсман — свіжий, підтягнутий, і з-під вицвілих брів оглядав площу. За ним, на голову вищий, стояв Потапенко, а поруч лисніла чорна, дбайливо розчесана голова Байтурсунова. По обидва боки ганку товпились начальники: поліцейського управління, військовий, чиновники. Старшини і

аксакали стояли півмісяцем, за кілька кроків від ганку. За ними тіснилися прибулі з аулів і місцеві обивателі.

Еверсман ступив із східців і поздоровкався. Півмісяць схилювався до землі.

— Сідайте, панове старшини, манани і аксакали.— Півмісяць пождав, поки губернатор умостився в кріслі, потім собі опустився на кошми, підгортаючи ноги. Довгі пишні бороди торкалися схрещених ніг.— Старшини, чому погано виконуєте закон імператора? — запитав Еверсман, прощіджуючи слова крізь зуби.— Чому в Тургайському краї нема такого радіння і відданості цареві, як по всій землі руській?

— Е, не спимо ночами, думаємо, стараємося, ваше превосходительство,— захиталися бороди півмісяця.

— Не бачу, старшини-управителі. Погано служите цареві, погано віддячуєте йому за хліб, за ласку, за милість!— гнівно продовжував Еверсман, оглядаючи при тихлик білобородих.— Доблесні руські воїни не шкодують життя свого на фронтах, щоб увічнити славу царя-самодержця, а ви за їхніми спинами лежите на подушках, п'єте кумис і збільшуєте табуни на царських землях. Питаю: коли будуть киргизи у військових начальників?

В лінії півмісяця, обіпершись рукою об плече Нурхана, підвелась постать Жумабая. Старшина склав руки на серці і вклонився до землі.

— Ваше превосходительство, гнів цей справедливий. Ми раді послужити цареві, повчіть нас, як найшвидше і найкраще виконати його указ.— Жумабай знову сів на своє місце.

— Допоможіть нам,— захиталися крислаті тумаки.

Еверсман мляво цідив крізь зуби, показуючи, що його слова не терплять заперечень:

— Кожний старшина складає списки киргизів, яким е не менш дев'ятнадцяти і не більш сорока трьох років. За цими списками направляти киргизів сюди, в Тургай, до повітового начальника, пана підполковника Потапенка. Так треба служити цареві, аксакали.— Бороди захиталися: швидко, ривками, ніби листя комишу під вітром. Еверсман продовжував:— Хочу попередити всіх: за невиконання царського закону жорстоко покараю. На непокірні аули пошлю експедиції. Чули? — Тумаки похилилися один до одного, півмісяцем побіг шепіт, швидкий, тривожний і положливий. На правому кінці, за лінією, підві-

вся рослий, ще молодий казах, уклонився губернаторові, торкаючись своїх черевиків чорною бородою.

— Ваше превосходительство, аули Тургайського степу просять не брати казахів на війну. Аули давали коней, платили гроші, багато грошей. Цар обіцяв ніколи...

— Досить! — Еверсман схопився з крісла і випростався, заклавши ліву руку за борт мундира. Голову відхилив назад. Вигляд у нього був гнівний і неприступний. — Досить! Ніяких просьб, ніяких розмов про це не дозволюю.— Казах сів, оторопіло поглядаючи на старшин. Знову бороди захитались, пробіг шепіт.

З ганку збіг Байтурсунов, став за кріслом губернатора. Почав тихим, улесливим голосом:

— Старшини, аксакали, браття-казахи. Наш степ з вогнем пройшли монголи Чингісхана, мов ящірки ми плазували перед завойовником Тімуром. Ми платили данину Джунгарії, лютому Галдан-Цирену. До нас простягав загребущі руки китайський імператор. Ніколи наша земля не знала спокою. Султани Молодшої, Середньої і Старшої орд вічно билися між собою — всім ми платили данину. Хто приніс спокій і мир нам? Хто захистив нас? Руський цар, наш ата. Найрозумніший серед казахів Абдулхаір-хан перший став другом російського царя. І з того дня в нас щастя, в степу пасуться табуни, і ви мирно п'єте свій кумис. Браття-казахи, за це треба віддячити цареві. Я вас закликаю: майте добре серце, цар ніколи цього не забуде.

Лінія півмісяця схвально закивала тумаками:

— Добре говорить торе Байтурсунов.

Але раптом у натовпі почувся грізний голос:

— Е, народ одурюєш і продаєш. Скільки тобі грошей заплатив губернатор? Казахи, не слухайте його. Це — джилан¹, яка причаїлась між нами... Казахи, де ваші землі? Цар віддав своїм торе, баям і таксирам, які сидять ось перед губернатором. Хто ловить рибу в наших озерах? Торе і таксири. Хто сіє пшеницю і випасає табуни в пишних долинах Сирдар'ї, Ішіму й Ілі? Торе, баї і таксири. А де ви знайшли притулок для зимовищ? Де ваші джайляу? В Бедпак-дала, в пісках і солонцях. Туди вас жене, мов табун куланів, царська адміністрація на смерть. Чому ви ходите в дірявих чапанах, босі, а баї кутають свої животи в шовкові чапани, сплять на висо-

---

¹ Джилан — змія; буша-джилан — отруйна змія.

ких подушках? Не слухайте джилана, не слухайте губернатора. Не йдьте на війну за того царя, який віддав баям і таксирам ваші землі. Абдулхаір-хан продав казахський народ. Аблай-хан боровся з царем. Його внук, Кенесари Касімов, боровся з царем, баями і торе. Ми будемо боротися з царем, баями і торе. Не підемо на війну!

Еверсман не розумів, про що говорить Амангельди. Він не знав казахської мови і думав, що цей казах палко підтримує Байтурсунова. Але губернатор помітив, як редактор зблід, а Потапенко заметушився серед чиновників, кличучи солдатів. Півмісяць порушив свою лінію, зводився на коліна і дивився в натовп, підсуваючись до губернаторського крісла. В гурті звелися сотні рук, мов хвиля, покотилися вигуки:

— Не йти на війну!

— Тікати в степ!

— Боротися з царським законом!

— Хай баї воюють...

— Хай манани й аксакали ідуть на війну!

— В степ! В степ!..

Тастан свиснув. Із провулка вилетів на коні Абдільда Абаатов, ведучи за повіддя коней Амангельди і Тастана. Через три секунди обое були в сідлах. Амангельди звівся в стременах і гукнув до ганку:

— Не дамо жодного казаха на війну! Хто прийде в степ за нами — знайде могилу! Е, джигіти, я — Амангельди, внук славного джигіта Імана, кличу вас битися за волю! Я жду вас! — Він пришпорив коня і помчав в завулок. Слідом помчали Тастан і Абдільда... Через площу бігли солдати, стріляли вгору.

Натовп розбігався, хто куди трапить...

— Негайно вислати загін козаків. Спіймати, знищити! — захлинався Еверсман, зціплюючи кулаки перед розгубленими чиновниками. — Пане підполковник, від мого імені негайно пошліть депешу командуючому Казанського військового округу генералу Саадецькому. Вимагайте військ, гармат, кулеметів. Це — бунт, непокора цареві! Задушити, залити поганою казахською кров'ю!..

«Сокіл в небі безсилий без крил, людина на землі немічна без коня».

Східна приказка

Звістка про нараду в Тургаї, про Амангельди-батыра, який не скорився грізному губернаторові і його аскерам, враз облетіла широкий степ. В кожному аулі, на джайляу, в горах і пустинях знали про гнів губернатора і виклик військ із Казані. В аули прибули загони козаків — вилловлювати джигітів. Захвилювався степ, стривожився. Заклик онука уславленого Імана передавався з уст в уста. Акини голосніше стали співати пісні про Кенесари Касімова, несходимі степи, про баских коней і табуни овець, якими заволоділи баї і російські поміщики. Внук Імана, Амангельди-батыр, хоче відняти землі та джайляу і повернути кедеям та джетакам.

Один по одному зникали з аулів джигіти і прямували в урочище Барабай. Їхали на конях, пішки міряли степовий простір, несучи за плечима турсук з водою, мисливську рушницю чи прив'язаний на палиці ніж. На всіх шляхах, що проходили повз урочище, таких зустрічали посланці Іманова. Вони проводили джигітів у глибокий сай, зарослий густими кущами. На дні звивався струмок, прямуючи до Сирдар'ї. На березі стояло нашвидку зроблене горно. Абдільда Абатов, у широких штанях і засмальцьованій сорочці, кував списи і шаблі, лагодив рушниці. Джигіти збирали кіз'як, саксаулове гілля для горна. Кіз'як крадькома привозили з аулів.

Прибулих зустрічав Амангельди. Він пильно оглядав кожного: його руки, обличчя, чапан.

— З якого аулу?

— З Аманкула, — вклонявся прибулий.

— Чого йшов гарячими пісками так далеко?

— Захисти од баїв, батыр. В аулах кажуть: Іманов хоче дати кедеям і джетакам табуни. Я прийшов.

— Коня маєш?

Прибулий заперечливо хитав головою:

— Я — джетак.

— Коня візьмемо в баїв. Скажи Абатову, хай викує тобі спис. Допоможи йому.

За кілька днів на дні саю було близько сотні джигітів. Вони приносили тривожні звістки: в аули прибули карні загони, джигітів беруть силою, в'яжуть руки і ведуть до Тургая. В аулах багато сліз, горя. Амангельди, похмурий, гнівний, ходив між гуртками повстанців, слухав їхні розмови, утішав, але сам не заспокоювався. Треба було діяти, підняти повстання, щоб увесь степ прийшов до нього. Але як діяти з безоружними? Чого вартий джигіт без коня в безкрайому степу?

Надвечір Амангельди спинився біля горна. Абдільда спиритно вистукував молотком по вістрю списа. До червоного розжарив у горні і поволі опустил у струмок. Пробував — спис загартувався міцно.

— Нагостри на камені, джигіт.

Амангельди сказав:

— Будеш тут старшиною, Абдільда, поки я не повернуся.— Підняв руку: — Джигіти з кіньми, до мене!

Біля нього стали Тастан, Ісхак Кубеков із Барабая, ще десятків два повстанців.

— Сідлати коні! Візьміть аркани!

Невеличкий загін виїхав з глибокого саю і помчав степом на південь. Десь далеко над барханами блукало червоне сонце. В степу висіло ніжне, рожеве марево. Темнілі вибиті вітром ями між піщаними горбами. Там поблискували срібним листом кущі куян-суюка. В низовинах кублилася солянка, пустивши по землі товсті, грубі листочки з білим нальотом солі. Далеко в стороні вирізьблювались гостроверхі юрти, але Амангельди пришпорював коня і мчав мимо. Загін не відставав. Ніхто не питав, куди і чого їдуть: раз Амангельди веде — так треба.

Коли в степу стемніло, напоїли коней в озері і помчали далі понад берегом. В озері рясно миготіли зорі, а степ дихав гарячим повітрям. З коней падала мутна піна, тхнуло потом. Амангельди помчав ще швидше. Почалась долина, коні м'яко ступали по траві. Спереду мигнув вогник — одинокий, як подорожній акин. Він то згасав, то підморгував угору, кидаючи золоті іскри. Амангельди припинив коня.

— Чекайте тут, поки я свисну.— Ударив стременами і помчав уперед, припавши до буйної гриви. Вершникові видно багаття і біля нього кілька койші. Від них відділився пес, загарчав і кинувся назустріч Амангельди.

Койші схопилися на ноги. Один підняв у руках мисливську рушницю, клацнули курки. Амангельди встиг оперішити пса камчею і підлетів до самого багаття.

— Е, койші, чиї табуни?

Той, що стояв з рушницею, відповів:

— Табуни бія Нурхана Ісмагамбетова, хай аллах пошле щастя йому. Сідай біля нас, кунаком будеш.

— Ти пізнав мене, Садбек Мусаєв?

Койші став спиною до багаття. Наблизився до вершника.

— Іманов...

Койші обступили Амангельди.

— Ти здоровий! Чи маєш удачу на полюванні?

— Маю,— засміявся Амангельди і свиснув. У степу затупотіли копита і за дві-три хвилини біля багаття був увесь його загін.

— Садбек, я приїхав узяти з табунів Нурхана найкращих коней для моїх джигітів.

Койші розгублено оглянувся на своїх товаришів. Упав на коліна перед конем Амангельди:

— Іманов, ти знаєш бія Нурхана: мої кістки згниють у тюрмі.

— Встань, Садбек. Скажеш Нурханові: коні взяв я. І коли рука бія доторкнеться до твого тумака, душа його полетить до юрти аллаха... Джигіти, беріть коні.

Мовчки дивилися перелякані койші, як загін Амангельди врізався в косяк, накидаючи аркани на кращих скакунів Нурхана. В темряві чувся глухий тупіт копит, призивно іржали кобили до лошат. Заливався пес — тривожно і гнівно. Невдовзі до багаття знову підлетів Амангельди, ведучи на аркані пару вороних коней.

— Садбек, скажеш усім койші: кличу до себе воювати з царем та баями.— Він пірнув у темряву.

Загін мовчки попрямував степом. Амангельди дивився на зорі і направляв путь до становища. На світанку джигіти були біля саю.

Не встиг Амангельди сплигнути з коня, як до нього підбіг стривожений коваль Абдільда Абатів:

— До Барабая прибули аскери...

— Скільки?

— Тридцять.

— Звідки знаєш?

— Дозорці говорили.

Амангельди подивився поперх голови Абдільди. Над степом небо було рожеве, от-от засяють промені. На листі талу блищала роса.

— Джигіти, готуйте коні, списи і рушниці. Приїхали царські аскери брати казахів на війну.

Якусь хвилину було тихо-тихо; тільки чути, як шумить струмок на дні саю та коні хрумають траву. Потім підвелась рука Тастана.

— Не давати! — Голос Тастана сколихнув усіх повстанців. Вони тісніше збилися біля Іманова, заговорили рішуче:

— Прогнати аскерів!

— Прогнати!..

Кинулись до приведених коней. З арканів робили збрую, з чапанів — сідла. Із струмка діставали каміння і гострили ним списи. Коней для всіх не вистачало, за них почались суперечки і навіть бійки. Тоді Амангельди сам обійшов повстанців. Вибрав найдужчих.

— Тобі кінь... Тобі... — показував на таких і йшов далі.— Коні всі джигіти матимуть, приведемо з аулів.— Він стояв, поклавши руку на ефес шаблі, високий, стрункий, і соколиними очима дивився на свій загін. І ніхто не міг перечити йому, відчуваючи в Амангельди якусь дивну силу.

Нашвидку з'їли по шматку баранини, запили свіжою водою з струмка, схвильовано чекали наказу Амангельди виступати. Кожен став біля шойно одержаного коня, пестив його, вивчаючи норів і поведінку. Амангельди обійшов вершників, обдивився всіх. Перед ним стояли в дірявих, засмальцьованих чапанах, у строкатих куйлюках, у тумакх і тюбетейках — обвітрені, обпалені сонцем сини широких Тургайських степів. Їхні руки знали тільки чорну роботу. Стояли койші байських табунів, які жили вічними мріями мати свої вівці, свої коні, та так і вмирали біля чужих косяків. Тепер він, Амангельди, закликав їх боронити волю степів, захистити себе від страшного, ненажерливого царя, від його торе, баїв і реквізиції. Реквізиція! Царські торе для казахів не знайшли іншого слова. Реквізують худобу — коней, овець, верблюдів. І їх, казахів, царська адміністрація вважає за худобу. Довго терпіли степи, але чаша горя і лиха наповнилась до краю. Степи заговорили, піднялися. І горе тому, хто стане їм на шляху.

Амангельди вихопив шаблю. Високо підняв її над головою. Сонячний промінь виблискував на її лезі.

— Хай люта ненависть до ворога благословить наш похід. Хай свята правда вказує нам шлях. Вперед! Сміливого догонить удача!

— Сміливого догонить удача! — скрикнули джигіти і плигнули в сідла. Слідом за Амангельди виїхали з саю, помчали степом. Амангельди взяв напрям до тракту Тургай — Іргиз. Відгодовані на багатих джайляу коні мчали веселою риссю. З-під копит здіймалась курява, хмарою пливла в степ, осідала між барханами.

Коли в сонячній далечині показалися крапки телефонних стовпів над трактом, Амангельди гукнув до себе Тастана Дерібаєва.

— Візьми джигіта, мчи вперед понад трактом. Побачиш аскерів — повідом мене.

Тастан приклав руку до серця, потім повернув коня, взяв із загону вершника — і вони полетіли до шляху.

Амангельди звернув між бархани. Підвівся на стременах:

— Ідем на бій, джигіти. У кого в юрті залишилась жінка і плачуть діти, той може повернути назад.

Вершники звуженими очима дивились на Амангельди. В тих очах він уловив злі вогники. Він розумів, що його слова прозвучать як образа для сміливих і відважних, але він повинен був знати свій загін перед першим боєм. Боягузів не було. Він засміявся. Зморшки на обличчях джигітів розгладились. В очах бризнули сміх і радість.

Амангельди наказав:

— Ховатися за барханами. Йти за мною.

Загін, прикриваючись пагорбами, пішов вздовж тракту за три-чотири кілометри від нього. Сонце вже високо піднялося в небі, і над степом затремтіла голуба імла. Коні жадібно обнюхували засохлі кущики куян-суюка. Розвідка нічого не доносила. Амангельди вирішив іти на Барабай.

Низовинами загін легкою риссю проскакав понад трактом. Ще минула година — сонце пекло неймовірно. Коні дихали важко, вкрилися милом. Амангельди обережно виїхав на схил бархана і глянув у далечінь. З-за високого білого пагорба, вершечок якого курів піском, вилетіли, припавши до грив, два вершники. Амангельди пізнав свою розвідку. За кілька хвилин Тастан зупинився перед загonom.

— Батир, аскери повертаються до Тургая. Ведуть джигітів із Барабая.

— Підійдемо ближче до тракту! — скомандував Амангельди і повів загін у засипаний пісками сай. Береги саю ховали вершників від ворога. Вони обривалися за двісті кроків від шляху. У верхів'ї ріс саксаул, наполовину засипаний піском. Сухі, сучкуваті віти, корчі, схожі на якісь химерні страхіття, п'ялися вгору, захищаючись від неблаганної пустині. Тут Амангельди наказав загонові чекати. Йому видно було тракт і далекий горизонт по той бік телефонних стовпів. Праворуч показалися аскери. Вони сиділи на конях, замикаючи в кільце десятків чотири піших казахів. Попереду підганяв буланого коня ротмістр. Загін поволі порівнявся з саєм. Амангельди клацнув затвором гвинтівки. Підняв її в руках, піймав на мущку погруддя ротмістра: воно хиталося білою плямою... Пролунав короткий і сухий звук пострілу. Ротмістр змахнув руками і схилився набік. Його кінь шарахнувся в сторону і скинув труп під ноги команди.

— Вперед! — скомандував Амангельди і, вихопивши шаблю, мов вихор, помчав до тракту.

Удар був такий несподіваний, що загін опам'ятався тільки тоді, як повстанці врізалися в нього.

— Здавайсь! — крикнув Амангельди і надвоє розсік шаблею козака, який устиг зняти гвинтівку і вистрілити. Ще двоє покотились від ударів шабель. Кілька кинулись тікати. Їх догнали джигіти. Решту козаків стягали з коней джигіти, що були забрані ротмістром у Барабаї.

— Обеззброїти!

Повстанці забрали гвинтівки, патрони. Тастан подав Амангельди бінокль і револьвер ротмістра. Козаки стояли похмурі, спідлоба поглядаючи на Іманова, який давав накази. Ще образливіше їм було дивитися на казахів, які до нападу на них мали тільки дві бойові гвинтівки і півдесятка мисливських рушниць. Команда похмуро чекала своєї долі.

— Садбек Мусаєв, і ти тут? — здивувався Амангельди, угледівши койші Нурханових табунів. Садбек уже сидів на коні і чіпляв до пояса шаблю.

— Про твій приїзд на джайляу Нурхан довідався до схід сонця. Його син, Унгалбай, привів двох аскерів і забрав мене. Тепер я буду з тобою.

— Хто хоче повертатися до Барабая?

— Де будеш ти, батир, там і ми. Хай буде наша доля однакова.

— А що ж робити з аскерами?

Всі мовчали. Ніхто не знав, куди їх подіти.

Амангельди обернув коня до ще молодого, в рябютинні козака.

— Скільки тепер війська в Тургаї? — спитав суворо, пильно дивлячись в рябе перенісся аскера.

— Не знаю,— буркнув козак, відвертаючись від Іманова. Амангельди примружив очі і підняв револьвер.

— Скільки?

Козак зблід, закліпав рудими віями. На висках виступив піт і краплями поповз на щоки.

— Був ескадрон...

— Був. А зараз де він?

— Роз'їхався на реквізицію в аули.

— Звідки ждете підкріплення? — навмання спитав Амангельди.

— Викликані війська...

— Звідки?— ще суворіше повторив Амангельди, розуміючи, що козак недоговорює.

— Із Орська. Звідти ж ждуть транспорт із зброєю.

Амангельди обернувся до всіх полонених:

— На цей раз і востаннє я вас відпускаю. Ідїть до Тургаї і скажіть усім: казахи умруть у степу, але царського закону не виконуватимуть. Марш...

Козаки підбігці рушили трактом, оглядаючись на загін. Амангельди не звертав на них уваги. Застромив за широкий пояс револьвер і скомандував:

— До Барабая! Пішим наказую взяти коні в Жумабая на джайляу і прибути в Барабай. За мною!

Загін помчав широким трактом. Настрій у вершників був прекрасний — перша перемога окрилювала їх, породжувала надії. Джигіти любовно дивилися на свого вожака, який покликав їх боронити волю, перший підняв голос протесту проти царської сваволі в Тургайському степу.

А він думав про щастя кедеїв і джетаків, піднятих ним на боротьбу. І в душу заповзав, як порив холодного вітру з Алтаю, неспокій.

Він знав: у степи прийдуть полки царської армії, в пісках прокладатимуть сліди гармати, снаряди змітатимуть бархани, розкидатимуть юрти. Як захистити степ і аули від царських військ? Яку треба зібрати силу, щоб помі-

рлялась із силою генералів, і як перемогти їх? Де взяти стільки зброї? Амангельди дивився на степову широчінь і в ній бачив свого спільника. Степ любовно пригортає до себе джигіта, скаже йому, де в'ється глибокий сай, а в ньому б'є джерело. Скаже, де в долинах росте густа шовкова трава, щоб нагодувати стомлених коней. Перед аскерами царя степ лежатиме мовчазно, бо генерали не знають, як живуть піщані простори...

Про це думав Амангельди. А до того ж і серце було неспокійне. І чим ближче під'їздив загін до Барабая, тим сильніше билося воно в грудях. «Заспокойся, журек¹, не здіймай хвиль у душі, як вітер на Сирдар'ї. Уже близько...» — прикладав Амангельди руку до грудей. Але серце не заспокоювалось. І Амангельди зірвав коня вчвал. Коні чули близькість води. Ще кілька хвилин — і вони жадібно пили її, по черево забрівши в річку. Джигіти схилялися до кінських голів і собі пили жовтувату теплу воду.

— Вперед!

Загін, мов буран, влетів до Барабая. Одну хвилину аул лежав ніби мертвий, наляканий тупотом коней. Але діти пізнали переднього джигіта:

— Амангельди приїхав, Амангельди...

Звістку почули у всіх юртах. У дверях показалися чоловіки і жінки, побігли до загону. Діти пізнавали своїх батьків, яких годину тому аскери повели на Тургай. Над аулом полинули вигуки радості. Амангельди, зосереджений і похмурий, глянув на мовчазну юрту Нурхана, скочив на землю і ступив до дверей юрти Жумабая. Відкинув кошму.

— Е, старшина, виходь.

Джигіти злізли з коней, зацікавлено поглядаючи на двері білої юрти. Такого ще в степу не бувало. Хто в Барабаї мав право потривожити всевладного старшину Жумабая Тургумбаєва? І в серцях у кedeїв зростала пошана до Амангельди, який усе життя був джетаком у Жумабая, а тепер стоїть біля його юрти і наказує старшині виходити. Наказує...

— Хто мене кличе? — спитав Тургумбаєв з глибини юрти.

— Я, Амангельди Іманов.

— Твої слова, жебрак, пролітають мимо моїх вух.—

---

¹ Журек — серце.

Це всі чули. Очі Амангельди звузились. На щоках проступили червоні плями. І джигіти не зогляділись, як він зник у юрті. Ту ж мить до ніг загону упав старшина Жумабай — в одній тонкій сорочці і широких строкатих штаних.

— Е, старшина, посоромся жінок! — гукнув Тастан, і джигіти весело засміялися.

— Ай-бой-бой... — зашепотіли жінки, налякані цією картиною.

— Айтак! Айтак! Візьми його! — пританцьовували діти.

Жумабай, коли вгледів перед собою озброєний загін, зіщулювся в грудочку. Мов ховрах, оглядався на всі сторони. І в його очах була люта ненависть, переляк і здивування. А коли побачив Садбека Мусаєва з гвинтівкою, все зрозумів. Довга борода затремтіла, а голомоза сиза голова вкрилася холодним потом. Відступив від Амангельди, який стояв перед ним і іронічно усміхався.

— Давай списки мобілізації, старшина.

— Таксир губернатор... Таксир Потапенко покарають мене... — зашепотів блідими вустами Жумабай. Посмішка враз зникла з вуст Амангельди. Очі стали холодні й гострі, мов колбочки саксаулу.

— Ну?

Жумабай зігнувся і попрямував до юрти. Амангельди кивнув Тастану, і той, вперше за своє життя, переступив поріг юрти старшини. Натовп напружено чекав, затаївши подих. Люди вперше бачили, як могутній і неприступний Жумабай Тургумбаєв став слухняним у руках повсталих джигітів. І в грудях кожного з надією забилося серце. Кожний подумав про силу своїх рук, які знали працю. Із юрти знову вийшов старшина. Він тримав у руках згорток паперів. Пальці тремтіли і папери падали на землю. Жумабай розумів: так падає восени листок з дерева, так падає його вплив і сила. Амангельди знову усміхнувся і взяв з рук Тастана списки. Розгорнув їх. Перед ним були довгі рядки прізвищ. На першому місці його — Іманов. Амангельди подивився поверх паперів. Кошма над дверима юрти Нурхана була відгорнута. В проході показала голова бія, але постать його ховалася за кошмою... Амангельди перевів погляд на натовп:

— Кедеї і джетаки! Джигіти! Ось списки, в яких ваша неволя і смерть. Підготували їх руки Жумабая і царського торе. Я рву списки і кажу: ви — вільні... І щоб

ніколи рука царського торе не простяглася до вашого горла, беріть шаблі! Беріть рушниці! Кличте народ до бою. Не пустимо в степ царських генералів.— Амангельди на клапті розривав списки і кидав їх у натовп. Джигіти ловили ті клапті, ще розривали їх, топтали ногами.

— До бою!

— Беріть шаблі!

Повітря сколихнулося від закличних вигуків. Жумабай закрив обличчя руками і схилився до дверей юрти. Амангельди крикнув йому:

— Е, старшина, ще будеш складати списки для царя — попрощаєшся з життям. Запам'ятай мої слова, Жумабай...

— Амангельди двічі не говорить, Жумабай! — додав коваль Абдільда Абатов.

Позад натовпу несамовито скрикнула жінка. І в той же момент пролунав постріл. З голови Амангельди злетів тумак і впав Тастанові на плечі. Всі враз обернулися. Амангельди глянув на юрту Нурхана. Двері були закриті кошкою. Над ними танув димок від пострілу. Припавши до рукомийника, ламала руки Саліха. «Своїм криком вона похитнула руку Нурхана, — догадався Амангельди. — Вдруге врятувала мене від смерті. Чим я віддячу їй?» Амангельди ступив у напрямі до юрти бія. Джигіти зрозуміли цей рух по-своєму. Напруження прорвалося. В три стрибки Тастан і Абдільда були біля юрти, і поки Амангельди дійшов туди, вони витягли Нурхана і його рушницю на траву. До бія простяглись десятки рук, і він, сухий і легкий, мов м'яч, закружляв у натовпі. Чапан на ньому обірвали, тубетейку втоптали в землю, розпороли шовкову куйлюк, з бороди летіло волосся. Всі, кому допік бій Нурхан, тепер поспішали прикласти свої руки до його спини.

— В Амангельди стріляв. Нашого батира хотів убити! — і знову сипались стусани.

— Стій! Облиште його...

Руки опустились, і Нурхан упав на землю... Амангельди став біля його голови, кивнув Салісі. Жінки підвели її і поставили поруч.

— Ти хотів убити мене, Нурхан Ісмагамбетов. Я знаю, чому твоя куля не напилася моєї крові. Твоє життя в моїх руках... Усі в Барабаї знають, що я любив і буду любити Саліху. Ти — чоловік її. Я дарую тобі життя, щоб джигіти всього степу не сказали, що Амангельди Іманов

убив тебе, помщаючись за Саліху. Проти такої нікчеми, як ти, у мене не підніметься рука. Але добре запам'ятай, Нурхан, мої слова: коли хоч одна волосина впаде з коси Саліхи від твоїх рук і я довідаюсь про це, нарікай на себе...— Він низько, до самої землі, вклонився Салісі, виставився — величний і гордий пішов до коня.

Понад річкою їхали вершники. То були джигіти, які взяли коней у табуні Жумабая.

7

«Доки не посієш зерна —
не збереш врожаю, доки
не ризикнеш життям —
не переможеш ворога».

Сааді

За два дні загін пройшов майже триста верст. У зустрічних аулах Амангельди знищував списки мобілізації, приймав до себе повстанців. Тепер за ним прямували до орського тракту чотири сотні вершників. Половина з них не мала зброї. Перед виїздом з саю Амангельди послав Тастана Дерібаєва і Садбека Мусаєва на південь до Карсакпая. У Карсакпаї, серед барханів і пісків, англійці добували мідну руду, будували завод. Тисячі джетаків шукали там заробітку. Амангельди був у Карсакпаї і знав: живуть робітники гірше худоби. Тастан і Садбек приведуть звідти загін повстанців. Умовились зустрітися біля озера Айке, над орським трактом.

Амангельди прибув до озера. У зарослій кущами низовині став табором. Одразу Абдільда Абаатов розпалив своє похідне горно. Весело задзвонили молотки. По озеру покотилась луна. Над низьким плесом шугали сполохані качки, жалібно кигикали чайки. Тихо шуміли комиші в заводях. Джигіти роздобули невід, ловили рибу.

Палали багаття, в казанах кипіла вода.

Амангельди поставив дозорців над трактом і повертався до табору. Кінь ступав поволі, стомлено. Раптом він прищулив вуха і став боком обминати кущ. Амангельди нахилився з сідла, глянув уперед. Під кущем сидів старий казах. На килимку лежав шматок м'яса, а на гілляці висіли домбра і турсук. Амангельди під'їхав ближче:

— Салам тобі, подорожній акин! Куди в'ється твоя дорога?

Старик уклонився:

— Салам, джигіт, розділи мій бідний обід.

— Спасибі, акин! — Амангельди сплигнув з коня і сів біля килимка. — Чого шукаєш у степу, акин, кого печалить чи радує твоя пісня?

Акин довгим і пильним поглядом подивився на Амангельди, співучим голосом сказав:

— Сокіл піднявся над степом. Голос його чують усі казахи. Слова мої про Амангельди-батыра. До нього йдуть мої ноги, пісню для його джигітів готує моє серце.

Амангельди відрізав собі шматок м'яса.

— Мій кінь доведе тебе, акин. — Він підвівся і допоміг старому укласти речі в торбу. Посадовив його в своє сідло. — Я буду йти і слухати твою пісню, акин, шлях наш буде коротший.

Амангельди пішов уперед. Гнідий журга ступав слідом за ним. Акин перебрав пальцями струни на домбрі і високим голосом заспівав.

У пісні він повідав, як колись, мов джувльбарс¹, бився за волю славний джигіт Іман. Пси баї і торе убили Імана і втопили в Ілі джигіта Кибжаліна, батька акина Тайжана. Акинові було тоді сім років і він бачив Імана, як бачить степ і джигіта, що йде попереду коня. Тайжан обійшов усі аули. Голод знесилив його тіло, холод мучив, він не бачив радості. Увесь свій вік він ходив і шукав правди. На голову впали сніги, а з очей потекли струмки. Горе кедеїв згинало його плечі. А він усе ходив, пісні співав і ждав батыра, який підніме прапор Імана. Сьогодні Тайжан зустрів у степу джигіта, який посадив його на свого коня і везе до батыра Амангельди, внука Імана. Хіба бачив на своєму віку таку радість Тайжан?

Замовк акин і здивований оглянувся. Між кущами падали багаття, стукали молотки на ковадлі, а за деревами блищала вода. Біля кожного багаття підводились джигіти і вклонялися тому, хто вів його коня. Біля горна ковалі опустили молотки і застигли в пошані.

— Хто ти, джигіт? — стурбовано запитав Тайжан.

Амангельди усміхнувся і голосно сказав:

— Джигіти, послухаємо пісню акина Тайжана. Він бачив Імана, мого діда.

---

¹ Джувльбарс — тигр.

— Салам йому! — загукали джигіти.— Салам!..

В одну мить Тайжан сплигнув з коня, піймав руку Амангельди і міцно притиснув до свого серця. Шанобливо підняв очі вгору:

— Скромність твоя — сила твоя. Мені, недостойному, треба було вести коня твого. Ти вшанував мою старість, Амангельди, любов мою і відданість ти маєш.

Він ще раз уклонився і сів біля багаття. Обличчя його стало світле і ясне, немов прозорий степовий ранок. Вуста його шепотіли, пальці перебирали струни на домбрі. Джигіти обступили акина. Він співав про мужність і сміливість батирів.

Батир ворогів доганяє і б'є.
У страшному гніві кров їхню лле.
Народ з надією зводить очі туди,
Де мчать джигіти Амангельди.

Голос у співця був високий і чистий. Він стомився. Амангельди подав йому кумис. Тайжан випив. Амангельди налив ще. Джигіти сиділи в тісному колі, частували акина м'ясом і рибою.

— Потішу вас, джигіти. Розповім стару тюркську казку. Чи не набрид я вам?

— Раді тобі, акин. Ти знаєш, казахи люблять слухати.

Тайжан відкашлявся і почав:

— Жив собі на світі один бідний чоловік. Звали його Абдула. Якось позичив він у бая сто карбованців. «Тільки ж дивись,— мовив бай,— якщо вчасно не повернеш гроші, я з твого тіла фунт м'яса виріжу». Хоч і тяжка була умова, але погодився Абдула. А коли прийшов час повертати борг, у нього не було грошей. «Ну,— сказав бай,— ходімо до мулли судитися». Пішли. Дорогою бачать, що якийсь чоловік біжить за конем і не може догнати його. Абдула подумав: «Допоможу я чоловікові піймати коня, може, він за мене слово мовить у мулли». Підняв на дорозі каменяку, кинув у коня. Камінь потрапив коневі в око. Кінь враз осліп. «Ти мені коня знівечив,— каже господар,— ходімо до мулли судитися...»

— Ай-бой-бой... — захитали головами слухачі, співчуваючи Абдулі.

— Ідуть вони вже втрьох: Абдула, бай і господар коня. Бачать: ішак потрапив у болото і господар ніяк не може його витягнути з багна. «Допоможу я цьому чоловікові,

може, він за мене буде»,— подумав Абдула, схопив ішака за хвіст і... вирвав хвіст...

— Ай-бой-бой...

— Ой-я, ой-я... — сплескували руками джигіти. Амангельди, схрестивши руки на грудях, і собі слухав, сміючись із невдач Абдули.

— «Ти мені ішака скалічив, говорить господар,— продовжував далі Тайжан,— ходім до мулли на суд». Ідуть вони вчотирьох. Бачить Абдула, що справи його погані, і вирішив тікати. Минають якісь ворота. Абдула вскочив на подвір'я і так хряснув фірткою, що в жінки, яка там стояла, від переляку стався викидень. Чоловік тієї жінки піймав Абдулу і каже: «Ти мені жінку скалічив і дитину занапастив, ходім до мулли судитися»...

— Ого-го-го! — вигукнули джигіти, і дружний регіт покотився над озером.

— Дійшли вони всі п'ятеро до будинку мулли. Абдула йшов попереду всіх. Підвівся на носках і заглянув у вікно, а мулла з якоюсь жінкою так смачно цілується... Тоді Абдула голосно, щоб чув мулла, говорить до своїх позовників: «Почекайте, святий мулла молебень править». Мулла почув, провів жінку через другі двері і сказав собі: «От розумний чоловік. Хай він і десятеро зарізає — я його виправдаю». І гукнув до прибулих: «Увійдіть, діти мої». Вони увійшли, і мулла спитав: «Хто з вас бачив, як я молебень правив?» «Я»,— відповів Абдула і ступив уперед. «А ви чого хочете?» Спочатку розповів бай про свою кривду. Мулла відповів: «Вимога твоя справедлива. Виріж у Абдули фунт м'яса, але так, щоб було рівно фунт, а коли хоч на один золотник більше чи менше відріжеш, тоді Абдула у тебе виріже фунт м'яса». «Я не можу так точно вирізати»,— сказав бай. «Не можеш, то плати Абдулі сто карбованців»...

— Ого-го!

— Так баєві й треба! — задоволено схвалили джигіти. Тайжан, усміхаючись, продовжував:

— Потім господар коня став розповідати. Мулла вислухав і присудив: «Вимога твоя справедлива. Вийміть у коня друге око, і хай Абдула наповнить золотом очну ямку, але ти повинен сказати йому точно, скільки треба золота». «Але ж я не можу так точно!» — закричав той. «Не можеш, то плати Абдулі сто карбованців»...

— Який щедрий мулла за свій молебень! — засміялися джигіти на галявині.

— Потім почав розповідати чоловік тієї жінки. Мулла сказав: «Твоя вимога справедлива. Хай Абдула візьме твою жінку і живе з нею. А коли вона буде вагітна, тоді він поверне її тобі». «Не хочу, не треба!» — загукав чоловік. «А, не хочеш, то плати Абдулі сто карбованців. А ти чого хочеш?» — запитав мулла власника ішака. Але той кинувся тікати, з словами: «Я йду шукати свідків, що в мого ішака не було хвоста»...

— Пощастило Абдулі! — щиро сміявся Амангельди. Його гостра чорна борідка тряслась, вуса підстрибували. — Давно мої джигіти не танцювали, акин. Домбра в тебе звучна.

Тайжан перебрав струни і заграв веселої. Амангельди вийшов на середину галявини, широко розкинув руки і дрібно затупотів чобітьми в такт музиці. Акин усе набрав темп гри, його пальці аж миготіли. Тим дрібніше перебирав ногами Амангельди. Він високо зводився над головами джигітів — широкоплечий, обвітрений, засмаглий. Він, ніби сокіл, ширяв — сміливий, невловимий. Його обличчя палало внутрішнім збудженням: чорні очі — глибокі й гострі — метали блискавиці. Вони дивилися вперед, у неосяжний простір степів. Може, тієї хвилини він бачив перед собою вимріяну картину майбутнього, куди прагнув сам, куди вів зібраних джигітів. В цю хвилину він був прекрасний — втілення степової грації, сили джувльбарса, орлиної сміливості і високих мрійних стремлень. Він вихопив шаблю. Вона розсікла повітря, мов сонячний промінь. Падала на голови уявлюваного ворога, злітала вгору високо, потім понад самою землею описувала блискавичні кола. Батир згинався, випростувався, нечутними кроками ступав по траві, наче джувльбарс плигав уперед і надвоє розсікав уявлювану постать ворога. І очі в нього тепер були схожі на очі розгніваного джувльбарса — гарячі, навіть хижі. В глибині їх палав вогонь, який приковував до себе, ніби блиски шабель.

Джигіти дивилися на батира Амангельди, розуміли його бистрі, відчekanені, рішучі рухи і не могли відірвати очей від його обличчя. Один по одному підводились. Ловили такт музики і йшли в танець. Невдовзі більшість джигітів танцювала. Над озером лунали їхні войовничі вигуки.

Амангельди вклав шаблю в піхви і вийшов із кола. Сів на камені біля озера. Над ним схилився кущ талу — густий, розлогий. Сонце прощалося з землею — останній промінь золотив поверхню озера, комиші хилилися до води, охоплені полум'ям вечірньої заграви. Тихо пролітали зграї диких качок. Вода плюскотіла під каменем, викидала на берег горбок піску, то знову змивала його. Амангельди набив люльку. Довго тримав її в руці, дивився на погризений дерев'яний чубук з потертими візерунками. Ледве видно голову сайгака. За ним мчить на бистрому коні джигіт. Люлька прокурена, середина обгоріла. Хіба не час їй бути такою? Дід Іман здобув її, проніс через усі бої і походи. З нею батько, Удербай, мандрував через Бедпак-дала, від Туркестана до Ак-Мечеті, а звідти до Байконура. Тисячі верст мандрувала, багато чого бачила люлька. І ще багато чого доведеться побачити їй. О, ще не таких днів свідком вона буде!

Пахнув димом Амангельди, замислився. Тривожила думка про Тастана Дерібаєва і Садбека Мусаєва. Чому їх так довго нема з Карсакпая? Чи не потрапили вони до рук аксакалів? Два найкращі його джигіти. Ні, вони повинні повернутися. Вони скажуть, про що думає Карсакпай. Транспорт із зброєю ще не пройшов із Орська на Тургай. Але його треба чекати кожної хвилини. Що буде, коли його супроводитимуть великі сили аскерів? Пропустити транспорт — зміцнити сили каральних експедицій Еверсмана. Ні, хай з голими руками, але йти битися, перемогти або вмерти в бою. Не дати Еверсману змоги озброїтись і зібрати сили. Ця зброя потрібна повстанцям. Вихід один: нападати, чи будуть робітники з Карсакпая, чи не будуть. Джигіти підуть за ним хоч на облогу Оренбурга...

Він уявив собі орський тракт, де розставляв дозорців, місце можливого бою. Думав, як розташувати свої сили для раптового нападу.

Над озером уже слався туман, а на небі збиралися на байгу зірки. Між кущами горіли невеличкі, замасковані від тракту багаття. З галявини долітав голос акина і вибухи сміху джигітів. Тихо лежала вода під ногами — чорна, мов коси в смуглявої киз. Порівняння народилося само собою. Амангельди здригнувся. Перед ним вплив образ Саліхи... Великий Арал, але його можна на коні об'їхати, а любов не має берегів...

— Батир, на тракті — аскери!

Амангельди підскочив, хапаючись за шаблю. Біля каменя стояв дозорець з гвинтівкою в руках. Він глибоко дихав, мабуть, поспішав дуже і хвилювався.

— Багато? — голос Амангельди став твердий і суворий. Батир повернувся до дійсності, думки і мрії відлетіли, зникли в просторі, як луна над озером.

— Багато, батир. На конях — сто буде. Пішки йдуть стільки ж. Вози... Багато возів...

Амангельди легко скочив з каменя на землю, вбіг у коло джигітів:

— На коні!

Табір заметушився. Гасли багаття, зринали глухі голоси — джигіти ловили коней, бряжчала зброя, чулись короткі накази. Тупотіли коні, в степ виїздили вершники, вирівнювались півколом. Знову підлетів дозорець — засапаний, стривожений: транспорт наближається. Наперед півкола виїхав Амангельди в супроводі обох дозорців.

— Джигіти! Нас — чотири сотні, у ворога — половина цього. У нас нема зброї, у ворога її багато. Пустимо аскерів із зброєю в Тургай?

Кілька секунд над степом висіла тиша: тривожна, напружена. Коні нетерпляче переступали з ноги на ногу.

— То йде наша смерть! — крикнув Тайжан. — Візьміть її на аркан, джигіти!

Амангельди повернув коня.

— За мною!

Загін помчав до тракту. Коні тихо ступали по піску. Шелестіли цвіркуни. В небі рясно миготіли зорі, і навколо була якась дивна тиша. Степ дихав рівно, спокійно — і дихання його було гаряче й ніжне...

За версту від тракту Амангельди спинив загін. Наказав чекати його. Поїхав уперед видолінками. Дозорці їхали слідом. Амангельди дивився в бінокль, але в темряві нічого не міг розгледіти. Вухом вловило тупіт коней. Під'їхав ще ближче. В пітьмі, нарешті, розгледів загін. Вершники їхали спереду — скільки їх, не можна було визначити. Потім торохтіли вози, на них сиділи аскери. Ішла піхота — взвод, два, не більше. Потім знову вершники... Амангельди пропустив транспорт і його охорону, повернув коня і помчав до свого загону.

— За мною, тихо... — Повів джигітів степом, поруч тракту. Коли випередив транспорт, передав наказ: «Вирівнюватись півколом, тихо наближатися до тракту.»

Подам сигнал — мчати прямо на транспорт, рубати шаблями, колоти списамъ, стріляти».

Загін тихо рушив до тракту. Чути скрипіння возів, погукування на коней, розмірений тупіт ніг.

— Сміливого доганяє удача! Вперед, джигіти! — прорвав тишу владний голос Амангельди. І степ сколихнувся від вигуків:

— Алла-ла-ла!..

Повстанці врізались в охорону транспорту. Царська кіннота не встигла розгорнутися, але прийняла бій. Брязкаючи, схрестилися шаблі, лунали постріли, з воза застрочив кулемет. Списи зривали вершників з сідел і кидали в пилюку, шаблі надвое розкраювали казахські тумакі. Кулемет валив у п'яті коней. Змішалися казахські крики і офіцерська команда, стогін і прокляття. Коні ставали дибки і скидали вершників, з диким іржанням мчали в степ. Гасали, мов скажені, між повстанцями і аскерами, падали, пробиті кулями. Мов грім, лунав заклик Амангельди: «За волю! За землю! За народ!» І джигіти налітали ще з більшою люттю. Відбили один віз, хапали гвинтівки, не знаходили патронів, ішли на охорону, невміло, але люто кололи штиками. На возах кричали «ура», в степу довго котилась луна, відгукувалась аж на озері. В темряві спалахували короткі блиски рушничних пострілів, вилітали снопи вогню з кулеметів.

— Поставити вози в одну лінію! Кулемети вперед! — чулася команда. Солдати рубали посторонки, випрягали коней і ставили вози в один ряд.

Амангельди зрозумів, що коли аскери заляжуть з кулеметами за возами, тоді він не візьме транспорту. Ще дужче він крикнув:

— Джигіти, розтягай вози! Рубай! — і кинувся між аскерів. Дорогу перегородив капітан у білому кітелі. Амангельди розмахнувся шаблею, блиснули іскри, брязнув сухий звук удару металу об метал. Ще лютіше змахнув шаблею, і знову капітан відбив удар.

І шаблі знов схрестились. Сипались іскри, хропли коні, кусаючи один одного. Амангельди шарпнув за повід, щоб підняти свого коня над конем противника і згори зняти йому голову. Високо заніс шаблю і затримав її на висоті, бо в степу ясно пролунав вигук казахською мовою:

— Казахи, виручайте Амангельди!

Амангельди пізнав голос акина Тайжана, мимоволі оглянувся. Капітан встиг змахнути шаблею і зачепити клинком ліву руку Амангельди. Батир відчув, як залізо впало на тіло, зціпив зуби і з такою силою опустив праву руку, що капітан звалився з коня розкрячий...

Із темряви вилетіли вершники і врзались у лівий фланг транспортної охорони. Крізь шум бою лунав голос: — Амангельди, я, Тастан Дерібаєв, привів на допомогу загін Мамбетбая!

Пересилюючи біль у руці, Амангельди гукнув:

— Джигіти чують тебе, Тастан! Вперед!..

Від подвійного удару охорона була зім'ята, Замовкли кулемети. Солдати кидали гвинтівки і тікали в темряву.

— Транспорт — до озера! — наказав Амангельди, — Тастан, до мене!

Тастан під'їхав, збуджений після бою:

— Салам, батир. Я слухаю.

Амангельди правою рукою дістав з торби куйлюк. Протяг Тастану:

— Розірви і замотай мою руку.

— Ти поранений, батир? — злякано скрикнув Тастан.

— Мовчи. Великий загін у Мамбетбая? Хто він?

— Сотня джигітів. Робітники і кедеї з аулів. Мамбетбай — робітник із Карсакпая. З ним руський.

— Руський? — перепитав Амангельди. Подумав: «З ним буду говорити потім», — Веди транспорт, узнай, яку зброю і скільки ми її відбили... Утратив крові багато, в голові шумить... — Він натиснув чобітьми, і кінь поніс його до озера...

8

«Зійдуться двоє хороших людей — зіллються, мов олово».

Казахська приказка

Над озером займалась зоря. Густих туман піднімався над водою, хвилями котився між дерева в степ. Амангельди вже прокинувся, лежав горілиць, дивився на вершечки дубів, і йому здавалося — він бачить зелену вершину Ала-Тау, повиту білими хмарами. Хтось ворухнувся поруч. Амангельди повернув голову. Біля згаслого багаття сидів, поклавши руки на коліна, замислений Тастан. Поруч, зіщулившись, у короткому піджаку, поклав-

ши голову на кашкет, спав русявий чоловік. «Руський», — подумав Амангельди і тихо спитав:

— Куди линуть твої думки, Тастан, друже мій?

Дерібаєв здригнувся, зітхнув, кинув у багаття сухих гілок. Спалахнуло полум'я, освітило Тастанове ще-молоде виголене обличчя, заграло відсвітами в очах — задумливих і, Амангельди здалося, в цей момент — ніжних.

— Ти думаєш, батир, про Саліху?

Несподіване це питання здивувало Амангельди. Він ліг на правий лікоть, розпалив люльку...

— Думаю, Тастан. І перед боєм учора думав. Ти чому питаєш про Саліху?

Тастан підвів повіки, замислено, довго дивився на Амангельди.

— Будеш моїм сватом, батир?

Амангельди усміхнувся, але одразу ж на його обличчя впав сум. Він зітхнув. Пригадалося своє сватання. Чи принесе він щастя своєму другові і помічникові?

— За честь спасибі, Тастан. Про Аміне думаєш?

— Вона — щебетлива, мов соловей, рум'яна, мов яблуко в саду, щедріша за аллаха...

Тепер Амангельди зрозумів, чому в його друга були такі задумливі й ніжні очі. Він мріяв про свою киз. І знову перед Амангельди постав образ Саліхи, роз'ятрував душевну рану, породжував неспокій у серці. А думати треба про Тургай, джигітів, почату з царем війну. Він силоміць відігнав від себе образ Саліхи, звів розмову на вчорашній бій:

— Які наслідки бою, Тастан?

— Взяли два кулемети, дві сотні гвинтівок і патронів... патронів...

— Скільки?

— Багато, багато... Я не вмю полічити, батир.

— Сімнадцять тисяч патронів. А з кулеметів я навчу повстанців стріляти, — несподівано сказав русявий чоловік, повертаючи обличчя до вогню. Амангельди обіперся здоровою рукою об землю, підвівся, глянув на росіянина і через багаття стрибнув до нього, хапаючи його за плечі.

— Жолдас¹ Ілля Тарнов? Звідки? Як ти тут?.. Говори! Я думав про тебе.

Тарнов міцно потис руку Амангельди:

¹ Жолдас — товариш.

— Салам, салам. Ми живучі, Іманов. З Мамбетбаєм прибув. Із Карсакпая. Далеко про тебе слава в степах ходить, Амангельди.

Він ліг зручніше. Бризнув перший промінь сонця і освітив його. Продовгувате, бліде, виснажене обличчя густо обросло рудуватою бородою. На впалих висках проступала сивина, русявий чуб хвилями спадав на вуха. Голубі, лагідні очі тепло посміхалися до Амангельди. Високий лоб помережали глибокі зморшки — сліди думок і переживань. На Іллі була синя робоча блуза і приношений піджак. З кишені виглядало дуло револьвера. На замку гвинтівки лежав зім'ятий кашкет. Амангельди помацав м'язи в нього на руках і похитав головою:

— У голоді жив, кумису не пив, жолдас Ілля.— Це ім'я Амангельди вимовив якось по-своєму, без «і», Тарнову вчулося тільки «лля».

— Жилося не солодко, батир...

Тастан підсунувся ближче, йому теж хотілося послухати. Він повісив над багаттям солдатський казанок. Вогонь пожадливо обіймав гілки й облизував мідне дно казанка. Синюватий димок звивався над багаттям і танув у верхів'ї дерев. Табір прокинувся. Джигіти йшли з неводом до озера. Абдільда Абаатов роздував горно, деякі чистили здобуті в бою гвинтівки, клацали затворами, вчилися орудувати штиками. Між деревами спалахували нові багаття, торохтіли казани й відра, лунала протяжна пісня.

Тарнов кинув у багаття цурпалок, що викотився йому до ніг.

— Ти знаєш, Амангельди, мене засудили на каторжні роботи «за антидержавну підтримку киргизів у Тургаї»,— повторив він фразу із судового вироку, якось криво усміхнувся і продовжував щирим голосом:— Закували в кайдани. Попоносив я їх, Амангельди! З Тургая етапом до Кустаная, з Кустаная — в Петропавловськ, звідти в Тобольськ, потім перевели в Нерчинськ, добувати золото в шахтах, які належали особисто цареві. Люті сибірські морози, сніг, а ми по пояс бродимо в воді. На ногах кайдани. Багато людей гинуло, Амангельди, сотні! Нас, політичних, навмисно убивали. Ми застрайкували — умовились не йти на роботу. Тоді нас били, але ми відмовились працювати. Для нас відшукали інше місце... У казахських степах — ти, мабуть, знаєш,— урочище Карсакпай купила в царя англійська компанія Уркварта. В Кар-

сакпаї багато міді. Уркварт будував тут завод. Йому потрібні були робітники — дешеві і безпечні. Англієць уклав умову з царськими чиновниками, і нас, політичних каторжан, рік тому направили в Карсакпай, мовляв, холоду не витримують, потребують тепла для здоров'я.— Ілля знову іронічно посміхнувся.— Тут шукали заробітку, вигнані баями і поміщиками з рідних земель, ваші джетаки і кедеї. У нас була однакова доля, нещаслива. Тільки на наших ногах ще й кайдани бряжчали... Роботою хотіли душу з нас випотрошити. Але душа в нас жила, Амангельди. О, ми знали, що доля наша тяжка, але ми терпіли її.

Тарнов дістав з кишені шматок паперу, нацкрібавав махорки. Поволі скрутив цигарку, також поволі нахилився до багаття, вигріб жарину, взяв її в пальці і, підкидаючи на долоні, прикурив. З насолодою затягнувся димом.

— І цього, махорки, не давали... Тижнів три тому ми про тебе почули, Амангельди. Ми ждали тебе. Ждали день і ніч, жили надією. Ми знали, що ти не можеш забути робітників Карсакпая... Чотири дні тому прибули твої посланці,— кивнув він на Тастана.— В кіньми залишився в степу Садбек, а Тастан став на роботу. За кілька годин казахи знали про твій заклик. Мамбетбай знає руську мову. Він сказав нам про твого посланця. Ми порадилися. Вирішили вночі напасти на охорону, обеззброїти її, забрати на руднику коні і йти до тебе. Мамбетбай організував напад, бо ми були в кайданах. Він і Тастан підкралися до вартового біля воріт, зв'язали його. Така ж доля спіткала вартових біля казарми і нашого барака. Потім частину робітників Мамбетбай повів до казарми, а частина допомогла нам збити кайдани. Казарму замкнули, обклали дровами, хворостом і запропонували охороні здатися. На роздумування дали п'ять хвилин. Офіцер вибив вікно і, стріляючи поперед себе, хотів вивести охорону з казарми. Залізна палиця розкраяла йому голову, і все. Охорона викинула зброю у вибите вікно. Ми забрали всіх коней і рушили в степ. Частина наших товаришів подалася в Росію, а я з Мамбетбаєм прибув до тебе... Я ж народився тут, на півночі степів коло Баймака, у сім'ї поселенця, якого батько теперішнього царя загнав сюди за селянський бунт у Тамбовській губернії.

Амангельди мовчазно похитав головою. Він знав про

це ще з того часу, коли сиділи з Тарновим у тургайському підвалі. Взяв руку Іллі і міцно потиснув. Ілля давно відчував таку товариську ніжність, щось ворухнулося в серці, тепле, приємне.

— Тепер ти будеш у нашому загоні, жолдас Ілля?

Тарнов кинув недокурок у багаття. Дивився у вогонь — зосереджений.

— Мабуть, я буду з вами, Амангельди.

— Ти сказав, жолдас Ілля: мабуть? Хіба тобі цар мало горя завдав?

— Багато... Але... мені треба поїхати до Оренбурга.

— Щоб потрапити знову в аркан губернатора?

Тарнов подумав.

— Я повернуся до тебе, Амангельди. Я тільки побачу... друзів.

Амангельди недовірливо похитав головою, спохмурнів, навіть відсунувся від Тарнова.

— Тобі мало нашої дружби, жолдас Ілля? Правда, ми — казахи, а твої друзі — руські, — в голосі Амангельди вчувалася іронія і образа. Він не приховував своїх почуттів.

Тарнов здригнувся, не знав, як переконливіше відповісти Амангельди і не сказати більше того, що в цей момент він міг сказати. Узяв його руку, поклав собі до серця:

— Повір мені, батир, я хочу, щоб мої друзі стали твоїми, щоб вони допомогли мені й тобі.

Амангельди допитливо глянув у голубі очі Іллі. Надто чисті й щирі були вони. Але він не заспокоївся і з недовірою сказав, зітхнувши:

— Хай буде так, жолдас Ілля. Мій джигіт поїде з тобою степом до Орська. Там ждатиме з кіньми, де скажеш, поки ти вернешся з Оренбурга. На Челкар їхати небезпечно.

— Твоя порада дуже цінна, батир. Спасибі. Тепер послухай мою пораду... Але я не бачу Мамбетбая.

Амангельди кивнув Тастанові. Той підвівся і зник у таборі. Невдовзі до багаття підійшов рослий, ще зовсім молодий чоловік, у робітничій чорній блузі, виголений. За плечима в нього висіла гвинтівка, на грудях — три брезентові патронташі. Амангельди підвівся йому назустріч, відповів на поклон.

— Салам, батир!

— Салам, джигіт!

Вони обнялися, поцілувались. Сіли коло багаття. Тастан поставив перед кожним кесе, налив кок-чаю. На паляцях смажив баранню на сніданок.

— Ми слухаємо твоєї поради, жолдас Ілля.

— Щоб вона вірною була, мені треба знати, що ти думаєш, батир.

Амангельди замислився. Ілля хоче заглянути в глибину його душі, хоче знати, чим живе його журек. А потім поїде до Оренбурга. Чи повернеться він?

— Я буду боротися проти царя,— ухильно відповів він.

Тастан не витерпів і відрізав:

— Ти — руський, жолдас Ілля. Губернатор — руський, повітовий начальник — руський, торе в Тургаї — руський. Ми боремося проти руських, жолдас Ілля. Що ти думаєш про це? — прямо спитав він, не зводячи очей з Тарнова.

Ілля поставив кесе. Знову став скручувати цигарку. Скручував поволі, думав. Співбесідники чекали — терпляче, але, Ілля бачив, насторожено і жадібно.

— Я відповім тобі, Тастан, і тобі, Амангельди, хоч ти й більше знаєш мене, ніж Тастан, твій друг.— Амангельди ледь похилив голову.— Що ти робив до повстання, Тастан?

— Був койші.

— Свої табуни пас?

— Табуни старшини Жумабая.

— Жумабай — твій друг, Тастан?

— Жумабай — мій ворог, жолдас Ілля! — блиснув очима Тастан і засопів. Тарнов посміхнувся.

— Ти розповідав дорогою, Тастан, як в аул Барабай заїздив губернатор, а з ним був казах — Байтурсунов, здається, який закликав вас іти на війну. В Тургаї він теж закликав нас виконати закон царя. То твій друг був, Тастан?

— То — джилан, він торгує казахами! — стиснув кулак Дерібаєв.

— Звідкіля ж у тебе проти них таке зло, Тастан? І Жумабай, і торе Байтурсунов, і ти — казахи!

— Казахи є всякі, жолдас Ілля!

Тарнов щиро засміявся:

— І руські є всякі, Тастан. Ти ненавидиш царя і губернатора, а я за віщо буду любити їх? Хіба за те, що на каторгу загнали мене? Я воював і буду воювати з царем,

губернатором, таксирами, торе, баями, і мені все одно: руські вони чи казахи. Я хочу, щоб руські і казахські кедєї забрали в баїв і поміщиків мільйони десятин землі і джайляу. Царські торе знають про це, і я був з їхньої милості в кайдани закутий.

Амангельди узяв палицю з кращим шматком смаженої баранини і простяг Тарнову.

— Тобі добре їсти треба, жолдас Ілля. На джайляу б тебе, на кумис,— засміявся.— Іж! Словам твоїм вірю, бо я боротьбу твою бачив, знаю. Ти нам допоміг у Тургаї, на подвір'ї купця Шишкова. Кайдани на ногах носив за це. Ти вчора допоміг нам. Ти наш друг, і я тобі скажу, чим живе моє серце. Я мрію підняти степ, посадити джигітів на коней, узяти Тургай, Кустанай, Актюбе, боротися, як боровся Кенесари Касімов і мій дід, батир Іман! — випалив він одним духом.

— Я не знав, що славний Іман — твій дід. Сім років боровся Касімов і загинув. Мов орел, літав Іман, але крила йому обламали царські генерали.

Амангельди здригнувся, опустив руки. Тастан дивився в землю. Мамбетбай прикусив губу, почервонів. По довгій паузі Амангельди спитав:

— Ти думаєш, жолдас Ілля, що наша доля буде така, як доля Кенесари?

— Я думаю, Амангельди, як тобі зробити, щоб ти переміг ворога.

— Ти обіцяв, жолдас Ілля, порадити. Ми слухаємо тебе.

— Кенесари йшов не тим шляхом, Амангельди, але не будемо судити його, він помер героєм. Будемо робити так, щоб у нас був новий шлях, який приведе до перемоги. Проти кого ти будеш воювати, Амангельди? Проти царя, генералів, поміщиків, проти великої сили. На це не закривай очей. Цар третій рік воює,— використаємо це, бо армії він не пошле проти тебе, пошле експедиції. Але тобі тяжко буде, бо то регулярні частини, озброєні, а в тебе нема зброї, шукай спільника, батир. Проти царя іде руський народ — великий і дужий. Дружи з ним, він ніколи не зрадить тебе. Це — твій спільник, батир. Іди з ним.

— Як? Говори, жолдас Ілля.

— Клич до повстання руських робітників на Ріддері, Алтаї, Караганді, клич руських кедєїв, джетаків, заліз-

ничників. Їх багато. Коли повстання буде всенародне, воно переможе. Кенесари не робив цього, тоді робітників тут не було, він не мав тієї сили, за якою я їду до Оренбурга... О, то велика сила! Ти матимеш її, Амангельди... У тебе вже багато джигітів, батир, але це не армія, це — зборище, і генералам легко буде боротися з тобою. Поділи джигітів на сотні, постав командирів із тих, кому ти віриш. Кожен командир буде сам вести в бій свою сотню і відповідатиме за неї. Кенесари убили баї, вони й до тебе пришлють убивць. Знай це, батир. Візьми собі того джигіта, якому ти віриш найбільше, і хай він буде завжди з тобою. Вчора, після бою, ти не порвав телеграфних дротів, які з'єднують Тургай і Орськ. Губернатор міг повідомити в Оренбург про твій напад і викликати нову допомогу собі. Не роби більше так. Зв'язок — руйнуй.— Амангельди обернувся до Тастана. Тарнов зрозумів його.— Я ще вчора наказав обірвати дроти... Пошли сотню джигітів до Челкара, хай вона зруйнує залізницю, щоб царські війська не їхали в степ. Пошли джигітів у найбільші аули — знищуй усі списки мобілізації, закликай увесь степ до себе. Пошли джигітів у Кустанай, Атбасар, Караганду. Не жалій баїв — більше бери коней для повстанців... Я не бачу в тебе прапора, Амангельди. Ти йдеш за волю, яку народ давно окропив своєю кров'ю. В руках твоїх джигітів має бути червоний прапор... Збирай сили, батир,— і на Тургай... Тепер я все сказав. Повернуся в Оренбурга — мабуть, скажу більше.

Замислився Амангельди. З-під опущених повік дивився в багаття, зважував пораду Тарнова. Ворухнувся Мамбетбай і сказав рішуче:

— Ти вірно говориш, Ілля!

Амангельди мовчки похилив голову... Він погоджувався.

— Жолдас Ілля, не їдь до Оренбурга.

— Я мушу їхати, батир.

— Чого? Що криєш ти в своєму серці?

— Скажу своїм друзям, що я на волі.

Амангельди зітхнув і нічого не відповів.

Тарнов збирався в дорогу — голився перед Мамбетбаєвим люстром і ще давав поради Амангельди.

Коли сонце височенько піднялось над озером, Тарнов у супроводі джигіта Макзума, якому Амангельди довго щось шепотів на вухо, покинув табір. Тоді ж помчали посланці Амангельди в Кустанайський і Атбасарський по-

віти. Щоб перерізати зв'язок на тракті Тургай — Іргізі і навідатися до Барабая — так просив батир — помчав Тастан на чолі сотні джигітів.

9

«Людину вирощує епоха,
погана людина —
плід свого оточення».

Абай

Десятків три переляканих вершників влетіли до Тургая, коли місто ще спало. У передсвітанкових сутінках вартові помітили, що в кількох не було гвинтівок, деякі десь поділи свої кашкети, а з коней білими згустками падала піна. Один з прибулих спитав:

— Як розбудити повітового начальника?

Вартовий показав дорогу до поліцейського управління. Вершники помчали на площу. Цокіт копит гучно лунав над будинками і тривожив місто. Біля високого ганку вершники сплигнули на землю. Збігли на східці. Вхід заступив вартовий.

— Не дозволено!

— Який чорт, — закричав вершник, — киргизи наступають на Тургай, а тут «не дозволено»! Хто чергує?

На ганок вибіг заспаний і переляканий огрядний пристав. Дзенькнув острогами, готовий виструнчитись, але вгледів, що біля ганку стоять рядові кавалеристи, підкрутив довжелезні руді вуса:

— Чого знімаєте паніку?

— Пане пристав, біля озера Айке киргизи напали на транспорт.

Пристав зблід, кинувся з ганку до вершника і вхопив його за груди:

— Ну?..

— Охорона перебита. Транспорт зброї в¹ руках киргизів. Вони наступають на Тургай...

— На-а-ступа-ають?..

— Так точно, пане пристав!

— Чекайте мене тут! — Пристав побіг через площу до військових казарм.

Звідти на околиці Тургая незабаром бігли солдати з місцевого гарнізону. Промчав ескадрон кавалерії. На вулицях з'явилися поліцаї і городовики — заспані й пере-

лякані тривоگو. Населення вчуло цю тривогу. З будинків виглядали чоловіки й жінки, в багатьох дворах плакали діти. Цокіт копит вчув і Потапенко. Біг через площу до поліцейського управління, на ходу застібаючи пояс.

Пристав стукнув каблуками, виструнчився:

— Чергує пристав Хомулло! Кавалеристи донесли, що біля озера Айке киргизи знищили охорону і забрали транспорт зброї. Наступають на Тургай. Я розпорядився вислати на лінію укріплень ескадрон кавалерії і піхотні частини з гарнізону. Підсилив наряди поліції.

Потапенко зблід, хоч намагався бути спокійним. Щоб приховати переляк, він крикнув:

— Чому одразу не повідомили мене, пане пристав?

— Не наслідився турбувати такої ранньої пори, пане підполковник...

— Е, чорт, ранньої пори! До сну тут!.. Коня!

Хомулло привів. Потапенко скочив у сідло і в супроводі пристава помчав до укріплень. Виїхали до північної лінії. Довго вдивлялися в степ. Але в сірій ранковій імлі не видно було руху. Степ лежав тихий і безкрай. Стрілою мчав шлях з Тургая на Орськ.

— Спокійно... Пане поручик! — гукнув Потапенко до взводу солдатів, який заліг на земляному насипі. На лівому фланзі підвівся офіцер і, приклавши руку до кашкета, побіг до Потапенка.

— Пане поручик, коли щось помітите в степу, повідомте мені.— Потапенко погнав коня до поліцейського управління, де чекали кавалеристи.

— Рапортуй! — ткнув пальцем Потапенко одному в груди, сплигнувши з коня.

Кавалерист, збиваючись, а від цього нервуючи, ковтав слова і сяк-так розповів про нічний бій, про смерть капітана, про втечу частин ескадрону і піхотинців, які ще десь ідуть трактом.

— А-а, тікати з поля бою!.. Згнуо в тюрмі! — затупотів Потапенко, погрожуючи кулаками побілілим кавалеристам.

Хомулло привів з казарми наряд і арештував їх. Крики Потапенка розбудили Еверсмана. Губернатор відчинив вікно, кутаючи груди в халат, і запитав:

— Чого такий галас, пане підполковник?

Потапенко підбіг до вікна:

— Ваше превосходительство, неприємності. Киргизи, очевидно, загін Амангельди Іманова, захопили направле-

ний нам транспорт зброї, охорону знищили біля озера Айке.

Еверсман упав на лутку:

— Пане підполковник, негайно зв'яжіться телефоном з Орськом. Я говоритиму.

— Слухаю, ваше превосходительство.— Потапенко побіг на ганок свого будинку. В дверях показала дружина в ранковому туалеті.

— Якийсь неспокій, Миколо Миколайовичу?

— Ат, одні неприємності! — Він оббіг її і вскочив до свого кабінету. Сів за стіл і крутнув ручку настільного телефонного апарата.— Алло, з'єднайте з Орськом... — Глянув на великий портрет царя. Похапцем скинув кашкет. Цар невиразними, якимись сонними, ніби з похмілля, очима дивився на нього. Руді вуса були закручені вгору. Обличчя з такими вусами малюють на вивісках голяра... Чорт, лізе всяка дурниця в голову.— Що? Що ви сказали? Зв'язок не працює?.. Ще дзвоніть! Дзвоніть! Що? А-а... — Потапенко кинув трубку і захопився за голову. Відрізані. Тургай у степу, як острів серед моря. Вони прийдуть сюди. Іх тисячі... Тисячі... О-о, кулемети сюди потрібні, гармати! Нагаї! Пройти степ вогнем і мечем. Поставити на коліна! Кожного десятого повісити! Мало! Кожного п'ятого! О-о, тоді був би спокій! — Він знову схопився за трубку.

— Алло... Дзвоніть у Іргиз... Працює зв'язок? Що значить: поки що працює?.. — Потапенко тупнув ногою, ніби перед ним був телефоніст. Почув 'спішні кроки, виструнчився.— Ваше превосходительство, зв'язку з Орськом нема.

— А-а Ірги-из?..

— Є.

— Пишіть, пане підполковник, телеграму — рапорт панові міністру внутрішніх справ, копію командуючому Казанським військовим округом.— Потапенко тремтячими руками захопив ручку, папір, зручніше вмовстився біля стола.— Пишіть! Доповідаю панові міністру: найвище веління про призов киргизів на тиллові роботи в діючу армію викликало в усій Тургайській області величезне хвилювання. Молодь, особливо призовних років, враз зібралася в різних аулах для обговорення згаданого вище закону, причому насамперед всюди вирішили не допускати урядових осіб у повітові міста і не давати їм змоги складати мобілізаційні списки. Майже в усіх волостях і

аулах списки від волосних управлінь відібрані, а старшини поставлені під охорону. Багато киргизів-службовців залишають міста і тікають у степ, приєднуючись до повсталих...

Еверсман подумав, попросив перечитати написане.

— Так! Пишіть далі! Знищивши приготовлені списки, киргизи вирішили не підкорятися призову. Якщо в цих аулах не відновиться негайно порядок військовими силами найрішучішими заходами, то вся область опиниться на становищі повного непідкорення владі. Ми змогли взяти за законом про мобілізацію тільки 67 киргизів. Приготовлені для впливу на киргизів у Тургаї і Іргізі козачі сотні, як показав досвід цих днів, без кулеметів і гармат зробити нічого не можуть. Направлений транспорт зброї з Орська вчора перехоплений киргизами із загонів Амангельди Іманова. Киргизи загрожують Тургаю. Прошу негайно вислати достатню кількість війська, кулемети, гармати і... літаки.— Потапенко запитливо підняв брови.— Так, так, пане підполковник! І літаки!..

Еверсман схилився над столом, прочитав текст телеграми, підписав і знову пішов до вікна. Над будинками вже викочувалось сонце — червоне, в туманних кружалах.

— Спека буде, пане підполковник. Так — гармати і літаки! Іншої мови киргизи не розуміють... Накажіть, пане підполковник, негайно послати телеграму. І накажіть покликати ц-цього к-культурного киргиза, Байтурсунова. Я буду говорити з цим рреда-актором.

Потапенко вийшов. Еверсман стояв біля того ж вікна. Дивився на базарну площу. Вона була порожня. Уже ось кілька тижнів не чути на ній такого звичного для вуха ярмаркового галасу. Ця насторожена тиша впливає на нерви. Люди ходять у постійному напруженні, все чекають чогось, Це слабодухі, панікери. Йому не звикати до цього. Порожня площа викликала спогади. Подібне він бачив 1905 року. Його полк стояв в одному з волзьких міст. На вулицях робітники поставили барикади. Заводи не працювали, продуктів селяни не підвозили. Він стояв у приймальній міської управи і дивився у вікно, як зараз, на спорожнілу площу і сірі корпуси полкових казарм. За його спиною, в глибокому кріслі, сиділи налякані господарі міста. Говорили тихо, ніби біля покійника. Вони благали допомоги. Гудки на заводських околицях міста викликали на їхніх обличчях конвульсії жаху. У жінок по-

чиналась істерика... Він думав, прихилившись лобом до холодної шибки в вікні. Голова палала. Він знав, що робить. Виструнчився, окинув поглядом присутніх і твердо сказав: «Я буду діяти». Чоловіки тиснули йому руки, жінки цілували їх... Так вітають героїв. Він вивів полк на площу. Гармати рознесли барикади... Кілька місяців по тому йому вчувалися крики прокляття і ввижались пошматовані трупи дітей, червоні калюжі на брукованих вулицях міста. Але хто знав про те, що йому вчувається і ввижається? Він думав про кар'єру. Це був його шлях. Кар'єру роблять тільки вольові люди. Минув якийсь час, і він став генералом, а потім тургайським губернатором. Так робиться кар'єра. І ця спорожніла площа і заколот киргизів не страшать його. Спокій, розсудливість, дія за законом. І все буде, як і було. Чудова формула — «так було, так є, і так буде».

— Я в цьому переконалий,— прошепотів і обернувся, почувши в кімнаті кроки. Увійшла дружина Потапенка. Сухість і жорстокість зникли з його обличчя. На вустах заграла лагідна і ввічлива посмішка. Він уклонився.— І вас рано потурбували, Лідія Петрівна? Вибачайте нам. Такий час, такий час! — Еверсман підніс її виплекану руку до своїх вуст.— Недоспали. Очі стомлені,— говорив губернатор, оглядаючи ніби вирізьблене з каменю, красиве, з холодними сірими очима обличчя господині.

— Дикий край, ваше превосходительство. Будемо надіятись на бога і царя... Прийшла запросити вас до господи. Поснідаємо, а потім до державних справ.

— О, дякую, дякую! Не нахваляюся вайшою гостинністю. Єдина відрада тут — ваше товариство, Лідія Петрівна.— Він знову поцілував їй руку: — А втім, не відмовте мені. Накажіть принести сюди склянку міцного чаю... Для нервів. Ха-ха! Я буду зараз говорити з представником цієї дикої і некультурної нації. Нація! Ха!.. Прошу вас.— Еверсман з поклоном провів господарку до порога. Почув кроки на вулиці, швидко відійшов од вікна, поклав руку за борт мундира. Стояв боком до дверей, але бачив, як поріг переступив Байтурсунов, тримаючи в руках капелюх.

— Як почуваєте себе, ваше превосходительство?

Еверсман стояв нерухомо, ніби закам'янів біля вікна.

— Я хочу висловити своє співчуття вашому превосходительству,— скопив Байтурсунов очі на Потапенка, який входив до кабінету.

Еверсмана прорвало. Круто обернувся і, не ховаючи свого презирства, закричав:

— К чорту цю ввічливість, пане редактор, коли... коли Амангельди Іманов із своєю зграєю захоплює наш транспорт і знищує наших солдатів! — Еверсман аж посинів від напруження. М'ясисті щоки кружалами осіли на комір мундира. Він ступив до Байтурсунова. — Доки це буде? Доки? Я вас питаю, пане редактор!

— Ваше превосходительство, будемо надіятись, що казахський народ буде вірний цареві...

Еверсман ще більше розлютився.

— Ви надієтесь, а Іманов збирає сотні, тисячі розбійників! «Буде вірний цареві». Ви от особисто, пане редактор, довели свою вірність? Мені, — підняв руку, ніби захищаючись, — не треба слів! Я чув їх! Мені — діло, діло покажіть!..

Байтурсунов швидко вихопив з кишені газету. Тремтячими руками розгортав її, чекаючи, коли денщик поставить на стіл піднос із чаєм та печивом і вийде з кімнати.

— Пробачте, ваше превосходительство, але ваш докір... н-не... несправедливий. Ось. Я пишу в своїй газеті: «Ми чули байки про те, що послані на роботи джигіти будуть на фронті мішенню, їх поставлять у найнебезпечніших місцях. Тим часом усім відомо, що живуть в окопах джигіти добре, за них піклуються начальники і командири...» Хіба цих переконливих доказів моєї газети мало, ваше превосходительство? — ображеним тоном запитав Байтурсунов. — І на цьому ми не зупиняємось. — Він знову підніс газету до очей. — Ми прямо закликаємо: «Послухайте, джигіти, не проливайте крові, не чиніть опору властям!»

Чи то хвилювання редактора, чи ретельність його, а може, побоювання втратити цих спільників серед казахів так вплинули на губернатора, але він м'якшим тоном заговорив до Байтурсунова:

— Ви зрозумійте, мій любий, що агітації вашого «Казаха» сьогодні мало. Так, мало. Ви пишете, агітуєте коритися царському закону, а вони йдуть до Амангельди. Ідуть і нападають на царські війська. Факти перед вами. Скажіть, пане редактор, хіба ви не розумієте, коли хочете послужити цареві й вітчизні, що краще для киргизів: чи послухатися і заслужити милість царя, чи бунтувати і викликати гнів його? Хіба від того киргизам буде

краще, коли наші карні експедиції з вогнем і мечем пройдуть через степ?

— Все це я розумію, ваше превосходительство. А від цих думок у серці моему печаль.

— А коли розумієте, пане редактор, йдіть на подвиг, достойний вас: врятуйте тисячі киргизів від загибелі.

— Як? — уставився чорними вузькими очима Байтурсунов у перенісся Еверсмана.— Порадьте, ваше превосходительство.

Губернатор переступив з ноги на ногу, поглянув на Потапенка, на свої руки — білі й випещені — повів атаку прямо в лоб:

— Пане редактор, табун сайгаків знайде правильний шлях до водопою без вожака?..

Байтурсунов зрозумів губернатора. Опустив повіки, дивився на квітчастий килим на підлозі кабінету. Йому пропонують полювати на вожака. Замислився, м'яв газету і мовчав.

— Я обіцяю тому героєві п'ять тисяч карбованців. Пан підполковник свідок цьому.

Байтурсунов мовчав. Відвертий цинізм Еверсмана ображав редактора.

— Десять тисяч! Чуєте: десять! — прошипів губернатор, наступаючи Байтурсунову на ноги. Редактор опустив газету і відступив до вікна. Поклав на раму руку, схилив голову на лікоть.

В кабінеті була напружена тиша. Еверсман дивився Байтурсунову в потилицю і думав: «Невже відмовиться?.. Тоді він на все життя запам'ятає, хто такий Еверсман». Хруснув пальцями, широкими кроками заходив по килиму. Згадав про чай, який давно захолов. Ковтнув раз, поставив склянку, глянув на Потапенка. Очі питали: «Як думаєте, пане підполковнику, погодиться?» Потапенко кивнув головою і, ніби між іншим, сказав:

— Лютішої ненависті до Іманова, ніж у барабайського старшини Жумабая і бія Нурхана, не знайти в степу.

Байтурсунов обернувся і підняв очі на підполковника.

— Ваше превосходительство, коли так треба, я їду... на полювання вожака. Але... — на його вустах лягла іронічна посмішка, — жодної копійки мої руки не візьмуть. Ганьба! Прийміть мое шанування.

Він вибіг з кабінету.

Коли його кроки стихли за вікнами, Еверсман скривив губи.

— Киргизька гордість. Подумаєш! Хе!..

Великими кроками міряв кімнату і потирав руки від задоволення.

10

«Ви до пекла обернули обличчя своє,
Ви зрадою тіло розтлили своє».

Фірдоусі

Надвечір Байтурсунов спинив змореного коня біля юрти Жумабая Тургумбаєва. Мандрівка обійшлася без пригод. Найбільше він боявся зустрічі з повстанцями, але степ був порожній, помертвілий від серпневої спеки. Коли Байтурсунов вийшов за ворота Тургая, він ще напевне не знав, куди йому направити коня і як виконати те, що він задумав. За укріпленням здався на волю іноходця, безвільно сидів у сідлі, в думках шукав стежки до серця Амангельди Іманова. За ним линули слова Потапенка про старшину Жумабая. Між іншим повітовий начальник сказав їх чи навмисне, показуючи шлях до дії?

«Так чи інакше, а починати треба з юрти Жумабая»,— порішив Байтурсунов і помчав до Барабая. Тепер він, стомлений далекою дорогою, поволі зліз із сідла, розім'яв набряклі ноги і ступив до дверей.

— Дозволь, прославлений у степах господарю, завітати подорожньому до твоєї юрти,— попросив, підіймаючи ріжечок кошми.

— Зайди, добрий чоловіче, кунаком будеш,— відповів голос Жумабая. Старшина підвівся назустріч гостеві. Верх був відкритий, і в юрти повзав вечірній промінь, але Жумабай одразу не пізнав прибулого. Запитливо дивився на його дорожній сірий чапан і запорошений білий тумак.

— Е, не пізнаєш, старшина! Я — Аліхан Байтурсунов, торе, приїздив з губернатором.

— А-а, дорогий кунак! — скрикнув Жумабай, обіймаючи Байтурсунова.— Ти змінив одяг — значить, мандрівка твоя важлива. Сідай! — показав на подушки.

— Ти вгадав, старшина. Поклич бія Нурхана Ісмагамбетова.

Жумабай поставив перед кунаком кумис, а сам вийшов з юрти. Незабаром він повернувся з Нурханом. Ісмагамбетов ще більше згорбився, схуд, обличчя було в зморшках, ніби сушений урюк, а борода висіла, мов латка

кошми з його юрти. Після взаємних привітань сіли круг килима.

— Які новини, аксакали, чим живете? — спитав Байтурсунов.

— Нема життя і нема радості. Наші бороди жебрак Іманов покрив ганьбою. Кожен хлопчисько в аулі здобув право показувати пальцем на наші сиві голови.

— Як так? Що трапилось?

— Лихо, торе Байтурсунов. Послухай...— Жумабай докладно розповів про приїзд Амангельди, відібрані ним списки мобілізації, про невдалий постріл Нурхана.— В аулі нема влади, всі кедеї і койші наглядають за нами.

Нурхан зітхав, трусив бородою, слізливими очима дивився на кунака.

— Ай-бой-бой... Ай-бой-бой... Табуни порідшали,— все він, Іманов.

— Чому схибила твоя рука, Нурхан Ісмагамбетов? Не було б тобі горя.

Нурхан не відповів, чому його куля пролетіла мимо голови Амангельди. Тільки більше зморщився, очі далеко сховалися під білими бровами. Жумабай у думці схопився за фразу Байтурсунова: «Торе теж хоче смерті Іманова. Коли б він привіз її». Розчесав пальцями бороду, нахилився ближче до кунака.

— Молодший я був, часто чув про баїв Байтурсунових із степів Кокчетава. Найбільше верблюдів — у них, найбистріші коні — у них. З якого роду ти, торе Байтурсунов?

— Старшина Жумабай говорить про мій рід.

— Е, може так, що Іманов прийде у Кокчетавський степ, його джигіти будуть їздити на конях Байтурсунова?

Байтурсунов відчув, як слова Жумабая стрілами пронизали його серце. Але спокійно, в тон старшині сказав:

— Іманов уже їздить на конях старшини Жумабая і бія Нурхана.

Ісмагамбетов гнівно глянув на кунака, а старшина роздав у руках кесе. Кинув друзки до порога.

— Я чув, торе Байтурсунов, про тебе і твоїх друзів — Аліхана Букейханова і Миржакупа Дулатова. Ви є голова алаш-орди¹. Пишете в газеті «Қазах». Хіба тобі і твоїм друзям тісно в степу?

¹ Алаш-орда — партія казахських буржуазних націоналістів.

Байтурсунов оглянувся. Якось губернатор цікавився його мріями. Але хіба він міг сказати йому те, що є в його серці? У цій юрті він міг говорити.

— Ми не хочемо руського царя, аксакали. Ми хочемо кинути камінь на межі біля Ак-Булака і вигнати за цю межу руських, українців, усіх пришельців! Амангельди не хоче руського царя, але з руських він не хоче тільки генералів, баїв і торе. Йому брат — усякий руський джетак і кедей. Його розбійники беруть у багатих казахів коні, вівці, верблюди. Амангельди ненавидить багатих руських і багатих казахів. Що буде, коли Амангельди візьме в руки Тургайський степ? Не буде Жумабайв, Нурханів, Байтурсунових... Алаш-орда думала: піти їй з Імановим чи з царем, хто ближчий для серця?.. Доки в степу буде Іманов і його повстанці, алаш-орда йтиме з царем, бо про вас, аксакали, думала. Іманов — страшний ворог наш сьогодні. Іманов не хоче йти шляхом алаш-орди. Іманова, аксакали, убити треба.

Жумабай і Нурхан, ніби луна в степу, повторили:

— Думки алаш-орди — наші думки, Іманова убити треба...

Байтурсунов поклав руки на коліна спільників:

— Ця думка привела мене в Барабай.

— Хай благословить її аллах!

— Де ваші сини, аксакали?

— Мій, Жусуп, на джайляу, торе, — відповів старшина.

— Мій, Унгалбай, у своїй юрті, торе, — сказав бій.

— Слово батька — закон для сина?

— Наш рід такий, — похвалився Нурхан.

— Нурхан, поклич Унгалбая.

Ісмагамбетов поволі підвівся і вийшов з юрти. Жумабай тим часом пішов сказати дружині, щоб готувала плов для кунака. Байтурсунов зліз на подушки і з насолодою потягнувся.

Зашелестів кошмою Жумабай, налив кумису. Увійшли Нурхан і Унгалбай. Байтурсунов підвівся на ліктях і з ніг до голови оглянув молодого Ісмагамбетова. Він був середнього зросту, в'юнкий і жиливий. В обличчі було щось хитре, гадюче. Очі настільки вузькі, що Байтурсунов не міг розгледіти, які вони: сірі, чорні чи зелені. Губи тонкі, і на них, здавалось, завжди лежить гримаса іронії. Вуха великі, одстовбурчені, ніби в ішака. Між ними стирчала засмальцьована тубетейка...

«Підходить»,— подумав Байтурсунов і відповів на його вітання.

— Унгалбай,— сказав він, коли той сів на килимі,— твій ата, бій Нурхан Ісмагамбетов, чесно прожив вік свій і збирається в царство аллаха, заповідаючи тобі свої табуни. Берегтимеш ти їх і множитимеш, як твій ата, чи віддаси джигітам Іманова?

Унгалбай не підвів очей на Байтурсунова. Навпаки, його повіки зовсім зіщулилися, як у kota, що вигрівається на сонці.

— Говори, торе, як зробити те, про що ти думаєш,— замість відповіді сказав він.

«Від Нурхана вже знає»,— подумав Байтурсунов і прошепотів:

— А як зробив би ти?

— Я і син старшини, Жусуп, сядемо на коней, покладемо в рушниці кулі і будемо стерегти Іманова дні і ночі в степу, доки його тіло не впаде з коня.

Жумабай і Нурхан схвально кивнули бородами.

Байтурсунов свиснув протяжно, безнадійно.

— Е, Унгалбай. Біля Амангельди ходять сотні і тисячі. Що ви вдвох проти них?

Молодий Ісмагамбетов схилив голову, знітився. Аксакали перезирнулися.

— Порадь, торе.

Байтурсунов жадібно випив кумис із кесе, втерся рукавом чапана.

— Унгалбай знає, де в степу живуть буша-джилани?

Мимоволі всі здригнулися від цієї поради, кожен по-своєму уявляючи страшну отруйну змію. Але Байтурсунов тільки здвигнув плечима.

— Унгалбай і Жусуп піймають буша-джилана, посадять її в кунган¹, влягнуть в порвані чапани, сядуть на коней, поїдуть до повстанців і пристануть до якогось загону. Коли Амангельди ляже спати в аблайчі, вони випустять буша-джилана під кошму. Буша-джилан уб'є Іманова і нікому не скаже, хто приніс її в аблайчу...— Байтурсунов усміхнувся, простяг ноги на килим і прикрив повіки.

Трое боязко дивились на нього і мовчали.

---

¹ Кунган — мідний глек.

— Гаразд! — по довгій паузі сказав Унгалбай. Аксакали полегшено зітхнули.

В юрту дружина Жумабая внесла плов і горілку.

Саліха бачила, як приходив Жумабай за Нурханом. Стривожилась, бо знала, що спроста старшина не буде кликати до себе бія. Кілька разів питала байбіше, чого Нурхан пішов до юрти Жумабая, але байбіше була ображена на старшину за те, що він її не запросив гостювати, і ходила мовчазна. Саліха вибігла з юрти, побачила біля прив'язі осідланого коня і ще більше стривожилась. Хтось приїхав. Чого? Як довідатись? Але не могла вона піти до старшини Жумабая.

Потім прийшов Нурхан і повів з собою Унгалбая. Тепер Саліха переконалася, що там радяться про щось важливе. Знову про царський закон чи про Амангельди? Завдав він їм клопоту! Ого, як він трусонув тоді за груди Жумабая, до якого жодна рука ніколи не торкалася. Так і витрусив з нього списки. Нурхан підняв рушницю, щоб убити Амангельди, її сокола, батира, про якого в неї найсолодші мрії. Щастя її, що вона помітила злий намір Нурхана. Як вона скрикнула! Ніби їй в серце увігнали семсер¹. І куля збила тільки тумак з голови Амангельди. Що думав тієї хвилини Нурхан? Чи думав він жити? Надіявся на свою силу бія? Десятки рук потяглися до його шиї: бій утратив свою силу в аулі. Амангельди з повстанцями забрав її. Стріляти в Амангельди! Добре помстились за неї джигіти! Кілька днів лежав хворий Нурхан. Е, він запам'ятав заповіт Амангельди — пальцем не доторкнувся до неї. Боїться... Чому тоді Амангельди подарував йому життя?

Вона була б вільною і вже ніколи б не розлучалася з батиром. Була б вірною супутницею на його шляхах, доглядала б його в боях, смажила б йому бешбармак, берегла б його спокій у аблайчі. Вона б пестила його і п'янила, мов міцне настояне вино. О-о...

Саліха заплющувала очі і бачила себе в дужих обіймах батира. Від цих уявлень і думок пашіла вогнем, гарні очі блищали, мов солончак на сонці. А потім, ніби від удару, здригнулася від думки: чому Амангельди так повівся з Нурханом? Мов черв'яка придавив до землі, але не розчавив. Хіба він не любить її, не бажає її? Так він

¹ Семсер — довгий, вузький меч.

же сказав, усі чули його слова: «Я люблю Саліху». Чому ж він не витрусив душі з Нурхана? Чому тепер не подає звістки про себе? Де він? Чи скоро їхатиме він повз Барабай?

І в цій юрті, далеко від батира, вона кожної секунди готова була оберігати його. Вона знала: Жумабай і Нурхан ніколи не подарують Амангельди і його джигітам узятих коней із табунів, доки і в землю не підуть, не забудуть образи, про яку знає не тільки волость, а весь повіт. Чи не про батира радяться в юрті старшини? Ображена байбіше вже ходила в аул, може, вона знає, хто приїхав до Жумабая? Саліха шанобливо схилилась до байбіше:

— У старшини свято: кунак приїхав або родич. Щастить старшині.

Байбіше таки дуже була ображена поведінкою старшини, тому-то вона з внутрішньою гордістю похвалилась:

— Торе Байтурсунов був у нашій юрті з губернатором.

— Торе Байтурсунов!..— захоплено вигукнула Саліха.— Е, новин, мабуть, торе багато привіз. Послухати б... — Саліха ще й язиком прицмокнула.

Її слова за живе зачепили байбіше: вона так хотіла бути в юрті старшини, а її не запросили. Зло відрізала:

— Ти кумис готуй краще... — надула губи і пішла до багаття.

«Байтурсунов тут — буде лихо,— думала Саліха.— Як довідатись, чого він приїхав?..» Вона вирішила стежити за юртою старшини, вона все повинна знати...

В таких думках її й вечір застав. Сонячний промінь позолотив верхи юрт і згас. Над аулом пролітали табуни качок, падали в річку, наповнювали вечірню тишу сполоханим галасом. В кінці аулу заливався пес, мекали вівці й кози, хтось бряжчав відром, ідучи по воду. Біля юрт звивалися білі димки, пахнув кізяк. Стихав дитячий гамір — люди вечеряли. Раптом вухо Саліхи вловило далекий кінський тупіт. Він долітав не з іргизького тракту, а з степу, з-за барханів, що по той бік річки. Серце в грудях Саліхи забилося швидко-швидко, кров ударила в голову, затремтіли руки, кумис густими плямами хлюпнув на кошму. Та вона не бачила цього, геть відкинула ополоник, вхопилась за груди: серце, веди з остогидлої юрти назустріч джигітам! То ж батир веде їх. Він навідався до неї, із степів прилетів її сокіл, сонце її... Назустріч! До нього!..

Саліха побігла до дувала. Там уже стояла байбіше, вдивлялася в вечірній присмерк. Та хай вона що хоче думає. Салісі однаково: Вона бачить Аміне: подруга переплигує арик, поспішає. Вона простягує руки до Саліхи, Саліха — до неї. Обіймають одна одну.

— Ідуть! Джигіти!

— Радість везуть!

Байбіше гнівно гукнула через дувал:

— Саліха, йди до юрти!

Саліха не чула. Міцніш обняла Аміне, дивиться в степ, чує, як пирхають коні, йдуть убрід через річку. А серце тривожно вистукує: може, то не джигіти? Може, йде карна експедиція? Вона шепоче про це Аміне. Обидві побілили, але вони хочуть вірити собі: це — джигіти... Подруги не в силі стримати себе. Вони побігли ближче до тракту, на висохлий від спеки моріжок. Туди вибігають ще жінки і киз, шепочуть, чекають.

Нарешті з п'яьми показалися вершники. О, радість — джигіти! Жінки побігли назустріч, простягають до них руки, шукають очима знайомі обличчя. Спереду, на вороному коні, Тастан Дерібаєв. Серце стислося в грудях Саліхи, вона схитнулася в руках Аміне. Рвонулася від подруги — не хотіла роз'ятрювати свою рану чужою радістю. О, яка щаслива Аміне! Подруга підводить голову, очі її сяють, ступає до коня джигіта.

— Салам, Аміне, сонце моє!

— Салам, Тастан, я ждала тебе!

Саліха стояла збоку, її обминали джигіти, обіймали своїх дружин і наречених. Нестямилась Саліха, як з очей покотилися сльози. Гірко стало на серці, а в душі війнув холод. Зігнулася й поволі пішла до дувала. Та її угледів Тастан, сплигнув з коня й підбіг до неї.

— На твоїх віях я бачу сльози, Саліха. Серце твоє я заспокою. Велів батир Амангельди низько поклонитися тобі,— прошепотів Тастан їй на вухо і торкнувся землі рукою.

Крізь сльози Саліха щасливо всміхнулася:

— Батир згадує про мене?

— Батир сказав: любить тебе! Ти знаєш!

Саліха опустила довгі вії, зашарілася, потім підбігла до Аміне, гарячою щокою припала до її плеча, ніби це був Амангельди.

— Тастане, будь братом мені, скажи, коли буде батир у Барабаї?

— Батир, як сокіл: сьогодні — тут, а завтра — там. Так треба, сестро моя. Він буде... Батир просив запитати тебе, чи не забув його наказу бій Нурхан і старшина Жумабай? — ще тихше спитав Тастан.

— Е, Нурхан смирний, ніби святий, хоч лютий, моз вовк. Чи виконує наказ батира старшина — не знаю. Чогось до Жумабая кунак приїхав, торе Байтурсунов. Той, що з губернатором приїздив.

Тастан стрепенувся. Перед очима постала картина: Байтурсунов тут, в аулі, закликає казахів коритися цареві. Цю картину змінила інша: Байтурсунов говорить у Тургаї до аксакалів. Згадалась розмова з жолдасом Іллею в таборі біля озера Айке. Чого приїхав до аулу торе? Гукнув:

— Джигіти, в юрті старшини Жумабая — важна птиця... Ловіть!..

Але в юрті Жумабая стежили за джигітами. Байтурсунов стрибнув у сідло і оперішив коня камчею. Кінь гребонув копитами землю і помчав між юртами в степ.

— Утік! Утік! — загукали жінки.

— Наздогнати! Без нього не повертайтесь! — розгнівався Тастан. Десять вершників швидше вітру полетіли за втікачем. Степ глухо стугонів під копитами коней. Тастан прислухався і упевнено прошепотів: — Торе не вміють їздити швидко. Джигіти доженуть. Тікав — гірше йому буде... — Обернувся до Саліхи й Аміне. — І ще для тебе є радість, сестро моя. — Він дістав із шкіряної торби, біля сідла, червоний шовковий джілек і простяг Салісі: — Батир просив, щоб ти вкрила ним свою голову.

Саліха взяла джілек, припала до шовку спраглими вустами. Аміне задро дивилась на неї. Мимохіть підняла руку і торкнулася пальцями до золотої алки на своїй голові. Але Тастан не помітив її руху, бо над аулом стало темніти. Згадав наказ Амангельди: прибув він на іргизький тракт не тільки для того, щоб побачити Аміне і Саліху.

— Джигіти, обривай телефонні дроти! Рубай стовпи!

Вершники, жінки з вигуками, свистом кинулися виконувати наказ Тастана. Саліха зрозуміла, що Тастан хотів би поговорити з Аміне віч-на-віч, сказала:

— Спасибі, брате мій. Скажи батирові: чекаю його, як земля сонця. — Уклонилася і пішла до юрти.

З натовпу виринула байбіше, догнала Саліху, люто просичала:

— Або джілек буде на моїх плечах, або Нурхан буде все знати.

Саліха відсторонилася від байбіше, притисла до серця джілек і пішла до юрти— горда і недоторканна.

— Собача кров кедеїв,— сичала вслід байбіше.— Хоча б Нурхан убив тебе.

На тракті джигіти запалили багаття з повалених стовпів. Діти розтягали шматки обірваних дротів, сперечалися за них. Полум'я освітлювало збуджений натовп — засмагли обличчя виблискували, ніби червона мідь. На тракт падали довгі тіні, золотились верхів'я юрт і землянок. В аулі вили пси. На річці кричала переполохана птиця. В степу пахло димом. Над аулом висів гамір, всі ждали джигітів, які помчали за втікачем. Тастан стояв поруч Аміне, дивився, як сяє у відблисках полум'я золота алка, а думав про своє: «Тепер Тургай відрізаний. Хай чекає нас у гості...» І продовжував голосно:

— А тоді, Аміне, я пришлю сватів. Перший з них буде батир.

Аміне слухала і мріяла...

Примчав джигіт: ведуть утікача. Усі забули про багаття, стовпи, збилися на тракті, дивились у пільму, за юрти, притаївши подих...

З темряви виринули джигіти. Попереду йшов Байтурсунов, простоволосий, згорблений. Руки обвисли вздовж чапана — зім'ятого і забрудненого. По обличчю збігали буйні краплі поту. Байтурсунов дивився собі під ноги. Його поставили перед Тастаном. Натовп обступав його півколом, багаття освітлювало всю картину.

— Чого приїздив до старшини Жумабая, торе Байтурсунов? — спитав Тастан, зсовуючи густі брови.

— Гостювати, славний джигіт, друг батира Амангельди, — ласкаво відповів Байтурсунов.

— Чому втікав, торе?

Байтурсунов знизав плечима і звів очі на джигітів.

— З переполоху. Мирні люди стали боятися повстанців. А тепер я шкодую. Хіба мені зроблять щось погане мої брати, казахи?

Тастан показав рукою на аул:

— Твої брати — старшина Жумабай і бій Нурхан, баї. Чого приїздив до них? — помацав пальцями пояс чапана Байтурсунова.

Сунув руку йому за полу і витяг револьвер.

— Для чого возиш, мирна людино? — Натовп підступав ближче, між джигітами росло збудження.

— В степу никають вовки, славний джигіт. Хіба я не повинен захищатися? .

— Чого приїздив до аулу? — втретє запитав Тастан.

Байтурсунов якось вибачливо посміхнувся до всіх і розвів руки:

— Такий звичай у нашого народу: гостювати, новини слухати. Я — мирний казах...

Тастанові обридло слухати одну й ту ж пісню. Він розмахнувся і дав торе звучного ляпаса.

— Радитись до баїв прибув, поганий посланець царя і губернатора, пес! Продаєш цареві народ, джилан!.. Жодного джигіта не дамо цареві! Покажіть йому шлях з аулу! — І Тастан ще раз ударив торе в потилицю. Байтурсунов полетів у натовп.

— Ала-ля-ля!..

— Бий!

— Айтак!.. Айтак!

— Ха-ха!

— Бий!..

Удари падали Байтурсунову на спину, на голову. Хтось стусонув його прикладом, люди кидали на нього грудням, паліччям, доганяли і штовхали в боки, плювали йому вслід...

— Зустрінемося ще раз, торе,— не розминемося більше! Так губернатору скажи і всім начальникам у Тургаї, собачий хвіст!..

11

«Коли кінь прагне в бій,
як я можу прилягти серед
пишних троянд?»

З віршів східного поета

Тарнов швидко йшов вулицями Орська. В правій руці ніс кондукторську засмальцьовану скриньку, в лівій — ліхтар. Поношений, у мастилі піджак, протерті на колінах штани, формений кашкет, замащене обличчя створювали вигляд залізничника, який повертається з чергового рейсу додому.

Позаду залишилися невеличка орська станція і товарний поїзд, яким Тарнов прибув з Оренбурга. У нього був

чудовий настрій від успішної, хоч і дуже небезпечної подорожі. Він минав маленькі дерев'яні й кам'яні жовтопіщаного кольору будинки, прямуючи тихими безлюдними завулками на околицю Орська. Була післяобідня пора, сонце вже закінчило половину своєї денної подорожі і поспішало на відпочинок. На вулички завітав погуляти вітер з Уральських гір, здіймав куряву, змітав з тротуарів клапти паперу, листя очерету і висохлі колючки блекоти.

На розі вулиці Ілля оглянувся: позаду височіла водокачка, злітав у голубе небо густий дим з паровоза, тихо сюрчав сюрчок стрілочника. Виблискували на сонці покрівлі. Вулиці тихі і сонні. Небезпеки нема. Круто завернув за ріг: попереду виднівся степ, а ближче, попід околицею, в заростях очерету і талу, звивалася мілководна Ор. За нею клинами врізувались у степ долини і саї. Ілля далі відійшов від орсько-тургайського тракту, де був міст через річку, біля кущів ще раз оглянувся і, не помітивши нікого, пішов у воду. Вибрів на тій стороні. По пояс був мокрий, у чоботях хлюпотіла вода, приємно охолоджувала тіло. Кинутий ліхтар десь потонув, а скринька тепер умостилася на плечі. Кущами Ілля увійшов у річище саю і попрямував до його верхів'я. На крутих схилах п'ялися вгору берізки, міцно вросли в глиняний ґрунт розлогі дубки. На дні сочилася вода. Зверху нависав степ, на кручах похитувалась довга ковила, пахло полином. Ілля на повні груди пив запах степу. Хотілося заспівати, щоб далеко полинула пісня; щоб відгукнулася луна аж за Ор'ю. Але обережність — головне зараз. Він швидше пішов, відчуваючи, як річище піднімається вгору. Коли зміркував, що пройшов від Орська версти три, свиснув. Свист троївся в берегах саю. Ілля прислухався. Десь збоку протяжно засвистів ховрах.

— Ф'ю-іть-іть, ф'ю-у-у...

Ілля вхопився за гілля берізки і поліз на схил. Обережно висунув голову між сухою ковилою. Степ лежав недвижно, порізаний рівчачками, залитий сонцем. В стороні піднімався Орськ, блищав хрест на церкві, за очеретами ховалися будинки. Ілля повторив сигнал. Ховрах відповів у сусідньому рівчачку. Тарнов поліз із саю і швидко пішов на звук. В кущах джигіт сідлав пару коней: Ілля сплигнув униз, простяг руку джигітові, оглядаючи знайоме, широке, пощерблене віспою обличчя, з ріденькою борідкою і довгими густими бровами.

— Салам, Макзум! Спокійно?

— Салам, жолдас Ілля. Вчора трактом пройшов великий загін аскерів. Їх було п'ятсот. Дві гармати.

— Гармати? Це погано,— сказав Тарнов, хоч про спішну відправку цього загону, яким командував генерал Лаврентьев, чув ще в Оренбурзі.

— Погано, жолдас Ілля.

— Поїдемо трактом, Макзум?

— Поїдемо, як птиця літає — навпростець.

Вони плигнули в сідла. Застояні коні веселою рисою побігли з саю. Тракт із Орська йшов на схід і, вигнувшись величезною дугою, приходив до Тургая. Вершники погналі коней прямо в степ.

За годину, коли Ілля оглянувся, навкруги була рівнина, безкрає сіро-жовтувате плато. Сонце висіло над степом самотне, здавалося: підскоч і відстанеш його рукою. Косе проміння сковзало по рівнині, натрапляло на маленькі латки солончаків, відбивалося білими яскравими плямами. На них було боляче дивитись. Ілля підганяв коня. Після сидіння в товарному вагоні йому хотілось рухатися, мчати безкраїми просторами. На душі було хороше — вона рвалась до великих справ, до роботи, боротьби. Адже чотири роки вона була скута ворожою силою. Чотири роки його душа й тіло були в неволі. Тепер Ілля, як ніхто, мабуть, розумів ціну волі. І настрої у нього був такий, що він готовий був обняти весь степ, пригорнути його до себе, припасти вустами до його могутніх грудей. І знову зажадалося Іллі в пісні вилити свою радість, відчуття волі, Макзумові і степові повідати про свій настрій. Цю пісню любили співати засланці. Вона єднала, говорила про волю і кликала до неї.

Долго я звонкие цепи носил,
Душно мне было в горах Акатуя,
Старый товарищ бежать пособил,
Ожил я, волю почувя.
Шилка и Нерчинск не страшны теперь,
Горная стража меня не поймала,
В дебрях не тронул прожорливый зверь,
Пуля стрелка миновала...

Звучна мелодія линула в просторі. Хороша була пісня, від щирого серця співав її Ілля, хороше було надвечір'я в степу.

І Макзум не витримав:

— Гарно, жолдас Ілля! Ой, як гарно! — Потім, коли Ілля закінчив співати, замріяно продовжував: — Жив би

собі казах, жив би росіянин — пісні б співали, кумис пи-ли, на байгу їздили в аули. Для чого воювати, жолдас Ілля? Плачуть жінки, плачуть діти... Ай-бой-бой... Е, який степ! Хто його сходить, хто об'їздить? Хіба мало місця, де поставити юрту, жолдас Ілля? — питав Макзум та-ким тоном, ніби все залежало від Тарнова: захоче Іл-ля — і не буде царського набору на війну.

Ілля, все ще збуджений від пісні, сяючи своїми добри-ми очима, сказав:

— Тобі вистачить місця в степу, Макзум, і мені до-сить. А генералам і торе — мало, баям — мало. Ненажер-ливі вони, в них руки довгі.

«В них руки довгі,— думав Макзум.— Жолдас Ілля говорить правду. Великі джайляу в Аманкулі, чії там ходять табуни? Баїв Байзакових. Кедеям — Бедпак-да-ла, піски...» Замислився Макзум, обличчя його похмур-ніло...

Іхали цілий вечір, ніч, ранок. Годині о десятій ранку в'їхали в долину якоїсь річки. Вирішили потрасти коні, відпочити. Макзум стриножив коней, а Ілля дістав із скриньки хліб, копчену ковбасу, в'яленого ляща.

Закусили, запили водою з річки. Ілля почаствував Мак-зума готовою фабричною цигаркою. Макзум курив її, ні-би молився, заплющував очі, прицмокуючи і з насолодою ковтаючи дим. Докурив до мундштука, з очевидним жа-лем, що вже закінчилася набивка, довго дивився на по-золочені літери фабричної марки, а потім витяг шкіря-ний кисет, набив люльку і засмоктав.

Обидва лежали горілиць. У Іллі під головою — кашкет залізничника, у Макзума — тумак. Перед очима — небо, імлисте, круг сонця — туманні кола: наближається сте-пова осінь. Обом чути, як бродять у комишах коні, фор-кають.

— Жолдас Ілля, Амангельди хоче, щоб у степу не бу-ло баїв і генералів. Ти хочеш цього. Хто буде господа-рем джайляу?

— Ви: всі кедеї і джетакі.

— Ой-я!.. — недовірливо вигукнув Макзум.— Я мати-му верблюдів, коней?

— Матимеш.

Макзум подумав.

— Байзаков-бай — стане койші?

— Стане.

— Ой-я, жолдас Ілля! Степ не чув про таке!

— Він уже чує, Макзум. Прийде час — побачить.

Макзум подумав і раптом засміявся.

— Чого ти? — не відкриваючи важких від утоми повік, спитав Ілля.

— Байзаков-бай — койші! Ой-хо!..

Макзум підвівся, оглянув долину і знову ліг. Пальцями колупався в своїй ріденькій борідці. Потім знову підвівся і взяв у траві мундштук цигарки.

— Жолдас Ілля, мій син, Сабіт, тоді буде вчитися в школі, в Оренбурзі? Привозитиме мені такі цигарки? Приїдуть кунаки на байгу, завітають до моєї юрти, і я покладу перед ними позолочені цигарки...

Ілля кліпнув очима, насторожено оглянувся:

— А-а, це ти, Макзум? Покладеш, друже. Все буде...

— І кумису буде вдосталь?

— Буде. На байгу приїду до тебе в аул.

— О-о, дорогий кунак будеш! — Макзум бачив, що Ілля ледве бореться з утомою. — Лежи, лежи, будем на конях говорити. Я розбуджу тебе.

— Небезпечно, Макзум... Дивись... у... степ...

Безсонні ночі давалися взнаки. Ілля через дві хвилини спав. Макзум сидів у нього в головах, похитувався в такт своїм думам. Час від часу він підводився на ноги і озирався навколо. Заспокоений, знову сідав, смоктав люльку і думав про Аманкул, ситого Алі Байзакова, його табуни. То в уяві зринав образ Амангельди. Макзум навіть відчував гострий блиск його чорних очей, бачив орлиний ніс. Потім довго дивився, як рівно здіймаються груди Іллі, думав: «Руський кунак Іманова щастя казахам бажає. Звідки він прийшов, де його юрта?»

І вчув кінський тупіт — далекий і нерівний. Схопився на ноги, бистрими очима окинув степ: рівнина, зводяться зрідка пагорки. Нікого не видно: подумав, що їхні коні переходили на нове місце — тупотіли. Зібрався сісти — долинув знову тупіт. Тепер він уловив напрямок його — вгору по річці. Швидко нахилився до Тарнова:

— Жолдас...

Він не закінчив, як Ілля вже стояв, протираючи очі. Макзум схопив турсук, сунув у руки Іллі скриньку.

— Гайда!

Побігли до коней. За хвилину розтриножили, підтягли підпруги, скочили в сідла. Але вже було пізно. Із-за комишів, на завороті річки, виринув великий роз'їзд. Вчвал

помчав до Іллі і Макзума. Їх розділяло кілька сотень сажнів.

— Е, не відставай, жолдас! — крикнув Макзум і вдарив коня. Ілля натяг повіддя і пустив свого коня слідом.

Долинув крик:

— Стій!.. Стій!..

Пролунав постріл. Другий. Кулі тонко засвистіли над головами. Коні помчали вчвал. Ще постріли. Ілля перестав відчувати стремено під лівою ногою. Хотів натиснути подошвою, не зміг. Нога одерев'яніла. Вхопився рукою за сідло, нахилився до гриви... Кінь з розгону спіткнувся і Ілля вилетів з сідла, скрикнувши від подвійного болю. Кінь перебирав копитами, хрипів, але підвестися вже не міг. Макзум завернув свого гнідого і підлетів до Іллі.

Ілля ворухнувся, став на коліно і впав. Макзум усе зрозумів. Сплигнув з коня, вхопив Іллю і підняв на сідло.

— Макзум... удвох загинемо... кінь не... винесе... Ідь сам до Амангельди... Скажи йому, що я... в полоні...

— Не залишу тебе аскерам, жолдас Ілля.

— Я наказую! — скрикнув Тарнов.

Але Макзум не слухав:

— Я не покину тебе. Так наказав батир.

Це він говорив, коли вони вже вдвох сиділи в сідлі, а кінь важкою ногою біг уперед. Макзум все ближче й ближче чув крики «стій» і грубу, погрозливу лайку. Він підгонив гнідого, називав його ласкавими іменами, умовляв мчати ще швидше. Спереду була гола рівнина, і кінь відчутно стишував ходу. Він вкрився піною, засапався, став спотикатися. У грудях Макзума похололо. Серце билося часто-часто, в голові одна думка: «Втекти! Втекти!» А крики вже були зовсім близько, коні тупотіли за його спиною. Макзум підганяв коня каблуками, але гнідий пришвидшував кроки на якусь хвилину і знову стишував біг...

Макзум відчув удар у спину, скрикнув і вилетів з сідла. Розплющив очі, біля його ніг лежав білий як полотно Ілля, а проти них стояв сухий, мов полин, довговусий, з камчею в руці офіцер. Аскери направили на них гвинтівки.

— Руки вгору! — крикнув офіцер.— Обшукати!

Макзум поволі підняв руки. Солдати обшукали його і витягли з-під чапана старий кинджал. З піджака Іллі дістали гаманець. Офіцер швидко розстебнув його кістлявими пальцями. На землю впало кілька срібних монет.

Витяг папірець, прочитав, поклав назад. Сунув гаманець у кишеню.

— Хто це? — спитав у Макзума, показуючи на Ілля.

— Мій кунак, везу до себе, в аул,— відповів Макзум казахською мовою. Офіцер нічого не зрозумів.

— По-руськи не говориш? Чого тікали?

Макзум здвигнув плечима.

— Мій кунак...

Офіцер розлютився.

— Кунак, кунак! Белькочеш! — і вдарив Макзума нагаєм.— Взяти обох у Тургай! Цей залізничник,— кивнув на непритомного Ілля,— по документу — Сидоров, підозрілий. Чого вештатися йому в степу?

Макзумові скрутили руки і прив'язали до сідла його гнідого. Ілля поклав до себе у візок бородатий козак, і роз'їзд круто взяв напрям на схід, до Тургайського тракту.

...Потилиця билась об щось тверде; в голові шуміло, здавалося, біля вух торохтіли тисячі обкованих коліс. Повіки були важкі. Ілля ледве відкрив їх. Глянув поперед себе і ніяк не міг збанути, де він і що з ним. До свідомості дійшло лише те, що тепер ніч, бо над головою високо палахкотіли зорі. Він знову заплющив очі, намагаючись пригадати, чому він зараз не на коні. В уяві були уривки картин подорожі.

Минуло ще чимало хвилин, поки Ілля зусиллям волі з'єднав ці уривки в одну суцільну стрічку спогадів. Тоді в уяві зринув Орськ, зустріч з Макзумом, напад роз'їзду біля річки. Ворухнув ногою. Гострий біль пронизав усе тіло. Ілля стиснув зуби, щоб не скрикнути. Повів рукою по тужурці, штанах. Дістав до коліна. Відчув під пальцями намотаний вузол. Чобота на нозі не було. Зрозумів: ногу забинтовано.

«Де я? Де Макзум?» — ворухнулася думка. Знову відкрив повіки і повів головою. Перед очима була чиясь спина. Довго напружував зір, доки не розгледів гвинтівку. То сидів солдат. Біля нього стояв кулемет. Хвіст стрічки з патронами торохтів об борти скриньки. Ілля обернув голову в другий бік. І там перед очима була спина солдата. Він правив кіньми, силуети яких виднілися в темряві.

«Ідемо. Куди? Скільки тут солдатів?» — думав Ілля. Згадав про загін Лаврентьева, який вийшов з Оренбурга

через Орськ на Тургай. Його бачив Макзум, сидячи в яру під Орськом. Мабуть, роз'їзд цього загону натрапив на них у степу. Отже, міркував собі Ілля, їх, коли Макзум живий, везуть у Тургай. Справи погані. Від Лаврентьєва, який, було чути в Оренбурзі, одержав особливі повноваження від царського уряду, добра не жди. І треба ж було трапитись цій зустрічі з роз'їздом!

Ілля згадав, як він наказував Макзумові тікати. Коли б він сповістив Амангельди, може б, той визволив його. Амангельди стоїть табором біля Айке. Чи буде він нападати на цей загін, який теж проходитьиме мимо? Макзум повівся з ним надто благородно, але в той момент поведінка його була нерозумна. Тепер, коли не визволить Іманов, вони обидва загинуть, якщо Макзума ще не пристрелили. Ех, біс би їх узяв, поранили, з візка не сплигнеш, думати про втечу не треба.

Ілля намагався довідатись, чи великий цей загін. Напружував слух, і хоч у вухах дуже шуміло від втраченої крові, він уловив скрипіння багатьох коліс і тупіт копит. Загін ішов мовчки, команда офіцерів рідко порушувала нічну тишу в степу. Ілля став дивитися в чорно-синє небо, на зорі, не рухався, щоб солдати не звернули на нього уваги. Думки вертілися навколо полонення. Було боляче розуміти своє безсилля в той момент, коли треба було діяти, доводити почату справу до кінця. В Оренбурзі він одержав нові повноваження, вказівки до дії. А головне, він довідався про лінію Леніна і ЦК партії в питанні про війну, що його найбільше цікавило. В заслання, на рудники, в Карсакпай правдива партійна інформація доходила рідко. Тепер він знав, як діяти, аби тільки вирватися з пазурів загону Лаврентьєва.

Лежав горілиць і перебирав у пам'яті зустрічі в Оренбурзі. Окремі картини уявлялися так чітко, ніби він зараз не на військовому возі лежав, а розмовляв з оренбурзькими товаришами.

Ось він спускається тихим завулком до крутого берега Уралу. Сірі одноповерхові будинки, дерев'яні і цегляні нерівні тротуари — такі, як були чотири роки тому, коли він востаннє відвідував цей завулок. І тепер ліхтарі блимали дуже рідко, ближче до центру: околиці, населені робітниками залізничних майстерень, шкіряних заводів, татарами, калмиками і казахами, тонули в темряві. Над ними висіла якась насторожена тиша, принаймні Ілля відчув її дуже виразно. Він спинився в кінці завулка, бі-

ля присадкуватого будиночка. Внизу чорнів Урал, хтось на березі грав на гармонії, звуки мелодії линули над водою і котилися луною десь за містом. Ілля заглянув в освітлену щілину віконниці. В кімнаті було тихо. Ударив пальцем: раз, довгий інтервал, ще два коротких удари. В кімнаті хтось заметушився, але не озивався — мабуть, вичікував. Ілля повторив стукіт. У дверях клацнув замок, висунулась голова, тихий жіночий голос сказав:

— Така темрява...

Ілля відповів:

— Незабаром спалахнуть ясні вогні.

Жінка подалася вперед, скрикнула, простягла руки:

— Ти...

Він підхопив її на руки, своїми вустами закрив її уста, ступив до коридора і замкнув двері. Обнявшись, дійшли до кімнати, на світло. Тут жінка відхилилася на одну секунду, оглянула схудле обличчя Іллі, обцілувала його глибокі голубі очі, обняла за шию...

— Ти... Ти... Щастя моє! — Цілувала і горнулась — тепла, радісна, збуджена. Він сів на канапці і посадив її собі на коліна. Його Зіна була такою ж, як і тоді. Тепер їй було — згадав він — двадцять п'ять років. Зіна дивилася на нього великими карими очима, високо звівши довгі, густі вії. В очах була безодня радості, щастя, любові. Ілля кілька хвилин мовчки милувався її високим рівним лобом, красивим проділом у пишному русьвому волоссі, ніжно пестив її руки з довгими пальцями і слідами чорнила на них — мабуть, вона недавно щось писала. Відкинув з її плечей в'язану десь у станиці, під Маячною, тонку шаль із козячого пуху, і Зіна тепер була перед ним у білій блузці і темній спідниці, така ж, як і раніше, ставна, хороша, жадана.

— Як ти вирвався, любий? Схуд, очі запали... — Вона пригорнулась до його грудей, слухала удари його серця і шепіт про життя в Петропавловську, Тобольську, на золотих розсипищах у Нерчинську, на Карсакпаї. Вона здригалась і обіймала його міцніше, ніби зараз неблаганні жандарми знову мали відірвати його від неї і погнати на каторгу... Вона погасила світло, розмовляли в темряві. Зіна працювала на телеграфі — так звеліла партійна організація. Зіна знала про всі події в Тургайському степу, бо через її руки йшли телеграфні донесення Еверсмана. Знала багато такого, про що Ілля не чув: царська армія відступає на фронтах, бо генерали зраджу-

ють, у солдатів не вистачає гранат, снарядів, гвинтівок. Міністр Сухомлинов, який постачає зброю на фронт, зраджує батьківщину, цариця видає ворогові військові таємниці... У військових частинах через це відбуваються заколоти. Робітники і селяни голодують, у багатьох центральних губерніях вибухнули і вибухають забастовки, протести проти війни. В оренбурзьких залізничних майстернях і тепер працює забастовочний комітет. Уже чути революцію в Росії...

— А партія, ЦК, Ленін як? — спитав Ілля, жадібно слухаючи розповідь дружини.

Зіна відповідала пошепки: більшовики були проти війни. Ілля знав про це. Війна почалась— більшовики висунули лозунг: пораженство уряду в імперіалістичній війні, щоб швидше розквитатися з царизмом. «Тоді повстання казахів, яке підняв Амангельди, вчасне, потрібне зараз, як повітря й вода. Найперша справа оренбурзької організації — подати підтримку Іманову»,— зробив висновок Ілля, задоволений інформацією Зіни.

— Працюватимеш тут, в Оренбурзі? — спитала Зіна і ніжно провела пальцями по його щоці, затаїла подих.

— Доповім комітету про повстання в Тургайському степу. Комітет вирішить.

Вона ще ніжніше взяла його голову в руки і пригорнула до себе. Мабуть, вона наперед знала чи догадувалась, яке буде рішення комітету. Довго мовчала. Потім прошепотіла:

— Шостий рік, як ми одружилися, а чи побули ми хоч шість місяців разом?.. — гірко зітхнула... Він згадав про перше їхнє знайомство. Це було на засіданні комітету, на чорному дворі мечеті, де він доповідав про роботу в Кустанаї, Тургаї і Актюбе. Йому потрібні були листівки — Зіна готувала їх у цій кімнаті. Він допомагав. За роботою він все узнав про неї: батько — старий паровозний кочегар — загинув під час аварії поїзда, що злетів під відкис на прогоні Оренбург — Самара; мати хвора. Зіна тоді працювала на шкіряному заводі, в чинбарному цеху. Жилося їм не солодко. Зіна була другий рік у партійній організації. Комітетові потрібна була друкарка. Зіна вчилася вечорами в друкарки земської управи. Ілля ще приїздив кілька разів — вони одружилися. Але життя вимагало боротьби і роботи — і вони жили окремо, обоє мріючи про той час, коли їм пощастить жити разом...

— Це треба так, моя радість. Чує серце мое — недовго вже нам бути в розлуці.

І вони знову говорили і мріяли — щасливі цією хвилиною, перспективами, спільною боротьбою за велику справу. Так їх і світанок застукав. Годину поспавши, Зіна пішла на телеграф, а Ілля не виходив з будинку, допомагав Зіниній матері хазяйнувати.

Увечері прийшли члени комітету: двоє знайомих — старі кадровики з млинів, один молодший — слюсар з депо. Ілля доповів про розмах повстання в Тургайському степу. Одержав інформації ЦК партії, повноваження комітету і наказ негайно їхати до Амангельди, бо в степ сьогодні виходить карна експедиція під командуванням генерала Лаврентьєва. Ілля ще побув день із Зіною і наступної ночі, вдягнувши форму залізничника, виїхав на Орськ. Пречудовий був настрій, до Амангельди мчав — і от потрапив до чорта в зуби. Лежиш колодою на возі, а там повстанці чекають.

Ілля прослідкував за польотом зірки в темному небі і зітхнув. От устряли вони з Макзумом! Треба подумати, як викрутитися з цієї халепи... Прикрив повіки, бо солдат, який сидів біля кулемета, обернувся до їздового:

— Чи буде кінець цьому проклятому степові?

— Чогось страшно робиться — така пустка: ні деревця, ні оселі... Звісно — пустиня, — озвався фурман.

— Бог прокляв цей край за гріхи великі, — сказав кулеметник і знову похилився на кулемет...

Торохтіли колеса, ритмічно тупотіли коні, бряжчали на возах похідні казанки. Долітала команда: «Підтягнись». Візок котився швидше. З-під коліс піднімалась густа пилюка і осідала на одязі, набивалася в ніс, горло, було тяжко дихати... Не допомогла прохолода, якою потягло з степу. Мабуть, недалеко від тракту протікала річка, чи це вже підїздили до озера Айке. Ілля знову уявив образ Зіни. Великі очі дивились мужньо, але в глибині їх була печаль розлуки. На довгих віях звисали сльози. Він вдивлявся в милий образ, намагався наблизити його до себе, але раптом у степу пролунав постріл. Гучно покотилась луна, шарахнулись коні, якийсь офіцер сполохано подав команду: «Стій», але коні не спинялись, набігали на передні вози, зводились дибки і били копитами. За трактом пролунав залп — блиски вогнів мигнули кривою лінією і згасли. Тої ж секунди в темряві почувся грізний бойовий клич. Ілля пізнав голос. Амангельди напав на

карну експедицію. Ілля лежав горілиць, припавши до дощок, намагаючись не показати солдатам, що він опритомнів. Вчув команду, передану по лінії:

— Кулеметники, вперед!

Солдат-фурман потяг за віжки, повернув коней поперек тракту. Його товариш припав до ручок кулемета, у'явшись очима в темний степ.

— Во-о-го-нь!.. — крикнув офіцер, проскакавши на коні вздовж лінії возів. Кулемет хрипло загарчав, викидаючи блискучі снопи вогню. За кілька кроків глухо стукотів другий, вчувалося сухе хльоскання третього десь далі, по лінії. Хропли коні, шарпалися, скрикували їздові, лунала різка команда: «Шаблі на-голо!», відповідали залпи піхоти, яка залягла на тракті.

В цьому шумі пострілів Ілля вловив густий тупіт копей. Тупіт наближався, як шум зливи; наростав гомін казахських бойових вигуків. Мабуть, повстанці вже врізалися в праве крило карної експедиції, бо сухо брязнули шаблі. Іржали коні, хрипіли офіцери, подаючи накази оборонятися. Солдати стріляли в темінь, навмання. Кулемет на возі Іллі стріляв по лівому флангу; він уже відбив одну, потім другу атаку повстанців. Кулеметник заправив другу стрічку патронів, ще нижче схилився до ручок, і коли в темряві показалися чорні силуети вершників, знову застрочив по них. Ілля обережно підсунувся до кулеметника. Перед його очима була зігнута спина, широкий пояс і на ньому — кобура револьвера.

План в Іллі визрів тої ж секунди. Він простягнув руку, відстебнув кнопку, висмикнув револьвер, прицілився в голову кулеметника і вистрелив. Кулеметник упав на ручки. Їздовий обернувся до Іллі — другий постріл збив його з сидіння. Ілля сунув револьвер в кишеню, зціпив зуби від болю в нозі, став на одно коліно і скинув мертвого кулеметника з воза. Зібрав усі сили і повернув ствол кулемета вздовж тракту. Натиснув на ручки. Свинцева злива полоснула по возах, піхоті, що приготувалась до атаки кавалерії.

Над трактом знялися одчайдушні крики, прокльони. Падали вершники, коні виривалися з вогняного кільця. На оголений лівий фланг експедиції налетіли, здивовані цією підтримкою, повстанці. Фланг відступив у степ, повз Іллю. Тепер коней ніхто не стримував, і вони понесли візок по піску, в бік від тракту. Ілля випустив ручки кулемета, вхопив віжки, намагаючись стримати ошалілих ко-

ней. Коні помчали на звуки сурми, яка тривожно вила десь у темряві. Сили покидали Іллю. Він випустив віжки, стяг на край воза кулемет і разом з ним упав на пісок...

Повстанці знайшли його, коли зійшло сонце і освітило поле бою. Ілля сидів біля кулемета, обнявши його холодний ствол. Нога опухла, кров просочилась крізь бинт і почервонила пісок. Він болісною усмішкою привітав Амангельди, Мамбетбая і Макзума, в якого біліли по'язки на голові. Батир скочив з коня, підхопив Іллю на руки й поніс до озера Айке...

12

«Мов злива, на нас царські кулі сипнули.
Але ми червоних знамен не згорнули».

Джамбул

Коли тануть сніги, Сирдар'я виступає з берегів і котить хвилі в степ. Вона тоді нестримна, широка й бурхлива, як море. Таким нестримним потоком ішли до батирра Амангельди кедеї і джетакі, і в жовтні 1916 року Тургайський степ палав негасимим полум'ям повстання. Амангельди збирав сили біля озера Татир, облягаючи великим живим кільцем Тургай. Загін Тастана Дерібаєва від озера Айке пішов на іргізький тракт. Загін Садбека Мусаєва оперував на схід від Тургая, біля Бетпак-Кара. За наказом Амангельди повстанці засипали колодязі, нищили запаси сіна в кстау¹, оголяючи і до того пустельний степ. Карні експедиції Еверсмана і Лаврентьєва кожного разу з порожніми руками поверталися до Тургая...

Головну колону, в складі чотирьох тисяч джигітів, вів Амангельди. Колона в другій половині жовтня підходила до озера Татир за п'ятдесят верст від Тургая. Амангельди їхав попереду, біля прапороносця, слухаючи гру на домбрі акина Тайжана. Поруч тихо ступав високий верблюд. На лівому боці його звисав через горб великий лозяний кошик. У ньому лежав Тарнов, зручніше влаштувавши поранену ногу. Колона розтяглась у степу безконечною стрічкою. Виднілися тисячі тумаків, малахаїв, тубетейок, кольорові чапани, списи і гвинтівки, шаблі і вила, коні змішалися з верблюдами. Під прапором Аман-

¹ Кстау — зимовище в степу чи в аулі.

гельди з'єдналися повстанці з різних родів, з аулів актюбінських степів і підніжжя Ала-Тау, з берегів Ішіму і голих Каракумів. Кедеї і джетаки прийшли до батира Амангельди шукати украдену баями правду, волю і землю. Він тепер вів їх на бій з генералами. Його залізна сила і соколиний політ об'єднали тисячі обікрадених і голодних синів казахстанських просторів. Вони вірили батирові. А те, що він ще не мав жодної поразки в степу від царських військ, породило в народі славу про його непереможність. Та слава обійшла аули і кстау, джайляу і тракти, і до Амангельди йшли нові повстанці — подинці і загонами, беззбройні і з саморобними списами.

Колона йшла вздовж піщаного берега озера. Амангельди ще не давав наказу спинятися. Стомлені коні обертали голови і жадібними очима дивилися на синяву хвиль, але слухняно ступали далі. Амангельди підвівся на стременах, щоб вибрати краще місце для табору. Приклав долоню до очей, затулювся від сонця, довго вдивлявся в вишлястий барханний степ.

— Там — джигіт! — раптом сказав він і простяг руку. Всі підвелися в сідлах, оглядаючи горизонт. Ілля й собі глянув через край кошика, але побачив тільки найближчі жовтаві горби.

— Привести! — наказав батир.

Від колони відділилося кілька джигітів. Ісхак Кубеков і собі натяг повіддя, але Ілля поглядом спинив його. Ісхак мав бути завжди біля батира. Джигіти помчали вперед. Амангельди дав наказ колоні спинитися. Коні кинулися до води, заходили по черево, пили. Тим часом між барханами почувся тупіт. Амангельди обернувся в сідлі, ждучи наближення джигітів. Він не турбував свого коня, який з насолодою стояв у воді поруч верблюда, на якому їхав Ілля. Батир пильно вдивлявся в лисячий малахай незнайомого вершника, який сплигнув з коня і йшов до води, туго підперезаний, з довгою кривою шаблею при боці.

— Салам, батир!

— Салам, джигіт!

— Хан Оспан Чулаков звелів поклонитись тобі і спитати, як твоє здоров'я і чи здорові твої ата і ана?

— Е, хіба тільки для цього прислав тебе Оспан Чулаков? — усміхнувся Амангельди.

— Хан хоче бачити тебе, батир.

— Далеко він?

- Близько.
  - Багато війська у Оспана Чулакова?
  - Багато. Тисячі, батир.
  - Я чекаю Чулакова тут.
  - Хан просив тебе до його юрти.
- Амангельди виїхав на берег.
- Я все сказав, джигіт.

Посланець ще раз уклонився, скочив у сідло і взяв круто на схід, помчав у степ. За кілька хвилин у долині, де була трава для коней, джигіти поставили аблайчу для Амангельди. З обох боків дверей, ніби вартові, стояли два кулемети. Ісхак Кубеков розпалював багаття, готував їжу. Амангельди і Мамбетбай зняли з кошика Іллю і обережно поклали на кошму. Командири розставляли дозори в степу. Над долиною повис різноголосий шум табору. До багаття біля аблайчі прийшли відібрані джигіти, майбутні кулеметники. Між ними був і Макзум. До Іллі підкотили кулемет, і він заходився навчати повстанців орудувати цією зброєю. Амангельди поглядав на Іллю, але думав про посланця від Оспана Чулакова. Хто цей Оспан? Чому не сам прийшов до нього, а кликав до себе? Хіба таку силу має? Чи прийде він тепер, коли посланець привезе йому відповідь Амангельди? Степ останні дні жив тривожними чутками. На сході казахських степів повстання придушено. Царські генерали залили кров'ю казахів Семиріченську область. Кажуть, тисячі джигітів розстріляні, аули спалені. Казахи тікають у Бедпак-дала і в Китай. Царські генерали придуть з берегів Іртиша і Зайсану, щоб допомогти Еверсману. Амангельди розумів це, і ці чутки тривожили його. Він думав, як зустріти Оспана Чулакова, коли той прийде до нього.

Ісхак поставив перед Амангельди кесе з кумисом, але батир не доторкнувся до нього. Пізніше його звикле до степових звуків вухо вловило далекий швидкий тупіт копит. Він прислухався. Обличчя його, хоч і було насторожене, проясніло. Закурив люльку, дивився в багаття, щоб ніхто не бачив його радості. Тупіт кінських копит наблизився до аблайчі, чути було запитання незнайомих голосів і відповіді, але Амангельди не підвів голови, сидів спокійно, відчуваючи на собі допитливий погляд Іллі Тарнова. Мамбетбай сказав:

— Батир, до тебе прибув хан Оспан Чулаков!

Амангельди блискавичним поглядом окинув постать прибулого. До багаття повільно й поважно підходив Оспан Чулаков. Одну руку він тримав на блискучому ефесі шаблі, друга лежала на грудях. Він був середнього зросту, на широких плечах висів жовтий чапан з великими червоними квітами. Обличчя Чулакова було повне, лисніло від спеки. Очі холодні, бистрі, неспокійні. На вигляд Чулакову було років сорок. Він схилив голову, обводячи в повітрі рукою півколо. Цей рух підкреслював власну гідність Чулакова.

— Салам, прославлений син казаха, хоробрий онук хороброго Імана! Жити тобі сто років!

Амангельди швидко підвівся і теж уклонився:

— Салам, хан. Сідай до нашого багаття, кунак будеш. Ісхак, наготуй гостю кумис і баранину.

Чулаков оглянув вивчаючим поглядом табір у долині, підійшов до кулеметів, помацав короткими товстими пальцями стволи, кожухи, прицмокнув язиком і потім сів на кошму, підгорнувши під себе ноги. Зустрівся очима з Амангельди, не витримав його погляду, став дивитися в багаття. Підходили командири сотень, уклонялись Чулакову і сідали в коло. На всі привітання Оспан ледве помітно схиляв голову.

Амангельди почав з традиційних степових запитань:

— Чи здоровий хан? Чи здорові його ата і ана? Які новини має хан, чи спокійне його серце?

Чулаков поволі сьорбав кумис, статечно, не поспішаючи.

— В степах тривожно, батир. Із Сибіру дме холодний осінній вітер і приносить нещастя нашому народові.— Раптом він спинив погляд на Іллі, який лежав, спершись на лікоть, поруч Мамбетбая. Очевидно, раніше він не звернув на нього уваги. Тепер по його повному обличчі пройшла тінь, очі зробились вузькі, від них повіяло холодом.— Батир, у тебе — руський кунак! Мое серце налілося печаллю, мов отрутою.

— Нехай не печалиться твоє серце, хан! Цей руський жадає нам щастя і перемоги над царем. Вір слову Амангельди.

— А чи знаєш ти, батир, що руські зробили з казахами у Семиріччі? На тих землях наші коні не їстимуть трави, вона ростиме на крові.— Чулаков відхилив полу чапана — дістав звідти аркуш паперу.— Ти знаєш руську мову? Слухай наказ губернатора Фольбаума.— Оспан

по складах прочитав: — «Вважати найменші скупчення киргизів за заколот, роздавити його... Наведіть на ці волості паніку, при перших ознаках заколоту арештуйте хоча б другорядних гларварів, віддайте до польового суду і негайно повісьте». Так писав губернатор начальникам карних загонів, батир. І вони виконали цей наказ. Аскери постріляли десятки тисяч казахів. Сотні тисяч стариків, жінок, дітей вигнали з рідних степів у Китай. Аули їхні спалені, табуни пограбовані. Семиріччя мусить заплатити в царську казну тридцять мільйонів карбованців. Тридцять мільйонів, батир! — Чулаков підняв палець і так затримав його, поглядаючи холодними очима на Іллю. Амангельди добре розумів Оспан, але говорить про Іллю не хотів: чи варто розповідати Оспану про нього, коли він не знає, чого завітав сюди Чулаков?

Кілька хвилин усі мовчали. Оспан, очевидно, вивчав Амангельди і його командирів, а вони вивчали Чулакова. Потім Чулаков прямо спитав:

— Чи не скаже батир, що робить у нього цей руський?

— Жолдас Ілля — мій кунак. Раз він тут, значить, так треба.

Чулаков пожував губами, перевів погляд на свої коліна:

— Як ти можеш довіряти своє серце, батир, тому, хто мечем руйнує твої водоймища?

— Я вірю йому, Чулаков, більше, ніж деяким казахам! — уже різко відказав Амангельди. Оспан почервонів, замовк. Його вуста були міцно стулені, кінчики чорних вусів сповзли вниз, надаючи обличчю хана якогось ображеного і разом з тим хитрого вигляду. Амангельди глянув на Іллю і спитав:

— Багато у хана джигітів?

Чулаков знову холодними, недовірливими очима подивився на Тарнова і відповів:

— Тисяча!

— Мало!

— Я не приймав усіх тих, що приходили.

— Коні треба взяти!

— Де?

— У баїв!

Чулаков похитав головою:

— Я — казах, батир.

— І я — казах, хан! Мої джигіти мають коней!

— Таку пораду дав росіянин?

— Я сам так вирішив! — знову відрізав Амангельди.—
Куди мчать твої коні, хан?

— Із Семиріччя аскери придуть сюди, треба оборонятися.

— Сам будеш оборонятися?

Чулаков подумав:

— Прийшов сказати тобі, хай наші коні мчать одним шляхом.

— Жакси...¹ Твій загін вливається в моє військо.

Оспан підвів голову:

— Ні... Мій загін ітиме окремо. Перед наступом будемо радитись.

Амангельди замислився: прийняти цю умову чи не прийняти? На килимку ворухнувся Ілля.

— Батир, загін Чулакова треба влити в наше військо. Ти повинен мати надійних джигітів, всі мусять підкорятися тільки твоїй волі.

— З уст жолдаса Іллі вилетіли слова правди. Я підтримую його! — сказав Мамбетбай.

— Так! — кивнули головами командири.

— В степу тече Сирдар'я і поруч неї струмок. Яка від того користь Сирдар'ї, хан? Коли Сирдар'я приймає до себе струмок, вона повніє і дужчає. Я все сказав, хан.— Амангельди став набивати люльку. Оспан Чулаков звівся на ноги, вклонився.

— Я подумаю, батир.— Він плігнув на коня і незабаром зник у вечірніх сутінках.

Ще вдень, коли посланець Чулакова виїздив з дорученням до Амангельди, між двома вершниками в таборі Оспана відбулася така розмова:

— Іманов прийшов до Татиру і стане табором. Що буде, коли військо Еверсмана обложить його? Куди відступати Іманову? Чи думав про це мій Жусуп?

Жусуп відповів:

— Унгалбай, ми маємо від торе Байтурсунова інший наказ. Виконуймо його. Ми піймали в пісках буша-джилана, він сидить у кунгані, біля твого сідла. Ми знайшли загін Чулакова, нас прийняли тут. Швидко наш загін стане табором біля розбійників Іманова. Тоді ми пустимо буша-джилана в аблайчу Амангельди.

Унгалбай похитав головою:

---

¹ Жакси — гаразд, добре.

— Не все додумав, мій Жусуп. Амангельди має тисячі розбійників. Їх треба назавжди провчити. Повісь кунган до свого сідла. Я їду до Тургая, Жусуп.

Унгалбай одв'язав кунган, приклав вухо до мідної стінки, послухав, як ворухиться змія, і передав Жусупові. Зліз на сідло.

— Прощай. Приїду вночі.

— Хай щастить тобі, мій Унгалбай.

Унгалбай оперішив камчею коня. Той захріп і вітром понісся в степ. Унгалбай нижче припав до гриви. Він не жалів коня, знав, що йому, коли він цього зажене, в Тургаї дадуть іншого. Унгалбай не все сказав Жусупові. Ще одна думка прийшла йому в голову. Він ніс її тепер до Тургая...

Коли сонце торкнулося червоним краєчком верхів'я барханів, Унгалбай примчав до укріплення. Його помітили з фортеці ще коли він об'їжджав річку. Із-за земляного насипу висунулась голова в офіцерському кашкеті. Унгалбай підняв руку:

— Мені треба бачити губернатора!

Офіцер, очевидно, був із тих, що прибули з експедицією генерала Лаврентьєва, і не розумів казахської мови. Він відхилився від насипу, а замість нього на Унгалбая глянув хижим оком кулемет. Кінь нервово переступив ногами, струшуючи на втопану землю згустки білої піни. За кілька хвилин поруч кулемета став інший офіцер — засмаглий, худий, довгоносий, з підкрученими вгору густими чорними вусами, очевидно з уральських козаків. Унгалбай повторив свою просьбу.

— Хто тебе знає в Тургаї?

— Таксир Потапенко і торе Байтурсунов.

Офіцер наказав пропустити його. Кінь стомлено пішов угору. Унгалбай сплигнув на землю і ледве не впав — ноги залякли і не могли тримати його тіло. Він кілька хвилин розтирав їх руками. Його обступили офіцери. Солдати здаля спостерігали за ним. У їхніх очах була тривога, солдати розуміли, що степовий гість недарма загнав коня. Офіцер-уралець торкнув Унгалбая пальцем за лікоть.

— Ходім.

Унгалбай повільно, важко пішов вздовж стін будинків. На вулицях стояли коні, похідні кухні, палали багаття, біля них групувалися солдати, блищали штики. Під стіною фортеці Унгалбай помітив кілька гармат і кулемети.

Уралець зрозумів, що Унгалбай цікавиться зброєю. Протяг руку до голови гостя і натяг на очі тумак. Тепер Унгалбай нічого не бачив і йшов спотикаючись...

Нарешті підняли тумак. Унгалбай пізнав будинок повітового начальника. Уральця не було, зате кілька офіцерів стояли тісним кільцем круг Унгалбая. На ганку вчувся голос:

— Ведіть!

В дверях з'явився уралець і кивнув Унгалбаєві. Увійшли до кабінету повітового начальника. На столі у високих свічниках хиталося полум'я свічок. Під портретом царя стояв Еверсман, біля вікна — незнайомий Унгалбаєві — генерал Лаврентьев, високий і худий, довгорукий, з хрестом на плоских грудях і генеральськими погонами на гострих плечах. Довгаста голова його була гола, як коліно, тільки біля великих, одстовбурчених вух виднілися кущики сивого волосся. На тонкому носі блищало пенсне в золотій оправі. Потапенко виструнчився недалеко від дверей, немигаючими очима втупився в губернатора і генерала. Унгалбай зняв тумак і низько вклонився кожному по черзі. Стомлено опустивши вії, застиг.

Еверсман кивнув головою і нетерпляче застукотів пальцями по столу, прислухаючись до звуків за вікном. Двері до кабінету безшумно відчинились, і на порозі став Байтурсунов.

— Примушуєте ждати вас, пане редактор! — з притиском процідив крізь зуби Еверсман. — Знаєте? — кивнув на Унгалбая.

Байтурсунов круто обернувся. Полум'я свічок освітлювало стомлене лисяче обличчя, вузенькі очі — чорні й хижі, мов у змії.

— Знаю, ваше превосходительство. Унгалбай, син бія Нурхана Ісмагамбетова, з аулу Барабай. В його юрті ви зволили відпочивати, коли їхали сюди, ваше превосходительство... Унгалбай! — Байтурсунов схопив його за руки, потяг ближче до світла. — Ти прийшов сказати, що душа Амангельди залишила землю? О-о, ти — найдостойніший син у свого батька!

Унгалбай заперечливо похитав головою.

— Як? — здивувався Байтурсунов. — Ти боїшся?

Унгалбай знову похитнув головою.

— Те, що торе сказав, я зроблю.

— Коли?

— Почекай кілька днів.

— І ти прибув це сказати мені?

— Ні. Вислухай мене, торе... Розбійник Іманов став табором біля озера Татир, у долині. Коли царське військо увійде в цю долину, Амангельди відступати нема куди — озеро глибоке, торе. Розбійника можна піймати в турсук. Скажи губернатору, торе.

Байтурсунов швидко заговорив до Еверсмана і Лаврентьева. Унгалбай помітив, як кам'яне обличчя генерала ожило. Він зняв пенсне, протер скельця, ступив в глибину кімнати.

— Пане редактор, ви цій людині цілком вірите? — спитав сухим, тріскучим голосом Лаврентьев. Схопив склянку і сьорбнув води. — Поручитесь за нього, за правдивість його донесення?

— Поручись, ваше превосходительство.

Лаврентьев ухопив на столі аркуш паперу, ткнув олівець Унгалбаю.

— Намалюй озеро і табір Амангельди. Шлях до нього.

Унгалбай невміло намалював коло, схоже на кесе, і вищербив вінце. В цьому місці, що мало означати вузький півострів, він накреслив аблайчу.

— Тут.

— Добре! — захоплено потер руки Лаврентьев. — Пане редактор, спитайте в нього, яка там місцевість?

Унгалбай розповів: відкрита рівнина, низькі бархани.

— Добре, чорт візьми! Сподіваюсь, він поведе нас? — показав на Унгалбая.

Унгалбай відповів згодою.

— Так-с... — потирав Лаврентьев руки від задоволення. — Пане підполковник, накажіть підготувати шість рот, кінну батарею і два ескадрони кавалерії. Виступати через годину. Командувати експедицією буду я. Ви залишаєтесь начальником гарнізону...

Потапенко стукнув каблуками і вийшов.

Унгалбай підступив до Байтурсунова.

— Я ще не все сказав, торе. В степу говорять, що у Іманова радник — руський, Ілля Тарнов. Права рука Амангельди. Із кустанайських степів прийшов хан Оспан Чулаков. У нього дві тисячі повстанців. Оспан поїхав до Іманова в гості. Але торе швидше міг би договоритися з ним.

— Хто він?

— Я, здається, зрозумів його серце.

— Жакси. Будемо думати про нього і про руського Тарнова, який стріляв з кулемета на загін генерала. Ходім, я нагодою тебе.

Байтурсунов запитав дозволу іти, вони вклонилися й залишили кабінет...

За годину експедиція Лаврентьева вийшла з Тургая і взяла напрям до озера Татир.

Амангельди цієї ночі не міг заснути. Спокою не давали відвідини Оспана Чулакова. Які думки в голові хана? Що таїть його серце? Де він зараз? У степу з'явилося багато повстанських загонів. Одні підтримують його, Амангельди, інші мають свій шлях, часом охороняють табуни баїв. Такі загани можуть ударити в спину...

Батир думав.

І ніч була неспокійна. З-за озера налетів холодний вітер, рвав кошму на аблайчі, тоскно висвистував і сипав пісок на стіну юрти. Пісок шамотів — тривожно, сухо, журливо. Озеро ревло і стогнало, хвилі били об берег, глухий відгомін линув у степ і сіяв неспокій у таборі. Амангельди підвівся, переступив через сонного Ісхака. Обережно пройшов повз Іллю, шукаючи рукою запону. Його зустрів гострий порив вітру, сипнув у обличчя піском. Батир протер очі, глибше натяг тумак і швидко пішов до найближчого бархана. На вершечку його чорнів силует дозорця. Амангельди підіймався схилом. Під чобітьми обсипався пісок, шаруділи куштики сухої трави. Вітер крутив під ногами куряву. Дозорець нахилив гвинтівку:

— Хто йде?

— Я, Іманов.— Дозорець опустив гвинтівку, і Амангельди став поруч нього. Тепер перед ним чорніла вся долина. Ледь вирізьблювалися обриси юрт, вчувався тупіт стриножених коней. Небо затягло попелястою імлою, вода в озері лежала сірою плямою. Амангельди поклав руку на плече дозорця, довго мовчки оглядав східну частину долини. Звідти приїздив Оспан Чулаков. Де він зараз? Думає про приєднання, про дружбу з батиром чи готує удар?..

Дозорець узяв гвинтівку в ліву руку, праву поклав на пальці Амангельди і тихо провів по них долонею. Амангельди відчув тепло, здригнувся від цього вияву ніжнос-

ті свого джигіта. Міцно пригорнув його до своїх могучих грудей.

— Хто ти, джигіт?

— Койші табунів бая Баймурзинова.

— Кого залишив в аулі?

Дозорець схилив голову, тільки міцніше стиснув руку батира.

— Говори, джигіт,— тихо сказав Амангельди. Цей шепіт дійшов до серця дозорця. Він знову підняв голову.

— Кантай чекає мене, батир. Вона — голодна, батир.

— Жінка? — глухо спитав Іманов.

— Сонце весною приносить джигітам радість, щастя в юрту приносить жінка.

Амангельди обернув голову назустріч вітру. Так стояв, затиснувши уста, випроставшись, пронизуючи очима темряву. Дозорець відчув, як високо здіймались його груди, він глибоко дихав... Потім Амангельди взяв руку дозорця, міцно потиснув.

— Терплячий і мужній знаходить вічне щастя, джигіт. Пам'ятай, коли чоловік занепадає духом, його кінь не може мчати. Коли ти уб'єш твого непримиренного ворога — привезеш твоїй Кантай радість і хліб. Будь пильний, джигіт...

Амангельди зійшов униз і свиснув. У долині заіржав кінь. Батир пішов до аблайчі, коло стіни взяв сідло. Затупотів копитами кінь. Із аблайчі вибіг Ісхак, угледів батира на коні. Свиснув і собі. Через дві хвилини його кінь ступав слідом за Амангельди.

Іманов поїхав вздовж берега, який вигинався дугою. Хвилі викочувались на пісок і з шумом летіли назад в озеро.

Амангельди думав про дозорця і його тугу. Джигіт прийшов сюди, щоб знайти собі життя. Таких тисячі. Вони жадають побачити в своїй юрті радість, послухати веселу гру на домбрі, випити кесе кумису після чесно́ї праці, з'їсти шматок баранини. Вони прийшли до нього шукати волю. Він покликав їх до себе. Степ таїть у собі тисячі несподіванок. Він повинен берегти джигітів, як орел своє гніздо на вершині Ала-Тау... Амангельди переїхав долину і знову виїхав на берег озера. Повернув на захід, у степ. Спрямував коня на вершину бархана. Тепер долина лежала внизу, похмурих берегів Татиру не видно було. Попереду була рівнина, повита передсвітанковою імлюю. Що там, за десять верст від озера? Варто

ворогові підійти сюди, стати на виході з долини — і всі військові переваги будуть на його стороні.

— Рискувати тепер я не можу,— прошепотів Амангельди і круто обернувся в сідлі до Ісхака.— Підняти табір. Без сигналів, тихо.

Ісхак кинувся між юрти. Амангельди помчав до аблайчі. На кулеметі сидів Ілля.

— Виступаємо?

— Залишимо долину, жолдас Ілля.— Амангельди сплигнув на землю і допоміг всадовити Іллю на підведеного верблюда. В кошик по другий бік поставили кулемет. Тут же вантажив кулемет Макзум. За десять хвилин табір знявся з долини і повернув у степ тим шляхом, яким колона йшла сюди. Один за одним ступали коні, бряжчала глухо зброя, зрідка злітав приглушений окрик джигіта. Праворуч стогнало озеро, прощаючись із повстанцями. Небо посвітліло, рельєфніше вирізьбилися бархани в степу. Амангельди наказав Мамбетбаєві вислати розвідку вперед. Колона відхилилася від озера і взяла напрям на захід. Коні ступили на солончак. Вітер котив по ньому пісок, ніби взимку хвості снігових заметів.

Раптом ліворуч темряву прорізав сніп вогню, і степ здригнувся від вибуху. Кілька секунд у повітрі чути було загрозливе: тю-у-у-у... і в долині, з якої півгодини тому вийшла колона, вчувся другий вибух. Вперше степ почув мову гармат і снарядів. Їх не міг привезти Чулаков. Мимоволі колона змішалась. Коні хропли, налітали один на одного, силкуючись вирватись на простір. Другий снаряд упав знову в долину, третій — в озеро, глухо розірвавшись у воді. Колона підтяглась, оточуючи Амангельди, ждучи його наказів. Він зважував: прийняти бій від невідомого ворога чи пождати, поки зійде сонце. Ворог ішов на його табір, значить його зрадили. Оспан Чулаков?.. Амангельди стис у руці ефес шаблі: другий раз вони не розійдуться мирно в степу. Прислухався. Гармати обстрілювали долину. Ворог був упевнений, що колони повстанців там. Застрочив кулемет. Амангельди послав розвідку до долини.

— Джигіти, по той бік солончака є бархани. Туди!

Колона швидко перейшла солончак. Амангельди облетів на коні ряд сипких барханів. Вітер розвертав їхні верхів'я і курів над солончаком. Батир покликав Мамбетбая.

— Колону розділити надвое. Частина, з гвинтівками, лягає на барханах, частина за барханами чекає сигналу до атаки.

Мамбетбай помчав виконувати наказ. Амангельди під'їхав до Іллі.

— Жолдас Ілля, я дам тобі двадцять джигітів. Вони проведуть тебе і кулемет в глибокий сай, там ти, хворий, ждатимеш мене.

Ілля зліг ліктями на лозові боки кошика.

— Батир, зніми мене й кулемет з верблюда. Віднесіть на бархан. В такий час ховається в сай боягуз, батир.

— Так говорить джигіт! — Амангельди сплигнув з коня. Допоміг Ісхаку розвантажити верблюда. Хоч рану вже затягло, але Ілля ще не міг ступати обома ногами. Його несли на руках. Він сам обрав вершину бархана, у виїмці попросив поставити кулемет і стрічки з патронами. На сусідньому пагорбі, за вказівками Іллі, лаштував кулемет Макзум. Ілля оглянув довгу, вигнуту лінію стрільців по обидва боки кулеметів. Біля підніжжя горбів виднілися спішені джигіти, тримаючи коней за повіддя.

— Тепер нехай ідуть царські слуги, зустрінемо добре.

Над степом висіла густа імла. Пісок сірим шаром опав на обличчя людей, застрягав у бородах, нависав на бровах, набивався в носи і хрустів на зубах. Починався ранок — сірий, вітряний. Поступово сутінки розповзалися й оголили солончакову низовину, вирізьбилися жовто-сірі пагорби по той бік неї. Руху не видно було. Амангельди підніс до очей бінокль. Бархани наблизились, але на сірому фоні помітні були тільки короткі спалахи гарматних пострілів, і в долині біля озера з вогнем вибухали снаряди.

Минуло ще кілька напружених хвилин. На сході зовсім посвітліло. Крізь імлу пробивався сонячний промінь — криваво-червоний. Степ теж раптом змінив свій колір — верхів'я барханів почервоніли, а від них упали довгі, густі тіні. Солончак виблискував рожевою полою. Гармати затихли. Очевидно, ворог тепер зрозумів, що в долині повстанців не було. Спонтелічений цим, він шукав повстанців на берегах Татиру. Амангельди помітив групу вершників на високому схилі. Бінокль наблизив їх. Ніби в тумані, Амангельди розрізнув трьох офіцерів і одного казаха. Казах показував рукою до озера. Помчав у долину і кілька хвилин їхав, очевидно, по

сліду, залишеному колоною повстанців. Він знову підняв руку, кличучи до себе офіцерів.

— Проклятий будь ти і твій рід, зраднику! — вилаявся Амангельди, вдивляючись у казаха. Він не зводив з нього бінокля, доки вершники виїхали на солончакову низовину.

— Це не Чулаков! — нахилився до Іллі здивований Амангельди. А до цього він був певний, що то хан привів каральну експедицію. Тим часом офіцери і їхній провожатий зупинились. Мабуть, радились. Потім один з них помчав назад, інші поволі сховались за узвишшя.

— Зараз вишлють розвідку, — прошепотів Ілля. — Батир, накажи найкращим стрільцям бути напоготові. Розвідку треба зняти гвинтівками, щоб не виявити, що в нас є кулемети.

Амангельди віддав наказ Ісхаку. Кубеков побіг вздовж цепу.

Зійшло сонце. Тепер добре видно було, як курять від поривів вітру верхів'я барханів. На край солончака виїхала розвідка — п'ять вершників. Розвідка дрібною рисою помчала через низовину. Вітер роздував гриви коней. Іллі видно козачого офіцера — в круглій каракулевій шапці і куцою мундирі, на білому високому коні, вершників — у баранячих шапках і шинелях.

Розвідка спинилася за сотню кроків від барханів. Офіцер щось скомандував, вершники розділились і цепом попрямували в проходи між насипами.

Амангельди приклав гвинтівку до плеча, тихо прошепотів:

— Перший...

Пролунав сухий звук пострілу. Офіцер схитнувся, зліг на білу гриву, потім кругла шапка впала з голови, ноги потягли стремена, руки торкнулися білястого ґрунту. Кінь шарпнувся — і офіцер м'яко розпластався під кущиком висохлого бур'яну. Другого вершника зняв Ісхак. Кінь виніс його на середину низовини і скинув. Третій вилетів з сідла, як м'яч. Вітер заскиглив над ними, присипаючи піском. Під четвертим джигіти забили коня. Падаючи, кінь придавив розвідувачеві ноги, і він ніяк не міг звільнитися. П'ятий кинувся тікати. Кінь його мчав швидше вітру, але ще швидше мчали кулі повстанців. Вороний на бігу спіткнувся і викинув вершника з сідла. Розвідувач поповз на руках. Ось він сховався в

долинці. Ще раз показала голова, секунду похиталась над білою рівниною і зникла...

Довго над солончаком висвистував вітер. Ворог не виявляв себе. Амангельди оглянув фланги, сподіваючись удару з боків. Вислав до озера і в глибінь степу дозори. Шум вітру пронизав гарматний постріл. Снаряд упав десь далеко. Другий розірвався біля озера. Третій — посередині солончака. На бархани полетіло шмаття глею. Ворог шукав повстанців. Снаряди падали кругом цепу, не завдаючи шкоди. Потім по той бік низовини застрочив кулемет. Кулі жалібно заголосили над головами. Падали на схили і збивали куряву, її підхоплював вітер і гнав униз. Ворог жадав відповіді на свою підготовку до атаки, але повстанці мовчали.

Тоді з протилежного краю солончака показала піхота.

Солдати йшли довгим цепом, з гвинтівками наперевіс. Погрозливо виблискували штики. Їм назустріч вітер порошив піском, солдати дивилися під ноги, ступали нерівною лінією. Між ними йшли офіцери, простягнувши вперед руки з револьверами. На довгий схил виїхала кіннота, готова кинутись в атаку слідом за піхотою. На вершечку пагорба показала невеличка група командування.

Ілля став на коліна, нахилився до ручок кулемета. Макзум робив те саме. Карателі вже пройшли половину білястої низовини. Кожен солдат рельєфно виділявся на світлому фоні солончака. Пролунала команда, солдати пригнулись і побігли до барханів. Ось вони, один з них переплигнув через труп офіцера-розвідника. До солдатів — сотня кроків. Чути гупання ніг — глухе, суцільне. Хтось на бархані не витримав: напруження прорвав раптовий постріл. Тоді Ілля нервово натиснув на ручки, і кулемет, пожадливо захлинаючись, поніс смерть у ряди карателів. За ним застрочив кулемет Макзума. Цеп на якусь мить спинився. Один по одному в ньому падали солдати. На барханах лунали безперервні постріли. Цеп здригнувся і покотився назад.

З низовини долетіли одчайдушні крики. Поранені просили допомоги, посилали прокляття повстанцям і втікаючим. Знову заговорили гармати. Снаряди викидали в повітря стовпи піску. Один упав недалеко від Іллі, між спішеними джигітами. Макзума повітрям одірвало від кулемета і кинуло вниз. Іллю присипало піском.

Ісхак підняв Макзума, дав йому води і допоміг влаштуватися знову біля кулемета. Ілля виліз із піску, обтрусився, обернув чорне від пилюки обличчя до Амангельди:

— Он як зустріли гостей, батир! — плював він піском. — Мабуть, більше не поткнуться сюди.

Ворог заліг по другий бік солончакової низовини. Посипались кулі. Повстанці не відповідали: надто мало було патронів.

Прибула розвідка. Донесла: в атаку ходили всі сили ворога, крім двох ескадронів кінноти. Кілька гармат за другою лінією барханів.

Амангельди вислухав і ліг біля Тарнова.

— Сьогодні ми їх поженемо до Тургая, жолдас Ілля. Нехай тільки ніч настане.

І від озера примчав дозор. Між джигітами був учорашній посланець Оспана Чулакова. Він швидко збіг на бархан, торкнувся пальцями піску.

— Прославлений у бою батир! Хан Оспан Чулаков звелів переказати тобі, що він веде свій загін — бити генералів. Дивись, батир! — посланець випростався й показав рукою в степ по той бік солончака. Ескадрони царської кінноти вилетіли на низовину, мов згряя сполоханих ворон, потім круто повернули до пагорбів, змішалися з піхотою, відтісняючи її на захід. Група ворожого командування зникла з верха бархана.

— Чому хан лише тепер почав наступ?

— Хан чекав, як приймуть твої джигіти атаку аскерів, батир. Твоїми джигітами хан дуже задоволений, батир.

Піхота карателів попід схилами барханів швидко відходила на захід — в бік Тургая. Їх обгонили ескадрони кінноти. На далекій височині з'явилось багато вершників. Амангельди глянув у бінокль: то були казахи. Збіг униз, плигнув у сідло, вилетів на сусідній бархан, високо підвівся в стременах, змахнув шаблею, посіяв блиски навколо.

— Джигіти! Всі чуєте мене?

— Твоє слово далеко чути, батир! — покотилася відповідь степом.

— Хто не захищає відважно свого водоймища, у того воно буде зруйноване! Хто на ворога не нападає, має зневагу! Ворог відступає на Тургай! За мною, джигіти!

Піднялись повстанці і, мов буря, полетіли за батиром. Він мчав попереду. Його догонив Мамбетбай. Джигіти

розгорнулись півколом. Над солончаком злітав шум від ударів копит і вигуків. Ворожі ескадрони не прийняли бою і сховалися між пагорбами. Туди ж ховалася піхота. Уже повстанці долетіли до сірих схилів, як назустріч різонув кулемет.

Амангельди спинився.

— Праворуч, в обхід! — крикнув, пересилуючи гомін наступу.

Колона на ходу повернула, вигнулась і полетіла в степ до тургайського шляху.

Піхота встигла вийти з барханів. Тепер вона відходила відкритою рівниною, густими пострілами прикриваючи свій відступ і кінноту. Ліворуч, із барханів, вирвався великий загін. Спереду на бистрому коні мчав казах у жовтому чапані. Амангельди пізнав Чулакова. Вони з'їхались, коли обидві колони вирівнялись, переслідуючи генерала Лаврентьєва.

— На Тургай! — крикнув Оспан, вимахуючи кривою шаблею.

— Вперед, на Тургай!

13

«Камінь не має шкіри,
Людина не має вічності».

Східна приказка

Полум'я освітлювало бородаті, обвітрені, з гострими вилицями обличчя, гостроверхі, білі й сірі, з смушевою каймою тумакі й підбиті хутром малахаї. Повстанці сиділи круг багаття, з-під опущених повік дивились, як вітер вихитує полум'ям, і слухали розповідь старого, схожого на жебрака казахів в подертому, просоченому кінським потом чапані. Він щойно сів коло гурту, поруч поважних джигітів загону Чулакова, готових послухати новину.

— Уз'яв батир Амангельди, онук славного Імана, за руку хана Чулакова, звів на найвище місце і каже: «Башиц, Оспан, стіни Тургай? Стоять вони сімдесят років — так повідають акини. Поставили їх царські слуги — генерали й полковники. З того часу сайгак не ходить сюди на водопій, кулан оббігає фортецю, хіба дужий орел перелетить через неї, поспішаючи на вершини Ала-Тау.

У Тургаї — торе, у степу — баї. На джайляу байські табуни пасуться; обміліли народні арики, бо вся вода йде на байські городи. Чий стогін ти чуєш від зорі до пізньої ночі? То плачуть кедеї і джетаки, гнучи спину на байському полі. Хто кропить слізьми байські іциги, цілуючи поли шовкового чапана? То кедей просить їсти. Вітер і хвища обтріпали наші юрти, розвалились глиняні хати, бо голодні в них жінки і діти, а чоловіки шукають хліба в далеких аулах, на Карсакпаї, у шахтах на Ріддері. Замкнув цар наш степ, ключі віддав баям і торе, а в Тургаї поставив сторожу. Оспан! Народ нам велить: відберіть у баїв і торе ключі, одімкніть степ, дайте волю! Чи чуєш ти голос нашого замученого народу, Оспан?.. Дев'ять тисяч повстанців прийшло з нами під стіни Тургая. Ми підемо на приступ! Ми одімкнемо степ!» Батир підняв шаблю. Вождь стояв мов орел на вершині скелі. Підняв шаблю хан Оспан Чулаков. Вони сіли на коней і поїхали оглядати підступи до Тургая. А з ними Тастан-батир, Садбек-батир, жолдас Ілля-батир і Мамбетбай-батир. Будемо, джигіти, чекати наказу Амангельди.

Оповідач хитнув головою і вигріб з багаття жаринку для люльки. Мовчки дивились у вогонь повстанці. Думали. В такі хвилини хто говорить останній, той говорить наймудріше.

Жусуп, який сидів у цьому ж гурті, підгортав кізяк у багаття. Він не хотів, щоб бачили його обличчя, хоч на ньому і так ніхто не міг би прочитати його думок. Жусуп прислухався до шуму вітру в степу. І коли його сусід заговорив про облогу Тургая, Жусуп почув далекий крик лисиці в сухих комишах. Він насторожився. Крик повторився. Жусуп підвівся, відступив до юрти. Постояв і зник у дверях. Вийшов із мідним кунганом, подався в вечірню пільму. Із півночі над степом летів колючий вітер, гнав пісок, метляв поли Жусупового чапана. Жусупові було холодно. Він кутався в чапан, підстрибував, щоб зігрітися. Пробігши кроків триста, спинився. Оглянувся назад. Картина, яку він побачив, вразила його. Тепер не треба було стримувати себе, і він заскреготів зубами, підняв зціплені кулаки. Він бачив на рівнині велетенське вогняне коло. То палали багаття в повстанському таборі. Вогні освітлювали верхів'я похідних юрт, вози повстанців. Вітер приносив звуки ударів молота. Абдільда Абатов кує зброю. Небо затягло

димом, повітря в степу пропахло кізьяком. А в центрі вогняного пояса висіла чорна пляма Тургайського укріплення. Туди збирається Іманов вести кедеїв і джетаків. Ти хочеш, Амангельди, одімкнути степ? О-о, ти з'явився на світ від проклятого насіння! Ти хочеш, щоб я, Жусуп Тургумбаєв, став джетаком, а мій ата, старшина Жумабай, пішов на шлях за шматком хліба? Ні, Іманов, ти не поведеш голодних собак на Тургай. Не поведеш!.. Жусуп підняв над головою мідний кунган. Я чую, як ворухиться твоя смерть, Іманов. Аллах, я піднімаю до тебе свої очі, я направляю до тебе своє серце! Благослови путь мою і мого побратима, Унгалбая!.. Жусуп схилився до землі...

Над степом знову пролунав крик лисиці. Жусуп побіг до річки. Шелестіли сухі комиші, і в цьому шелесті було щось таємниче і тривожне, ніби комиші теж жили подіями в степу. На березі Жусуп спинився. Із темряви виринув Унгалбай.

— Настав час, Жусуп. Ходім. Іманов об'їздить табір, розставляє дозори. Його аблайча порожня.— Унгалбай пішов попереду. Жусуп обняв кунган, притис його до серця. Вони обминали вогні, ховаючись у берегах. Вітер крутив комиші, хлюпотіла вода, а від Тургая долітав брязкіт заліза на ковадлі. Річка круто повертала на північ. Тут Унгалбай зійшов на пагорб. За дві сотні кроків між двома багаттями стояла аблайча. Полум'я відсвічувалось на диску кулемета. Унгалбай підняв руку і показав Жусупові.

— До неї ми прагнули. Аблайча перед нами. Стій тут і дивись у степ. Я йду, Жусуп. Я можу не повернутися, Жусуп... Тоді нехай мулла сорок днів згадає мене в молитві!..— Унгалбай круто обернувся до свого друга, узяв кунган за ручку і холодними вустами торкнувся колючого підборіддя Жусупа. Жусуп здригнувся, вхопив голову Унгалбая і потяг до себе.

— Я буду зараз молитися.

Унгалбай витяг з-за пазухи ніж, застромив за пояс, ліг на землю і поплазував до аблайчі. Руки натрапляли на колючу траву, вітер запорошував піском очі, але Унгалбай не відчував цього. Серце билось часто, стискалося до болю в грудях, часом не вистачало повітря дихати. На лобі проступили холодні краплі. Він сів, віддихався. По обидва боки підводились піщані насипи. Оглянувся. В темряві чорнів Жусуп. Вітер рукавом обличчя, знову

ліг на пісок і поплазував. Перед ним був схил бархана. Обережно видерся на вершину, виглянув. Ліворуч пала-ло багаття. В колі сиділо десятків два джигітів. Їхні об-личчя були кольору кунгана, що його тримав у руках Унгалбай. Вітер доніс запах смаженого м'яса. Унгалбай проковтнув слину. Праворуч, теж біля багаття, було більш людяно. Жовтіли верхи кількох юрт. Унгалбай на-пружив зір, наставив проти вітру вухо. Там був акин. Його домбра звучала. Але Іманова там не було. Унгал-бай підморгнув собі і ще швидше поплазував до аблай-чі. Кроків за п'ятдесят від неї Унгалбай підвів голову. Вчувався високий голос акина. Аблайча чорніла перед очима. Унгалбай знав, що двері з протилежної сторони, там стоїть кулемет, його береже вартовий. Він може об-ходити аблайчу. Але доки нема Іманова і доки співає акин, вартовий буде стояти біля кулемета. Унгалбай на-діявся на це. Він підповз до самої аблайчі. Свистав ві-тер, сипав пісок на кошму. Навкруги стелився дим від кізьяка. Пісня акина то підносилась, то спадала. Унгал-бай висмикнув ніж. На ліктях підповз до стіни, приклав вухо до кошми. В аблайчі було тихо. Унгалбай ще раз оглянувся і встромив ніж у кошму, біля землі. Повернув двічі, потім розірвав пов'язку на горлі кунгана і сунув його в прорізану дірку. Приклав вухо до мідної стінки. Змія заворушилась, шкрябнула по стінках. Вчула волю, поповзла. Унгалбай постукав по дну кунгана і прислу-хався. Буша-джилана вже не було в кунгані. Унгалбай схопив посудину, заладнав дірку в кошмі, оглянувся і поповз на животі назад.

Його доганяла пісня акина...

Через п'ятнадцять хвилин Унгалбай і Жусуп на конях тікали з-під Тургая до свого аулу.

...Саліха не могла зрозуміти раптової Нурханової ра-дості. Ще сьогодні до півдня ходив він згорблений, по-хмурий, вицвілі очі глибоко ховалися в обвислих мішках жовтої шкіри. А то раптом випростався, в очах блиснули іскри, ступав поважно так, як колись. Сухі пальці все частіше й частіше розчісували довгу бороду, чепурили її. Нурхан раптово змінив поведінку. Виліз із своєї по-ловини будинку, обійшов загороди для овець, навіть по-частував любимого жеребця. Потім сів на гору подушок і власними руками ділив смажену голову барана, віддав-

ши прибулому Унгалбаю мозок, виявляючи цим найвищу почесьть до нього. Саліха мусила прислуговувати. Вони довго пили арак, багато їли м'яса, у Нурхана звідкись узявся апетит. Унгалбай їв поволі, зосереджено, приймаючи від матері найкращі шматки бешбармаку. Потім узяв батькову кобизу і загравав, закривши повіки. Його пісня була весела: про могутність роду Ісмагамбетових, їхню славу в просторих степах, багатство їхніх джайляу, про досвідченість нащадків. Нурхан глядив бороду і посміхався: беззвучно, самими очима. Пісня була люба йому. Зрідка він кидав погляди на Саліху, і вона зрозуміла, що так може дивитись тільки переможець. Її руки затремтіли, серце хололо, в душу поповзло передчуття нещастя. Вона не знала, де подіти себе. Впустила кесе. Воно покотилося до ніг Нурхана. Нахилилась узяти його. Нурхан поклав на кесе руку. Саліха підвела очі, не розуміючи цього руху. Нурхан дивився пильно, вузькими щілинами, а на губах лежала іронічна гримаса. Він торжествував, Саліха це добре бачила. Знітилась і лишила кесе в руках Нурхана. Радість для Нурхана привіз Унгалбай. Він грає на кобизі, якої ніхто не брав у руки п'ять місяців. Що сталося в степу?.. Що сталося в степу?! Саліха схилила голову. Що може зараз так порадувати Нурхана, як не звістка про перемогу царських аскерів! Ця думка приголомшила Саліху. Вона зблідла, готова все віддати, щоб почути хоч одне слово з уст Унгалбая. Але він сидів з заплученими очима, перебирав струни і співав. І на його губах була така ж ненависна посмішка, як у батька. Байбіше сиділа поруч Унгалбая і рукою пестила його плече. Від радості цих трьох на Саліху віяв холод, вона все більше знічувалась, увиходила в себе, чужа цим трьом. Нурхан бачив її переживання, може, й розумів її думки. Зараз він тонко помщався Салісі, наступивши на колишній наказ Амангельди. Він дивився на неї глузливим поглядом, обіцяючи далі ще лютіше глумитися з неї.

— Унгалбай, хай твоя розповідь ще раз порадує моє серце. Розповідай все спочатку.— Він сам налив арак і підніс синові: — Щоб уста твої говорили найкращі слова... Ти йди, Саліха.

— Нурхан, пісня Унгалбая, мов соловей навесні, милує моє молоде серце. Хай новина його, як і тобі, буде люба мені.

— Іди! — хижо блиснув очима Нурхан.— Згодом зна- тимеш, цієї новини від тебе не сховаємо.— Він ущипливо посміхнувся.

Саліха опустила голову на груди і поволі вийшла за поріг. В душі клекотіло обурення і гнів, у серці була холодна ненависть до трьох, що вигнали її, ніби джетачку. Де вона могла знайти розраду собі? Хто втішить її серце? До батька не підеш, він продав її бію і ніколи не зрозуміє її серця. У нього одна думка про неї: вона дружина бія і їй тепер добре живеться. Він не бачить її сліз, не чує її горя... Саліха схилилась на дувал. Лютий вітер рвав з голови джілек, добирався до тіла, холодними глицями пронизував його. Саліха була рада вітрові. Він вільний, літає над степом. Хай розкаже в аулах про її сум і ненависть. Може, зустрине батира і скаже йому: «Прилинь до Барабая, подивися, як страждає Саліха, радість твоя і печаль твоя... Де ти, мій соколе? Куди несе тебе твій журга? Невже немає в твоєму серці місця для бідної Саліхи? Не згадаєш про неї, не навідаєшся до аулу...»

Саліха спинала погляд на площі за дувалом. Вечірній промінь золотив утоптану траву, а вітер гнав куряву. Тоді тут стояла Нурханова юрта. Звідси Нурхан наці- лявся в голову Амангельди. Тут батир дарував життя Нурханові. Для чого? Щоб він знову гострив ніж на його серце?.. А ось схил понад трактом. Тут Тастан пере- дав їй від Амангельди шовковий джілек. Передав і по- летів із джигітами в степ. Сумує Аміне, виглядаючи його. Сумує і вона, ждучи сокола. Де вони? Куди ведуть джигітів?.. Саліха злізла на дувал і приклала долоню до очей, дивилась у почорнілий степ, за річку. Далеко виднілися бархани, мов вартові над трактом,— мовчазні і сірі. Нікого не видно, нікого не чути, крім вітру. Саліха скочила на землю, обійшла будинок, стала на порозі своєї половини. На припоні бив копитом, розкидавши сі- но, кінь Унгалбая. Одв'язала його, напоїла в арику, під- кинула сіна. Припала до хвилястої буйної гриви. «Ко- ню, коню, де ходив ти, в яких аулах бував? На яких шляхах зараз джигіти, яку ти привіз звістку, що так зра- діло серце Нурхана?»

Увійшла до хатини, сіла на килим у куточку. З-під подушки дістала вишитий нею кисет для тютюну. Вона хотіла віддячити Амангельди за подарунок. Ждала його чи Тастана, щоб передати пам'ять про неї. Притулилась

вустами до ніжного шовку. Скільки любові було в цій роботі! Скільки тривожних хвилин пережила, криючись від байбіше!.. А може, вона ніколи не зможе передати пам'ять про себе батиру? Чого так радіють за стіною? Нурхан знущається з неї. Він забув наказ Амангельди. Він не зупиниться на цьому, прийде сюди. Так віщує її серце. Але ніколи, ніколи йому не доторкнутися до неї! Вона не буде його, краще вмерти самотньою у цій тюрмі...

Дивилася на кисет. З очей викотилась сльоза і впала на шовк...

А в віконце заглядав осінній присмерк...

Серце не одурило Саліху. Нурхан прийшов до її хатини. Який був час, вона не знала. Нурхан запалив гнотик у черепку з лоєм. Голова бія вималювалась на стіні потворною тінню. Саліха глянула на Нурхана, зіщулилась. У нього в руках звисала до підлоги камча. Він дрібними кроками ступав до неї, скрививши губи в посмішку.

— Е, завітав нагадати тобі, що я — твій чоловік і володар! — Камча свиснула в повітрі і обвилась круг шії Саліхи. Гострий біль пройняв тіло. Але не скрикнула Саліха, тільки ще більше зіщулилась, чекаючи нового удару. І він упав, пройшовши вогнем по спині. — Ти молода і тебе треба вчити поважати свого володаря! — І знову камча обвилась круг шії. Саліха зібгала пальцями килим, зціпила зуби, повними ненависті очима дивилася на Нурхана. Сильніший за фізичний був біль від такої сміливості Нурхана. Значить, Амангельди вже не має сили в степу. Де він, що з ним? Хто її тепер захистить? Хай Нурхан уб'є її, але скаже, де Амангельди. Вона впала перед ним на коліна.

— Бий! Терзай мене, рви мое тіло!.. Тільки скажи, як ти міг забути наказ Іманова?..

Нурхан стусонув її ногою в груди. Саліха упала навznak.

— Ти чекаєш розбійника! — Із рота бія летіла слина й падала на Саліху. — Він ніколи не прийде! Ніколи!..

Саліха скрикнула — пронизливо, як ранена сайга.

— Він осоромив мене перед аулом, перед усією волостю. За цей сором я й тобі віддячу. Я буду бити тебе так, як били мене розбійники, поки не навчу тебе і не виб'ю з тебе любові до Іманова!

Нурхан шаленів. Камча із свистом падала на тіло, шматувала одяг. Саліха мовчала. Це мовчання лютило

бія, і він знову починав бити, підплигував і топтав Саліху ногами.

— На коліна! Цілуй ічиги, недостойна!

Саліха, розпатлана, скривавлена, з такою ненавистю подивилась на Нурхана, що він мимоволі відступив від неї. Але це тривало одну секунду. Бій зігнувся, ухопив її за горло, п'яно захрипів:

— Е, я за тебе виплатив султанський калім! Я віддав за твою красу мої коні, вівці, верблюди! Я зроблю з тобою, що захочу!.. Ти — моя!.. — холодні, кістляві і криві, мов паліччя, пальці давили. Саліха рвонулась і відкотилась у куток. Встигла підвестися на ноги, страшна в такому вигляді, розкуйовджена, з очима рисі. Вона глибоко дихала. Ненависть і відчай піддавали їй сили. Вона буде захищатися. Вона не скориться цьому трухлявому пневі, який володів у степу табунами і нею. І тільки Нурхан хотів ухопити її за коси, Саліха щосили ударила його в груди ногою. Бій охнув, змахнув руками і полетів на подушки. Саліха плигнула до дверей, на ходу погасила світло й вибігла на подвір'я. Зняла з себе пояс і міцно зав'язала клямку дверей. Нурхан стукотів кулаками, хрипло кричав:

— Зажену в Бедпак-дала!.. Уб'ю!.. Зашию в мішок і закопаю в землю!..

Саліха не слухала. Підбігла до конов'язі, одв'язала коня і плигнула в сідло. Кінь забив копитами. У будинку захлинався від крику Нурхан. Вив пес Аю біля загороди. Хряснули двері в другій половині будинку. Хтось вибіг на подвір'я. Саліха, не пам'ятаючи себе, ударила коня під боки. Він звився дибки і помчав до дувала, затупцював біля нього, увесь підібрався і переплигнув на той бік. До Саліхи долетів крик Унгалбая. Вона ще дужче вдарила коня. Повз кстау і юрти скакун помчав у степ...

Саліха була готова до всього. Руками обмацала сідло, торбу-коржун. Відчула в пальцях тверду річ. Розв'язала коржун, витягла ніж, яким різали баранів. Застромила собі за пояс під чапан. Вона не відчувала холоду і швидкості їзди. Туго натягла повіддя, припала до гриви, закам'яніла в такому стані. Вона ще не цілком збагнула все те, що трапилось. Її гнала зараз єдина думка: далі від кстау Нурхана, далі від аулу. Кінь, відпочивши, вчвал поніс легкого вершника. Під копитами глухо дзвенів голий солончак...

Скільки верст мчала степом Саліха? П'ять? Десять?

Двадцять?.. Вона не могла сказати, хоч від холоду і їзди вже прийшла до пам'яті. І перше, що виникло в уяві, було: погоня. Нурхан шукатиме її, там Унгалбай... Саліха крізь темряву оглянула степ. Він лежав хвилястий, нерозгаданий. Над головою блимали зорі — у них своє життя. Саліха провела рукою по крижах коня. Вони були мокрі. Але спинятись вона не могла. Вперед! Куди — вона не знає, але — вперед! Мчатиме цілу ніч. У неї є одна думка, і вона буде линути слідом за нею... Шукатиме джигітів. Хай вони скажуть, де їхній батир, її сокіл, Амангельди Іманов. Коли його знову забрали аскери, вона піде до них, хай і її заберуть, тільки щоб бути з ним. Коли його нема живого, хай покажуть його могилу, вона обійме землю, припаде до неї своїм серцем...

Вона гнала коня, і він слухався її. Душевне збудження її не спадало. Серце тремтіло в грудях, мов струна на домбрі. Але чим далі скавав кінь, тим холодніше ставало Салісі. Клякли руки, холодом зводило плечі. Легкий хатній чапан і шаровари погано захищали від зустрічних поривів вітру. Але уява про Нурхана, байбіше і їхнього сина гнала її далі від аулу...

Довго втікала Саліха. Рівнина змінилась барханами. На небі густіше виступили зорі — наближалась північ. Зорі були великі й червоні — буде вітряно. Кінь пішов повільніше, стомлено. Куди тепер, не знаючи шляхів у незнайомому степу? Саліха здригалась, їй було моторошно від цієї самотності, а навколо ніч усе загорнула в чорну кошму, стогнав вітер, шелестів піском і висохлим чієм. Саліха ще потягла за повіддя. Кінь слухняно шукав проходів між барханами, поводив вухами, прислухаючись до шелесту в степу. Потім знову почалась рівнина. Кінь підняв голову і потяг повітря в себе. Веселіше побіг уперед. В обличчя Салісі ударив вогкий вітер. Тільки тепер вона відчула жагучу спрагу. Облизола губи і пустила коня самого шукати шлях до води. Незабаром почалась долина. Збоку вирізьблялись силуети кущів. Вони чорніли окремою купкою. Кінь оббіг їх, жадібно припав до води. Річка хлюпотіла об берег, чорна й холодна. Саліха одв'язала турсук, щоб набрати води. Коли кінь напився, вона сплигнула на землю, тримаючи повід у руці, схилилась до річки. Вода булькала, наповнюючи турсук. Кінь раптом захріп і плигнув від води. Саліха слідом за повіддям відлетіла на косогір. Ударилась головою об землю і випустила повід. Схопи-

лася, але вже далеко від себе вчула тупіт. За якісь півсотні кроків угледіла кілька пар хижих вогників. Вихопила ніж, готова до боротьби. Знала: вовки восени люті, бо завжди голодні. Нападають на людей. Затиснувши ніж у руці, Саліха ждала. Вогники, не зупиняючись, мигнули ще раз і зникли за барханом. Вовки погналися за конем.

Тепер Саліха була зовсім самотня в степу. По тілу пробігав холодний нервовий дроз. Куди йти, коли нема ні стежок, ні доріг? Дрібно вистукувала зубами. Попрямувала понад берегом. В ічиги набивався пісок, різав пальці, але вона не зважала на те, йшла долиною, бігла солончаком, видиралася на бархани. Навкруги була ніч і пустеля.

Саліха знесилилась. Вирішила відпочити й дочекатися сонця: може, тоді вона десь на горизонті угледить аул і розпитається про повстанців. Під високим барханом знайшла затишну западину, сіла, підгорнувши під себе ноги; намагалась не заснути. Але втома і пережите цієї ночі брали своє. Повіки стали важкі, у Саліхи не було сили підняти їх...

...Бачить Саліха крутий схил високої гори. Зводиться вона над степом у весняному сонячному сьйві; навкруги стелеться зелений килим, яблуні гордо піднімають віти. Шелестить вітер і струшує білий цвіт на землю. Шумлять арики, мов ніжна музика. Вода зносить білі пелюстки яблуневого цвіту вниз, на поля. Щебечуть птахи, радісно тьохкає соловей. Саліха підводить голову. Вона бачить вершину гори. На ній стоїть батир Амангельди. Вона гукає його. Він почув, усміхнувся і простяг до неї руки. Саліха побігла схилом. Вона задихалась, серцю тісно в грудях, воно стукає, рветься. Заспокойся, серце, щастя близько, ось воно! Саліха подає руку і Амангельди підхоплює її. Вона на його руках. Які дужі його обійми. Як давно вона ждала їх! Серце, упивайся тепер своїм щастям, ти заслужило його! Ось батирова юрта. Біла кошма блищить на сонці. Тут, у новій юрті, починається її нове життя. О, які дужі руки в батира! Вона хоче бачити радість Амангельди... Саліха, з ніжною усмішкою на вустах, відкрила повіки і несамовито скрикнула. На неї дивились вузькі, холодні очі Унгалбая. Над нею звисали великі, одстовбурчені вуха і ріденька, плюгава борідка. Він тримав її на руках. Саліха в сьйві дня угледіла коня і мисливського, любимого в юрті Нурха-

на, попелястого пса Аю. Він, привівши Унгалбая сюди, тепер сидів на піску, висунувши язик і поглядаючи на свого господаря. Саліха рвонулась, але руки Унгалбая залізним обручем скрутили її тіло. Від безсилля і болю Саліха застогнала. Унгалбай засичав крізь зуби:

— Е, Саліха, від нас не втечеш! Степ наш, Саліха. Ти тікала від свого господаря. Ти знаєш закон степу. Я прив'яжу тебе арканом до коня і так вестиму до аулу на суд мулли і аксакалів.

Унгалбай поставив Саліху на ноги, правою рукою міцно стискаючи її за лікоть, а лівою одв'язуючи аркан на сідлі. Пес Аю уважно стежив за рухами господаря, найжачивши шерсть на спині. Саліха підняла голову, глянула поверх сідла — в степ. Що жде її в аулі? Знущання й ганьба. Унгалбай тягтиме її на аркані на немилосердний суд мулли і аксакалів. О, вони жорстоко покарають її. Ні, не буде цього! Краще вона помре одинока в степу... Саліха вихопила ніж і блискавичним ударом загнала його в бік Унгалбая. Унгалбай посунувся по стремену, заплутався в аркані і разом з ним упав коневі під ноги.

Не дивлячись на нього, Саліха скочила в сідло і що було сили ударила коня в боки. Біля Унгалбая жалібно заскавчав Аю. Кінь перебрів через річку і мчав назустріч сонцю. Вигинався степ безкрай, сірий, із шапками барханів. Саліха все гнала і гнала коня: далі від цього страшного місця. Обабіч, на горизонті, показалися верхи юрт і будинків. Саліха повернула в сторону від них. Ще вчора вона жадала зустріти людей, а зараз обминала їх...

Долинув далекий звук вибуху. За ним другий, потім третій. То були гарматні постріли. Саліха зрозуміла: десь іде бій. Туди, до повстанців! Там Тастан Дерібаєв, її названий брат, він знає, що сталося з Амангельди...

Кільце джигітів звузилось настільки, що коні торкалися один одного боками. Перед ними на узвишші зводився Тургай. Тепер уже не видно позолоченого хреста на церкві і гострого шпилья мечеті. Перед очима джигітів — нерівний насип укріплення, сторожові вежі, покотистий схил передмістя і поодинокі, залишені жителями будинки з білими дувалами. Понад берегом Тургая стоять ряди скирт — запаси сіна для худоби на зиму.

Колони наступають кожна своїм напрямком: Тастан Дерібаєв веде джигітів через річку Тургай до скирт. Мамбетбай має штурмувати західний схил і ворота на іргизькому тракті. Садбек Мусаєв наступає з орського тракту, а Оспан Чулаков — із сходу. Між колонами Тастана і Мамбетбая на високому бархані сидять на конях Амангельди, новий його ординарець, Абдільда Абатов, Ілля Тарнов і кілька зв'язківців. Їм видно, як із степу під укріплення підкочується лавина повстанців, ніби величезна хвиля з пінястим гребнем на Аралі. Чим ближче стає Тургай, тим більше зростає рух і сила хвилі. Ось вона вигнулась востаннє і покотилась на підступи до укріплення. На дувалах пахнули білі димки, долетів звук гвинтівочних залпів і кулеметної черги. Схитнулось повітря від гарматних пострілів. Снаряди перелітали кільце джигітів і падали в степу. В небо підплигували чорні стовпи диму, піску, глини.

Хвиля підкотилася до передмістя. Тепер вітер доносив безперервний звук стрільби з стін Тургая. Колона Мамбетбая не втрималась на відкритому місці, покотилась назад. Слідом за нею повернула коней колона Тастана, Амангельди почорнів від гніву. Вихопив шаблю, круто обернувся до Іллі:

— Стримай колону Тастана! Вперед!

Коні стрибнули з бархана і помчали назустріч обом колонам. У саму гущу повстанців Мамбетбая влучив снаряд. Під ноги коневі Амангельди впали руки джигіта, а недалеко розпластався понівечений його труп. Колона розсипалась у степу. Ілля круто повернув до джигітів Тастана. Амангельди перелетів через вириту снарядом яму.

— Стій! Коли джигіт падає духом, кінь його не може бігти! Я закликаю тільки сміливих! За мною!

Він влетів між ряди колони, розділив її надвое — навальний у своєму стремлінні, втілення нелюдської сили і відваги. З високо занесеною над головою шаблею, Амангельди був схожий на казкового батира Манаса. Обличчя його було суворе, очі метали сталеві блиски. Його пізнали. Поява батира в рядах джигітів мала надзвичайний вплив. Колона здригнулася в своєму русі. Спинилась і повернула коней слідом за Амангельди. До цього в її ар'єргарді був Мамбетбай — без шапки, з револьвером у руці. Тепер він був поруч Амангельди. Привітав його. Підвівся в сідлі і крикнув:

— Жасасин Іманов! Хай живе Іманов!

Рядами покотилося тисячоголосе, зашуміло, як прибій па морі:

— Жасасин! Жа-са-си-ин!..

Амангельди і Мамбетбай мчали поруч. Їм в обличчя бив вітер, над головами свистали кулі. Свинцевий дощ хльостав у голову колони. Але тепер вона не спинялась: тут батир, тут щастя і вдача. Праворуч вирівнялась колона Тастана. Спереду до скирт летіли Дерібаев і жолдас Ілля. Колони гігантською дугою наблизились до схилів Тургая. Коні важко видиралися вгору. З укріплення в груди джигітів летіли гранати. Кулі виривали з рядів десятки повстанців. За дувалами захлинались кулемети, кашляли гвинтівочні залпи.

Колона Мамбетбая хлюпнула до воріт іргизького тракту. Повстанці ставали на сідла і звідти дерлися на стіни. Тепер гранати падали під ворога. Амангельди гукнув до ординарця:

— Запалити скирти!

Абділда повернув коня до колони Тастана. Ту ж мить під ворітьми розірвалась граната. Мамбетбай змахнув револьвером і впав з коня. Кінь захитався, згарячу стрибнув убік і звалився на землю, збиваючи джигітів. Амангельди бачив, що сталося з його найближчим хоробрим помічником. Нахилився з сідла. Мамбетбай лежав, розкидавши руки. На грудях вирваний шматок чапана, кров густим струмком збігала на землю. Обличчя біле, ніс витягнувся, верхня губа, з короткими чорними вусами, піднялася вгору, оголюючи ряд білих зубів. Очі дивилися в простір і вже згасали. Мамбетбай ще ворухнувся, звів руки, хапаючи повітря. Амангельди сплигнув із сідла, дужими руками взяв Мамбетбая і поніс до свого коня, гукаючи зв'язківців, але джигіти не чули його голосу в шумі бою. Вони угледіли порожнє сідло на його коні. Хтось злякано крикнув:

— Батир убитий!

Звістка, мов куля, пронизала серця повстанців, які штурмували ворога. В них опустились руки. Тривога враз передалася всій колоні. Вона швидко покотилася від стін Тургая в степ. Над річкою здіймався густий, чорний дим — палали скирти. Вітер котив вогонь на передмістя. Вибухали снаряди, викидали в повітря землю, убивали повстанців. Колони відступали на попередні позиції, до своїх юрт, за межу гарматних пострілів...

Оточений небагатьма джигітами, на яких не вплинула паніка, у степ відходив Амангельди. Він тримав на руках тіло Мамбетбая — карсакпайського робітника, командира колони повстанців. Батир, схиливши голову, некліпаючими очима дивився в обличчя свого помічника, який шукав волю кедеям і джетакам, а знайшов смерть під ворітьми Тургай. Тургай! Багато крові проллється під твоїми стінами, але повстанці не відступлять. Перемоги без боротьби не буває. За смерть Мамбетбая відплатимо тобі, Тургай!.. Так думав Амангельди, обіймаючи холодний труп друга. Над степом чорною хмарою плив дим від підпалених скирт, обгортаючи Тургай і табір повстанців. А табір хвилювався. Між юртами снували стурбовані джигіти, шукали тих, що бачили смерть батира Амангельди. Прямували до його аблайчі, тут групувались тисячами. І угледіли його з Мамбетбаєм на руках. Кінь за ним ступав тихо, повільними кроками, звівшись до землі хвилясту, довгу гриву. Джигіти тепер зрозуміли все. Їхні обличчя освітила радість — батир був живий. Але душа Мамбетбая залишила землю. Джигіти зняли тумакі і малахаї, розступились перед батиром. Амангельди підвів голову, сумними очима оглянув повстанців і передав Мамбетбая на руки Іллі і Тастану. Вони понесли його до юрти Амангельди. Батир ішов слідом — сірий, міцно стиснувши вуста. Уже джигіти підняли кошму, Ілля зігнувся, щоб ступити в двері, як між повстанцями несамовито скрикнула жінка:

— Пропустіть мене до нього!.. О-о, пропустіть!

Джигіти розступились, здивовані появою жінки в таборі. Але хіба не могло бути в Мамбетбая сестри чи жінки?.. Вона біля самої юрти сплигнула з коня, простягла руки до Мамбетбая. Угледіла його обличчя. Її очі стали круглі. Жінка спинилась, опустила руки й оглянулась. Амангельди підвів голову і здивовано-радісно вигукнув:

— Саліха!

Вона, ніби захищаючись, підняла руки, скрикнула і впала йому до ніг. Пестила його, пригортала до себе поли його чапана, дивилася в його обличчя, і сльози котились із її очей. Від неї не почули жодного слова, хоч її вуста шепотіли їх. Амангельди підняв її і повів слідом за покійником до юрти.

Мамбетбая поклали на килим, під голову підклали сідло. На обличчі застигло стремління вперед, здавало-

ся, Мамбетбай зараз підведеться і з його вуст зрине бойовий клич... Тихо опустилися круг нього на килим Амангельди, Саліха, Ілля, Тастан, Садбек і Абдільда. Вони дивилися на Мамбетбая і мовчали.

За кошмою скиглив вітер, і від того ще сумніше було в юрті. Пахло димом від запалених повстанцями скирт. Потім до юрти увійшов Оспан Чулаков. Низько, до килима, вклонився і сів у головах покійника. З-під брів здивовано поглядав на Саліху. Вона плакала — беззвучно, боячись порушити сумну тишу в юрті. Амангельди поклав долоню на голову жінки:

— Велике горе спіткало нас. Плач, Саліха, легше буде.

Вона взяла його долоню і піднесла до своїх вуст:

— Серце моє за тобою плакало, батир. Унгалбай привіз звістку в аул, що тебе нема живого.

— Унгалбай?! — Амангельди повів очима по юрті, спинив погляд на кошмі. Вітер хитав вирізаною прямокутником латкою кошми і вривався до юрти. — Говори!

Саліха глянула на Іллю, потім на повне обличчя Оспана. Амангельди зрозумів її.

— Говори!

Саліха розповіла про свою втечу з аулу. Тастан шепотом перекладав Іллі незрозумілі йому слова. Амангельди зціплював кулаки, аж хрустіли пальці. Груди зводились високо — він дихав ривками, важко, мов сходяв на круту гору. Командири похитували головами, дивуючись з пригод Саліхи в степу.

— Відчай підняв мій ніж на Унгалбая.

Амангельди схвально потиснув Салісі руку.

— Жакси! — знову замислився, дивлячись на прорізану латку в кошмі. Його погляд був гострий, як вістря шаблі.

— Саліха, названа сестро моя, — тихо мовив Тастан. — Бачиш дірку в кошмі? Лихий і лукавий чоловік прорізав її і вкинув у юрту буша-джилана. Того вечора перший увійшов до аблайчі наш Ісхак Кубеков, щоб приготувати вечерю батиру. Джилан обвив його ноги. Ісхак закричав — увесь табір почув. Збіглися джигіти і побачили кров джилана на батировій шаблі. Але Ісхака батир від смерті не врятував. Вічна пам'ять йому!.. — Він низько схилив голову. Саліха не зводила очей з дірки в кошмі, закриваючи собою Амангельди, ніби з дірки зараз знову мав вилізти буша-джилан.

— Нурхана треба негайно привезти сюди! — Слова Іллі прозвучали в юрті, мов наказ. Амангельди подивився на нього, потім на Саліху.

— Нурхан і Жумабай забули мій наказ. Тастан привезе бія і старшину... — Потім тихо додав: — і Аміне.

Тастан вийшов з юрти. Сотня джигітів подалася до Барабая. У степу стелився чорний дим від тургайського пожару.

...Тастан повернувся на світанку. Привіз Аміне. Нурхан, Жумабай і Жусуп зникли з аулу.

14

«Куди лисниця — туди й хвіст».

Східна приказка

Швидко наближалась зима. В степу дули сибірські вітри — холодні й колючі. Над Тургаєм весь час висіла імла від піску і пожарів. Ночі були темні й тривожні. З Тургая в степ летіли снаряди, розривались і обсипали табір шрапнеллю і залізними осколками. Снаряди сіяли смерть.

Одного такого листопадового вечора у просторій юрті біля багаття сидів Оспан Чулаков. За дверима ходив вартовий, його кроки глухо лунали в юрті. В руках хана згасла люлька. На широкому, повному обличчі Оспана, яке лисніло у відблисках багаття, лежала тінь турботи і тривоги. У Оспана перед очима був Мамбетбай, хан думав про смерть. Працював Мамбетбай на Карсакпаї, заробляв гроші, жив. Прийшов з Імановим під стіни Тургая — знайшов смерть. Чи треба було Мамбетбаю іти під стіни укріплення? Смерть була далеко від нього — Мамбетбай сам прийшов до неї. Навіщо тепер Мамбетбаю те, чого він шукав? Навіщо йому те, заради чого він залишив роботу і послухав Іманова?

Нижче схиляється голова хана. Вогонь золотить довгі вії на його очах. На випнутих вилицях пробігають тіні. Руки лежать нерухомо на колінах. Руки взяли шаблю кілька місяців тому, коли до Кустаная дійшла звістка про царський закон. Сотні джигітів ішли в степ, ховалися від царської мобілізації. Пішов і він. Залишив на Тоболі човни, неводи, на джайляу — табун коней. Він боявся потрапити на далеку війну. А може б, його й не взяли, він знався з впливовими російськими покупцями

риби в Тюмені і Тобольську, які за гроші все можуть зробити. Тільки тоді не це було в голові і в серці. Він носив у собі зерна, посіяні в його душу в мусульманській школі — медресе.

Він думав, що тепер настав час робити те, чого вчили Желалетдин Афганський і Мухамед Габдух Єгипетський: об'єднувати мусульманські роди на боротьбу в ім'я торжества мусульманської віри. І він сів на коня і взяв меч у руки. Над Тоболом промовляв до джигітів. Мабуть, у його словах чулась велика ненависть до царя, бо джигіти обрали його своїм ханом. Він не відмовився від цієї честі, бо який казах, коли він поважає себе, не стане ханом? Повів джигітів у степи, придивлявся до них, вивчав. Помітив, що не всі джигіти однакові: є статечні, з бородами, і є молоді, безвусі; приїздили на конях, у барвистих чапанах, з старовинними шаблями і приходили босі, з чорними руками, з потрісканими від вітру обличчями. Він приймав усіх: так велить закон віри. Але прибувало більше в дірявих чапанах. Вони вимагали вести їх до Амангельди. Він чув про Іманова, з розповідей у степу знав, що Іманов іде проти царя. Але чому Іманов бере верблюдів і коней із табунів баїв і манапів? Іманов підняв руку на брата, мов розбійник, що підстерігає караван. І хан зрозумів, що від Амангельди віє не тим вітром, який погнав його, Оспана, в степ. Він прислухався і довго водив свій загін круг Кустаная, беріг джигітів від мобілізації. Так могло бути місяць, другий, але джигіти стали загрожувати йому, і він повів їх до озера Татир.

Оспан заплющив очі. Відновив у своїй уяві картину зустрічі з Амангельди біля озера. Пригадав розмову. Він думав повернути Іманова на шлях віри. Але Іманов вимагав підкоритися йому і далі діяти тільки так, як він накаже. Це була образа для нього, хана і казаха, який знав, до чого закликає Мухамед Габдух. Він стерпів образу, але про згоду нічого не відповів Іманову. Він дивився на спільників Іманова і шукав причин, чому так діє Амангельди... В уяві Оспана вирізьбилась постать Іллі Тарнова. Його голубі очі були насторожені, мов у мисливця. Амангельди назвав росіянина своїм кунаком і товаришем. Оспан став розуміти, чому Іманов бере коней із табунів манапів. Голубоокий хоче посіяти між казахами зло, щоб ослабити сили мусульман. Амангельди вірить йому, наблизив до себе ближче за інших джигітів,

а з ним, ханом, розмовляв, ніби з звичайним повстанцем. І Оспан зненавидів голубоокого кунака Іманова. Цілу ніч просидів тоді в юрті, за кілька верст від Татира. Думав. Вирішив не приєднуватись до загонів Іманова. Але на світанку до Татира прийшли царські аскери, щоб піймати Іманова в долині. Був бій, і джигіти його загону вимагали, щоб він ішов на підтримку Амангельди. Він вичікував, але до його юрти долітали погрози джигітів, вони самі готувалися йти на поміч Іманову. І він повів загін. Його кінь мчав поруч коня Амангельди. Коні принесли їх до стін Тургая.

Він зрозумів, що з тієї хвилини став виконувати волю Іманова. Він скорився, але думки залишилися в голові. Не всі в степу радо зустрічають Амангельди. Коли б було так, хто б прорізував кошму і вкидав до аблайчі буша-джилана?

Оспан здригнувся. Мимоволі обвів очима завішану килимами юрту. Палало багаття, дим звивався до верха і там, підхоплений вітром, зникав десь у степу. За кошмою чулися тихі кроки вартового, Оспан підсунув ближче до себе шаблю і гвинтівку. Закурив люльку, затягнувся і знову став дивитись у вогонь. Він прийшов на допомогу Іманову — значить він такий, як Іманов. Хіба він не може сподіватись і в своїй юрті джилана? Знову в уяві з'явився забитий Мамбетбай. Амангельди сказав: «Народ кличе нас одімкнути степ». Хай буде так: одімкнути степ. Але ми різними шляхами пішли шукати ключі, хоч події привели обох нас до Тургая... Аксакали кажуть: «Рукою переможеш одного, головою — тисячі». Треба думати...

Ще нижче схилився Оспан біля багаття.

Було за північ, а він не лягав спати. Лютіше завивав вітер, холодніше ставало в юрті. Та Оспан здригнувся не від цього. За кошмою пролунав хриплий голос вартового, клацнув затвор гвинтівки. Вчулися ще голоси. Хтось підходив до юрти. Оспан насторожився, вхопився за револьвер. Ріжок кошми відхилився, в юрту заглянув вартовий.

— Хан, тебе хоче бачити якийсь чоловік.

— Тепер ніч, я говоритиму з ним завтра.

— Чоловік прийшов з Тургая, хан, — прошепотів вартовий. Оспан навіть підвівся.

— З Тургая?.. — Перше бажання було відправити прибулого до Амангельди. Але чому не він перший знатиме,

чого темної ночі так таємно прибула людина з Тургая? Які звістки вона могла принести?

— Хай увійде.

До юрти ступив незнайомий йому казах. Поклавши руку на серце, він до землі вклонився Оспану:

— Салам тобі, надіє нашого змученого народу!

Таких привітань собі хан ще ніколи не чув. Серце приємно затріпотіло в грудях, але він зусиллям волі втихомирив його. Насторожено дивлячись на незнайомого, відповів на привітання і запросив, як велів звичай, до багаття. Гість сів і простяг руки до вогню.

— В степу холодно, в душі холодно.— Хан запитливо глянув на прибулого. Той підніс руки до свого обличчя, по-страдницькому захитався всією постаттю.— Генерал Лаврентьев арештував у Тургаї триста казахів і тримає їх, як заложників. Ти почнеш наступ, генерал виведе їх на стіни і поставить під твої кулі. А в спину їм дивитимуться генералові кулемети. Кому потрібно стільки братської крові, хан?..

В останніх словах гостя Оспан почув докір собі.

— Хто ти?

— Казах, який мав нещастя народитися, щоб бачити страждання і муки свого народу.

— Чого ти прийшов до мене?

— Щоб сказати тобі, що з Челкара йде до Тургая сила царського війська.

Хан закліпав повіками:

— Звідки знаєш?

Казах не відповів на запитання, а продовжував:

— Знову потечуть у степу арики казахської крові. Ти хочеш цього, хан?

— Звичай не велить мені ображати тебе в своїй юрті. Але я питаю: хто ти, що так говориш?

Прибулий підвів голову і довго дивився ханові в вічі.

— Скажу. Я — син кокчетавського манапа — Аліхан Байтурсунов. Утік з Тургая, бо не можу стояти під кулями моїх ворогів і моїх братів, як заложник.

— Аліхан Байтурсунов, ти пінеш у газеті «Казах»?

— Пишу. Я — редактор.

— Ти закликав казахів не виступати проти царського закону. Хіба тобі любий цар?

— Я не хочу, щоб сталося так, як з повстанцями Семиріччя. Десятки тисяч казахів губернатор Фольбаум наказав повісити і розстріляти, сотні тисяч казахів

аскери вигнали з батьківщини в Китай. Я бажаю моему народові щастя, а не крові. У царя — гармати й кулети, а в нас — палиці. Ми ще не забули смерті Кенесари Касімова. Треба почекати. Виступати рано. Так говорить розум.

Ці слова вразили Оспана. Він схилив голову і довго набивав люльку.

— За Імановим пішов народ. У нього — тисячі джигітів. Іманов ніколи не знав поразок у бою з генералами. Він переможе, — сказав Оспан, навмисне піднісши голос. Він намагався глибше заглянути в душу Байтурсунова.

Кунак криво усміхнувся куточками губ, від чого вуса піднялися і знову впали на неголене підборіддя.

— Ё, хан, хто має силу в степу? Манапи, баї і мулли — ти знаєш це. Іманов кличе їх? Іманов іде проти царя і проти них. Всі впливові казахи не підтримують Іманова — ти знаєш це. Йому готується доля Касімова. Так каже розум. Я — казах, і моє серце печалиться, хан. Я думаю, як урятувати мій народ від знищення. О, хан, хіба ти ніколи не думав про це?

Оспан згадав про буша-джилана в аблайчі Амангельди.

— Я думав, як зробити казахів щасливими.

— І привів їх на смерть?..

Оспан не відповів. Від слів кунака віяло холодом. Оспан волів би, щоб Байтурсунов цієї ж хвилини залишив його юрту. Потім народилося бажання запросити Байтурсунова до аблайчі Амангельди, порадитись. Але він знав, що Амангельди ніколи не пристане на такі умови.

Дивився на Байтурсунова. Звідки він знає про його, Оспанові, думки, що так сміливо говорить: «всі впливові казахи не підтримують Іманова». Кунак сказав те, про що думати треба. Хто йде з Амангельди? Джетаки, кедеї, ті, хто ходив, схиливши голову. Не ними жив степ. Амангельди хоче, щоб арик біг не з гори, а на гору. Хто бачив таке? Хто чув? Оспан ще придивився до мовчазного, засмученого гостя. Тепер він розумів, чому Байтурсунов приніс йому звістку про прихід царських військ, а не Амангельди. Іманов слухати про це не буде.

— Нас, казахів, обдурюють, хан, — після довгого мовчання сказав Байтурсунов. — Кого слухає більше Амангельди: тебе, казах, чи російського гостя? Серце своє Іманов віддав чужинцеві. Він не бачить, що чужинці

навмисне підбурюють наш народ на повстання, щоб знищити його, як вогонь траву в степу. Ти думаєш про це, хан?

Оспан не дивився на Байтурсунова. Перед очима постав образ Іллі Тарнова. Байтурсунов знав, куди кинути камінь. Оспан стис кулаки, глухо сказав:

— Я думаю, Аліхан.

— Ще думай, хан. Рятує народ від загибелі. Веди джигітів у степ,— прошепотів Байтурсунов і підвівся. — У мене нема коня, хан. Я давно не бачив юрти свого ата.

Оспан пройшов вздовж килима, підняв кошму, виглянув у двері, потім ступив на поріг. Байтурсунов погриз ніготь на великому пальці і усміхнувся. Швидко витяг з-під онучі проштемпельований пакет, який йому треба було відвезти в Оренбург. Байтурсунов знав зміст його. Генерал Лаврентьев вимагав негайної допомоги. Байтурсунов сховав пакет за пазуху. Увійшов Оспан, коли Аліхан уже стояв, знову засмучений і невеселий.

— Кінь чекає тебе, кунак. Вартовий проведе тебе за табір.

Байтурсунов вклонився і вийшов з юрти.

Оспан глибоко зітхнув, довго дивився на кошму, за якою зник гість, що приніс нові думки і збував тривогу в серці.

Після ще двох невдалих штурмів Тургая Амангельди скликав нараду командирів колон і загонів. Покликані зібралися в просторій юрті, куди з приїздом Саліхи переселився Амангельди. Посередині жеврів кізьяк, командири сідали на килимах і кошмах круг нього. Коло багаття господарювали Саліха і Аміне. Амангельди сидів проти дверей, кожного зустрічав, привітно киваючи головою. З правої сторони батира сидів Ілля, з лівої — Тастан. Коло Іллі шумно вмощувався Садбек Мусаєв, а біля Дерібаєва тихо, скромно обираючи місце, сів кулеметник Макзум. Оспан Чулаков прибув пізніше всіх. Глянув від дверей на Амангельди, потім на Тарнова, опустив очі, вклонився і сів на подушку, недалеко від Абдільди Абатова, але осторонь від усіх.

Кілька хвилин у юрті була мовчанка. Над юртою пролітав сибірський вітер, вривалися звуки з табору. Амангельди дивився на меткі руки Саліхи, яка розставляла на килимі кесе, зустрів її погляд — щасливий, ве-

селий; глянув на Аміне, яка готувала кумис у тазі. Потім поволі набив люльку Імана. Саліха подала жарину з багаття. Батир прикуруив і кинув жарину у вогонь.

— Степ підняв голову, але прямо дивитись не може, зір його очей упирається в стіни Тургая. Ми два тижні стоїмо перед укріпленням. З півночі летять холодні вітри і несуть сніг на своїх крилах. Ми не можемо направити наших коней до берегів Аралу і Каспію, бо в нашу спину весь час націлятиметься ніж із Тургая. Джигіти, говорять, як вирвати ніж із рук генералів Лаврентьєва і Еверсмана.— Амангельди нахилився вперед, готовий слухати поради. Садбек поставив біля чобота кесе, утер рукавом чапана вуси.

— Ворог має те, чого не маємо ми. Генерал Лаврентьєв поставив на стінах гармати. Аскери кидають на нас ручні гранати. Через кожні двадцять кроків стоїть кулемет... Але ворог не має того, що ми маємо — простору і їжі. Ми ще постоїмо тут два тижні, генерал Лаврентьєв і губернатор поїдять коней, а потім їстимуть свої мундири і чоботи. Аскери вийдуть на стіни з білим прапором.

Макзум, Абдільда Абатов і частина командирів загонів схвально закивали головами.

— Тоді у нас будуть гармати й кулемети. Тоді в нас будуть патрони. Підемо на Іргиз і візьмемо його за два дні.

Амангельди подивився на одутловате обличчя Оспан-на Чулакова.

— Хан не кивнув головою, він має свою думку. Послухаємо хана.

Оспан Чулаков підвівся на одно коліно, зводячись погруддям над присутніми. Висока бараняча шапка торкалася вершечком вигнутої кошми.

— Я маю свою думку, батир,— сказав він поволі, підкреслюючи свою гідність.— Стіни Тургая із сходу обмиває річка. Військо генералів п'є цю воду, іншої води нема в Тургаї. Треба відвести річку за моїм табором у сай. Без води генерали воювати не будуть.

Тастан перекладав його слова Іллі. Тарнов вислухав і ледве стримав себе, щоб не засміятися. На високому лобі Амангельди лягла зморшка невдоволення.

— Скільки треба днів, щоб виконати твою пораду, хан? — спитав глухо.

Оспан Чулаков повів плечима:

— Часу завжди мало для закоханих, батир.

Амангельди похмурнів, почувши цей дотеп, але стримався. Саліха і Аміне почервоніли, ховаючи очі від чоловіків.

— Я буду говорити, батир.— Тастан, будучи наймолодшим із присутніх, тільки тепер вирішив, що настав його час сказати і свою думку про облогу Тургая. Він хвилювався, добре пам'ятаючи народну приказку: поважай себе, як стороннього, щоб і сторонні поважали тебе.— Я кілька разів був під стінами Тургая. Я бачив, що насипи обкладені деревом. Ми виділяємо джигітів, даємо їм змочену в баранячому лої соломку, робимо загальний наступ і кидаємо запалені віхті під дерев'яні зруби. Пожар викличе переполох серед аскерів. Наше військо з боєм вривається в Тургай.— Тастан, який ніколи не відставав у бою від батира, перемагав у серйозніших сутичках ворога, після промови стомлено віддихнув і витер рукавом спітнілий лоб. Дивився собі під ноги, бо помітив, коли говорив, як Аміне жадібно чекає, що скаже на Тастанові слова батир.

Але Амангельди мовчав. Він ще не всіх вислухав. Ілля Гарнов став на коліна, поклавши одну руку на плече Тастана, а другу простяг у коло джигітів.

— Командири, і я маю що сказати на бойовій нараді. Садбек Мусаєв — хоробрий воїн і джигіт. Його порада цінна, але ми не можемо використати її. У нас нема часу ждати. Ми не можемо ждати, джигіти. До Тургая прийдуть нові загони царського війська. Тоді нам важко буде боротися. Нам треба бути в Тургаї до приходу допомоги Еверсмана з Оренбурга.

Командири підвели голови, уважно прислухаючись до слів жолдаса Іллі. Амангельди перестав смоктати люльку. На обличчі пробіг веселий живчик.

— План шановного хана,— продовжував Ілля,— ми ніяк прийняти не можемо. Причин дві: у нас нема зараз змоги провести таку велику роботу, та й робити цього не треба. Так воювали тисячі років тому, а не тепер. І взагалі порада хана Оспана...

— Ти скажеш: не варта уваги? Я знаю! Бо що можеш сказати ти — руський! Ти проти Садбека, проти мене! Ти будеш проти Дерібаєва!..— Різко перебив Чулаков, почервонівши.

Всі підвелися, спираючись на шаблі. Але Ілля спокійно обвів командирів голубими очима і продовжував:

— О ні, хан. Твоя порада варта нашої уваги. Але виконувати її не слід. Вона принесе нам не перемогу, а поразку.— Всі запитливо глянули на Ілля: чому ж ця порада варта уваги, коли вона принесе поразку? Але Ілля не відповів на їхні мовчазні запитання.— Пораду Тастана Дерібаєва, навпаки, я підтримую, джигіти. Її треба використати, бо вона принесе бажані наслідки. Ми кілька разів ходили на штурм Тургая — і не взяли його. Ці невдачі породжують серед нашого війська погані настрої. Нам Тургай треба взяти зараз, негайно. Ще пройде день, другий і буде пізно, джигіти. Завтра треба почати генеральний штурм. Наступати всіма колонами за командою батира. Всі виконують тільки його волю й накази.

Ілля сів. Оспан вп'явся поглядом у постать Амангельди. Його погляд усі розуміли: він чекав остаточного висновку батира з усього сказаного джигітами. Та це і всіх цікавило. Тому в кесе залишився недопитий кумис, гасли люльки, жінки в глибокій пошані стояли біля дверей. Всі ждали.

І батир сказав:

— Хто не зумів міцно тримати рукоять меча, на того обернеться гострий клинок його. Запам'ятаєм це, джигіти. Перемагають ті, хто в діях має єдину думку. У нас було кілька думок, вони затримували наш наступ.— Амангельди опустил руку за пазуху і висмикнув звідти червону шовкову хустку.— Джілек має колір народної крові. Це — наш прапор. Я хочу, джигіти, завтра поставити його на стінах Тургая...

— Прапор буде завтра в Тургаї, батир.— Всі командири, в знак повної і щирої згоди, поклали руки собі на серце.

— Подумаємо, як поведемо наступ, джигіти.

15

«Поганий друг — твоя тінь:
в сонячні дні тікай — не втечеш,
а в негоду шукай —
не знайдеш».

Абай

Сонце викотилось із-за обрїю червоне, мов грудa глини на березі Сирдар'ї. Круг нього в небі плавали хвилясті кола — все показувало на вітер, але вітру не бу-

ло. Степ лежав тихий і якийсь сумний. На збитих кіньми кущиках трави сріблом сявав іній. Дим над юртами піднімався прямо в небо, високо вгорі виписував візерунки, мов на килимі. Коні, ніби ждали наказу виступати, не відходили від юрт, збивалися до купи, тривожно поводити вухами, дослухаючись до брязкоту зброї в таборі. А за три-чотири версти на узвишші стояв Тургай. Над будинками високо мигтів хрест на церкві, майорів шпиль на мечеті. Повітря було настільки прозоре, що з табору видно було дували і чорне пожарище на південному схилі.

Ще якийсь час у степу було тихо. Але внутрішнє напруження вже відчувалося: не чути було галасу, звичних окриків. Джигіти мовчки напували коней, перевіряли зброю, лагодили вуздечки, сідла. Інші творили свою ранішню молитву.

З юрти вийшов Тарнов, у куцо́му чорному кожушку, туго підперезаний широким поясом, на якому висів у кобурі револьвер. Ілля на ходу натяг на голову баранячу шапку-папаху і спитав у Макзума, з яким останній час не розлучався — Макзум був і кулеметником, і ординарцем Амангельди:

— Батир виходив?

— Кошма на дверях юрти батира ще не піднімалася, жолдас Ілля, — відповів Макзум, перебираючи пальцями патрони в кулеметній стрічці.

Тарнов глибоко вдихнув морозне повітря й оглянув табір. Довго дивився на схід, до річки, де стояв Оспан Чулаков. Чорніли проти сонця юрти, між ними виднілися коні, люди. «Що думає хан перед сьогоднішнім наступом? Коли б можна цієї хвилини заглянути в душу Оспана...» — думав Ілля, пригадуючи вчорашню пораду. Уявилося пишне, мов пампушка, обличчя Оспана, обвислі чорні вуса. Оспан скидався на kota. Мурличе, прикривши повіки, а пазурі втягнув. В чю спину він зажене їх? Серце Іллі забилося тривожно. Сьогодні як ніколи треба бути обережним, зважити все перед генеральним наступом. Від сьогоднішніх подій, можливо, залежить доля казахського народу. Ілля нарікав на себе: чому він учора не виклав усіх своїх думок про Оспана батирові Амангельди і командирам. Ці думки не давали йому спокою вночі. Він тепер, перед наступом, вирішив поговорити з батиром. Краще сказати йому про свою підозру, ніж тоді, коли говорити буде пізно.

Ілля вчув вигуки й оглянувся. Біля дверей стояв Іманов, схрестивши на грудях руки. Він дивився на сонце — і в його очах вигравало проміння. Новий, виготовлений Саліхою білий тумак різко відтіняв чорну гостру борідку і вуса батира. В його освітленій сонцем постаті відчувалася якась чудодійна сила. Здавалося, безкрай степ віками збирав її і віддав йому, своєму синові. Всі, хто вгледів його, вклонилися. Ілля теж схилив голову.

— Салам, жолдас Ілля.— Батир пішов йому назустріч. Ілля угледів за його спиною Саліху. Вона вітала сонце — молода і щаслива. Тарнов перевів погляд на новий тумак батира, і його серце мимоволі стислося: «Зіна, коли нас доля знову зведе?..»

— Нічого поганого не снилося, жолдас Ілля? — Іманов міцно потиснув йому руку.— У тебе під очима синці, ніби в жінки. Чому тобі не спалося?

— Я думав, батир.

— Що тривожило твоє серце?

Ілля не хотів говорити в присутності Макзума і Абдільди Абатова, що підступили до них. Обернув голову на схід. Там у червоному сонячному сяйві на пагорбі виднілася біла юрта хана Оспана Чулакова. Амангельди зрозумів його.

— Ходім! — рухом руки він наказав Макзумові і Абдільді залишити їх. Вони пройшли кілька кроків поруч. Ілля поруч Амангельди здавався юнаком.— Говори!

— Батир, успіх наступу залежить від сили удару. Сила удару залежить від одностайної навальності наших військ.

— Ти думаєш про Чулакова? Ти не віриш йому?

— Не вірю, батир.

Амангельди похмурнів. Сумнів про Оспана теж закрадався в його душу. Але Амангельди не знаходив фактів, щоб не вірити хану Чулакову, як Ілля.

— Оспан допоміг нам біля Татира. Ми вже ходили на Тургай, і кінь Чулакова не повертав голови від стін Тургая. І сьогодні кінь Оспана мчить на укріплення. Чулаков з нами.

Ілля помовчав. Згадалася порада Оспана про відведення річки з-під обложеного міста. О, Чулаков не такий близькозорий, щоб не зрозуміти згубності його поради для повстанців. Ілля був переконаний, що Оспан добре подумав перед тим, як сказати її. Амангельди висміяв

ту пораду, але не подумав, чому вона могла народитись у голові хана.

— Батир, ми не зробимо помилки, коли поруч коня Оспана мчатиме мій кінь.

Амангельди звів довгі брови і похитав головою. Та Ілля розумів і сам, що Оспан не прийме його. Ілля мав на думці інше.

— Батир, веди загін Чулакова. Я поведу колону Мамбетбая.

— Жолдас Ілля, хан Чулаков сам поведе своїх джигітів.— Він рішуче підняв руку і додав: — Сам! І ми сьогодні будемо в Тургаї...

Абдільда підвів коня. Гнідий лиснів на сонці — гарячий, кров грала в ньому. Амангельди плигнув у сідло. Ілля рішуче ступив поперед коня:

— Батир, я вимагаю.

Амангельди голосно засміявся.

— Жолдас Ілля! Ти будеш сьогодні в Тургаї червоніти передо мною від сорому, як киз на сватанні. Вперед! — Журга гробонув копитами сухий пісок і помчав у табір.

Вершники стояли довгим цепом, який вигинався півколом перед укріпленням. Проти кожної колони з пагорбів поглядали вперед командири. До стін Тургая повзуть двадцять спішених джигітів. Вони котять поперед себе в'язки сухої трави і комишу. Над дувалами пихкають білі димки, долітають звуки гвинтівочних залпів і кулеметних черг. Серед степу упав снаряд, обсипав пилом джигітів. Але вони спинились тільки на мить. Їхні спини знову вигинались серед піску і потоптаних кущиків трави.

Амангельди, підвівшись у сідлі, пильно вдивлявся в одну крапку, яка все зменшувалась, а часом і зовсім зникала серед пісків. Та степовий зір батира ще довго відрізняв баранячу шапку і короткий кожушок Іллі. Тарнов вів спішених джигітів до воріт Тургая. Ось вони показалися на схилі. Зникли в ямах. Їх довго не видно було. На схилі високо злітали стовпи диму від вибухів гранат. Сірі крапки швидко розкочувались у сторони. На дувалах строчили кулемети, але кулі, мабуть, перелітали через команду Тарнова. Джигіти тепер ледь виднілися на фоні кам'яних і дерев'яних споруд укріплення.

Степ чекав — напружено і тривожно. Кожна хвилина цього чекання була довга, мов степовий тракт. Амангельди поглядав на схід від укріплення. В степу стояли на конях джигіти і теж чекали команди. Батир заспокоївся: Оспан Чулаков готовий до наступу. Над укріпленням плив дим від пострілів. Він густішав, з нього поривалися чорні клубки і високо кучерявились над містом. Блиснули величезні язики полум'я — бліді, але пожадливі. Команді Тарнова пощастило підпалити дерев'яні споруди.

Амангельди схилився в сідлі, дивився на іргизькі ворота. Їх обгортав дим. Там рвалися гранати. Полум'я піднімалося вище — пожежар розростався, він відкривав шлях до Тургая.

Амангельди тепер поглядав на північну сторону укріплення. Але там небо було чисте. Він зціпив зуби: орських воріт ще й досі не підпалили джигіти. Він уже натяг повіддя, щоб метнутися на той бік Тургая, але в цю мить полум'я похилилось на місто, оголюючи ворота. Вогонь пожадливо жер сухе дерево. Перекладини валились, вгору летіли снопи іскор. Крізь випалену вогнем діру Амангельди угледів сірі будинки Тургая.

Батир послав до орських воріт зв'язківців з наказом будь-що підпалити їх. Високо підняв над головою шаблю і крикнув:

— Джигіти — в Тургай!

Степом покотився бойовий клич. Земля гула від бігу тисяч коней. Їм назустріч свистіли кулі. Снаряди розвертали землю, рвали на шмаття джигітів і коней, але степовий потік переплигував ями і мчав уперед, до воріт міста. Над ним білів тумак вождя, освітлений сонячним промінням. Бурхливий потік котився за ним, страшний у своєму навальному русі, готовий залити Тургай, змити його з пагорбів.

Повітря було гаряче. В очі джигітів заповзав дим, вони сльозились. Але ворота на іргизькому тракті упали, дерев'яні стіни палали, розвалювались. На південному схилі був пробитий шлях до міста. Амангельди направив коня у вогняне пекло. Кінь шулив вуха, хропів, але мчав уперед. За ним ринули сотні, тисячі.

Макзум угледів Іллю. Він лежав під самою стіною і підкликав його рукою. Макзум підвів йому коня. Ілля видерся на сідло. Саме в цей момент Амангельди уви-

рвався в пролом. В обличчя джигітів летіли кулі, гранати, каміння. Але потік невпинно вливався в Тургай.

Ілля змахнув револьвером:

— Джигіти, на приступ! На стіни!

Вершники під'їздили до дувалів і дерев'яних стін, ставали на сідла, хапалися цупкими руками за виступи. Лізли на укріплення. Їх збивали кулі, вони скочувались униз, на спини коней. Але на їхнє місце ставали інші сини степу і видирались на укріплення. На стінах і дувалах рубалися шаблями, билися прикладами; джигіт і аскер, обхопивши один одного руками, в лютій нестямі шукали горло ворога, доки один з них не залишався мертвий, а другий хапав у руки гвинтівку і знову починав місити того, хто натикався на нього. Джигіти прибували, їм тепер легше було вилазити на стіну. На перших від воріт вулицях на капусту шаткували царську кінноту повстанці Амангельди. Уже ближчі державні будинки були в руках джигітів. Над одним з них, де висів царський прапор, полум'яно замайорів червоний. Він закликав уперед. І джигіти пробивалися до центру.

На стіну видерся й Макзум. Ілля і ще двоє повстанців подали йому кулемет. Він влаштував його за трупами офіцера і казаха, направив ствол на вулицю, що вела до базару, і застрочив. Царська кіннота, залишивши десятки убитих коней і вершників, відступила. Але за кожним будинком, кожним рогом стояв ворожий кулемет, лежали взводи піхоти.

Ілля ліг поруч Макзума. Йому видно було західну частину стіни. Там іде боротьба. Колона Тастана видиралася на укріплення. Ілля наказав Макзумові ударити з кулемета на групи царського війська, щоб допомогти Тастанові Дерібаєву. Кулемет полоснув вздовж стіни. Козаки й піхота відхлинули від стіни і на ній з'явилися сотні джигітів. Вимахував шаблею Тастан. Він кликав джигітів у місто. Повстанці сплигували з стіни і залягали проти будинків. Крики і постріли змішалися, бій шумів, мов ураган, дим обгортав місця сутички. Але Ілля бачив, як з бокової вулиці вилетів ескадрон кінноти і вривався в загін Амангельди. Батир прийняв удар. Його білий тумак опинився в гущині списів і шабель. Батир прокладав шлях до центру. Вороги падали йому під ноги. Поруч рубав аскерів коваль Абдільда, за ним — сотні. І козаки подались назад. Але в той же момент із сусідньої бокової вулиці вибігла рота піхоти. Вона лягла

поперек бруку, свинцевий дощ линув на повстанців. Ілля вихопив з рук Макзума ручки кулемета. Узяв приціл і застрочив.

Кулемети змагались. Падали аскери, падали джигіти, дзенькали шаблі, лунали бойові вигуки, іржали коні. Амангельди пробивався вперед. Лівий фланг його загону і правий Тастанового з'єдналися. Ворог був вибитий з південної частини міста. Але на вулицях з'явилися нові сили аскерів. Ілля з тривогою дивився на них. Свіжі сили. Звідки? Догадка прорізала мозок і примусила стиснутися його серце. Генерали зняли військові частини з іншого місця укріплення. Десь повстанці послабили наступ. Де? Хто з командирів не витримав і відступив?..

Над укріпленням пролунав одчайдушний крик:

— Зрада!.. Нас зрадили, джигіти!..

Страшне слово. Прокляте в віках. Воно, мов смерть, пронизує серце. І мимоволі Ілля оглянувся. Крізь обгорілі стовпи воріт угледів кількох вершників. Вони, мабуть, щойно приїхали. Вони гукали про зраду. Із сходу ще мчали повстанці. Вони щось кричали, але за шумом бою Ілля недочував слів. Він і без них усе зрозумів. Оспан Чулаков не повів на приступ свій загін. Віддані Амангельди джигіти покинули табір Чулакова і примчали сюди.

Та найстрашніше сталося потім. Повідомлення про зраду уже облетіло усіх повстанців, джигіти втратили могутність удару. Магічна сила страшного слова паралізувала на якусь мить мозок і рухи джигітів. Цим скористався ворог. Рота, яка лежала посеред вулиці, пішла в атаку. На сонці грізно виблискували штики. З боків ступали офіцери. З двох вулиць ще вибігли взводи піхоти. Тепер аскери йшли в два-три ряди. З будинків застрочили кулемети. Вони видовбували повстанців із стін, з-під уламків дерева, з-за каміння. І джигіти подалися назад. Вони збивалися в купку, туди падали гранати. Почалась паніка. Сотня найхоробріших джигітів оточила Амангельди, затуляючи його собою від ворога. Це був найнебезпечніший момент. Ілля вирішив сам прикрити відступ і дати змогу джигітам вийти з вулиць Тургая в степ. Він узяв ручки кулемета і сказав Макзумові:

— Плигай униз і приготуй коней.

— Жолдас Ілля, я буду з тобою. — Макзум благально дивився на Тарнова, простягаючи руки до кулемета. В уяві Іллі промайнула давня картина сутички з роз'їздом у степу, коли Макзум своїм благородством ледве не

згубив їх обох. Повторити подібне, значить згубити його й себе. Ілля суворо сказав:

— Я наказую! — І натиснув на ручки кулемета. Кулі ударили по роті, яка йшла в атаку. Солдати падали, але через них переступали інші і все-таки йшли вперед. Пролунала команда офіцера, і солдати, подавшись трохи вперед, з штиками наперевіс, побігли. Ілля приріс до кулемета, розумів: встигнуть солдати прорватись до воріт — тут буде гора трупів. На чолі його виступив холодний піт. Сорочка прилипла до тіла, йому важко було володіти руками. Але він дивився тільки перед себе, він сіяв смерть у рядах царських карателів. І рота не витримала, подалась назад, розсипалась, залягаючи за трупами своїх товаришів.

Офіцери, мабуть, зрозуміли, що вони не проб'ються до воріт, поки над ними буде цей кулемет. На стіну полетіли ручні гранати. Солдати намагалися вибити Іллю з-за кулемета, і він здався на хитрість. Його кулемет замовк. Руки на ручках кулемета тремтіли від напруженого збудження й чекання. Знову пролунала офіцерська команда, і солдати побігли до воріт. Ілля бачив їхні перекошені від злості обличчя, чув гупання їхніх чобіт, лайку. Він ждав. І коли карателі були за п'ятдесят кроків від нього, він знову зустрів їх вогнем. Солдати падали один на одного. Їх навалилася гора. І вони знову не витримали й відкотились назад.

Ілля оглянувся. Остання група джигітів вирвалася з воріт і неслася степом. До стіни мчав батир. Ілля пізнав його білий тумак. Тарнов посунув кулемет на край стіни і кинув униз. Він м'яко упав на пісок. Іллю підхопили дужі руки Амангельди всадовили на коня. Кулемет підбрали Макзум і Абдільда. Помчали до табору.

Амангельди їхав окремо. Він не оглядався на Тургай, не зважав на кулі. Обличчя його було темне, аж чорне, а руки міцно затискали в пальцях повіддя. Він був страшний, і до нього боялися наближатися...

Батир з розгону зупинив коня недалеко від своєї юрти. Кинув повіддя і, не обертаючись до Абдільди, різко наказав:

— Виставити посилені дозори! До мене нікого не пускати.

У закривавленому чапані, що припав пилом і сажею, дивлячись поперед себе некліпаючими очима, ступив до

юрти. Ногою відкинув кошму, не глянув на Саліху, пройшов до подушок, важко сів, шукаючи в кишені люльку. Він набив її тютюном, але робив це машинально, за звичкою. Його соколині очі невидючим поглядом дивилися кудись у простір...

Амангельди забув розпалити люльку — тримав її в руці. І Саліха зрозуміла, що сьогодні батира спіткало нещастя. Він мав бути в Тургаї, але не увійшов у Тургай. Її серце стислося. Вона на колінах стояла біля багаття, боялася ворухнутися, щоб не тривожити Амангельди. Їй хотілося розпитати його, втішити, але вона не знала, як це зробити. Її серце прагнуло до нього, але розум не міг підказати, як підійти до батира.

У виблисках багаття Саліха угледіла очі батира. Вони були скляні, здавалося, в них не було життя. На щоках темніли западини, вилиці випнулися — були гострі й великі. Таким батира Саліха ніколи не бачила. Вона злякано ворухнулася, але невдовзі зрозуміла, що він не помічає її. Тоді вона угледіла його люльку. Батир думав курити. Вона хотіла вгадувати найменші бажання свого сокола. Похапцем узяла горящу паличку, ступила до батира і струснула жарину в люльку. Підняла його руку і вклала чубук у рот. Амангельди здригнувся, потяг у себе дим, відчув запах тютюну, оглянувся навколо. Помітив Саліху. Звів на неї очі: в них був сум. Вона сіла поруч.

Саліха нічого не говорила батирові. Взяла його дужу руку і приклала до своєї щоки. Ніжно пестила його пальці, гріла своїм теплом його долоню. Її ніжність дійшла до нього, загрубілого в степу мисливця і койші, пасинка життя. Такої ніжності і тепла батир не знав. Він змалку чув прокльони, бачив знущання, коли старий Удербай шукав собі місце в степу, гнаний царськими торе, баями і жандармами.

Тепер його душа відчувала тепло. Він потягся увесь до Саліхи, пригорнув її до своїх грудей, притис до серця, і з його вуст зірвався стогін — глухий, уривчастий, мов у пораненого. І Саліха зрозуміла, що Амангельди поранений у серце. Зашепотіла тихо, ніби над дитиною:

— Степ любить тебе, батир... Степ вірить тобі, батир...

Амангельди не озвався. Він все міцніше пригортав Саліху до грудей і мовчав. Їй було важко дихати, але вона пестила його щоки, зняла тумак, пальцями водила по бритій голові. Шепотіла:

— З тобою тисячі, щастя належить тобі, батир.

Амангельди знову застогнав крізь зуби, ніби в його тіло впивався гострий ніж. Але не говорив ні слова. Саліха була на його руках, але він, мабуть, не відчував її ваги. Дивився поверх її голови в куток юрти. І, мабуть, бачив не кошму, не багаття, а поле бою. Він ще всім єством жив подіями, які сталися під стінами Тургая. Саліха поцілувала його в губи. Вони були сухі і шорсткі. Хотіла напоїти його кумисом, але Амангельди не випустив її, ще міцніше пригорнув до грудей. Саліха не знаходила слів, щоб утішити його. Стала тихо розповідати казку про степову красуню Киз-Жибек, про її коханця, джигіта Тулегена, якого по-зрадницькому забив біля озера Кос-Оба розбійник Бекежан, про Сансизбая, брата Тулегена, який розбив військо страшного хана Корена і одружився з Киз-Жибек.

По аулах — радість. В спецї, на барханах,
Грізні вороги в останньому бою упали.
Лиш тоді джигіт тулпара¹ повернув
І помчав до тестя свого в аул
Святкувати перемогу...

Щиро линув задушевний голос Саліхи. І він доходив до Амангельди. Батир перестав дивитися в одну точку, в очах засвітилися вогники. Він пошукав рукою біля себе. Саліха подала йому вогню. Амангельди набрав повні легені диму, видихнув — і разом зітхнув глибоко, всіма грудьми:

— Я знайду його... Знайду!

Саліха ждала його слів, підхопила розмову:

— Кого, соколе мій?

Амангельди довго мовчав. Саліха чула, як його зуби стискали чубук люльки.

— Зрадників убивають, як псів! І я уб'ю Чулакова! — прохрипів він.

Саліха злякано вхопила батира за руку:

— Хан зрадив?.. Чулаков?.. Як це сталося?

Саліха тої ж секунди пошкодувала про своє необережне запитання. Батир враз зібгав пальцями кошму, знову уставився очима в одну точку. Може, він тієї хвилини думав про попередження Іллі Тарнова, може, бачив минулу картину бою чи уявляв перед собою червоний прапор, піднесений ним на вулиці Тургая.

¹ Тулпар — казково гарний кінь.

Даремно Саліха подавала йому баранину, він не торкнувся до їжі, не слухав слів Саліхи. На нього знову найшло оціпеніння. Саліха поклала на його коліна голову, пригорнулася до його могутньої руки — і так лежала, не зводячи очей з батира...

Він сидів цілий день, сидів ніч. У такому ж стані його застав ранок. З оціпеніння його вивів крик за юртою: — На іргизькому тракті — царське військо! Де батир?..

Амангельди плигнув до дверей юрти, мов джульбарс на здобич. Його зустріли свіжий вітер і сонце. На конях сиділи Ілля і Тастан. Абдільда не пускав їх до юрти.

— Говоріть!

— Батир, іргизьким трактом до Тургая йде військо.

Амангельди здригнувся, хоч ще в юрті чув про це:

— Далеко?

— Верст десять, не більше.

Амангельди подивився в сторону Тургая. На сонці сяяв золотом церковний хрест і п'явся шпиль мечеті. Зціпив зуби. Обернувся обличчям на захід, туди, звідки йшла підмога Тургаю: офіцери, аскери, гармати, кулемети. Він уявив перед собою таку картину і від цього випростувався, голова його піднімалася все вище й вище. На обличчі з'явився рум'янець. До нього вернулася сила, подарована йому несходимим степом. Твердим голосом він сказав:

— Приготувати юрти в похід! Поранених — вперед! Колони Садбека Мусаєва і Тастана Дерібаєва виступають негайно. Колону Мамбетбая веду я! Відходити понад річкою Тургаєм до урочища Батпак-Қара. Все, чого не можна взяти, спалити!.. — Він глянув на командирів. Вперше не витримав погляду голубих, променистих очей Іллі.

Вони мовчки зрозуміли один одного.

Командири поїхали до своїх колон. Амангельди підняв зціплений кулак:

— Ми ще повернемося до тебе, Тургай!

Його слова звучали, як клятва.

Амангельди вже був на коні, на льоту підхопив з рук Саліхи тумак і помчав між юрти.

Табір знімався, сумно покидав околиці Тургая.

«У змії ніг, у бая милості
не побачиш».

Східна приказка

Уже видно було покрівлі тургайських будинків. Опечкуватий полковник вискочив з візка і наказав подати коня. Байтурсунов, обіпершись руками об спину солдата-фурмана, дивився в степ. Але степ був порожній. На тому місці, де стояв табір повстанців, тепер вітер крутив клубки промерзлого піску і ганяв перекотиполе. Полковник з допомогою солдата виліз на сідло, проїхав вздовж шеренги піхоти і хриплим, пропитим голосом крикнув:

— Музику!

Похідний оркестр вирівнявся на тракті. Гримнули звуки маршу, полинули далеко над пустельною рівниною. Солдати підтяглися, чітко відбиваючи крок підкованими чобітьми. Ішли взводи, ескадрони, торохтіли візки з кулеметами, важко котилися польові гармати, мірно ступали навантажені верблюди. Полковник час від часу піднімав до очей бінокль і оглядав околиці Тургая.

— Повстанці нас злякалися, пане полковник. Втекли в нашого шляху,— сказав Байтурсунов. Але полковник не розділив його радості. Він довго дивився в бінокль на північно-східний край Тургайської долини.

— Я бачу, пане Байтурсунов, багато вершників. Вони, очевидно, слідкують за нашим рухом.

— Пусте, пане полковник! Хто насмілиться нападати тепер на Тургай?

Оркестр грав ще дужче, адже за кілька хвилин усіх чекає відпочинок. Військо бадьорим кроком підходило під обгорілі ворота укріплення. Над дувалами замайо-ріли прапори. Повітря сколихнулося від гарматного пострілу: Еверсман і Лаврентьев салютували своїм визволителям. На стінах гукали «ура».

Полковник поїхав уперед, до вигорілої дірки в стіні, яку минулої ночі було закладено деревом, землею і камінням, а тепер, для такої урочистої зустрічі, розчищено руками полонених і солдатів.

Полковник сплигнув з коня, приклав до шапки руку, виструнчився і пішов до генерала Лаврентьева. Але шлях йому перетнув піп, який ніс ікону. Полковник став

струнко, поцілував краєчок скла і пристукнув каблуками перед генералом і губернатором.

— Ваше превосходительство, полковник Тургенев прибув у ваше розпорядження. Дві роти піхоти, вісім сотень козаків, чотири гармати, п'ять кулеметів, чотириста навантажених снарядами і патронами верблюдів, п'ятсот голів рогатої худоби.

Лаврентьев ступив крок уперед і простяг руку.

— Дякую, пане полковник. Дякую! — Тургенев тис генеральську руку і помітив, що генерал ще більше схуд, ніс його загострився, а очі глибоко запади в орбіти. Тепер він був схожий на своїх тонких ногах на чаплю. Тургенев стукнув каблуком перед Еверсманом, якимсь посірілим, ніби притрушеним пилюкою, поздоровкався з Потапенком і офіцерами.

До Тургаї входило військо. Еверсман угледів Байтурсунова, який ішов, низько вклоняючись.

— Пане Байтурсунов, дозвольте потиснути вам руку. Тепер я вірю вам. Ви на ділі довели свою відданість цареві. — Губернатор тиснув руку, а Аліхан Байтурсунов щасливо усміхався, притискаючи ліву долоню до серця. — Ви знаєте, Чулаков не пішов на штурм. Зник у степу. Нашим життям ми йому завдячуємо, — прошепотів Еверсман на вухо Аліхану і ще раз потиснув йому руку.

Генерал Лаврентьев розпорядився:

— Панове офіцери! Мийтеся з дороги — і до мене на нараду! Пане підполковник, — крутнувся він до Потапенка, — прийміть гостей! Я чекаю, панове офіцери.

Прибулі частини розташовувались.

Увечері в просторому кабінеті Потапенка зібралися офіцери. Біля столу хазяйнувала Лідія Петрівна, пов'язаному зодягнута, задоволена, бо таке товариство в Тургаї трапляється рідко. Кілька денщиків розставляли істівне, вино, коньяк.

Офіцери увійшли всі разом, шумно розсідалися круг столу. Тургенев, — поголений, свіжий, підтягнутий у своєму мундирі, задоволено підкручував рудий вус. Йому пощастило. Замість того щоб іти на німецько-австрійський фронт, він потрапив сюди, в степ. А хіба це війна? Так собі, прогулянка, — думав він, спостерігаючи офіцерів і питаючи Байтурсунова, чи не буде тут якоїсь його національної страви — цікаво б, екзотика.

З бокових дверей вийшли Лаврентьев і Еверсман. Вони

встали. Роль господаря вів Лаврентьев. Він запросив сидати. Налив вина в келих.

— Панове офіцери, вип'ємо за доблесних руських офіцерів!

Всі спорожнили келихи.

— За наше визволення! — виголосила тост і Лідія Петрівна.

Знову випили.

Генерал закусив і підвівся над столом — худий, високий, з найжаченими вусами, схожий на жука.

— Панове офіцери, жодної хвилини не треба забувати про наш обов'язок. Заразу в Тургайській області треба знищити, як її знищили в Семиріччі! Вогнем і мечем! До чого дійшли вони — киргизи! Штурмували Тургай! Нахабство, небачене в нашій історії! Ганьба для Росії! Європа глузуватиме! Будуть говорити: куди нашому цареві проти кайзера, коли він з киргизами не впорався. Не потерпимо, панове офіцери! Нищити! Палити!.. З коренем вирвати!.. — Він закашлявся від збудження. Кашляв довго, посинівши. Офіцери стурбовано дивились на нього. Але генерал вихилив келих коньяку і заспокоївся. — Пане Байтурсунов! Ви були в аулі Барабай. Ви знаєте старшину і суддю. З Барабая почався виступ проти царя. Завтра пан підполковник Потапенко і ви з двома ескадронами виїдете в Барабай. Аул спалити. В степ їх!.. — Генерал оглянув офіцерів. Вони мовчали або пили і їли, чи дивились кудись у простір, тільки не на генерала. Лаврентьев не глянув на Еверсмана — губернатора області. Тепер він одержав повноваження робити все на свій розсуд. Генерал був всевладним господарем тут. Він змахнув рукою, і хрест на його грудях захитався, ніби маятник.

— А заложники-киргизи, яких ми взяли тут, у Тургаї? Чекали, доки увірветься сюди розбійник Іманов. На парканах повішали б нас! Знаю! Не можу терпіти! — Він підбіг до вікна і захопився руками за лутки, притулився лобом до шибки. — О, на цій вулиці повісили б... Знаю. Панове офіцери, падає сніг. Зима. Мороз... На сніг їх! Вигнати з Тургаї! Мужчин етапом на роботи в окопи. Жінок, дітей — з Тургаї! Хай шукають хліб у Голодному степу. Пісок хай їдять, коли царський хліб немилый. Тварини!.. — Генерал підбіг до столу, випив ще келих коньяку. Знову підвівся над столом.

— Лідіє Петрівно, пробачте нам. Війна. А в час війни іншої мови не може бути... Пане полковник Тургенєв, підготуйте частини. Побільше кулеметів і гармат.— Тургенєв виструнчився біля столу.— Ми наздоженемо цього розбійника. Знищити, щоб і сліду не лишилося!

Генерал сів і став швидко їсти. Байтурсунов спідлоба поглядав на нього і все частіше наливав собі в келих. З ним цокались офіцери, пили тости за перемогу, за знищення його народу, — і він цокався з ними...

— Що чути з Петербурга, пане полковник? Дума засідає? — іронічно спитав Лаврентьєв. Тургенєв поклав виделку, витер вуса, потім пальці.

— Засідає, ваше превосходительство. Дума навіть цікавилась середньоазіатським питанням.

— Гм! Цікаво! — посміхнувся генерал.

— До Ташкента, ваше превосходительство, приїздила комісія Думи: Керенський і Тавкелев. Звітуючи перед Думою, Керенський дослівно сказав так: «Туркестан і степові киргизькі області це — не Тульська і Тамбовська губернії. На них треба дивитися так, як дивляться англійці і французи на свої колонії».

— Чорт візьми, правильно сказав цей... цей Керенський! Ну, а з фронту які новини?

— Погані новини, ваше превосходительство.

Генерал і губернатор підвели голови. Еверсман навіть перестав їсти.

— Наші армії відступають, ваше превосходительство. Очистили частину Прибалтики і кілька губерній у Польщі.

— Чому? Чому, пане полковник?

Тургенєв зам'явся, ніяково соваючи руки під стіл. Нareshtі він знайшов що сказати.

— Я був далеко від фронту, ваше превосходительство. Але генерал був хитріший за полковника.

— А що говорять? Що ви чули про це?

Тургенєв, ковтаючи слова і червоніючи, відказав:

— Хліба в Петрограді й Москві нема. Робітники бастують. Вимагають припинення війни. Тяжкий момент. Про... зраду говорять, ваше превосходительство.

— Чію?

— Г-генералів, ваше превосходительство... Про міністра Сухом...

Але Лаврентьєв не дав закінчити.

— Наклеп! Не дозволю!.. — він стукнув долонею по

столу.— Наклеп! Двоголовий орел виклює очі всім ворогам царя! За двоголового орла, панове офіцери!

Тургенев похапцем підніс келих і цокнувся з генералом і губернатором. Але генерал Лаврентьев від повідомлення полковника Тургенева утратив спокій. Він знову підходив до вікна, дивився, як сніг обліплює шибки, дослухався до шуму вітру, припадав до келиха з коньяком. А офіцерам було мало діла до фронткових справ. У кімнаті ставало гамірно, весело. Офіцери входили в свою колію. Лідія Петрівна сіла до поставленого на цей випадок у кабінеті роялю, молодий поручик пробував заспівати арію Ленського...

Генерал подивився на них і вирішив цього вечора не турбувати офіцерів...

А вранці Лаврентьев почав здійснювати свій наказ. Два ескадрони козаків на чолі з Потапенком і Байтурсуним помчали в Барабай. Всіх раніше арештованих казахів-чоловіків відправили на Челкар. До глиняних будинків, де жили казахи, заходили офіцери і викидали на вулицю беззахисних жінок і дітей. Надворі скиглив пронизливий вітер, сипав сухий сніг. Був лютий мороз, але офіцери були невблаганні. З жінок стягували теплі чапани, забирали чоботи, з будинків тягли шапки, смушки, речі.

Голі, обідрані, німі, захлинаючись від сліз і горя, ішли старики, жінки й діти до воріт укріплення. Їх підганяли вершники нагаями, піші — прикладами. Їх — понад двісті казахів — вигонили, мов худобу, в степ, на сніговій і люті морози — на смерть...

Байбіше перелякалася, угледівши крізь віконечко біля подвір'я свого кстау безліч вершників. Підняла руки, зашепотіла молитву. Вона була певна, що знову приїхав Тастан Дерібаєв чи сам Іманов за її Нурханом і старшиною. Вона з переляку не роздивилась навіть, в якій формі були ті вершники. Коли рипнули двері і на порозі стало двоє, байбіше не могла добре розгледіти їх, бо в будинку завжди була напівтемрява.

— Дозволь, господарю, завітати до твого багаття, — попросив один. Голос був знайомий, вона вже чула його. Маленькими кроками, вдивляючись у п'ятьму, попрямувала до дверей. Стала проти гостей, приношуючись до них. І пізнала.

— Салам, торе Байтурсунов! Яке щастя! Мое багаття, кесе кумису і бешбармак завжди чекають тебе! — вона вклонилась йому. А потім пізнала і підполковника. — Таксир Потапенко! Прошу, прошу, дорогі кунаки, — вона задкувала в чистішу половину будинку, кличучи за собою прибулих.

— Як твоє здоров'я, байбіше? Чому я не бачу бія Нурхана? Де твій син, Унгалбай? — стривожився Байтурсунов. Потапенко розминав ноги, ходячи по килиму, грів руки.

Байбіше заплакала. Вона біла себе в груди і не могла говорити. Буйні сльози котилися по зморщених щоках, сиве волосся висипалось з-під хустки з верблюжої шерсті, від чого її обличчя було потворне, мов у відьми.

— Що ж трапилось? — вигукнув Потапенко.

— Нурхан гр-р-ів б-біля с-себе з-змію... С-саліху. Вона тік-кала від нього д-до розбійника Іманова. Унгалбай наздогнав її і...

— Ну? — нетерпляче підігнав байбіше Байтурсунов. Вона договорила швидше:

— Хотів привести Саліху в аул. Вона ударила його ножем...

— І... — побілів торе.

— І втекла!

— До Іманова?

— До розбійника.

— Певно знаєш?

— Знаю, бо потім приїздив до аулу помічник Іманова, його права рука, Дерібаєв Тастан, щоб забрати Нурхана і Жумабая...

— І забрав? Де вони? — ще більше стурбувались Байтурсунов і Потапенко.

— Забрав Аміне, свою наречену. Хай прийде смерть на її голову.

— К чорту Аміне! Де Нурхан і Жумабай? Живі?

— В степу, таксир Потапенко, в степу... Встигли сховатися, бо сподівались такої біди... І Унгалбай з ними, — раптом зашепотіла байбіше. Байтурсунов нічого не розумів.

— Ти ж казала: Саліха убила його?

— Аллах урятував мені сина. Аллах! Унгалбай упав у степу, а пес Аю прибіг до кстау і потяг Нурхана за собою. Нурхан узяв Жусупа, і вони знайшли Унгалбая...

— Ти знаєш, де вони? Проведи мене до них.

— Проведу.— Вона подалася на подвір'я сідлати коня. Байтурсунов пішов слідом. У дверях обернувся:

— Пане Потапенко, я незабаром повернуся. Починайте. Заходите до юрти — нема чоловіка, значить, у Іманова.

За кілька хвилин Байтурсунов і байбіше мчали засніженим степом. На верхів'ях барханів вітер крутив довгі білі хвости, засипав долини снігом, вільно гуляв на широких просторах. Подекуди зводились сірі шпилі високих пагорбів — голі, холодні і непривітні. Степ був похмурий, мертвий. І хто знає, як байбіше знаходила шлях. Довгий час вона вела коня по прямій лінії, куди бачать очі. Потім, поминувши верхів'я якоїсь річки, звернула праворуч, вздовж саксаулових кущів. Знову виїхали на голу білу рівнину. Тут байбіше оглянулася і раптом пополотніла. Торе Байтурсунов теж був злякався, але тої ж хвилини заспокоїв байбіше.

— Цар карає неслухняних. Ти не бійся — твоє кстау буде ціле.— Він усміхнувся цинічно, як убивця. Далеко за його спиною здіймався в небо густий, чорний дим. То виконував наказ генерала Лаврентьева підполковник Потапенко.

Байбіше хльоснула коня і направила його в глибокий вузький сай. Кроків триста проїхавши, вона спинила коня. Перед нею було круте й високе урвище. Між двома глиняними брилами Байтурсунов помітив сліди коней і людей. Обоє сплигнули з сідел. Байбіше посунулась в ущелину, ведучи слідом коня. З-за виступу блиснув ствол гвинтівки.

— Хто? — гучно покотився звук і віддався луною під стінами саю.

— Веду кунака і несу радість.

До Байтурсунова простяглися руки і втягли в печеру. Його обіймали, цілували, висловлюючи йому пошану й радість.

— Сонце наше, торе, де ти забарився? — тис його плечі Жумабай.

— Як твоє здоров'я, торе? — застуджено шамкав Нурхан.— Які новини привіз?

— Хороші, мої любі.

— Ой-я! Ти завжди нам, як сонце з неба, ллеш радість і щастя. Сідай...

Байтурсунов при звичаївся до темряви в печері і почав роздивлятися. В кутку, недалеко від багаття, на сіні і

верблюжій шкурі лежав Унгалбай, зарослий, зелений, з синцями під очима. Одстовбурчені вуха були білі, безкровні, прозорі, вони згорталися, мов висохле листя. Байтурсунов присів до нього і потиснув Унгалбаєві руку — суху і легку.

— Як твоє здоров'я? Швидко встанеш?

— Глибоко ніж увігнала, проклята...— тихо зашепотів Унгалбай. Але Байтурсунов перебив його:

— Знаю. Швидко встанеш? Ти потрібний мені.

— Е, ще тижнів два лежатиму, мабуть,— Унгалбай закашлявся.

Жусуп подав йому кунган з водою.

— Пий.

Байтурсунов угледів кунган і спитав:

— Чому не виконали моєї поради про буша-джилана?

— Виконали, торе.

— Іманов живий.

— Ми не знаємо, чому він залишився живий, хай не мине його куля в бою! — Унгалбай розповів, як він впустив буша-джилана в аблайчу Амангельди.— Розбійника і отрута не бере. Аллах послав нам кару — Іманова.

— Е, торе Байтурсунов, ти сказав: новини хороші. Я не чую їх. Ти скажи, коли я візьму в руки голову Іманова і настромлю на кілок біля своєї юрти,— заплямкав губами Нурхан.

— Буде так, як ти хочеш, Ісмагамбетов.

— Коли? Я помирати готуюсь. Він доконає мене.

— Е, не поспішай.— Байтурсунов сів зручніше.— А новини мої хороші. Іманова прогнали з-під Тургая.

— Слава аллаху!

— До Тургая прийшло нове військо — багато.

— Жакси! — закивали бороди.

— У Барабаї тепер таксир Потапенко. Зараз горять юрти і кстау всіх, хто пішов до Іманова,— спокійно продовжував Байтурсунов, ніби мова йшла про втрату гудзика на чапані.

— Жакси! — схвалили бій і старшина.

— Хан Чулаков покинув Іманова. Твоя порада, Унгалбай, була вірна... Сьогодні виїхала каральна експедиція ловити Іманова в урочищі Батпак-Кара.

— Де тепер Чулаков? — спитав Унгалбай.

— Е, за цим я й приїхав.— Байтурсунов помовчав. Жумабай, Нурхан і Жусуп, почувачи, що він буде говорити щось надто важливе, підсунулись ближче. Бай-

біше підкинула палічця в багаття.— Я був у Оренбурзі. Я нюхав повітря. Нам треба бути готовими.

— До чого?

— Цар не утримається на престолі.

— Ой-я!.. — вигукнули злякано.

— Всі не хочуть війни, цар програв її. Хліба нема. Зброї нема. Вугілля нема. Розлад. Царя проженуть, мов набридливу муху. Всі говорять. Деякі — не криючись. Нам, казахам, треба мати своє військо. Ми зразу ж відділимося від Росії... Нам треба захищати себе.

Від такої новини всі були і приголомшені, і радісно схвильовані. Байтурсунов продовжував:

— Нам потрібний Чулаков і його загін. Ти знайдеш його, Унгалбай. Він десь біля Кустаная, там починаються рідні степи його. Ти і Жусуп скликайте синів баїв і аксакалів, у вас буде свій загін. Зброю я дістану в генерала і губернатора: скажу, що ви швидше спіймаєте Іманова, зрозуміли мене?.. За два тижні щоб був загін... Я вас чекаю в Тургаї...

Окрилені, змовники радісно погодились.

В степу гуляв сніговій. Сибірські вітри приносили хвищу й морози. 1917 рік починався лютими буранами. Замети вирівнювали бархани й долини, вітри валили телефонні стовпи на трактах, обривали на них дріт, ламали саксаул у степу. Зграї вовків ганяли навколо спалених аулів і в унісон хуртовини дико вили на пожарищах. В заметах блукали карні загопи Лаврентьева, руйнували аули, гнали табуни худоби на Іргиз, Челкар — до залізниці. Запасів сіна не вистачало. Знесилені негодою голодні вівці, корови, коні падали на тракті, їх присипав сніг. Трусами жилилися вовки. Вони стали супроводити карні загопи — офіцери ділилися з ними поживою.

Часом із степу налітали повстанці. Тоді на трактах схрещувались шаблі, лунали постріли — і хвища замітала трупи карателів і джигітів. Вітер і вовки довго тягли моторошну пісню над такими місцями. Лютий свист пурги часто пересилювали гарматні вибухи. Снаряди прорізували снігову імлу, падали в аулах, на заметених шляхах і сіяли смерть. Пурга глушила кулеметні черги. В степу лилася кров, замерзала на кучугурах.

В снігових заметах, за п'ятдесят — сімдесят верст від Тургая, бродив загін Оспана Чулакова. Це вже був не той загін, що стояв під стінами фортеці. Із трьох тисяч

джигітів у хана Чулакова залишилося не більше п'яти-сот. Джигіти покидали його темними ночами, ховалися в сніговіях, зникали. Чулаков не спиняв утікачів, бо знав, що він не має сили спинити їх. Він боявся повстання всередині загону, боявся помсти більшої частини джигітів, бо вони могли вже знати, що він одурив їх під Тургаєм, сказавши їм, що Іманова, як і Мамбетбая, розірвала граната, боявся зустрітися в степу з загонами Амангельди, боявся також натрапити на каральну експедицію генерала Лаврентьева.

Хан усього боявся. Він із своєю купкою прибічників, які добре розуміли свого хана і відчували те саме, що й він, ховався в степу, мов заєць під кущиком промерзлого полину. Він і спав по-заячому. Ночами схоплювався. Сам перевіряв дозори — нікому не вірив. Спинаючись в аулах, ніколи не спав у тому кстау, де лаштувався спати. Сам зрадник, він скрізь боявся зради.

Оспан не знав, куди йому податися. Такої сніжної і лютої зими в Тургайському степу він не пам'ятав. Пробратися навпростець не можна — коні грузли в снігу з головами. На шляхах, між аулами ходили загани повстанців. Біля озера Сари-Копи загін хана пізнали джигіти з загону Тастана Дерібаєва. Чулаков не прийняв бою, повернув коня від Кустаная назад, до Тургайських околиць, загубивши під час утечі ще сотню своїх вершників. В урочищі Талди-Булак його обстріляли гармати каральної експедиції. Чулаков метався в кільці, мов загнаний у загороду сайгак, не знаходячи виходу.

Від такого життя і гасання по степу загін часом зовсім переставав виконувати його накази. Перспективи не було, шляхів, щоб пристати до якогось берега, ніхто не показував. Баї в аулах давали їжу, але поради серцю ніхто не міг дати. І Оспан знову блукав степом, дослухаючись до ударів гармат в урочищі Батпак-Кара. Від цих вибухів його серце тремтіло, тому останні дні хана не покидала думка про втечу. Він хотів крадькома залишити загін і зникнути. У мріях він знаходив стежку до верхів'я Тоболу. Там можна було б переховатися, поки в степу проясниться і він зрозуміє, що діється біля Тургая.

Але здійснити цю мрію він не міг. Його спільники пильно стежили за ним — він це зрозумів дуже добре і тому облишив думку про втечу.

Інколи хан думав про Тургай. Він питав себе: що буде йому, коли він приведе загін до Тургая і складе зброю

до ніг генерала й губернатора? Він скаже, що не повів свій загін на штурм разом з Амангельди. Подарують йому чи арештують і направлять на війну, від якої він утік у степ?

Ніхто не міг відповісти йому на ці запитання і тому він не наважився йти до Тургая, хоч не відходив далеко від його околиць.

Найчастіше йому пригадувались нічні відвідини торе Байтурсунова, редактора газети «Казах». Він дослівно відновлював у пам'яті розмову з ним у юрті під Тургаєм. Байтурсунов наштотхнув його на цей шлях, але він не сказав, що робити далі, як припинити гарматні вибухи в степу, погасити пожарище, як дати життя казахам... Де він зараз, Аліхан Байтурсунов? Чому не чути його голосу? Чому тепер він не навідається до Оспана, коли йому така скрута?..

Оспан жадав побачити його. Оспан волів зустріти в степу будь-кого, аби лиш той вивів його з цього кільця смерті...

Але дні йшли, в степу лютувала пурга, з-під Батпак-Қара гупали гарматні постріли. Тріщали морози, біла рівнина сліпила очі — сонце виглядало на час блискуче, але холодне, мов лід, щоб знову сховатись у запону засніженої мли. Над степом гуляли січневі бурани...

Загін Чулакова спинився в покинутому, напівзруйнованому кстау. В будинку джигіти назгрібали паліччя, з покрівлі натягали очерету — розпалили багаття. Мовчазно смажили забитого кулана, а Оспан сидів на розісланій кошмі, курив люльку і дивився у вогонь. За стінами лютувала хвища. Вечоріло. Змінювались дозори. На подвір'ї вчувся тупіт коней і галас. Пролунав постріл. Всі схопилися, кидаючись до дверей. Але назустріч уже входила група джигітів. Сніг обліплював їхній одяг, обличчя. Вони мовчки обтрушувались. Двое з прибулих зняли перед Чулаковим шапки, разом уклонилися:

— Салам тобі, мудріший з казахів, наша надія!

Чулаков відповів, придивляючись до гостей. Щось знайоме було в їхніх обличчях, але Оспан не міг пригадати, де й коли зустрічав цих людей.

— Е, не пізнаєш, хан. Ми були в твоєму загоні, коли був бій коло озера Татир. Ти допоміг тоді Іманову.

Оспан здригнувся від згадки про Іманова. Мовчав.

— Я — Унгалбай, син бія Ісмагамбетова. Це мій друг, Жусуп, син старшини Жумабая Тургумбаєва.

Оспан зрозумів, що йому нічого не загрожує, веселіше глянув на гостей.

— Е, пізнаю вас, джигіти. Чи щасливий вітер заніс вас сюди? Чи здорові ви?

— Це — наші друзі, — показав Унгалбай на своїх супутників, — вони вітають тебе. — Прибулі вклонилися. Чулаков зовсім повеселів. Кунаки підносили його авторитет перед загоном.

— Салам тобі, прославлений у роді хан, від Аліхана Байтурсунова.

— Торе Байтурсунов! — скрикнув схвильований Чулаков. Його очі засвітилися радістю. — Сто років йому жити!

— Торе просив випити за його здоров'я повну кесе араку. — Унгалбай кивнув до своїх супутників. Товстий, у гаптованому квітами теплому чапані з верблюжої шкури, казах поставив до багаття великий турсук з горілкою. Всі присутні заговорили весело, радісно. Кунаки знають шляхи, покажуть їх. Це хан зрозумів, і тому не знав, де посадовити Унгалбая, Жусупа і їхніх друзів.

Унгалбай налив у кесе араку.

— За щастя, хан!

— За щастя, джигіт!

Всі випили, прицмокуючи. Потяглися руки до смаженого кулана. Чулаков ждав, що скаже Унгалбай. І той, після другої кесе, промовив:

— Хан, щоб стало в степу так, як говорив тобі торе Байтурсунов, їдь до нього.

— Куди?

— В Тургай.

Оспан затримав руку з шматком м'яса, застиг. Очі злякано зупинились на Унгалбаї.

— Гармати карної експедиції вбивають казахів, а ти запрошуєш до Тургая?

— Торе Байтурсунов — казах. Він жде тебе в Тургаї. Ми, — показав Унгалбай на своїх супутників, — казахи. Ідемо з Тургая. Я веду свій загін казахів, і гармати генерала Лаврентьева не стріляють на нас. І на тебе не будуть стріляти, хан.

Оспан хотів запитати: чому не стріляють, але Унгалбай продовжував:

— Гармати експедиції стріляють на розбійників Амангельди. Але ж Іманов — злодій і грабіжник. Він забрав у баїв коней і верблюдів, овець і корів, зруйнував телефонні дроти і станції на трактах, спалив околиці Тургая.

Амангельди — злочинець. На нього направлені гармати. Ми — чесні, мирні казахи. Ми хочемо мирно працювати, пасти свої табуни і пити свій кумис.

«Амангельди — злочинець, — прошепотів Чулаков. — Злочинець!.. Щастя моє, що я пішов від нього... Губернатор подарує мені...»

— Ми поїдемо в Тургай,— сказав він голосно.

Гуртом пили арак і танцювали. В степу гула хуртовина...

Ранком хуртовина вщухла, і степ виблискував, ніби висохлий солончак. Загін Чулакова залишив самотнє кстау...

В Тургаї Чулакова прийняв губернатор Еверсман. Генерала Лаврентьева не було: він командував експедицією проти Амангельди. Еверсман увійшов до кабінету, гордо піднявши голову, як належить його чинові. Проте він ласкаво привітався до Чулакова і Унгалбая, потиснув їм руки. Кілька секунд уважно дивився на Аліхана Байтурсунова. Він зважував усе сказане йому Байтурсуновим перед цим побаченням із ханом. Еверсман погодився з Байтурсуновим: справді, піймати Амангельди Іманова без казахів неможливо. Політика міністерства внутрішніх справ вірна. Практика показала: хочеш тримати степ у покорі — розділи його. Приголуб баїв і манапів, приручи степову силу, а кедеї будуть на ланцюгу. Байтурсунов утворює для цього свій загін. Нехай. Він не страшний. Його завжди можна буде приборкати, аби тільки посадовити за грати Іманова і його приборчників.

Так думав Еверсман, не знаючи, звичайно, дійсних думок Байтурсунова.

— Пане Чулаков, ми давно хотіли вас бачити,— сказав Еверсман. Оспан ще недовірливо оглядався на Унгалбая і Байтурсунова. Йому здавалося, що губернатор зараз арештує його за те, що допомагав Іманову. Але всі були спокійні, а губернатор навіть ласкаво усміхався, розчісуючи пальцями нафабрені вуса. Чулаков не знав, що сказати йому. Мовчки вклонився.— А пурга лютує... Я не знав, що в Тургайській області бувають такі замети...— не знайшов, як продовжувати розмову Еверсман.

— Ця зима особливо люта, ваше превосходительство,— вставив Байтурсунов.

— От-от... я й кажу. М-м... Панове, я хотів би дві-три хвилини побути віч-на-віч з паном Чулаковим.

Байтурсунов і Унгалбай, переглянувшись, вийшли з кабінету. Коли зачинилися за ними двері, Еверсман швидко дістав з бічної кишені мундира пачку грошей.

— Пане Чулаков, ми ніколи не забуваємо послуг цареві. Візьміть... П'ять тисяч... Ви розводите табуни... От-от... Колись подаруєте мені жеребця...

Оспан спершу був відступив від губернатора. Від грошей цих віяло чимсь поганим, холодним, Оспан навіть не міг одразу визначити чим. Але... Оспан побачив перед собою степовий простір повесні, коли зацвітають долини, а в густій траві ходять табун баских скакунів. Вони лисніють на сонці, відблискують сріблом і сталлю. Оспан проковтнув слину. А губернатор припрошував. Сірі очі в губернатора лагідні, як їх не послухатися. І хто знатиме про це? Адже губернатор навіть Байтурсунова й Унгалбая випроводив. Оспан ухопив гроші, сунув їх за пазуху і поцілував руку Еверсмана.

— За царську милість — спасибі, ваше превосходительство.

Еверсман відчинив двері і запросив до кабінету Байтурсунова і Унгалбая.

— От ми й поговорили, панове... А тепер зробимо так. Командиром вашого загону буде хан Оспан Чулаков. А помічником його буде пан Унгалбай Ісмагамбетов.— Еверсман обережно скосив очі на Чулакова. Але Оспан встиг піймати цей погляд. Він зрозумів, що над ним віднині буде наглядач. Тихо відповів:

— Гаразд, ваше превосходительство.

— Що далі робити, інструкції вам дасть пан Байтурсунов...—Еверсман кивнув головою в знак закінчення аудієнції...

Того ж дня загін Чулакова і Унгалбая, добре озброївшись, виїхав з Тургая ловити Амангельди Іманова.

17

«Якість людини оцінить тільки людина».

Туркменське прислів'я

Повстанці заглиблювалися в пустельне урочище Батпак-Кара, за сто тридцять верст від Тургая. Першою йшла колона Садбека Мусаєва, за нею — колона Тастана Дерібаєва, прикривав відступ Амангельди. Шлях був неймовірно тяжкий. Пересування війська утруднювали

сніговії і кучугури. В степу весь час з'являлися карні за-
гони. Між повстанцями почалась деморалізація. Зневіра,
очікування долі Семиріччя просочувались у військо Аман-
гельди, як вода в пробитий човен. Зрада хана Чулакова
дуже вплинула морально на багатьох повстанців, похит-
нула довір'я одного до одного — основу єдності степових
джигітів.

Амангельди бачив це, знав про таємні розмови боягу-
зів, помічав, що окремі повстанці залишають його, загони
рідшають. Але він, міцно зціпивши зуби, притамовуючи
душевний біль, наказував відступати далі в степ. Він доб-
ре знав старовинне прислів'я свого народу: боягуз збіль-
шує небезпеку. Розумів, що чим глибше він зайде в пус-
тиню, тим трудніше буде царським генералам воювати
в ним. А сили треба зберегти на весну. Каральні експеди-
ції генерала Лаврентьєва підуть в аули і звідти знову ті-
катимуть сотні й тисячі кедеїв і джетаків. Вони попов-
нять лави повстанців, як ріки поповнюють Балхаш,—
Амангельди в цьому був переконаний, і Ілля Тарнов ціл-
ком його підтримував. Амангельди прагнув зберегти
основне ядро відданих справі народу джигітів. Прийде
весна, і в нього знову буде велике військо, він піде на
Тургай.

Щоб зробити наступ генерала неможливим, або хоч
затримати його, Амангельди наказав палити на своєму
шляху все: сіно, байські кстау, руйнувати колодязі. Аули
піднімалися і йшли з колонами повстанців або відкочову-
вали на південь, до Каракумів. Царським карателям за-
лишалася гола засніжена пустиня. Над нею завивала
пурга.

В січні дозорці кілька разів доносили Амангельди про
появу загонів генерала Лаврентьєва за десять — п'ятнад-
цять верст позаду колони повстанців. Але царське військо
не могло дати бою. У нього не було сили діяти на флан-
гах, а база була далеко. Карателі йшли шляхом, прото-
рованим повстанцями.

Був початок лютого. Амангельди вирішив спинитися
в аулі Батпак-Кара. Далі починалася непрохідна пус-
тиня, без аулів, зимовищ, без людського житла. Батир, у
супроводі Іллі, Тастана і Садбека, об'їхав засніжені ур-
вища і саї. Порадившись, вирішили укріпитися в Батпак-
Кара, там ждати карателів і дати їм бій. Передову лінію
фронту взяв на себе Амангельди. Лівий фланг буде утри-
мувати Тастан, правий — Садбек.

Перед розташуванням загонів на фронтових лініях Амангельди наказав скликати всіх повстанців. Біля восьми тисяч джигітів оточили високий пагорб на північній околиці аулу. На вершину його виїхав на коні батир.

Він стояв перед очима всіх, чия доля була поєднана з його долею і залежала тепер від них самих. Перед джигітами стояв їхній брат, який пліч-о-пліч з ними боровся за народне щастя, соколом піднявся над степом, щоб захистити народ від страшної царської мобілізації, від кривди баїв і таксирів. Може, як ніколи сьогодні джигіти розуміли це. З любов'ю дивилися на нього — онука народного героя, прославленого в степах Імана. Над ним тріпотів червоний прапор, піднятий Абдільдою Абатовим. На прапорі рукою Саліхи було вишито казахською мовою: «Хай живе перемога!»

Амангельди високо підняв руку, застиг, навколо пагорба стало тихо.

— Сини знедоленого казахського народу! Браття руські робітники із Карсакпая, Ріддера і Караганди, що принесли до нас своє серце! Ми разом підняли меч проти царя-джилана, який смоктав нашу кров!..— Казахи і руські стояли пліч-о-пліч, батир єднав їх сміливою мрією визволення. Обвітрені на морозі, огрубілі від похідного життя,— ті, що на весь степ голосно заявили про своє право жити. Вигнані царем з рідних джайляу, аулів, чорних землянок, латаних юрт, вони стояли злі, рішучі, готові на бій, щоб у ньому здобути перемогу, готові вмерти за волю. Вони жадібно вслухалися в слова батира-вождя, який говорив:— Цар накинув нам аркан на шию. За аркан почіплялися таксири, баї, торе і мулли. Зашморг душив нас. На наших грудях лежав камінь, на руках і ногах висіли кайдани. Народ вимирав, мов отара в пустині, але цареві й генералам цього було мало. У степ привезли закон про реквізицію. Баї, як і завжди, продали нас цареві. Ми повстали. Цар послав на нас військо. У степ привезли гармати. Але ми не впали на коліна. Степ широкий. Ми підемо в Бедпак-дала, хай наші кістки засипає пісок. Хай вітер співає над нами пісню смерті, але ми не впадемо до ніг цареві! Або ми загинемо всі в боях за волю, або в степу не буде жодного генерала, офіцера, бая і таксира... Джигіти! Я стою перед вами — онук Імана, син Удербая — койші і мисливець. Я кажу вам: швидше орел виклює мої очі, а вовки розірвуть моє тіло, ніж я підкорюся царським генералам! Народ мій — кедеї

І джетаки, над шаблею клянуся! — Батир вихопив шаблю, високо підняв її над головою, розрізав рухом повітря і підніс стальне лезо до своїх вуст. Навколо пагорба всі завмерли. Клятва вождя полонила душі джигітів.— Хай семсер мій знає дорогу тільки до серця ворога. Хай зброя моя нищить зрадників... Я дивлюся на вас, джигіти. Ви і я — сироти. У нас нема юрт — їх спалили царські карні експедиції. У нас нема табунів — вони у баїв. У безкрайному степу для нас нема землі-джайляу, її таксири забрали. У нас нема волі — баї продали її цареві. У нас є руки—і в них семсер! Ми не хочемо бути сиротами! Я закликаю вас боротися. Упертий і терплячий досягає свого! Ми відходили сюди — до Батпак-Қара. Нас залишили десятки й сотні казахів. Я їх знаю: то боягузи. А боягуз збільшує небезпеку. Я кликав орлів — ящірок і зайців не треба мені! Я кажу вам: у кого в жилах — вода, а серце порожне — ідіть від мене! Ворона, де не сяде, соколом не буде!

Навкруги пагорба була така тиша, яку відчувала людина тільки літньої ночі в Каракумах. Джигіти мовчазно дивились на Амангельди, а він на них. Раптом вони здригнулися, ніби під ними здвигнувся засніжений степ. Над шапками й тумакми піднялися гвинтівки й шаблі, списи й кулаки, вістря штиків виблискували грізно й рішуче. Тут були ті, що вже пройшли тяжкий шлях від Тургая до Батпак-Қара. Тут стояли ті, що в цьому поході вирішили вмерти або перемогти, але не коритися цареві й генералам. Над барханом злетіли люті вигуки:

— Нам нема куди йти — притулок забрали у нас!

— Нам нема шляхів без тебе, Іманов!

— У нас є руки і зброя — у нас буде воля!

— Переможемо з тобою, батир, чи умремо з тобою, батир!

На схил пагорба збіг Макзум. Він тягнув кулемет. Поставив його поруч коня Амангельди, обняв ствол.

— Жолдас Ілля навчив мене стріляти, батир. Йому — спасибі! — Макзум низько вклонився Іллі, який стояв на схилі між джигітами й Амангельди.— Ти, батир, навчив мене пізнавати серце ворога. Спасибі тобі! — Макзум вклонився Іманову.— Тепер я кажу: у Макзума в жилах — кров, його серце повне ненависті до ворога, його кулемет стрілятиме туди, куди скаже вождь — Амангельди Іманов!

— Жакси! Добре! — сказав батир, нахилився з сідла й поцілував Макзума. — Так цілуватиме тебе, джигіт, наш народ, коли ти завоюєш йому волю.

Побігли на пагорб тисячі повстанців.

— Ми хочемо жити! Будемо боротися! — Вони клялись над зброєю, як Іманов над шаблею.

— Боротися до перемоги! — гукнув Ілля, схвильований картиною грізної єдності бійців перед небезпекою.

— Боротися до перемоги! — повторили його слова джигіти.

Амангельди взяв з рук Абатова прапор, вітаючи ним повстанців. З ним була сила — народ. Він прояснів, дивився вперед, його соколиний погляд кликав до боротьби — жорстокої, але святої. Його збудження передалося тисячам, і повстанці дружно привітали свого вождя:

— Жасасин Іманов! Хай живе Іманов!..

— Живи сто років, Іманов!..

Наступних днів до Батпак-Қара підійшла карна експедиція. Далеко в білому степу вирізнилися сірі крапки — вершники. Вони наближались поволі, слідом за розвідкою. Їх було тисячі дві. Верст за три від аулу експедиція раптом вишикувалась у колону, холодно блиснули шаблі. Колона була схожа на довгий спис, який от-от прониже своїм вістрям Батпак-Қара, підніме його й кине в кучугури, розтрусить, як козак жмут соломи на навчанні. Амангельди не відривав від очей бінокля. Його непокоїв далекий тьмянний горизонт. Крізь скельця виднілися хвилясті замети, білі шапки барханів — спокійні, тихі. За ворожою колоною більше не було військ.

Батир опустил бінокль на груди.

До Тастана Дерібаева: — ударити в лівий бік колони, розрізати. — До Садбека Мусаєва: — пробити правий бік! В атаку! — Зв'язківці помчали в протилежні сторони, до своїх командирів. Амангельди поклав руку на плече Іллі, легенько пригорнув його до себе. — А нам, жолдас Ілля, — голова. Відрубати! — Він вихопив шаблю і оглянувся на долину. Над головами джигітів замигтіли криві леза. — За наші аули, степи, волю — вперед, джигіти!

Загін Амангельди вилетів з аулу в степ. На лівому фланзі розпускав крила Тастан, на правому — Садбек. Віддаль між загонами повстанців і колоною карателів швидко скорочувалась. Було чути, як рипить мерзлий сніг під копитами коней. Над рядами козаків злітає пісня — з присвистом, войовничими вигуками:

Мы давно сжились с степями
И давно привыкли к ним,
Перед дикими ордами
Мы не в первый раз стоим...

Уже видні чорні кожушки, хвацько збиті набакир папахи, вирізьблюються обличчя козаків — молоді, безвусі й бородаті. На оголених шаблях грає сонце.

Над їхніми рядами лунає команда:

— В ата-а-аку!..

— Ур-ра-а!..

— За волю, вперед, джигіти!

Зіткнулися з розгону. Сухо дзенькнули сталльні леза шабель. Обірвалась пісня уральських козаків. Полетіли на сніг голови з папахами і тумачами, падали коні. Ламались списи, вилітали з рук шаблі. Лунали короткі револьверні постріли. Червонів сніг від крові, утоптаний копитами...

І козаки подалися назад. Грізного списа вже не було. Вершники відступали, пустивши коней учвал. А на шляху в крові лежали порубані козаки і джигіти. Над ними студив вітер і поросив снігом...

Атака карної експедиції відбита. Знову успіх окрилив повстанців. Тепер Амангельди слухав Іллю — виводив загоны в степ і вчив строїтись перед боем, ходити в атаку, збиратися в колону і розсипатися в цеп.

В аулі був обраний новий старшина з кедеїв.

Тільки на четвертий день карна експедиція знову сповістила про себе. В степу, за білими шапками барханів, пролунали глухі постріли, і в Батпак-Қара вибухнули зразу п'ять снарядів. Три упали в сай і викинули з дна його брили мерзлої глини і льоду. Четвертий упав на пагорбі, де кілька днів тому поклявся Амангельди. П'ятий влучив у кстау. Над аулом пролетіли і впали в сніг шмаття зруйнованих глиняних стін, голови баранів і людські руки та ноги. Кстау палало. Батарей карателів пристрілювалась: снаряди падали в степу, перелітали аул, влучали в зимовища.

Знову над Батпак-Қара смерть замахала чорним крилом.

Але в атаку карателі пішли тільки на третій день після цього. Мабуть, туди підвезли запаси сіна. Тепер царське військо наступало двома загонами: кінним і пішим, після довгої артилерійської підготовки. Піхота, розсипавшись

цепом, ішла на лівий фланг — на джигітів Тастана Дерібаєва.

Амангельди взяв руку Іллі.

— Кулемети — туди! Я і Садбек зустрінемо козаків.— Він уже ступив до коня, але раптом крутнувся, взяв Іллю за плечі і потяг до себе. Обняв міцно, поцілував у губи.— Поспішай, брате мій...

За кілька хвилин почався жорстокий бій. Амангельди і Садбек прийняли удар козаків, а Ілля Тарнов і Макзум атаку піхоти зустріли кулеметами. В степу створилось пекло. Володарем рівнини стала смерть. Якийсь загін ударив у спину повстанцям. Він напав, обійшовши Батпак-Кара в степу. З аулу мчали дозорці, шукали в шумі бою Амангельди, щоб повідомити про загрозу. Коли дозорці знайшли його і він збагнув, що сталося, біля аулу вже розсипались вершники з того загону. Батир глянув на долину під Батпак-Кара: там схована в засідці тисяча його джигітів. Він крикнув на все поле:

— Садбек! Джигіти! Приймайте козаків! Я зламаю спис, піднятий над нашою спиною! — Амангельди повернув коня до аулу. Кінь помчав, мов куля. Батир летів до долини, туди мчали й вороги. Успіх бою вирішить той, хто перший прибуде, хто перший ударить. Кінь, здавалось, не торкався втопаного снігу, його грива піднялась вялом. Припавши до неї, витягнувши руку з шаблею вперед, Амангельди не зводив очей з долини. Йому вже видні спини коней, тумакі джигітів. Батир гукнув:

— Я — Іманов! До мене! — Тисяча повстанців вискочили з долини перед очима сторопілого ворожого загону. Мимоволі ворог зупинився, залишившись віч-на-віч з більшим загonom, який веде сам батир Іманов. Але відступати було пізно. Ворог мусив прийняти бій.

Амангельди пізнав Чулакова.

— Джигіти, перед вами ті, що продали нас під Тургаєм! Я бачу хана Чулакова! Смерть зрадникам народу!

— Смерть псам, смерть шакалам! — Тисяча, мов яструб, упала на ворога. Це був блискавичний удар. На сніг покотилися сини баїв і манапів. Чулаков хотів утекти, щоб урятуватися. Амангельди розірвав його загін. Одна частина, з Унгалбаєм, круто подалась праворуч і прорвалася в степ між аулом і колоною Садбека. Чулаков опинився в кільці. Його повне обличчя було біліше снігу, очі вилазили з орбіт, вуса низько опали над губами. Він загубив шапку. Захищався одчайдушно, але смерть

уже витала над його непокритою головою. Амангельди люто рубав байських синів, прокладаючи дорогу до хана Чулакова...

І вони зустрілись. Очі Іманова пронизали серце Оспана, паралізували його руки. Він зіщулювся, мов земляний заєць, шабля застигла в повітрі.

— Убиваю зрадника, мов поганого пса! — вигукнув Амангельди, з силою змахнув довгою шаблею і навпіл розкрояв Оспана Чулакова. Скривавлене тіло хана посунулося з коня... На сніг посипались гроші — сотні царських кредиток. Вітер покотив їх у степ...

Амангельди повернув коня. В степу рубались джигіти й козаки. Карателі відтісняли повстанців до аулу, коні стрибали через трупи. Сніг був брудний. Карателі обходили Садбека, намагаючись розрізати аул. Піхота повзла до Тастана і Макзума.

— Джигіти, за мною!

Загін батира вривався в крило козаків...

І козаки знову не витримали. Удар з тилу, на який вони сподівались, не вдався. Карателі відступили на вихідні позиції, за далекі бархани... На рівнині лежали гори порубаних.

Налітали вітри і сніговії. В степу лютувала пурга, нагортала високі замети, тужно голосила над забитими. Тріщали люті морози, обпалювали обличчя повстанців. Але табори під Батпак-Кара не розходились. Кілька днів мовчали карателі. А коли на небі з'явилося сонце і стихли вітри — круг аулу показали ворожі загони. На цей раз вони йшли суцільною стіною. Командування хотіло одним міцним ударом назавжди покінчити з рештою повстанців, залити кров'ю аул і саї.

Мигтів у холодному сонячному промінні сніг. Колони карателів ішли поволі, видивляючись місця для удару на повстанців. До Батпак-Кара було ще дві-три версти. Амангельди і Тарнову з пагорба було видно, як обережно ступають по свіжих заметах коні, вгрузають, майорять прапори, спереду — група вершників; мабуть, генерал і його почет. Група спиняється, а колона йде вперед. Гвинтівки наперевіс, під ногами курить сніг. Ще кілька хвилин — буде дана команда: «в атаку»...

Амангельди дивиться, як краще прийняти удар. Зовні він спокійний, але говорить уривчасто, крізь зуби:

— Ударити в лоб... треба розрізати... Тастан б'є в ліву сторону, Садбек — у праву... — Нахилився до вуха Іллі,

прошепотів: — Коли не витримаємо — відходити на південь, у пустиню. Саліха й Аміне — на конях, будуть стежити. Тастан і Садбек теж знають цю думку.

Ілля, почорнілий, висохлий, з одмороженими вухами, в тон Іманову видавив:

— Це буде жахлива атака. Але ми відступимо лише тоді, коли не буде жодного патрона.

— Жакси! — Амангельди плигнув на сідло. Натяг повіддя. Ще раз глянув на ворожу колону і здивовано підняв брови: — Колона спинилась... Порушила лад... Що це, жолдас Ілля?

Але йому ніхто не відповів. Тарнов п'явся навшпиньки, щоб краще бачити степ. Дійсно, колона ворога чомусь схожа на безладний натовп, а не на організовану бойову силу. Якісь постріли. Солдати гукають «ура» і стоять на місці. Не наступають.

Амангельди згадав про бінокль.

— Жолдас Ілля, летять шапки вгору... Знову стріляють... угору... З колони відділилися вершники.. Генерал... Повертають коней на Тургай... Генерал ніби тікає... Що це? О, чуеш, жолдас Ілля: кричать «ура»...

Із степу линули вигуки й постріли. Джигіти підводились на конях, дивилися на карателів, на Амангельди, Іллю і нічого не могли зрозуміти. А в степу змішувались піші й верхівці.

— Ударити зараз, жолдас Ілля, і карній експедиції кінець!

Амангельди вже підняв руку, щоб подати команду до атаки, але Ілля схопив його за лікоть.

— Почекай, батир... Сюди їдуть парламентарери...

До Батпак-Қара мчали три вершники на вороних конях. Ліві руки вони високо зводили над папахами, вимахували ними і щось гукали, але слів їхніх за шумом вітру не можна було розібрати.

Коні піднялися на схил, і вершники — три рядові козаки — зупинились на найвищому місці, за п'ять кроків від батира. Звідти їм видно було джигітів, аул, степ. Один, молодий, із шрамом на щоці й поперек носа, зняв папаху і збуджено-радісно крикнув:

— Годі! Царя — нема! В Росії революція!..

Озеро Сари-Копа дрімало в сонячному сяйві. Ледь-ледь хиталися легенькі брижі, тихо шелестів комиш, коли з сухого степу налітав гарячий вітер. Жовтий піщаний берег мигтів, мов солончак. Тихо несла в Сари-Копа каламутні води Сари-Тургай. І над озером, і над річкою повисла велична степова тиша. Здавалося, серед пустельних пісків лежить велетенське люстро і в ньому виграє сонце тисячами різнокольорових відтінків. На горизонті тремтіло голубе марево-імла, від чого на прибережних барханах і комишах пропливали голубі тіні. Зрідка на озері виплигне з глибини рибина, вилясне хвостом по воді і зникне. Тоді до берега котяться кружала, хлюпають і збігають на пісок...

В долині Сари-Тургай, між кушами талу і берізок, які невідомо як і коли потрапили в степ, визирали юрти. В густій, соковитій траві паслися стрижені коні. На вершині бархана стояв койші. Але біля його пояса не було аркана. Він тримав у руках бінокль і раз у раз підіймав його до очей, оглядав горизонт. Мабуть, він бачив голий степ, жовті верхів'я пагорбів і голубу ніжну імлу, бо поволі опускав руки і спокійними кроками міряв схили бархана. Часом він обертався до річки і довго дивився на її гирло. І він угледів, як з комишів виплив човен і попрямував вздовж берега. Із човна виплигнув чоловік, побіг на пісок, тягнучи за собою довгу колоду. Рибалки закидали в озеро невід. Човен описував велике півколо. Коли він знову повернув до берега, за сотню сажнів від першого рибалки, койші обернувся до них спиною і знову підніс до очей бінокль...

Із човна на берег виплигнув Амангельди. Відсунув на потилицю чорну мережану тюбетейку, підставляючи сонцю обвітрене, засмагле обличчя, гукнув:

— Тастан, швидше до Садбека! Риба втече!

Тастан виплигнув з човна і побіг до Садбека, залишаючи на вогкому піску сліди від п'ят. До Амангельди підійшла Саліха і взялася за колоду. Амангельди тягнув крило невода, ідучи спиною до берега. Саліха, в мокрих по пояс шароварах, у легкому, підгорнутому полами в пояс чапані, упиралася ногами в пісок і дивилась на Амангельди. Засмагле, мідяного кольору, її обличчя було таке ж привабливе, як і раніше... В чорних очах чаїлися ті ж вогники молодого пристрасті і завзяття. В тому погляді були любов, ніжність і відданість. Амангельди мовчки тягнув крило, доки рибалки зустрілись. Тоді він наказав:

— Бери обори! Тастан, до мене!

Саліха і Садбек взяли обори — тягли поволі, ледь-ледь посіпуючи, щоб положати рибу, яка захоче переплигнути через верх невода. Амангельди і Тастан, притискаючи сіть до землі, швидко перебирали руками низ, викидаючи на сторони траву, жабурина і корчі. На поверхню озера зринуло півколо невода, поплавці, рухаючись, гнали дрібні хвилі. З глибини невода вибігали шустрі шуки, кидались на берег, підплигували і з розгону врізувались у стіну сіті. Інші знову повертались назад, розігнавшись, мов кулан через загороду в степу, стрибали через обору. Одну мить у повітрі блищала луска, червонів на сонці хвіст, і хижак зникав з очей.

Матня невода швидко наближалась до берега. У вічках стриміли шуки, біла риба, лини, оселедці. Раптом щось із такою силою вдарило в матню, що Саліха скрикнула і впустила обору. Амангельди затримав низ:

— Бери!

Саліха, оглядаючись на озеро, підняла обору і швидко засіпала нею, обганяючи Садбека. Широкий комишевий поплавець поплив на її сторону. Тастан тільки глянув на Саліху, а Амангельди гнівно процідив крізь зуби:

— Тих-х-ше...

Саліха уповільнила рухи, доки поплавець знову став посередині. Але вода в неводі захиталася хвилями, до берега попливла жовта каламуть, і майже під руками Амангельди й Тастана показалися довгі вуса. Вони стирчали, мов стріли. Саліха ясно вчула, як із каламуті щось зачмихало. Вона скрикнула і побігла від берега.

— Бери обору! — наказав Амангельди, не підводячи голови. Але Саліха не могла зрушити з місця. Зляканими очима дивилася в невід, де вирувала вода, ще раз показалися вуса і знову вчулося чмихання.

— Бери! — уже сердито крикнув Амангельди.

— В неводі — шайтан, — прошепотіла Саліха.

— Бери! — в окрику Саліха вчула ласку й погрозу, уже розігналась до обори, як у неводі зирнула вусата, чорна, вся в мулі голова і засопіла, ніби ковальський міх.

— А-а-й!.. — Саліха подалась знову в степ. Амангельди перехопив з рук Тастана низ сіті і сам потяг невід на берег, а Тастан ухопив обору. Тепер вони поспішали. Руки метко перехоплювали комишеві поплавці. За кілька хвилин верхній поплавець був у руках Амангельди. І тоді всі троє полетіли в воду — з такою силою щось потягло матню в глибину озера. Амангельди перший виліз на пісок, не випускаючи невода. Тастан — простоволосий, бо тубетейка попливла — вхопив обору і вперся ногами в ґрунт. Садбек намотав сіть на руки і собі став, як Тастан.

— Ану, разом! — скомандував Амангельди, і вони, напружившись, викинули матню на берег. Всі впали на неї, придавлюючи грудьми, міцно обіймаючи сіть руками. Під ними билася величезна риба, силкуючись скинути рибалок у воду. Але на повітрі в неї швидко забракло сили. Невід відтягли далі од води. З матні на пісок виповз здоровезний сом. Він поводив довгими вусами і тяжко сопів. Сонце вигравало на гладких рудуватих боках.

— Е, який алаш-ординець! — зареготав Амангельди. Піймав пальцями слизького линка і, коли Саліха підступила, щоб глянути на сома, легенько виляснув хвостом по її щоці. Усі засміялися. Саліха ображено надула губи, витираючи рукавом щоку.

— Ех ти ж... Шайтана злякалася... — Амангельди вхопив її за руки, пригорнув і міцно поцілував у те місце, де вдарив лином.

— Ось тобі!.. Щоб не боялася, — сміялися Тастан і Садбек. Саліха, засоромившись, дивилася в землю.

— Ну, до юрт! — Амангельди свиснув. Із табору Макзум привів чоловіків. Рибу й невід понесли в долину. Амангельди і Тастан, просиливши аркан крізь жабри, потягли сома. Саліха йшла спереду, як колись водила аул на нове джайляу — до щастя. Аміне несла ножі потрошити рибу.

На галявині палало багаття, над ним висів великий казан, пахло рибою. Навколо, під берізками і талом, сиділо близько сотні джигітів. Вони чистили рушниці, відливали кулі, гострили списи. Акин Тайжан Қибжалін

грав на домбрі і співав. І була та пісня невесела, брала за серце.

Амангельди хотів сказати акинові, щоб заспівав іншої, але він був сам співець і знав, що приневолити серце акина не можна. Амангельди поволі пішов від нього, від джигітів — у степ.

Зійшов на високий бархан,— схрестив руки на грудях, застиг, ніби кам'яна баба на степовому роздоріжжі. Далеко на горизонті одноманітно жовтіли піски, підносились сірі пагорби. Тремтить голубе марево. Тихий лежить степ, завмер під гарячим сонячним сявом, ні хмаринки на небі, тільки високо, під сонцем, пропливає шуліка, далеким півколом обгинаючи бархани, де стояли Амангельди і дозорець.

Амангельди дивиться на захід, туди, де має бути Тургай, де лежить тракт на Орськ. Тим трактом поїхав до Оренбурга Ілля Тарнов. Давно поїхав жолдас Ілля. Уже два тижні минуло з того дня, коли він обіцяв вернутися в степ. Щодня Амангельди виходить на бархан виглядати Іллю, але щоразу сам повертається в табір. Ілля потрібний у степу, як вода. Тепер, у ці дні напруженого чекання, Амангельди зрозумів, що Тарнов для нього — половина його життя. Тому-то Амангельди нервував останні дні.

Амангельди все знав, що діється в степу. Зв'язки в нього були скрізь — в усіх аулах і в самому Тургаї. Минуло сім місяців, коли над закривавленою пустинею, біля Батпак-Кара, пролунав вигук: «Годі! Царя нема! В Росії — революція!» Слова, як грім, як шум поводи, як гарматний постріл в безкрайому степу.

Нема в Оренбурзі губернатора Еверсмана. Там тепер комісар Тимчасового уряду — Аліхан Букейханов. Амангельди ніколи не бачив його, але знає, який цей комісар Тимчасового уряду. Сім місяців лідер алаш-орди Букейханов очолює нову владу в степу. Нова влада!.. Але чому тільки місяць тому залишила Тургайський степ каральна експедиція генерала Лаврентьева? Чому так довго каральні загони ловили повстанців?.. Чи не Аліхан Букейханов намовляв їх на це? В аулах знову підняли голови баї і манапи. Чому в Тургаї повітовим комісаром став таксир Потапенко — царський повітовий начальник, вбивця і погромник аулів? На своїх місцях лишилися усі пристави і козачі урядники. В аулах знову взяли владу в руки старшини й манапи. Учасників повстання тя-

гають на суди. Бії примушують повстанців виплачувати своїм майном за взяті у баїв коні... Де візьме джетак і кедей гроші?

І джигіти-повстанці повертаються до нього, до Амангельди. Повертаються злі, гнівні, страшні в своїй рішучості. Вчора повернувся кулеметник Макзум. Юрту його бії продали. Жінка й син копають арики на полях бая Байзакова. Макзума схопили, щоб судити, але він утік. Але хіба не такий кінець пророкував йому він, Амангельди? Не послухав його Макзум, пішов, повірив алашорді, як і тисячі повірили.

У Амангельди залишився невеличкий загін друзів-однородумців. А тепер знову до нього повертаються джигіти. Хіба від хорошого життя в аулах тікатимуть вони в степ? О, він знає! Тимчасовий уряд обіцяв дати народові кумис і табуни, повернути йому джайляу, а дав пісок сипкий у Бедпак-дала, напоїв кров'ю, повернув баїв, старшин і таксирів... Вигнані губернатором Фольбаумом із Семиріччя в Китай казахи почали повертатися в свої степи. Тимчасовий уряд, комісар Букейханов поставили на кордоні заслони з офіцерів і стріляли з кулеметів і гармат у замучений народ, який ішов на батьківщину, на свою землю, политу його кров'ю і потом. Революція! Ти — рись, ти — хитра і лукава! Причаїлась у схованці і вже плигнула на спину кедеїв.

— О, я пізнав тебе, революція! Ти — не наша!.. Ти — Букейханова! До Байтурсунова ти пригорнулася. До Жумабая, до Нурхана... Але ти не зломиш мене, я тобі не вклонюся! Я сім місяців пізнавав тебе, блукаючи в степових саях. Я пізнав тебе! Ти хочеш мені зв'язати руки, шукаєш мене. Знай: я не стану перед твоїми комісарами на коліна!..

Він почув шелест піску позад себе. Як стояв, піднявши, мов на клятві, руки, так і обернувся — круто, рвучко. Підходила Саліха. Він не простягнув їй руки, не допоміг зібратися на бархан. Вона сама зійшла, вгрузаючи легкими ічигами в сипкий пісок. Стала поруч, схилила голову до його могутнього плеча — ніжна і струнка стояла, ніби берізка біля дуба. Її очі були сумні, мов у спійманого джейрана¹. Амангельди навіть здалося, що на віях блиснули сльози. Він узяв її за плечі, пригорнув до себе.

---

¹ Д ж е й р а н — антилопа.

— Сум знайшов притулок у твоїх очах, Саліха. Чому? — Вона горнулася до нього щільніше, поклала голову йому на груди.

— Ти носиш у своєму серці печаль, Амангельди, соколе мій, радість моя. Вночі ти не спиш — зітхаєш, куриш люльку Імана. Я дивлюся крізь темінь на тебе, а ти не помічаєш мене. Мої очі не хвилюють тебе, як раніше... Тісно тобі в юрті...

— Тісно, Саліха, — зітхнув Амангельди.

— Знаю я... Без мене ти літав би по степу. Ти бажаним кунаком був би в кожному аулі. На байгу тебе запрошували б найкращі киз...

Амангельди відхилив її від себе і засміявся — гучно, на повні груди. Луна покотилася далеко в степовій тиші. На сусідньому бархані оглянувся дозорець. Мабуть, його сміх почули в таборі, бо кілька джигітів підняли голови від вогнища і подивилися в степ.

— Е, того й сумуєш, Саліха? Я знаю байгу — ту, коли я мчав за тобою. Одна киз тоді забрала моє серце — ти!

Саліха дивилася на нього знизу вгору, на його соколині очі, високий лоб, орлиний ніс, на чорну борідку, міцні вуста, силу яких вона відчула давно, під час тієї байги, коли вперше зустрілася з ним. Пошепки, схиливши голову, спитала:

— Ти любиш мене, як і колись?

Амангельди підвів її голову, дивлячись у вічі, сказав:

— Відповім тобі словами пісні: «Ходу дивную твою завжди жадаю бачити і серце я віддам у жертву за шепіт вуст твоїх». — Він поцілував її.

Саліха вдячно притиснулася щокою до його плеча.

— Твої думки тривожні, Амангельди. Про що вони?

— Багато гіркоти в моєму серці, багато думок у моїй голові, Саліха. Арканом зв'язують руки степу, зашморг знову накидають йому на шию, ти бачиш і знаєш. Я хочу знати, що думають російські робітники про Керенського. Що думають російські кедеї про Керенського — там, за Уралом, за Волгою — де Москва і Петроград? Чому не приїздить жолдас Ілля?

— Він приїде...

— Я ждатиму ще кілька днів. Не буде жолдаса Іллі, почну кликати з аулів своїх джигітів, Саліха. — Він підвів голову і вп'явся очима в далеке марево.

Тремтіло повітря від спеки, пекло сонце, пашів пісок, мов розтоплене золото...

Ілля Тарнов приїхав на світанку. Дозорець угледів караван з трьох верблюдів, який ішов берегом озера. Повідомлення дозорця облетіло табір. Повстанці вибігли назустріч. В степу ще були сутінки, але джигіти помітили верблюдів, які поважною ходою наближались до гирла Сари-Тургая. Їх оточили джигіти. В лозовому кошику підвівся Ілля.

— Здрастуйте! Салам, джигіти!

Всі, в знак пошани до нього, відповіли російською мовою:

— Здрастуй, жолдас Ілля. Чи щаслива була дорога? — Але Тарнов не встиг нічого відповісти. Наготувався виплигнути з кошика, як Амангельди підхопив його на руки і, цілуючи, підніс до гурту. Поруч здоровалась Саліха.

— Почекай, я не сам...— Амангельди випустив його і пішов слідом за Іллею до верблюда. Але вже й Ілля запізнився. Звільнений ним кошик плигнув угору, а другий з'їхав униз, і з нього випала на пісок жінка. Джигіти засміялись були, а потім стурбовані підбігли дономагати. Жінка звелась на ноги і теж засміялася.

— Думала, на той світ лечу...

Зіна стояла перед Амангельди, оглядаючи його вивчаючим поглядом. Батир дивився на подругу жолдаса Іллі. З-за озера сміливо виглянув сонячний промінь і освітив її. З-під білої панамки спадали на плечі густі русьві коси. Глибокі карі очі — задумливі, лагідні — дивилися на Амангельди допитливо й тепло. Вона простягла руку:

— Зіна...

Амангельди не знав, як відповісти. Поклав її руку собі до лоба, потім низько вклонився. Зіна, від вияву цієї пошани, почервоніла.

— Будь сестрою мені, як Ілля — братом...— Амангельди узяв Саліху за руку і поставив перед себе. Саліха вклонилась Зіні. Зіна простягла до неї руки. Поцілувалися. Тим часом Ілля здоровкався з усіма джигітами й підводив їх до Зіни знайомитись.

— Зіна, це — Тастан. Я говорив тобі — завятий рубака і сміливий джигіт. Це — Аміне, жінка його. Це — Садбек. Ну, Макзум, знайомся з моєю жінкою! — Він підштовхнув Макзума до Зіни. Макзум ніяково переступив з ноги на ногу, потім усе повторив так, як робив батир. Ілля й Зіна обходили всіх повстанців.

Амангельди відчув у собі приплив якоїсь нової сили. Це сталося від приїзду Іллі, від радості, від нових друзів:

— А тепер беріть вантаж,— скомандував Ілля. Повстанці кинулись до верблюдів. Кожен поспішав першим догодити Іллі. Але Тарнов зупинив це поривання і сам витяг з кошика чемодани. Здавалося, він брав малу дитину — стільки обережності було в його рухах. Джигіти несли чемодани до юрти Амангельди. Кожного цікавило довідатись, чому вони такі важкі, але вони були замкнені.

— О, жолдас Ілля багатий! — сказали джигіти.

— Трохи розбагатів,— засміявся він, коли чемодани стояли біля юрти, а верблюдів одвели на пашу.

Джигіти не відходили від Іллі. Вони чекали нових звісток і скоса поглядали на чемодани. Ілля посміхнувся, дістав з кишені ключі й одімкнув один. Підняв кришку. Джигіти схилилися поруч нього. В чемодані, перекладені папером, лежали револьвери і пачки патронів. Ілля витяг маузер у дерев'яній кобурі і подав Амангельди.

— Тобі, батир! Подарунок від оренбурзьких робітників.

Ілля відкрив другий чемодан. Там лежали гранати. У третьому були розібрані гвинтівки. З четвертого витяг два розібрані кулемети «льюїс».

— О-о! — вирвався одностайний вигук здивування і задоволення. Джигіти захопленими очима дивилися на чемодани й на Іллю. Це, як у легенді про славного батира Ісатая, який колись боровся з ханом Джангером, баями і манапами. Так Ісатай-батир розвозив на верблюдах у торбах гострі шаблі і вузькі семсери. Ілля, посміхаючись голубими очима, брав зброю, простягав джигітові і говорив:

— Стріляй влучно! Захищай кедеїв і джетаків!

Доки йшов розподіл зброї, Зіна, Саліха й Аміне пішли до озера. Зіна захотіла скупатись після дороги. За барханом, який ховав їх від табору, Зіна поклала на пісок рушник і стала роздягатись. Саліха й Аміне одвернулися, засоромлено дивлячись собі під ноги. Здивована Зіна спитала:

— Саліха, чого ж ти? Аміне, роздягайся!

Саліха глянула на голу Зіну, на засмаглих плечах якої вигравало сонце, і знову засоромлено опустила очі.

— От тобі й маєш, Саліха! — з докором промовила Зіна.— Ніхто ж тебе не побачить! Я — жінка, як і ти...

Зіна з розгону плигнула в озеро, скрикнула від задо-

волення і легко попливла від берега. Руки красиво розсікали поверхню води. До берега котились кружала, хлюпали Салісі під ноги. Вона довго дивилася на Зіну, озиралась на бархан, на Аміне, хотіла й собі плигнути у воду, але не наважувалась. А Зіна кликала:

— Саліха, роздягайся! Хороше як! Вода тепліша, ніж у нашому Уралі! — Саліха скинула ічиги, піднявши шаровари, побрела понад берегом. Вода ніжно лоскотала босі ноги. Сміялося сонце з неба. Сміялася Зіна, яка щойно прибула і стала близькою, ніби Саліха знала її давно. Саліха зняла джілек, потім розстебнула на грудях куйлюк. Подивилась на Аміне, яка полоскала хустку.

— Аміне, роздягайся...

Аміне похитала головою. І так суворо, що Саліха знову застебнула куйлюк. Забрела до колін у воду і стала вмиватися — незадоволена Аміне й собою. Зіна випливла на берег, сіла на пісок, хлюпалась водою, ніжилась на сонці — молода, гарна, приваблива.

Коли вони прийшли до табору, Ілля вже роздав зброю, але джигіти не відходили від нього.

— Що діється в Росії?

— У Петрограді?

— В Москві?.. Розповідай, жолдас Ілля.

Джигіти розіслали кошми круг багаття. Жінки готували сніданок. Ілля сів поруч Амангельди.

— Засиділись, джигіти?

— Придивляємось, жолдас Ілля! — за всіх відповів Тастан.

— Ти привіз зброю, ти сказав: стріляйте влучно, джигіти. Для чого зброя? Говори, що думає руський робітник, що думає руський кедей? — не витерпів Амангельди.

— Скажу, батир. Скажу, джигіти.— Ілля бачив і розумів, що вони слухатимуть його уважніше, ніж слухають прославленого в степу акина. І в душі його знялася хвиля збудження. В ньому заговорив професіонал-агітатор. О, він надто давно не показував себе таким, як він є. Він вивчав оточення, допомагав Амангельди, як умів. Тепер настав інший час — є інші слова, є про що говорити, він знає, як говорити, бо давно знайшов спільну мову з повстанцями.

— Ти питаєш, батир, що думає робити руський робітник, що думає робити руський кедей?.. Проти уряду Керенського-шакала руський народ вирішив боротися, джигіти.

— Жакси! Хорошо! — схвально зашепотіли повстанці.

— Хто зробив революцію в Росії? Робітники, аскери, які не схотіли воювати, кедеї, зробили ви, піднявши повстання проти царя, баїв і поміщиків. Царя не стало, прогнали його, мов пса, але революцію украли баї і таксирі. Накинули на неї аркан, ніби на гарячого кулана, щоб приручити, аркан віддали в руки шакала Керенського, а самі стоять з камчею в руках і наглядають за Керенським. Керенський — слуга баїв, і його комісар у Тургайському степу, Аліхан Букейханов — слуга баїв і руських таксирів. Руський робітник шукав волі, а знову потрапив у аркан. Руський кедей шукав землі — джайляу, а одержав її три аршини для своєї могили, як і при царі. Земля — в баїв і таксирів.

— Земля в таксирів, — мов луна, відгукнулося серед повстанців.

— Три аршини — для кедея.

— Нема волі, нема щастя.

— Руський робітник, — продовжував Ілля, — не має роботи, не має хліба годувати діток. Руський кедей не має хліба, він голодний.

— Чого ж вони терплять? Чому не скидають аркан з своєї шії? — спитав Амангельди.

— Чому не горить полум'я в Росії? — питали повстанці.

— Росія горить полум'ям, джигіти! Руські кедеї забирають хліб на полях поміщиків! Руський народ не слухає шакала Керенського! Аскери залишають окопи на фронті і йдуть додому! Руський робітник слухає свою владу!

— Свою владу? Жолдас Ілля, ти сказав: свою владу? Де вона?

Ілля трохи помовчав, добираючи в думці такі слова, щоб зрозуміліше пояснити повстанцям. А вони дивилися йому в обличчя — насторожено, жадібно, боячись пропустити хоч одно слово.

— У Петрограді є дві влади: уряд есера Керенського, якого підтримують баї і генерали, і Рада робітничих і солдатських депутатів, яку підтримують робітники, аскери і кедеї. — Ілля докладно пояснив, що таке Рада робітничих і солдатських депутатів, як їй заважає в боротьбі за щастя народу сміття з есерів і меншовиків, таких, як Шкапський, Шендриків і Тинишпаєв, що були комісарами в Семиріченській області й наказали офіце-

рам розстрілювати казахів, які поверталися на батьківщину з Китаю. Ілля побачив, що при згадці про Семиріченські події всі захвилювались, а на обличчі Амангельди лягла густа тінь, очі метнули іскри.

— Прийде час — народ відплатить убивцям!

— Відплатимо! — повторили за батиром джигіти.

Ілля продовжував:

— Рада робітничих і солдатських депутатів має велику силу, джигіти. Її боїться Тимчасовий уряд шакалів. Знаєте, джигіти, чому з Тургайського степу відкликано карні експедиції генерала Лаврентьєва? Цього вимагала Петроградська Рада робітничих і селянських депутатів. Рада знала, що джигіти батира Амангельди борються за волю, і вона підтримала вас, повстанців. Он яку силу має Рада, джигіти! А силу таку дає Раді Ленін-батир.

— Ленін-батир! — зашепотів Амангельди, і обличчя його проясніло, очі стали променисті, іскристі.

Ілля докладно розповів про приїзд Леніна з Європи в Росію, як його зустрічали робітники Петрограда, як на руках несли з вокзалу до броньовика.

— Ось газета, джигіти,— Ілля дістав з кишені газету і показав усім.— Називається вона «Правда», бо пише правду про життя робітників і кедеїв. Цей номер за 20 квітня цього року. Тут надрукована стаття Леніна. Дивіться, джигіти! — Повстанці нахилилися до газети і любовно-уважними очима дивилися на слово, яке показував палець Іллі. Але тільки Амангельди умів прочитати: **Л е н і н.**

— Ленін,— зашепотіли за ним джигіти.

— Ленін-батир...

— Слухайте, джигіти, що пише Ленін-вождь.— Ілля прочитав, поволі вимовляючи кожне слово:— «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства».— Ілля відклав газету і став знову докладно пояснювати це місце з «Квітневих тез» Леніна. І він бачив, що найголовніше джигіти зрозуміли добре: Ленін-батир за робітника і кедея; він закликає боротися, щоб робітник мав волю, а кедей — свій степ і свої джайляу.

Слово Леніна знайшло прихильників у сипких Тургайських степах, і в руському чи українському селі, кавказь-

кому аулі, північному чумі. Ілля знав, бачив, що за словом Леніна підуть мільйони з казахських степів, бо воно має небачену силу впливу своєю правдою. А коли Амангельди по довгій паузі вигукнув:

— Ленін-батир каже: потрібна нова революція! Ленін-батир послав у степ правду! Він забирає у баїв землі і віддає кедею і джетаку! Вони підуть за ним!

Джигіти відповіли:

— Нас кличе Ленін-батир. Ми всім аулам скажемо про нього.

— Я буду пісню співати про орла Леніна,— сказав акин Тайжан.— Вона облетить степ, долини річок і вершини Ала-Тау.

— Складай, акин, пісню і нехай вона лунає над степом, як клич, як заклик до бою,— сказав Ілля.

В цю хвилину кожний у таборі відчув у собі приплив нової сили. Зникло відчуття самотності, яке вже ось кілька місяців непокоїло джигітів. Тепер вони розуміли, що в них є спільники-брати, які вже допомогли кедеям Тургайського степу і допомагатимуть у наступних боях. Їм через гори й степи простягнув могутню руку Ленін-батир. Він показує їм шлях уперед. Для них прояснів горизонт. Всі бачили майбутнє таким, яким хотіли бачити. І за це вони знову готові були йти в бій.

Іллі не дали помовчати й хвилини. Ще й ще розпитували про Леніна. Малювали любовно, по-своєму, образи вождя і мріяли: коли в степу переможе правда, вони пойдуть до Леніна і запросять його у Тургайський степ на всенародну байгу...

Аж увечері пощастило Іллі залишитися з Амангельди. Він відчував велику втому, хоча вона для нього сьогодні була приємна. Заходила тиха ніч — Ілля захотів пройти до озера відпочити. Амангельди охоче підтримав його. Він сьогодні готовий був виконати перше-ліпше бажання Іллі, аби тільки догодити йому. За ці кілька тижнів він дуже скучив за Іллею. Сьогодні відчув у своєму серці появу нового почуття в своєму ставленні до Тарнова. Думав про це. Зрозумів, що він дуже полюбив жолдаса Іллю. Полюбив міцно, так, як можна любити безкрайний степ. Від цього почуття в Амангельди на душі було легко, хороше, а серце билось в грудях дужче, якось по-новому. Він дивився в добрі голубі очі Іллі і вірив йому ширю, всією глибиною своєї прямої, чесної мисливської

натури. Мабуть, це був бурхливий вияв почуттів, які таїлися в серці чужими табунами. Він майже завжди був самотній. Учився розмовляти сам з собою, виливав тугу на домбрі, але серце жадало свого: довіри, дружби, любові.

Серце в нього було велике. Він любив безправних койші-джигітів, і вони відповідали йому тим же. Але його серцю цього було мало. Усіма своїми мріями вперше поділився він з Тастаном Дерібаєвим, пасучи табуни Жумабая. Тастан підтримав його палку ненависть до баїв, а коли вийшов царський закон про мобілізацію казахів на війну, Тастан на ділі показав себе другом Амангельди. Амангельди любив людей сміливих, відважних, як і сам. Такий був і Тастан. Амангельди повірив Тастанові, заприятелював з ним... А потім зустрів Саліху і швидко зрозумів, що вона назавжди полонила його серце.

Таке ж сьогодні почуття прокинулось у нього до Іллі. Його степова натура не звикла коритися, та він, придивляючись у походах до Іллі, побачив, що той нічого не домагається. Ілля щиро допомагав йому і всім повстанцям у їхній боротьбі проти ненависного царя. Ілля був скромний і простий, як койші, завжди по-товариському близький. А головне, Амангельди зрозумів, що жолдас Ілля завжди щирій, у нього на серці і в словах завжди одно. А цю рису найбільше шанував у людях Амангельди. От чому він так переживав підлу зраду хана Чулакова і довго не міг помиритись з тим, що Ілля — руський — швидше заглянув у душу Оспана, ніж він. З того моменту Амангельди зрозумів, що Ілля дуже далеко бачись, у нього гострий зір, як у степового мисливця.

Про довір'я до Іллі Амангельди вже не думав з того дня, коли той поїхав вперше до Оренбурга і знову повернувся в степ. Він часто згадував давні події на подвір'ї лісного складу купця Шишкова, в Тургаї, де Ілля вперше став поруч Амангельди. Їх тримали в різних підвалах тургайського поліцейського управління, і Амангельди не міг тоді ближче пізнати серце і душу Іллі. Життя зробило так, що тільки через чотири роки вони зустрілися знову. Але Амангельди завжди носив у своєму серці образ російського робітника з заводу Шишкова. Пізнав він його глибоко тепер, у бурані степових подій.

І Амангельди полюбив Іллю, не без здивування відчуваючи в ньому якусь дивну силу, якої він певний час не міг зрозуміти. Амангельди знав добре, що його власна

сила йде з степу, з широких просторів джайляу. Звідки ж сила в Іллі? — питав він себе і довго не знаходив відповіді.

А сьогодні, під час розповіді жолдаса Іллі про Леніна-батира, Амангельди бачив, яким збудженням пашіло обличчя Тарнова, як палахкотіли його добрі очі і як шумувала в ньому та відчутна сила, мов пінястий гірський потік, що бере свій початок у великому озері Іссик-Куль. Це порівняння сили Іллі з гірським потоком увесь час не залишало Амангельди. А потім він усе зрозумів. Великий Іссик-Куль живить гірські річки. Іллю живить Ленін-батир. Тепер до почуття любові приєдналося почуття глибокої пошани до Іллі. Ілля — джигіт Леніна-батира.

Так думав Амангельди, ідучи з Іллею на берег озера.

Посідали на високому бархані, над водою. Озеро лежало тихе, спокійне, зелено-чорне. Горизонт зливався з піймою. В небі висіли великі зорі, виблискували в воді, наче то було друге небо, і, здавалося, бархан пливе в просторі, між зорями. Обабіч тихо шелестів комиш, і цей шелест був схожий на музику — ніжну, ледве вловиму. Ішла вона з пійми, з невидимого, і тому сприймалася глибоко, всім еством. А за ними лежав степ—великий, несходимий, чарівний, лагідний у нічній тиші. Він дихав могутніми грудьми, і його подих відчували на бархані. Він жив своїм, людьми ще не пізнаним життям. Він здаєка приносив до бархана запах полину і ще чогось терпкого. Може, то був запах урюку і яблук із садів далекого Чимкента? Прилітав струмок гарячого повітря, лоскотав обличчя, руки і зникав над озером. То був подих Каракумів. Щось зашелестіло в піску. Може, пробігла прудка ящірка? Звук розтав раптово, як і з'явився. Понад берегом пролетів нічний птах — крила свистіли полохливо і ритмічно. Знов стало тихо...

Ілля ліг, поклавши голову на коліна Амангельди. Перед очима миготіли зорі, мов грудки золота. Іллі згадалися давні роки дитинства. Любив він уночі пасти коней у степу біля Баймака. Міг годинами лежати і дивитись у небо на його таємне життя. Тільки зорі над Баймаком менші і ніби вище стоять над землею. Зорі затулив своєю головою Амангельди. Він нахилився і спитав:

— Більшовики — це джигіти батира Леніна?

— Так, це — джигіти Леніна.

Амангельди помовчав, потім зовсім несподівано спитав:

— Жолдас Ілля, ти чуеш, як дихає степ?

— Чую.

— Ти любиш степ?

— Люблю.

Навколо вчувався запах трав.

— Я можу бути джигітом у Леніна-батыра? — В мові Амангельди Ілля вловив ознаки хвилювання. Амангельди хвилюється! Ілля сів поруч нього.

— Ленін — за робітників і кедеїв, ти — за робітників і кедеїв. Ти — джигіт батыра Леніна.

— О! — Амангельди схопився на ноги. Більше він нічого не говорив, тільки дивився в простір, на захід. Він вище й вище підводив голову і тепер, мов орел, стояв увесь напружений, гордий і міцний у своїй силі. Степ обвівав його, свого сина, голубив нічною тишею. Ілля милувався ним, спостерігав мовчки, уважно...

З-за барханів долинули звуки домбри. Вчувся жіночий сміх. Ілля пізнав Зіну. Амангельди пізнав Саліху, обернувся обличчям до табору. Домбра Тайжана і сміх жінок порушили чарівну тишу в степу. Ілля зрозумів, що хвилини, які були перед ним, зникли. Підвівся, щоб іти до табору. Обое пішли на пісню, яка здіймалася над степом, линула високо, до променистих зір. Співала Зіна чистим грудним голосом.

Что ж ты, девица,
Притуманилась?
Что ж ты, красная,
Припечалилась?..

Чутливий Ілля вловив у голосі Зіни тугу. Він знав: то говорить серце її. Сказав до Амангельди:

— Зіна поїде в Тургай... Її треба влаштувати на телеграфі.

Амангельди дослухався до пісні. Любив він їх, міг би слухати дні й ночі.

— На телеграфі, жолдас Ілля?.. Зіну треба влаштувати на телеграфі? — Він обняв Іллю. Тиха ніч на крилах своїх несла їм назустріч сердечну мелодію:

Али нет у тебя
Отца-матери?
Али нет у тебя
Друга милого?..

«Ціпок по м'ясу б'є, а слово до кісток дістає».

Казахська приказка

Верблюд повільною ходою вирушив з берегів Сарикопа. В лозяних кошиках одне проти одного висіли Зіна і Макзум. Поруч їхав на коні Ілля. За ним — Амангельди, Саліха, Тастан, Аміне і Абдільда Абатов. Над озером уже піднялося сонце. Над водою хитався туман, плів на береги, в степ. Ранок був свіжий, з прохолодою. Ілля дивився на білу панамку, на спокійні карі очі дружини і згадував розмову з Зіною вночі, коли вони залишилися вдвох у юрті. Зіна схилила йому на груди голову. Її волосся лоскотало його вуста, ніс, щоки. Вона обіймала його, гаряча, схвильована:

— Мені сьогодні тяжко, Іллюшо. Тяжко, бо знаю, що завтра знову розлука... Скільки я терпіла!.. Ти знаєш, я вмю терпіти... Дай я націлююсь, намілююсь тобою...

Вона пригорталася ближче, цілувала довго, жагуче. Він утшав її. Він не говорив їй про обов'язки — Зіна й так знала їх. Він тільки голубив її, і це було найбільшим заспокоєнням їй. Може, й вона тієї хвилини, як і він, згадала про засідання Оренбурзького комітету. Там вирішували, як краще здійснити постанови VI з'їзду партії. Йдеться про загальне збройне повстання проти Тимчасового уряду. Комітет зрозумів тугу Іллі — відпустив у степ Зіну.

— Тепер ми будемо близько одне від одного, — сказав він, але Зіна довго не могла заспокоїтись. Заснула в нього на руках. А вранці, свіжа і, як завжди, приваблива, заглянула йому в вічі і тихо спитала:

— Любий мій, кого ти бажаєш: сина чи дочку?

Ілля стрепенувся, щось хлюпнуло в серці, розпливлося по всьому тілу — хороше, радісне.

— Хіба?.. Зіно!

Вона почервоніла і таємниче показала очима на свій стрункий, майже дівочий стан, потім обвела руками в повітрі півколо:

— Буде! Колись! Синок! — Міцно поцілувала Іллю і побігла з юрти готуватися в дорогу. Тепер вона спокійно дивилася з кошика. Її панамка ритмічно похитувалась у такт крокам верблюда. Ілля простягав до Зіни руку і вже кілька разів повторював:

— Не забудь же, Зіно. В'їдете в Тургай, прямо — вулиця на базарну площу. За нею праворуч — велике подвір'я купця Шишкова. Минете його. Миніть ще два будинки, а третій буде критий очеретом, з двома вікнами на вулицю. Спитаєте Хому Романенка. Він — українець, з давніх поселенців. Скажете йому — я прислав. Він тебе влаштує... Скажеш Макзумові, як улаштувалася.

Караван ще пройшов з версту. Починався голий степ.

— Ну, будемо прощатися.— Ілля нахилився з сідла до Зіни, вона обняла його за шию.— Хай щастить!

— До зустрічі!

Саліха під'їхала на коні, нахилилася до Зіни, не витримала і заплакала.

— Коли знову ти заспіваш нам пісню, сестро моя?

— Приїзди до нас, люба женеше ¹,— прощалася Аміне і теж плакала, за звичаєм.

Джигіти зняли тумаки і вклонилися низько, до грив коней. Амангельди сказав перший і за ним повторили:

— Хош! Прощай!

— Щаслива путь!

Верблюди пішов швидше, вгрузаючи копитами в жовтий пісок. Довго виднілася його високо піднята голова, біліла панамка і чорніла шапка Макзума. Ілля махав тюбетейкою, Амангельди — тумаком.

Потім караван потонув у пісках...

Звісток із Тургая ждати довго не довелося. За тиждень по від'їзді Зіни на берег Сари-Коба повернувся Макзум і подав Іллі лист. Зіна повідомляла, що їй пощастило влаштуватися на телеграфі. Її прийняли на роботу навіть з радістю, бо телеграфістів у степу не так легко знайти. Далі Зіна в листі писала, що зараз у Тургаї всі говорять про нараду манапів та старшин кіпчакського і аргинського родів, яку скликають лідери алаш-орди — Миржакуп Дулатов і редактор «Казаха» Байтурсунов.

Ілля подякував Макзумові, відпустив його відпочити, а сам, задоволений тим, що Зіна влаштувалася, як треба, пішов до Амангельди порадитись. Розповів йому про лист. Амангельди вислухав, зметнув густими бровами і рішуче заявив:

---

¹ Женеше — рідна, родичка.

— Поїдемо на нараду! У мене є що спитати в Миржакупа Дулатова.

Ілля замислився. Ця нарада була чудовою нагодою, щоб перед народом зірвати маску з алаш-ординців. Хай Амангельди використає її. Хай його голос правди знову прозвучить над усіма аулами. Ілля знав, що в Тургайському степу офіційно оголошена амністія всім учасникам повстання 1916 року. Амангельди може за цим законом з'явитися в Тургаї. Але Ілля знав і іншу сторону цієї амністії: в аулах виловлювали активних учасників повстання і судили. Отже, їхати Амангельди, значить ризикувати. І не використати такої нагоди, як ця нарада, теж не можна. Вона може дати блискучі наслідки для них, повстанців.

— Що ти думаєш, жолдас Ілля? Поїдемо!

Ілля поділився своїми думками.

— Вловив хтось орла?.. — спитав Іманов.

Рішучість Амангельди подобалась Іллі.

— Гаразд. Поїдемо: ти, я, Тастан і Абдільда. Команду над загоном прийме Садбек. Макзум буде біля кулеметів.

Стали готуватись до поїздки. Коли про неї довідалась Саліха, стала просити, щоб і її взяли. Вона тільки раз була в Тургаї, побачить базар, купить собі на зиму теплий чапан і шапку. Амангельди обіцяв усе це привезти їй, але вона не переставала ходити за ним слідом. Вона так наполегливо просила, такими засмученими очима дивилася на Амангельди, що серце його на цей раз не витримало. Він подумав: «Чому й справді не зробити Салісі таку приємність? Обридло ж їй це похідне життя». І він дав згоду. А через кілька хвилин про це знала Аміне. Вона напосіла на Тастана:

— Саліха їде — і я поїду!

Тастан змазував револьвер. Підкинув обійму на долоні, примружив очі, усміхнувся:

— Не вигадуй! Бачиш, зброю готую. Може бути сутичка. Небезпечно.

— А Салісі можна, їй безпечно? — піднесла голос Аміне. Що Тастан міг їй сказати?

— Іди, проси дозволу в Амангельди.

— Ні, ти підеш!.. Ти не хочеш зробити радість мені! Завіз у піски! Коли я побачу ата й ана? Коли я буду в Барабаї?..

Аміне розходилася не на жарт. Розчервонілася від гніву. Крик її чули джигіти. Оглядалися. Тастан тупнув ногою.

— Та замовчи ти, сороко!

Аміне зовсім розізлилася від образи, залементувала на весь табір. Прибігла Саліха і вгамувала суперечку. Амангельди сказав: хай їде Аміне, щоб їй, Салісі, було веселіше.

Садбек Мусаєв прийняв команду над загоном, а шість вершників уночі вирушили до Тургая...

Обідньої пори під'їхали до стін Тургая. Всіх пройняло хвилювання. Адже це ті стіни, під якими було пролито стільки народної крові. Тут поклав голову син казахського народу, карсакпайський робітник, хоробрий командир колони повстанців, щирий Мамбетбай. Він віддав своє життя в боротьбі за волю, за щастя кедеїв і джетаків. А народ не має волі, не має щастя.

Амангельди зовні здавався спокійним, але в серці його клекотіла кров, по тілу хвилями пробігав нервовий дрож. Амангельди міцно затиснув уста і сіпнув за повіддя. Воріт уже не було. В'їзд був вільний. На лівій стороні стін чорніли обгорілі обаполи. Вони нагадали про недавні бої і пожежі. О, ще будуть бої! О, Тургай, ти ще побачиш джигітів Амангельди! Він приведе їх, щоб очистити тебе від шакалів. Він на самому вершечку мечеті повісить червоний прапор. Не щастило тоді, тепер пощастить. Хай слабодухі й немічні ховаються в пісках та в саях. Його місце — в боях. І будуть бої незабаром, будуть! А тепер він в'їздить до Тургая, щоб сказати на весь степ слово про правду. Хай усі почують його і знають, що Амангельди не скорився комісарам Керенського й алаш-орді, — і не скориться.

Вершники виїхали на вулицю. Тут помітне було похвалення. Біля телефонних стовпів стояли прив'язані коні й верблюди. Чим ближче було до майдану, тим більше виднілося людей. Вони збиралися в гуртки, розмовляли голосно, часом сперечалися. Біля колишнього поліцейського управління служники повітового комісара розстиляли кошми, на яких мали сидіти манани, старшини й аксакали. Поруч ганку вже стояв столик, на ньому виднівся письмовий прилад, вітер шелестів аркушами паперу й газетами. В стороні, окремо одна від одної, стояли дві великі групи білобородих — у тумакх, тубетейках і пишних шовкових чапанах — поважні, зосере-

джені, спідлоба поглядали на вершників Амангельди. Було видно, що обидві групи цікавились, до якої з них пристануть ці вершники.

— Стоять манапи і старшини двох родів. Ліворуч від столика — кіпчаки, праворуч — аргини, — прошепотів Амангельди, нахилившись до Тарнова. Вони проїхали мимо і прив'язали коней до штахетів, що огорожували подвір'я купця Шишкова. Тоді ж з групи кіпчаків відділилося двоє, ще раз глянули в бік Амангельди і зникли десь на базарному майдані.

— Ви на базар? — спитав у жінок Амангельди. — Ідїть. Тільки будьте на очах...

Саліха й Аміне зняли з сідел торби — коржуни і пішли на базар. Ілля кілька хвилин дивився на військові казарми, по той бік поліцейського управління, потім перевів погляд на пошту, де тепер працювала Зіна.

— Амангельди, я збігаю до українця Романенка. Ба-чиш — третя хата звідси. Близько.

— Іди.

Ілля, ніби поправляючи сідло, зашепотів до Тастана й Абдільди:

— Гранати тримайте наготові. Алаш-орді довіряти не можна.

— Ми готові, жолдас Ілля.

Тарнов побіг.

Біля поліцейського управління ставало більше люду. Нарадою, яку скликала алаш-орда, цікавились і обивателі Тургая. Вони кільцем оточували манапів і старшин. Незабаром на ганку з'явився повітовий комісар Тимчасового уряду Потапенко. Амангельди і Тастан упізнали його одразу, хоч він був не у військовій формі, а в білому костюмі. Потім з управління вибіг Байтурсунов. Манапи й аксакали зарухались. Долетіли слова привіту:

— Салам, салам!

І тоді в дверях показаласть постать у чесучевому костюмі. На сонці лисніла чорна голова і така ж борідка. В натовпі пробіг шелест, і до Амангельди долетіло:

— Салам, Миржакуп Дулатов! Салам!

Амангельди рішуче відділився від коней і пішов до натовпу. Тастан і Абдільда крокували за ним, обидва насторожені й уважні. Тільки вони з'єдналися з натовпом, поруч них став Ілля. Тим часом манапи і старшини обох родів посідали по обидві сторони столика. Пишні білі бороди звисали до землі. В коло вривався вітер і курів

перед ними сміттям. Над столиком підвівся Миржакуп Дулатов. Тепер його можна було краще розгледіти. Впало у вічі його довгасте, з випнутими вилицями, майже чорне обличчя, довгий і тонкий ніс, товсті, великі м'ясисті губи, ріденькі вусики і чорна борідка-клаптик. Очі ховалися в глибині орбіт. Миржакуп підняв руку і сказав:

— Батьки степу! Сім місяців минуло, як до нас завітала радість. Сім місяців минуло, як ми щасливі. Не стало царя — і в наш край прийшла воля. Манапи! Старшини! Аксакали! Хай вільно пасуться ваші табуни, хай сини ваші беруть собі жінок — вони більше ніколи не підуть на війну! — Бурхливий шепіт задоволення пробіг між білобородими. Зметнулись руки вгору, пролунав виляск долонь — вияв захоплення. Миржакуп вище підняв голову. — Ми, тобто партія казахів алаш-орди, вимагаємо від Тимчасового уряду автономії. Ми хочемо в своїх степах бути самі господарями. І ми діждемося цього! Хто вже тепер стоїть над казахами? Не царський губернатор Еверсман, а казах Аліхан Букейханов, наш вождь. Слава йому! Хай живе він сто років!

— Жасасин! Жасасин! Хай живе!.. — захиталися бороди.

— Манапи і старшини! Ми певні, що Тимчасовий уряд дасть нам повну волю. У нас буде автономія. У нас буде своя — казахська держава, як колись у старовину. — Він мимоволі скося глянув на Потапенка. Повітовий комісар Тимчасового уряду поблажливо усміхався і кивав головою. І важко було добрати, чи він підтримує Миржакупа, чи його похитування голови означає: говори, Дулатов, говори, а там видно буде... Миржакуп розповідав про те, як алаш-орда вимагає автономії, і виходило, що ці вимоги почалися ще в березні, але за сім місяців алаш-орда ще нічого не одержала. Та Дулатов говорив піднесено, з захопленням. Він хотів, щоб усі жили надією на те, що Тимчасовий уряд таки дасть волю Казахстану.

— Автономія нам буде, коли степ наш буде спокійний, коли ви будете мирно пасти свої табуни і обробляти свої поля. За казахів дбає алаш-орда, вона принесе волю казахам... Але степ наш ще неспокійний. Ми знаємо: в степу ще ходить Амангельди Іманов із своїми повстанцями. Ми кладемо руки на серце і кажемо йому: Іманов, царя нема, губернатора нема, генерала Лаврентьева нема, проти кого ти бореся? Поклади свою зброю і йди до

нас, до нашої сім'ї. Годі проливати кров братів-казахів! Ми обнімемо тебе і поцілуємо, як брата. І хай буде в нашому степу завжди мир!

— Хай буде мир!

— Мудрі слова Дулатова! — закивали деякі білобороді, схвалюючи промову лідера алаш-орди. Більшість же сиділа мовчазно. При згадці про Іманова у багатьох манапів заіскрилися очі, вони не приховували своєї ненависті до ватажка кедеїв і джетаків. Амангельди все це бачив і вже двічі поривався вперед, щоб відповісти Дулатову, але Ілля тримав міцно його за руку і шепотів на вухо: «Дай Миржакупові сказати все, що він хоче. Тоді легше буде його бити». Амангельди, пересилиючи себе, зціпив зуби і послушав поради Іллі.

А Дулатов відкашлявся, витер слітнілі вилиці і продовжував уже іншим, глухішим голосом:

— Ми хочемо, щоб у степу був мир і злагода. Але ми, алаш-орда, завжди захищали правду. Щоб був мир між родами, треба справедливо розсудити взаємини між ними.

Білобороді насторожено підняли голови. А натовп ближче підступив до столика.

— Із роду кіпчаків минулого року багато джигітів зійшли з вірного шляху. Вони забули давні закони степу: що належить одному — належить тільки йому. Кіпчакі-повстанці забирали в аргинів коней, верблюдів, баранів... Вони загубили совість, в їхньому серці була отрута. Баї аргинського роду за взятю в них під час повстання худобу вимагають стягнути з кіпчакського роду триста тисяч карбованців. І власть, — глянув Дулатов на повітового комісара, — вирішила задовольнити клопотання аргинів. Кіпчакі мусять заплатити.

Потапенко підвівся і голосно сказав:

— Кіпчакі повинні виплатити триста тисяч карбованців.

Коли б під ногами натовпу враз розкололася земля, люди не були б так здивовані, як від цієї заяви Дулатова. Манапи і старшини кіпчакського роду низько похилили голови, збуджено зашепотіли між собою. В їхніх руках були помітні стурбованість і переляк: триста тисяч!.. Зате манапи і старшини аргинського роду вище підвели голови, з почуттям власної гідності і сили поглядали на кіпчаків. Ще хвилина — і кіпчакі з ненавистю стали дивитися на аргинів.

Хтось вигукнув:

— Е, хто ж нам, найманам, виплатить за пограбовані табуни?..

Вибух був неминучий. Зерно ворожнечі між родами, посіяне Дулатовим і Тимчасовим урядом, одразу дасть паросток. Це зрозуміли Ілля і Амангельди. Амангельди рішуче пройшов уперед і став на відкритому місці — між аксакалами аргинського роду і всім натовпом. Різко витягнув руку вперед:

— Ти, Миржакуп Дулатов, говорив про мир у степу, а сієш розбрат. Ти закликав не проливати крові казахів, а нагострюєш мечі. Ти обдурюєш народ. Тимчасовий уряд хоче розколоти сили казахів, а твоя алаш-орда підтримує шакалів. Казахи, не слухайте його. Алаш-орда знову продає вас шакалам, як продавала цареві. Хіба ви не бачите? — Його слова, мов каміння, падали на голови присутніх. Білобороді обох родів підводились на коліна, натовп хлюпнув до нього, роздивлявся.

— Хто ти? — скрикнув побілілий Миржакуп, зляканими очима уп'явшись у погруддя Амангельди.

— Я казах. І закликаю казахів усіх родів — кіпчаків, аргинів, найманів — не слухати тебе, бо твої слова — слова буша-джилана! Ти сієш ворожнечу між родами, щоб загубити казахський народ!

Байтурсунов щось зашепотів до Дулата, забігав круг столика. Миржакуп вигукнув:

— Ти — Іманов! Ти — розбійник і злодій! Манапи, старшини! Хто руйнував аули мирних казахів? Іманов! Хто крав найкращих коней у табунах баїв? Іманов! Хто палив державні запаси сіна? Іманов!.. Його судити треба, а ви слухаєте!

Амангельди підніс голос. Мов грім, залунав він над натовпом:

— Все сказав? Ти щойно запрошував мене в свою сім'ю, як брата! Ти обіцяв поцілувати мене! Ти брехав підло, як пес!.. Е, ти не обдуриш мене, Миржакуп! Твоя алаш-орда не обдурить народ!.. Так, Дулатов, я забирав під час повстання проти царя худобу в баїв і манапів. Забирав і віддавав народу — кедеям і джетакам. Я — не розбійник і не злодій. Мені так робити велів мій замучений народ. А для народу я все зробилю. Я за нього життя віддам. І народ знає це — він підтримує мене, а не тебе, Миржакуп. Народ знає, що ти — злодій, твоя алаш-орда

украє волю народу, продає казахів, їсть їх, як джут худобу!

Натовп завирував навколо нього:

— Вірно, Імано-о-о-ов!

— Твоє слово, Іманов, б'є в серце, мов куля.

— Вірно, батир!

Підводились манали й аксакали, підіймали руки і вигуквали:

— Не слухайте Іманова!

— Судити Іманова!

— На суд! До біів його!

Та Амангельди ще дужчим голосом гукнув:

— Замовчіть! — Він поволі обвів своїм пронизливим поглядом білобородих і раптом угледів між ними Жумабая і Нурхана. Одразу похмурнів і так глянув на барабайських старшину і бія, що вони зіщулились, принишкли і сховалися за спинами інших. Це зробило свій вплив на всіх маналів і аксакалів. Вони боялися Амангельди, як вогню. І стало перед ганком тихо, ніби в льоху. Амангельди ступив ще крок уперед і грізно спитав:

— Колись цар відняв у казахів і віддав баям і торе сорок мільйонів десятин землі. Ти скажи, Миржакуп, коли Тимчасовий уряд і твоя алаш-орда забере у баїв цю землю і поверне народу? Десять мільйонів десятин найкращої нашої землі з річками й виритими руками кедеїв і джетаків ариками цар віддав козачим генералам і офіцерам. Ти скажи, Дулатов, коли Тимчасовий уряд і твоя алаш-орда забере в офіцерів і генералів цю землю і поверне народу? Ти скажи, Миржакуп, коли твоя алаш-орда забере у козачих отаманів рибні водоймища і поверне народу? Ти скажи, коли алаш-орда поверне народу соляні промисли?.. Ми слухаємо тебе, Миржакуп.

— Тимчасовий уряд дасть нам автономію, тоді всі землі будуть наші, казахів! — вигукнув Байтурсунов, побачивши, що його спільник знітився від цих запитань. Білобороді тепер мовчали, теж зацікавлені цими запитаннями Амангельди. Вони дивилися на Дулатова, і в їхніх поглядах була безпорадність.

Амангельди розрізав рукою повітря:

— Казахи! Керенський — шакал! Чому він за сім місяців не дав волі казахам? Він обманює народ! Керенський ніколи не дасть волі! «Тимчасовий уряд дасть нам автономію, тоді всі землі будуть наші»... Я сміюся з твоїх слів, торе Байтурсунов. Ці байки — для дітей. Керен-

ський служитиме баям і таксирам, бо вони дали йому владу. А ви, алаш-орда, лижете йому п'яти, мов пес своєму господареві.— Амангельди обернувся до натовпу. Його обличчя було суворе і гнівне.— Казахи, не ждьте волі від шакалів! Волю принесе нам Ленін-батир! Землі і джайляу поверне народу Ленін-батир! Автономію нам дасть Ленін-батир! Ленін-батир закликає кедеїв і джетаків усіх родів, усіх народів брати шаблі і списи. Я — Амангельди Іманов — закликаю кедеїв і джетаків брати шаблі і списи. Не пускайте в своє серце Миржакупів і Байтурсунових. Заберемо украдені царем народні землі і джайляу. Ідіть, джигіти, до війська Леніна-батира!..

Амангельди круто обернувся спиною до Дулатова, схрестив руки на грудях і пішов з натовпу. Лідери алаш-орди зрозуміли, що Іманов переміг їх, розтоптав, мов сміття. Вони опам'яталися від цього удару тільки тоді, коли Амангельди вже відійшов далеко. Вони кликали його повернутись, але він не слухав їх. Не слухали алаш-ординців і присутні на цій нараді. Люди розходилися, захопленими очима проводжаючи Амангельди і його супутників.

Біля коней Ілля подав Амангельди аркушик паперу.

— Швидко читай, батир. Коли ти говорив, українець від Зіни приніс.

Амангельди зашепотів:

— «Дуже спішна тчк Оренбург кома комісару Тургайської області Аліхану Букейханову тчк Тургай на раду прибув Амангельди Іманов тчк Прикладемо зусилля кома щоб затримати його розмовами тчк Чекаємо телеграфної санкції арешт Іманова тчк Потапенко кома Байтурсунов кома Дулатов».

— Телеграма відіслана дві години тому. Нас пізнали зразу, коли ми приїхали в Тургай. Залишатися тут небезпечно, батир.

Амангельди з презирством глянув до ганку, мовчки одв'язав коні і плигнув на сідло.

— Де ж Саліха й Аміне? — стривожився Тастан.

Тепер тільки вони згадали про жінок. Амангельди стурбовано оглянувся на базарний майдан. Між крамничками й рундуками снували люди, але пізнати між ними Саліху чи Аміне він не міг.

— Залишіть їхніх коней тут. Гайда!

Вершники помчали на базар. Зустрічалися жінки, літні й молоді, але Саліхи й Аміне не було. Об'їхали крамнички і рундуки: Саліха й Аміне ніби в воду впали. Джигіти поверталися і гукали:

— Саліха! Аміне!

Але жінки не озивалися. Здивування вершників переросло в тривогу. Поглянули на штахети купця Шишкова — коні прив'язані. Ще раз об'їхали базар — даремно, жінок ніде не видно. Заглянули до кумисні, до другої — нема Саліхи й Аміне. Безпорадно спинились посеред майдану. Де вони можуть бути? Де їх шукати, коли увесь Тургай перед очима?

Раптом Ілля угледів кількох вершників, які снували між будинками біля виїзду з Тургаю на Іргиз. Поводились вони підозріло — трималися гуртом і поглядали на базар. Ілля оглянувся на протилежну сторону, туди, де був виїзд на Орськ. І там промчали вершники, сховалися за рогом вулиці.

— Батир, алаш-орда тебе затримати хоче. Бачиш?

Амангельди теж помітив підозрілих вершників. Він зрозумів, що йому готують пастку. Треба покидати Тургай, але ж де Саліха і Аміне? Він ще раз підвівся на стременах і оглянув майдан. Жінок не видно було. Зате вершників на вулицях збільшилось. Біля іргизького виїзду їх було вже з п'ятнадцять. Мигтіли на сонці стволи гвинтівок.

— Жінок вони чіпати не будуть, батир. Почекаємо Саліху і Аміне за Тургаєм,— порадив Ілля. Амангельди глянув на Тастана. Той мовчки погодився, бо небезпека потрапити в пастку була очевидна. Тоді Амангельди потяг за повід, і кінь тихо попрямував до іргизьких воріт. Вершники спереду перегородили шлях, поставили коней головами до базару. Амангельди відхилив полу чапана, взяв повід у ліву руку і, не обертаючись до своїх супутників, тихо наказав:

— Наготуйте гранати, але не показуйте, поки не скажу.— Вони наближались до алаш-ординців. Коні стояли в два ряди від бічного завулку поперек усієї вулиці і проїхати не можна було. За півсотні кроків Амангельди гукнув:

— Ніби на байгу зібрались? Дайте проїхати!

— Е, Іманов, повертай коня до повітового комісара,— відповіли гуртом алаш-ординці.

Амангельди засміявся:

— Е, синочки баїв! Не вам затримувати Іманова...— І різко скомандував: — Гранати! — В руці кожного блиснула граната. Алаш-ординці метнулися в різні сторони.— У завулок! — наказав їм Амангельди. Алаш-ординці слухняно сховались у завулку.— Тепер — вперед!

Коні стрілою помчали з Тургая. Позаду пролунало кілька безладних пострілів. Вершники не оглядалися...

Сонце, червоне, велике, важко сідало десь далеко в степу.

Від коней і вершників падали довгі тіні, повзли понад шляхом, через бархани. З долини тягло свіжим вітром. Амангельди завернув коня до річки.

— Тут будемо ждати.

Напоїли коней, пустили пастися. Сиділи мовчки — відсутність Саліхи й Амине гнітила всіх. Стало смеркати. Похолодніло. Розпалили багаття, назгрібавши хмизу на березі Тургая. Дослухалися до нічного шарудіння в степу, але не чути було тупоту коней на тракті. Амангельди лежав горілиць, дивився в зоряне небо. Багаття освітлювало його густі, нахмурені брови, міцно стулені уста. Тастан, теж невеселий, дивився в огонь і думав свою думку. Абдільда підкидав паліччя у вогонь. Ілля думав про сьогоднішню нараду, про виступ Амангельди. Одшмагав він алаш-орду, як господар чужу козу, що в город залізла. Чим не царська політика в алаш-орди? Цар сіяв ворожнечу між руськими і казахами, між родами і ордами, щоб знесилювати народ, і алаш-орда тією ж стежкою пішла. Падлюки! Збагне вашу політику народ — на порох зітре, виполе, як бур'ян на городі...

— Жолдас Ілля, у Леніна-батыра є дружина? — раптом спитав Амангельди.

— Є. Її зовуть Надія Крупська.

— Знаєш про неї — розкажи.

Ілля добре розумів стан Амангельди і Тастана. Щоб утішити їх, почав розповідати, що чув і знав від колишніх політичних засланих у Нерчинську про зустріч і знайомство Леніна з Крупською, про їхнє одруження на засланні в селі Шушенському, в Сибіру. Як умів, намалював картину життя і роботи Леніна в засланні, розповів, як Надія Костянтинівна допомагала Леніну порадами. Іллі було що розповідати про заслання, і він тут не скупився на фарби і слова.

Амангельди лежав усе в такому ж стані — горілиць, дивився в небо, ніби застиг. Тільки коли Ілля, згадуючи

окремі епізоди, робив паузи, брови на обличчі Амангельди нетерпляче підіймалися. Тастан, здавалося, на мить забув своє горе, слухав захоплено, похитував головою. Уже, мабуть, близилась північ. На небо вплив ріжок молодика. Засоромлений тим, що не освітить усієї землі, він спинився на горизонті, пустив бліді промені в степ. Вирізнялись тьмяні верхи барханів. Вогонь у багатті з червоного став жовтуватим. Ілля продовжував розповідати...

Абдільда відсунувся від них, припав вухом до землі і підняв руку.

— Тихше... Чую тупіт копит.

Ілля застиг на півслові. Абдільда, по довгій паузі, сказав:

— Трактом їде вершник...

— Один? — скрикнули Амангельди й Тастан.

— Один. Він часто зупиняється... Може, боїться...

В напруженні минуло хвилину п'ятнадцять. Потім вчувся тупіт коня ближче. Мабуть, за півверсти вершник зупинився, бо не чути його. Тастан схопився на ноги і крикнув у степ:

— E-e! Ми тут, чекаємо...

Хвилину ще нічого не чути було. Потім кінь затупотів швидко, верхівець погнав його вчвал.

Із білястої мли, мов привид, вилетіла Аміне і прямо з сідла впала на шию Тастана. Вона хапала його за руки, пригорталась до його грудей, ніби ховаючись від страшної погоні. Вона не могла вимовити жодного слова.

Амангельди смикнув її за руку.

— Що трапилося? Де Саліха?..

Аміне показала рукою в сторону Тургая.

— Там... Унгалбай Ісмагамбетов... — Вона зойкнула і забилася в руках Тастана. З очей полилися сльози.

— Де Саліха? — трусонув її Амангельди.

Ілля став між ними і Аміне. Рукою тихо пестив голову жінки.

— Заспокойся, Аміне. Ти серед друзів. Ось — твій чоловік, Тастан, подивися на нього... Ось — Амангельди. Це — Абдільда. Заспокойся. — Ілля дав їй змогу виплакати. І коли побачив, що нервові збудження вщухло, тихо почав:

— Ми пішли на нараду, а ви — на базар. Ідете ви з Саліхою до крамниці...

Аміне прислухалась до його слів. Плечі її перестали здригатися. В уяві жінки, мабуть, поставали події, які вона пережила. Аміне підняла голову і тихо, уривчасто продовжувала почату Іллею розповідь.

— Назустріч ішов казах... Він... каже: «Незабаром буде... зима: чи не хотіли б ви... купити теплі хустки?» Саліха просить: «Покажіть»... Казах озирнувся на всі боки... і прошепотів: «Тепер грабують... я не виношу на базар... ходімо». Ми пішли... Він показав будинок на орському тракті. Увійшли в двір... Казах запросив до будинку... критий очеретом. Він показав хустки. Тоді... тоді... двері відчинились і увійшли Унгалбай і Жусуп. Саліха скрикнула і кинулась до дверей... Унгалбай... ударив... її... кулаком по голові. Саліха упала на кошму... Я кричала... Мене зв'язали арканом... Ми лежали до ночі. Нас стеріг Жусуп... Потім прийшов Унгалбай, з ним ще двоє. Вони забрали Саліху. Вона вкусила Унгалбая за руку... Кричала. Йї зав'язали голову. Мене вивели на вулицю. Коня Саліхи Жусуп забрав, а мені сказав: «Ідь до Амангельди і перекажи йому приемну новину»... Я поїхала. Збилася з дороги. Я боялася... Ай-бой-бой... Украли мою подру-у-же-е-ньку, місячко моє...— Вона знову забилася в руках Тастана.

Її уривчаста розповідь приголомшила всіх. Було очевидно, що Саліху вкрали, щоб помститись Амангельди. Чи не сподівається алаш-орда, що Амангельди за Саліхою прийде в її руки? Де шукати Саліху? Як шукати?..

Амангельди застогнав. Він стискав кулаки, скреготів зубами, безпорадний щось зробити. Він був страшний у своїй люті.

— Може, Саліху повезли до Барабая? Ти знаєш, батир, закони степу. Саліха втекла від Нурхана — свого чоловіка. Її судитимуть бії,— сказав Абдільда.

Амангельди глянув на Абатова:

— Я витрясу душу з Нурхана! На коні!..

За хвилину коні мчали до Сари-Копа. З них шматтям летіла піна, вони спотикалися від втоми, але Амангельди гукав:

— Вперед!..

Від їхньої раптової появи стривожився табір. Джигіти кинулись до Амангельди.

— Що трапилось?

Замість відповіді пролунала команда:

— Зібрати юрти! Готувати караван!

Загін вирушив на захід. Він ішов не трактом, повз Тургай, а степом, мисливськими шляхами. Джигіти були в поході день, ніч, знову день, і надвечір, коли сонце готувалося сховатись з степових просторів, прибули до Барабая. Половини аулу не було. Чорніли гори обгорілих обаполів із кстау — наслідки колишніх відвідин карної експедиції Потапенка і Байтурсунова.

Амангельди оперішив камчею коня, і він з розгону перелетів через дувал Нурханової селитьби. Батир сплигнув на землю і ногою відкинув кошму на дверях білої юрти. Доки джигіти оточували подвір'я, Амангельди витяг з юрти байбіше — перелякану, згорблену, розпатлану, схожу на відьму.

— Де поділи Саліху? — Батир так струснув її, що в жінки мало не одлетіла голова. Байбіше оторопіло виричила очі.

— Саліха?.. До тебе втекла, Іманов!

— Де Нурхан? Де твій поганий пес, Унгалбай?

— Нема... В Тургаї... там будуть зимувати.

Амангельди не повірив. Кинувся до юрти, перекидав килими, подушки, заглядав у скрині. Зверху вилітало пір'я, куріла пилюка. Вибіг: лютий, гарячий, готовий перевернути все подвір'я.

— Шукати в кстау!

Джигіти обшукали всі куточки селитьби, але ні Нурхана, ні Саліхи не було. Не було в аулі і старшини Жумабая. І він залишився на зиму в Тургаї. Бій і старшина боялися повстанців...

Ілля послав Макзума в Тургай, до Зіни, щоб там шукали Саліху. Амангельди слухав його наказ Макзумові, мовчав, зціпивши зуби — зосереджений, але лютий, мов розгніваний джувльбарс. У ньому клекотіла ненависть, він міг зараз загнати сотню коней, облетіти увесь степ, порубати всіх баїв, які стільки допекли йому в житті. Він не випускав з рота люльки, а потім враз скомандував вирушати в похід.

Загін ішов на північ від Барабая. Біля річки Улькай-Як Амангельди пустив коня вздовж берега. Річка була якась похмура, засипана пісками, похмурий був і Амангельди. Він зігнувся в сідлі, мовчав, на запитання Іллі й Тастана не відповідав. Але видно було, що він увесь час думав.

Дві сотні джигітів їхали за ним. Ішли коні і верблюди

з навантаженими на їхні спини юртами. Вітер курів піском. Сонце було якесь блякле, ніби покрите запоною туману. Бархани були червоно-сірі, пустинні. Краєвид і події нагнали сум на джигітів. Замок і Тайжан Кибжалін, затихла його домбра. Коні глибоко вгрузали в пісок, не поспішали, бо їх ніхто не підгонив.

Так минув день, минала ніч. Ставали на спочинок і знову починали похід. Потім краєвид змінився. До річки тягнулися долини. В них по-осінньому зеленіла трава. Згодом у степу показався аул. Чорніли латки обробленої землі. На фоні ріллі блищали смужки ариків. Ще далі звивалися їхні голі, висохлі річища. Стояли юрти, кстау за комишевими й лозяними лісами височіли, мов острови. В степу паслися табуни коней. Далеко на горизонті переходила через бархани отара — здавалося, вітер котить велику чорну хвилю.

З околиць аулу, на березі Улькай-Як, долинув якийсь лемент. Амангельди насторожено сіпнув за повід. Кінь пішов швидше. Загін підтягнувся за ним. Перед джигітами була така картина. Біля водопідйомної машини чагир стояли п'ятеро озброєних гвинтівками і мисливськими рушницями казахів. Колесо машини працювало, вода йшла в арик, котилася схилами на велике поле. За десять кроків від чагира галасував великий натовп чоловіків і жінок. У степ линув пронизливий галас, чулися окремі вигуки погроз, але що вони означали, ніхто в загоні Амангельди зрозуміти не міг. Коли ж джигіти півколом оточили натовп і Амангельди голосно спитав: — Казахи, ваші голоси за Каспієм чути. Чого кричите? — в степу одразу стало тихо. Чоловіки й жінки, здивовані появою загону, спідлоба оглядали прибулих. Раптом хтось вигукнув:

— Амангельди, батир!

З натовпу вийшло кілька чоловіків. Вони зняли тумаки:

— Салам, батир! Як твоє здоров'я? Куди прямує твій кінь? Як здоров'я твоєї жінки? Чи пізнаєш нас, батир? Ми з тобою під Тургаєм були.

— Чого зібралися біля чагира? Чого кричите?

І сталося щось неймовірне. Жінки підіймали руки, голосили, лаялись, проклинали. Чоловіки одразу стали червоні, вимахували палицями. В інших Амангельди помітив шаблі й гаки, якими ловлять вовків у степу. Натовп знову покотився до чагира, де біля колеса стояло

п'ятеро озброєних — два старики з пишними бородами і трое років по тридцять п'ять. Біля них вирував натовп і злітали гнівні вигуки:

— Давай воду!

— Бекдибаєв, ти забрав усі землі круг аулу!

— Шенсизбаєв, ти сієш двісті десятин проса!

— Відчини шлюзи нашого арика!

— Відчини!..

— Чагир будував весь аул, а ви забрали собі!..

Амангельди і його джигіти нарешті зрозуміли, в чому справа. Справді, роздивившись, вони помітили, що чагир мав подавати воду в два арики, але подавав в один, у байський, а громадський лежав, ніби сирота, — висохлий, припорошений піском і пилом. Амангельди так потяг за повід коня, що він звівся дибки, стрибнув і став як укопаний біля колеса. Озброєні баї і їхні сини прилипли до стін споруди. Вони тремтіли, мов на них напала пропасниця.

— Баї, чому не даєте води аулу?

Один з молодших, висохлий, мов цей громадський арик, погрозово нахилив гвинтівку.

— Е, хай повернуть коні в наші табуни, тоді дамо воду аулу.

— Які коні? — Амангельди говорив через силу. Він задихався од гніву.

— Пів-аулу було у тебе в повстанцях. Забрали наші коні. Хай!..

Але він не встиг докінчити фразу. Амангельди сплигнув з коня, ухопив бая, підняв над головою і кинув у арик. Пінястий гребінь підхопив його, крутнув, ударив об викладений каменем берег і поніс униз, на поля.

— Кедеї і джетакі допомагали царя прогнати!.. За волю боролись! Під кулями лягали!.. А ви, баї, захопили владу і знову сіли їм на плечі!.. Пийте воду, ненажери! — вигукував Амангельди і кидав у шумливий, пінястий арик Бекдибаєвих і Шенсизбаєвих.

— О, Іманов-батир вас навчить! — задоволено кричали чоловіки й жінки. Амангельди знайшов підйому і підняв шлюзи. Вода ринула в річище. Бурхливий білий потік підхоплював паліччя, сміття, пожовкле листя і ніс уперед — вільний, гордий, могучий. Амангельди дивився на потік. Підняв руку і, пересилиючи шум води, гукнув:

— Бачите? Він змиє баїв і біїв! Тоді всі землі належатимуть нам — народу! Так каже Ленін-батир. Ви хо-

чете, щоб у кожного було поле для пшениці і проса? Ви хочете, щоб чагир давав воду на ваші поля? Ідіть до мене! Я кличу вас.

Амангельди плигнув на сідло. Але рушити коневі не дали.

Його оточили з усіх боків. До Амангельди простягали руки:

— Завітай у наші юрти, батир!

— Ми знову підемо за тобою, батир. Кунаком будеш, батир!

Жінки вхопили за повіддя і повели коня до аулу.

3

«Моя душа не скатертина,
щоб її розстеляти перед
тобою».

Східна приказка

Коли Саліха прийшла до пам'яті і змогла підвестися, вона стала мацати руками і оглядатися навколо. Під пальцями відчула кошму і чапан, який смердів потом. Далі була утрамбована долівка. На ній стояв кунган. Саліха схопила його і схитнула. Захлюпотіла вода. Жінка припала пересохлими вустами до шийки кунгана. Вода повертала їй сили. В голові шуміло, здавалося, ніби навколо гуляє вітер. Саліха напружила слух — круг неї була могильна тиша. Вона звелась на ноги, захиталася, сили покинули її, і жінка знову впала на кошму.

Так лежала непритомна довго. Коли знову відкрила очі, угледіла над собою тьмяну смужку світла. Підвелась, обіпершись руками, щоб підтримати себе, оглянула яму, в яку її вкинули. Так, це була яма. Підводились чорно-сірі кам'яні стіни, порослі мохом. Звисала облуплена, з мокрими товстими бантинами, чорна стеля. Під нею було віконечко, в яке й пробивався промінь світла.

Саліха посунулась до протилежної стіни, щоб звідти глянути на віконце. Руки й коліна натрапляли на гострі камені. Повзти було боляче. Але в неї вистачило сили дістатися до стіни. Вона відчула в пальцях холод. Потім притулилася щокою до каменя і так пролежала кілька хвилин, вдихаючи запах плісняви і гною. Стала на ноги, тримаючись за стіну. Голова йшла обертом, але Саліха на цей раз пересилила себе — встояла.

Тепер вона, піднявши голову, дивилась на віконце. Воно було вузьке, не більше чверті шириною, стриміло в стіні вздовж стелі. По той бік шибки виднілися ґрати. Що за віконечком, Салісі не видно було. Вона навіть не побачила неба. Лише зрозуміла, що за стінами був день. Ґрати притягували її погляд, як магніт. Вона стояла перед ними, по щоках її збігали сльози. Ноги ослабли, і Саліха присіла на землю. Куди її вкинули? Де вона? — були перші запитання, що виникли в її голові.

Але мовчазні, глухі стіни не відповідали їй. Саліха зігнулась, поклала підборіддя на коліна...

В уяві зринув степ. Табір повстанців, Амангельди збирається в Тургай. Батир не відмовив їй. Як він тепер знайде її? Як визволить з рук Унгалбая?

А може, Унгалбай згноїть її в цій ямі, і вона ніколи не побачить свого сокола, ніколи не відчує його дужих рук, не почує його голосу?

Вона не знає, чого від неї хоче Унгалбай. Чи він помщається їй за втечу з юрти і за поранення в степу, чи хоче відвезти до Нурхана, на суд і знущання? За що? — протестувало все ество Саліхи.— За що? За те, що любила Амангельди? Скільки вона вже зазнала страждань і як мало пожила з батирем! Не навтішалася своїм щастям — знову її полонили, терзають її душу, ранять серце, мучать. О, Унгалбай-джилан! Чого моя рука такою слабкою була, коли я направляла ніж у твоє нечисте серце?..

Вона ненавиділа його усією силою своїх почуттів. Але що вона могла зробити, мов кара-тургай замкнена в клітку? Вона навіть не знає, скільки днів минуло, як укинули її в яму. Коли це було: вчора, два дні тому, три? Вона й Унгалбая не бачила після того, як її полонили в торгівця. Вона не знає, де ділася Аміне. Відчуття страшної самотності гнітило, обеззброювало Саліху.

Вона переповзла на кошму. Дослухалася, але в яму не долітало жодного звуку. Здавалося, на світі існують тільки вона, Саліха, і ці чорні стіни.

І знову уявився степ, озеро Сари-Копа. Уявилась Зіна — життєрадісна, повна сил і сміливості, незнана, бо таких жінок Саліха не бачила. Перед її очима довго був дівочий стрункий стан Зіни, докірлива посмішка Зіни, коли вона не могла упросити Саліху купатися в озері... А потім було прощання в степу.

— О, названа сестро моя! Чи знаєш ти, де я страждаю? Чи побачу я тебе? — Салісі так гірко стало на душі, що вона заплакала. І як на те, в уяві зринали образи друзів. Ось світить голубими очима жолдас Ілля. Хмурить чоло Тастан, як завжди, щось думає Садбек. Їх витісняє образ Амангельди — завжди рішучий, вогняний...

Саліха плакала беззвучно, душею і серцем. Згадалися ата й ана. Вона не бачила їх відтоді, як утекла з аулу. І не намагалася бачити, бо знала, що Алі Байжанов не прийме її — вона порушила закони степу і сім'ї. Коли б батько не був такий упертий і не мріяв породичатися з бієм і дістати від нього коней і верблюдів, вона б ніколи не була в цій ямі, не страждала б так у житті.

Їй було шкода себе, в серці закипала лють на всіх, хто стояв на шляху до щастя. В серці хвилею здіймалась ненависть до Унгалбая, Нурхана, Жумабая, всіх, хто загнав її сюди. Тепер вона повнотою відчула і зрозуміла силу тієї ненависті, яку має Амангельди до баїв. Вони ніколи не давали йому життя... Через них він ніколи не знав щастя.

А потім знову перемагав жаль до себе. Серце стискалося в грудях. Йому ставало тісно. Саліха хапалася руками за стіни; обривала пальцями плісняву, і з її грудей виривався стогін:

— Пустить мене в степ... Пустить!

Звук глухо гудів під стелею, віддавався шепотом у кутках і затихав. Жінка безсило опускалась на кошму. Знову думала, згадувалося все, що залишило слід у житті Саліхи. Уявилася байга, коли вперше змагалися на конях з Амангельди. Віддалась цим спогадам...

Щось грюкнуло за стіною, вчулися глухі голоси і довге шкрябання заліза. Саліха зіщулилась, тремтіла, не знайшла сили волі, щоб заспокоїти себе.

До ями увійшло двоє.

— Як твоє здоров'я, Саліха? — спитав один. Голос був знайомий, але пізнати прибулого одразу Саліха не могла. Не відповідала. Відвідувачі стали посеред ями. Хоч смужка світла стояла високо над їхніми головами, постаті вирізьбилися краще. Саліха мимоволі здригнулася. Перед нею стояв торе Байтурсунов, а поруч нього бряжчав ключами Унгалбай.

— Я до тебе приніс щире серце, Саліха, а ти мовчиш. Погано!

— Де я, торе?

— О, хіба ти не знаєш?.. Ти — в Тургаї. Зла я тобі не бажаю, Саліха. Я добре пам'ятаю, як ти частувала мене в юрті бія Нурхана. То були найкращі хвилини, коли я тебе побачив... Я хочу віддячити тобі, приніс їжу... Ось і цукерки — мій подарунок.— Байтурсунов поклав згорток до ніг Саліхи.

— Торе Байтурсунов, скажи: за віщо мене вкинули сюди?

Байтурсунов на запитання не відповів, а, присівши на носках, сам спитав лагідно:

— Саліха, ти... любиш Амангельди?

Саліха затремтіла. Хто питає про її любов? Хто роз'ятрює її серце? Кунак Нурхана, кунак Унгалбая — її ворог. Хіба можна говорити джилану про найдорожче? Вона мовчатиме.

— А він тебе любить? — швидко, влєсливим голосом прошепотів Байтурсунов. Цей зміїний шепіт опік Саліху. Вона вигукнула:

— Батир знає і я!

Байтурсунов захитався на носках. Убивчим, єхидним голосом байдуже сказав:

— Ні, не любить тебе Іманов.— Довго мовчав. Устав, обійшов стіни, постукав пальцем об камінь. Все це робив поволі, з холодним спокоєм.

— Коли б тебе, Саліха, любив Іманов, він би прийшов до Тургая шукати тебе... Що ж — почекаємо. Не гнівайся на нас, Саліха. Прощай!

Він пішов до дверей. За ним, мов пес, упав Унгалбай.

— Чого ж ти не везеш мене до Нурхана? — крикнула йому вслід Саліха. Унгалбай брязнув ключами і з порога просичав:

— Не прийде Іманов, відвезу...

Брязнув засув, Саліха схопилася, стисла кулаки.— Іманова чекаєте! Хочете соколу обрізати крила, сюди, в яму вкинути! У-у, пси!.. Мене украли, щоб його заманити. О, тепер я знаю, чого я тут!.. Батир на волі. Він знайде мене і визволить, вирве з ваших пазурів, змії!..— Вона гребонула ногою згорток, розсипала цукерки, ставала на них ічигами, роздавлювала, ніби то були не цукерки, а живі, гидотливі істоти...

Ніч Саліха проспала неспокійно. Давалося взнаки її нервово збудження. Заснула аж на світанку. Вдень ніхто не приходив. Наступного дня і потім приходив

Жусуп. Ставив їжу, нічого не говорив і зникав. Зрідка з'являвся Унгалбай. Теж мовчки ставив їжу, погрозово бряжчав ключами, з ненавистю дивився на Саліху, але не чіпав її. З ненавистю і вона дивилась на нього...

Саліха то жила надією, то її охоплював відчай. В думках і в цій боротьбі почуттів минали дні й ночі, а визволення не було.

Саліха знесилювалась і марніла.

Байтурсунов перші дні не знав про викрадення Саліхи. Це зробив Унгалбай, щоб помститись їй за образу сім'ї і за поранення. Унгалбай хотів віддати її на суд баїв та аксакалів, зробити з нею те, чого в таких випадках вимагали давні закони степу. Він звернувся за порадою до Байтурсунова, бо все робив так, як велів торе — його господар і напутник. Але Байтурсунов вирішив не так, як хотів Унгалбай. Байтурсунов надіявся, що Амангельди прибуде в Тургай за жінкою. Він знав, що Іманов любить Саліху, знав історію її втечі від Нурхана. Тому він запропонував Унгалбаю з судом не поспішати, використати Саліху, як принаду для Амангельди, щоб арештувати його. Потім хай Унгалбай робить з Саліхою, що хоче.

Такий був план алаш-ординців. Вони не могли очуняти від ударів Іманова на нараді. Для алаш-орди було очевидним, що доки існує Амангельди, тримати степ у покорі їм не пощастить. Виступ Іманова уже відчутний серед населення, а особливо серед гарнізону Тургая. В той момент, коли була нарада, Байтурсунов не одержав від Аліхана Букейханова санкції на арешт Амангельди. Він, Потапенко і Дулатов вирішили самі затримати Іманова. Був даний наказ вивести два взводи піхоти, але солдати відмовились вийти з казарми — вони вимагали відпустити їх додому. Довелось Байтурсунову послати вершників із загону Унгалбая. Та вони побоялися гранат Амангельди. Іманов знову пішов у степ...

Минали дні — він не приходив у Тургай. Навпаки, долинули тривожні чутки з степу: Іманов відвідує аули і збирає своїх повстанців. В аулі № 9, біля Улькай-Як, він повкидав баїв Бекдибаєвих і Шенсизбаєвих у арик, вивів понад тридцять джигітів. В Аманкулі, у табуші Байзакових, узяв коні і віддав повстанцям. У Қайдаулі забрав у баїв пшеницю та просо і віддав кедеям, джетакам, сиротам. Степ неспокійний, він наслідує Іманова.

Ще вчора прибув байський посланець із Кост-Істека, Актюбінського повіту. Там російські поселенці й казахи забрали у поміщика, селянського начальника Вітмана, подаровану йому царем землю — дві тисячі десятин. Такі чутки привозять баї з інших повітів і аулів. Баї і ма-напи ховаються в Тургай — бояться Іманова.

Степ починав знову горіти, алаш-орда відчувала під ногами вогонь. Це починалась ще одна революція — Байтурсунов, Дулатов і Потапенко розуміли, шукали засобів залити полум'я. Роздмухує вогонь Амангельди. Він возить по степу страшні слова Леніна. Джетаки і кедеї ідуть за ним. Треба за всяку ціну знищити Іманова. План із Саліхою провалився. Іманов не приходив за нею, не складав зброї.

Алаш-ординці металися по Тургаю. Байтурсунов щодня прибігав на телеграф і посилав тривожні телеграми в Оренбург Аліхану Букейханову. Він загрозливо змальовував усі події в степу, ще й ще вимагав санкції на арешт Амангельди, а для здійснення цього вимагав військ. Телеграми приймала люб'язна, навіть жартівлива, русява жінка. Вистукувала їх на апараті Морзе і одного разу попросила:

— Пане Байтурсунов, я так боюся, щоб цей Амангельди не влетів до Тургая. Захистіть нас! — І така в неї була чарівна посмішка, і очі такі карі, а в них — сліди суму. Байтурсунов чемно вклонився:

— О, не бійтеся. В Тургаї війська вистачить... — Він ще б говорив з цією приємною телеграфісткою, але йому було зараз не до цього. Біг додому і строчив чергову статтю для «Казаха». Читач газети мав упевнитися, що Амангельди — розбишака, злодій, руїник. Байтурсунов вигадував десятки фактів, вишукував найдошкульніші образливі слова. Він не шкодував фарб і часу, щоб змалювати Амангельди страшною, небезпечною потворою. Статті посилав телеграфом, зрідка поштою. «Казах» містив їх на видному місці, на першій сторінці, під крикливими заголовками. Газета йшла в степ, її хтось читав. Але минав час, і Байтурсунов упевнявся, що його статті не мають ніяких наслідків. З аулів приходили тривожні звістки: у Іманова в загоні уже понад п'ятсот джигітів. Кедеї і джетаки забирають у баїв коні й зерно...

Коли Байтурсунов посилав чергову статтю, русява телеграфістка з люб'язною посмішкою на вустах подала йому телеграму, сказавши весело:

— От і дочекалися відповіді, пане Байтурсунов.

Він забув навіть подякувати їй. Вхопив телеграму і прикипів до неї очима. Він не помічав, що в русявої жінки на вустах тепер презирлива, глузлива посмішка. Він шодуху кинувся до кабінету повітового комісара Потапенка.

— Є відповідь! Є порада! Читайте!..

Потапенко припав до телеграми. Комісар Тимчасового уряду в Тургайській області телеграфував: «Тургай Байтурсунов тчк Ваше прохання і свою вимогу двічі докладав панові міністру внутрішніх справ тчк Створіть проти Іманова кримінальну справу про грабування мирних казахів тчк Арештуйте кома судіть суворо тчк Для виконання останнього посилаю чотири сотні козаків тчк Аліхан Букейханов».

Потапенко схопився, крикнув у двері:

— Слідчого! Суддю! Дулатова! Негайно!..

За кілька хвилин прибули суддя, слідчий і Миржакуп. П'ятеро сіли за стіл готувати кримінальне обвинувачення проти вождя народного повстання Амангельди Іманова.

Пізно ввечері скорочений зміст обвинувачення Байтурсунов протелеграфував до Оренбурга, в редакцію «Казах».

Тієї ночі Зіна, в будинку свого господаря, передала Макзумові копії цих телеграм.

Звістка про викрадення дружини Амангельди вразила Зіну. Вона і так жила в напруженні, придивляючись до неспокойного і зрадливого тургайського оточення, щоб не провалити зв'язків з повстанцями, а тут ще таке лихо. Після чергувань на телеграфі Зіна стала розшукувати сліди Саліхи. Розпитувати про неї вона не могла, бо це могло б викликати підозру. Натякнула обережно своєму господареві, але й той нічого не чув про арешт Саліхи. Виходить,— міркувала Зіна,— що викрадення тримають у великій таємниці, бо Тургай невелике місто і така подія була б відома всім, коли б арешт робився звичайним порядком.

Зіна вирішила обійти Тургай і оглянути всі будинки. Вона виходила ніби на прогулянку, оглядала кам'яні і глиняні будівлі, але на жодній з них не могла побачити чогось підозрілого. Неможливо тримати таку таємницю під очеретяними й тесовими дахами. Ці пошуки не могли дати бажаних наслідків. Якщо Саліха в Тургаї, то її

тримають тільки в підвалах колишнього поліцейського управління.

Зіна стала обережно вивчати розташування цього зловісного будинку. Для цього треба було витратити кілька днів. Але тепер вона знала, що будинок фасадом виходить на площу, а тиловою стороною — на просторі подвір'я, де була стайня, а круг неї — порослі бур'яном ями і смітники, а далі — голий город якогось обивателя. Стежити за підвалами в таких умовах було неможливо, бо той, хто стежив, був завжди на очах у вартового.

А в степу хвилювалися. Через кожні три дні приїздив або Макзум, або Тастан. Вони розповідали, що Амангельди не знаходить собі місця. Облітав усі аули навколо Тургая, завжди похмурий і суворий, а втішити його нема чим. Не могла втішити його й Зіна. Минали дні, а вона нічого не могла довідатись про Саліху. Це гнітило Зіну.

Вона стала шукати причіпку, щоб самій завітати до управління міліції — і не знаходила. Шукала шляхів до знайомства з жінкою начальника або його помічника, але й такої нагоди не було. В кінці жовтня Зіна прийняла телеграму від міністерства внутрішніх справ до повітових начальників міліції. Міністр Нікітін писав про анархічні виступи селян у багатьох повітах, про пограбування економії і маєтків, про невиконання громадянами розпорядження уряду. Телеграма була довга і плутана. Вона говорила про нервовість і розгубленість її авторів. Та для Зіни зрозуміло, що міністр вимагає зброєю карати всякі виступи проти влади Тимчасового уряду.

Зіна якраз закінчувала своє чергування. «Спробую рискнути», — подумала, взяла телеграму і понесла до управління міліції. Ішла швидко, впевненим кроком, хоч серце в грудях билось неспокійно. З вулиці повернула на подвір'я управління міліції. Не зводила очей з облупленої і почорнілої від пісків і вітру тилової стони будинку. Внизу, над землею, в камінні стриміли вузьенькі заграбовані віконечка. Біля них ріс полин і бур'ян.

Зіна уповільнила крок. Серце стискалося: «Тільки тут... За цими ґратами...» Вона поволі минула одно віконечко... Друге... Третє... І вчула спів. Глухий і тужний. Він був такий тихий, що Зіна ледве уловлювала

мелодію. Той спів був схожий на стогін душі, на ридання — стільки суму було в мелодії. Так печально співає соловей у клітці, коли у вікна заглядає весна. Зіна спинилася. Дивилась на віконечко, забувши про обережність. Вона чула голос жінки. Звуки туги і відчаю роз'ягрювали серце, мов рану, шматували душу, вони вабили до себе. Зіна схитнулася, і мимоволі її ноги ступили до віконця.

— Ей, чого вештаєшся тут! — грубий окрик, ніби удар нагая, упав на плечі Зіни. Вона здригнулася й побігла до дверей, де стояв вартовий, якого вона раніше не помітила, мабуть, він був у коридорі. Вона простягнула вперед телеграфні бланки, як виправдання своєї появи на цьому подвір'ї. Вартовий підозріло оглянув її з ніг до голови, а потім чомусь примружив по-котячому око, підкрутив вуса.

— Телеграма!.. Спішна!..

— Телеграма? На парадний хід!

— Телеграфує сам міністр! — уже твердим голосом сказала Зіна, і її обличчя стало суворе. Почувши про міністра, вартовий шанобливо пропустив Зіну в двері і показав кімнату, де мали прийняти телеграму. Поки другий вартовий писав на корінці розписку про одержання, Зіна встигла оглянути кімнату, а вийшовши в коридор, придивилась до його будови. Коридор був довгий, кінчався двома одвилками — один виходив на вулицю, другий — униз, до підвалів.

Вона йшла через коридор, уявляла коридор і зрозуміла, що до підвалів потрапити можна було тільки з середини будинку. Отже, подати якийсь умовний знак, підбадьорити Саліху, щоб цього ніхто не бачив, мабуть, не пощастить. Зіна йшла, а в вухах дзвеніла сумна мелодія з підземелля... І мимоволі в Зіни на очі навернулися сльози.

Так тривало кілька хвилин. Картина, яку вгледіла Зіна на Іргизькій вулиці, витіснила ці почуття, і в серце одразу вселилися інші — суворість і ненависть. До Тургая входили козаки: по чотири вряд виїздили на майдан. Вони були стомлені й похмурі, хоч офіцери й намагалися триматися бадьоро. На грудях багатьох висіли хрести і медалі. Високо піднімалися списи, блищали ефеси шабель. Коні ступали рівно, влад, злітала курява, але в самому цьому в'їзді не відчувалося колишнього зухвальства і впевненості. Обличчя козаків були незадоволені,

а деякі вершники були просто злі. Не чути було й пісні. Козаки вступали в місто під акомпанемент коліс двох польових гармат.

Козаки попрямували до будинку повітового комісара. Туди збігались люди подивитися, як зустрічатимуть їх. Зіна теж змішалася з натовпом і підійшла ближче, щоб почути, що говоритиме Потапенко, який вийшов на ганок. На нижніх східцях стояли Байтурсунов і Дулатов, веселі з такої нагоди. Окремо від козаків п'ялися на конях вершники з загону алаш-орди, а ще далі, біля військових казарм, групувалися солдати гарнізону.

— Уральці, гордість наша! — вигукнув Потапенко, і його слова гулко розносились над майданом.— Киргизький край хоче миру, щоб жити в тиші і спокої. Але так жити мирним людям не дає розбійник Іманов. Він грабує, убиває, палить, руйнує! Його чекає суд! Уральці, допоможіть краю здихатись державного злочинця! Ми певні, що до слави, яку ви здобули в боях, ви додасте ще одну сторінку, спіймавши розбійника Іманова. Я хочу сказати: хто приведе Іманова на суд, одержить п'ять тисяч карбованців! П'ять тисяч, уральці!

Козаки вище підвели голови. В холодних, суворих очах блиснули вогники. П'ять тисяч мали більший вплив, ніж уся промова повітового комісара...

Зіна проштовхалась між людьми, швидко пішла додому. Вона не могла бути тут, дивитися на карателів, убивць і зрадників. Її нудило, вона жадала хоч на одну годину спокою, щоб зібратися з думками і приготувати інформацію для степу. Вона вже одійшла від майдану, а у вухах ще дзвеніли нахабні слова про п'ять тисяч карбованців і линув сумний спів підземелля. Зіна намагалась думати про інше, стороннє, навіть силоміць притягала думки про майбутню дитину, але ніщо не могло витиснути з голови слів Потапенка про нагороду, ніщо не могло витиснути з уяви обличчя Байтурсунова і Дулатова, які зараз знову продавали карателям синів казахського народу. Гостра, пекуча ненависть полонила груди й серце Зіни. Вона йшла від місця продажу, і її губи шепотіли одно слово:

— Іуди... Іуди... Іуди...

Дома вона нічого не їла. Лягла на ліжку. Дивилась на стелю в одну точку і не могла заснути. Не відчай охопив її, у почуттях не було безпорадності — Зіні просто було тяжко, а розділити горе не було з ким...

Стрепенулась, почувши знайомий стукіт у шибку над головою. Озирнулась. У кімнаті було темно: здивувалася, що надворі вже ніч. Відчинила вікно. На лутку зліг Тастан. Його гострий тумак у темряві нагадував Зіні старовинний шолом. Тастан простягнув руку до Зіни. Рука була тепла:

— Батир чекає твоїх утішних слів, Зіна.

Тастан, його рука, голос — це все було те, що зв'язувало її з тими людьми, для яких вона жила, через яких їй було так тяжко сьогодні. В шепоті Тастана вона вловила тривогу. Їй хотілося говорити. Хотілося хоч трохи заспокоїти Тастана. Відчула й сама, що витримка і спокій повертаються до неї. Зіна міцно стиснула руку Тастана і, схилившись до його вуха, прошепотіла:

— Саліха жива, — відчула, як здригнулася рука Тастана... — Вона — в підвалі колишнього поліцейського управління. Я чула, як вона сумно співала...

— Печаль у її серці. Чи живе в ньому надія?

Зіна не відповіла.

— Козаки прибули. Чотири сотні. Дві гармати... За Амангельди обіцяно п'ять тисяч карбованців. Буду думати, як дійти до Саліхи. Іди...

Зіна вчула вже з глибини подвір'я тихий шелест кроків — і все затихло.

Дві сотні козаків, під командою офіцера, і загін алаш-орди, під командою Унгалбая, блукали степом. Гармати залишили в Тургаї, щоб захищати місто і щоб легше їй швидше пересуватись в пісках. Козаки їхали попереду, алаш-ординці за ними. Офіцер не виявляв бажання їхати поруч Унгалбая, він тримався окремо, одну за одною курих цигарки, на привалах пив горілку з сотенними і в розмови з алаш-ординцями не встрявав. Офіцер був старим вовком, бачив, мабуть, багато чого на світі, не раз ходив упокоряти «дикі орди». Огрядний, широкоплечий, з широкою густою бородою, з сухими сірими очима, гострими, мов глиці, з хрестом на грудях — офіцер мимоволі викликав серед козаків пошану і побоювання. Такі мають жорстоке серце і тверду руку. Унгалбай не любив офіцера за те, що той тримався осібно, гордо, козаків називав «братці-ребятушки», а на них, алаш-ординців, не звертав ніякої уваги. Тільки коли якийсь алаш-ординець, припавши до гриви, мчав, мов стріла, на бархан у розвідку, офіцер уважно придивлявся, як той

сидить у сідлі, ніби зрісся з ним — і в його примружених очах спалахували вогники захоплення. Так їздити навіть козаки не могли...

Унгалбай мусив терпіти таке образливе поводження козачого офіцера. Умови примушували до цього. Але Унгалбай жив надією. Він, схилившись у сідлі, мріяв. Сьогодні без козаків і без цього офіцера обійтися не можна. Але прийде час, коли їх не буде в степу. Унгалбай буде офіцером. Жусуп буде офіцером. Буде своє військо — буде влада в руках. Аліхан Байтурсунов не забуде його вірної служби. Багато чудових джайляу в Тургайському степу. Шовком стелеться трава на берегах Ілі і Сирдар'ї. А які землі в долинах Чу! От тільки домогтися, щоб була автономія, і тоді Унгалбай Ісмагамбетов матиме право на ці землі. У нього будуть породисті скакуни, гарячі, як вогонь, бистрі, мов сонячний промінь. У нього будуть верблюди. Він випустить у степ стільки баранів, що джайляу буде чорне, мов рілля. Він поставить білі юрти, на землю покладе килими, пишні, мов луги в травні... Тоді він візьме собі найкращу в степу киз. Його посланці, як у колишнього хана Корена, об'їдуть всі аули від Актюбе до Зайсану і від Кокчетава до Балхаша, доки не знайдуть киз, яка б не поступалася красою сонцю... Таку, як Саліха,— конкретніше окреслив образ тієї киз у своїй уяві Унгалбай.— Всі манапи і старшини будуть схилити перед ним тумакі... Він уславить рід Ісмагамбетових.

Коли б тільки піймати Іманова. О, це була б найщасливіша хвилина в його житті! Він накинув би аркан на шию Амангельди, пустив би коня вчвал і потяг би Іманова, як джейрана, в Тургай. І всі б дивилися на нього. В очах усіх було б захоплення. Усі питатимуть: «Хто вловив розбійника Іманова? Хто цей батир?» І їм відповідали б: «Це — Унгалбай, син бія Нурхана Ісмагамбетова. Слава йому!»

Унгалбай вище підводив голову, випинав груди, вирівнювався в сідлі, натягав повіддя, стискав пальці, ніби вони вже тримають волосяний аркан із зашморгом на шиї Іманова. Але перед очима був голий степ — сірий, заметений осінніми вітрами. Спереду хиталися в сідлах козаки, позаду тупотіли коні алаш-ординців. Це була дійсність — така, як вона є. Мрії — солодші. Унгалбай знову схилився в сідлі і починав передумувати все спочатку...

Так офіцер і він обвели козаків та алаш-ординців круг Тургая, описавши коло на сотні верст. Два тижні шукали Іманова і ніде не натрапили на нього. Козаки й алаш-ординці, провідники, ходили в глибинні розвідки, в аули і всякі закутки, але Іманов зник, як у воду впав. Скрізь перед загонами курів пісок, інколи на далекому горизонті з'являвся табун сайгаків і миттю зникав. Ночами вили зголоднілі вовки.

Аули зустрічали загоны мовчазно, не приховуючи ворожнечі. Унгалбай знаходив у юртах чоловіків, хапав за груди і кричав:

— Куди пішов Іманов? Хіба ти не знаєш, що Іманова судити треба? — Від люті він бризкав слиною.

Казах знизував плечима і розводив руками:

— Хіба хто знає, куди летить сокіл?

Або:

— Хіба можна угледіти думку?

За таку відповідь офіцер опускав на спину казаха важкий козацький нагай, а Унгалбай — камчу. І це не допомагало: населення терпіло і мовчало. Від цієї суворості мовчазності навіть в Унгалбая бігали по спині мурашки. Він не знав, що робити далі, хоч з цих відповідей розумів, що Іманов був у цих аулах, він десь тут — безкрай простір пісків і бархани ховають його.

Унгалбай лютував. Офіцер пив горілку, козаки не дивилися один на одного, завжди були мовчазні, на привалах співали рідко, і ті пісні були чомусь невеселі.

Запоемте мы, казаченьки,
Песню нову про себя.
Хорошо житье казаченькам,
Только служба тяжела,
Ходя наедемся, стоя выспимся...

Закінчився похід тим, що офіцер повернув загоны до Тургая.

Побувавши у Байтурсунова, порадившись із ним, Унгалбай взяв у Жусупа ключі й пішов до підвалів глянути на свою жертву. На порозі спинився. В обличчя ударив важкий запах цвілі і гнилі. В ямі було холодно. Це була готова могила. Унгалбай відчув це і здригнувся, але переборов у собі відчуття страху, ступив у глибінні ями.

— Салам, Саліха! Чи дуже скучила за мною?

В кутку ворухнулась купа баранячих смушків і дрантя. Саліха підвелась на ліктях, але нічого не відповіла Унгалбаю. Закуталась до очей, навіть не зітхнула. Унгалбай схилився до неї, стяг смушки, відкинув їх ногою до стіни. Він не пізнав Саліху. Замість життєрадісної красивої жінки угледів людський, жовтий, мов піски в степу, кістяк. Випнулися гострі, сухі вилиці, очі глибоко запали в орбіти, втратили свій блиск, вони були ніби мертві. Губи чорні, порепані, мов рілля. Чапан висів на Салісі, наче на дошці. Від нього йшов запах загнивання. Унгалбай мимоволі відступив від Саліхи.

— Хіба Жусуп не давав тобі їсти? — Оглянув землю навколо себе. Біля стіни стояв піднос. На ньому лежали шматки м'яса і хліба.— Чому ж ти не їси, Саліха?

Жінка не відповідала, машинально слідувала за рухами свого ката. Унгалбай злякався: чи не втратила мову Саліха?

— Іманов не прийшов до тебе. Іманов — боягуз,— сказав він.

Саліха глибоко зітхнула, ніби щойно прокинулась. Підвелась тонка-тонка, худа, обвела півколо круг голови і безсило впала на смушки.

— Іманов ніколи не був боягузом... Іманов розумніший за тебе... — прошепотіла Саліха, схилилась на одіж і глухо простогнала.— Я умру в ямі... Але тебе знайде Амангельди. Ти умреш від його руки... О, коли б ще раз у мої руки потрапив ніж! Тепер я безсила... Проклинаю тебе... Джилан...

— Е-е, ти заговорила, Саліха! — скрикнув Унгалбай.— Лякаєш мене своїм розбійником... Знай: він не прийшов, я судитиму тебе — його спільницю. Хай біі скажуть своє слово. Прийде час і Амангельди буде тут. Буде!.. — Він побіг з льоху. На порозі ще раз оглянувся. Над лахміттям підвелись руки, простяглись до нього, пальці хапали повітря, стискались у кулаки... Унгалбай сховався за дверима.

4

«Сів на верблюда, тримайся за сідло».

Туркменська приказка

Апарат Морзе мовчав. Зіна, схилившись ліктями на столик, байдуже дивилась у вікно. На голих грядках гуляв вітер і порошив у шибки піском. Вікно мутніло від

пороху, а будівлі по той бік городу обгорталися в сіро-попелясту імлу. І осінній вітер, і сухий шелест піску нагонили сум. Але Зіна не змінювала пози, хоч за її спиною були люди: начальник пошти Роміцин — старий есер, лисий, з старовинними баками і схожим на картоплину носом, чиновники — сірі й одноманітні, як пейзаж за вікном. Зіна, звичайно, не знаходила спільної мови з ними. Почувала себе тут самотньо. Жила своїм життям, своїм почуттям. Вона прислухалася до самої себе і чула, як у ній озивається нова, невидима, але вже відчутна істота. Зіна схилилася нижче, думала, що так вона дасть більше простору для її ніжок і рученят. Але рученят, мабуть, було тісно, вони стукались, Зіна здригалася, а тіло охоплювала не знана досі млюсть. У душу входив спокій, і все ество Зіни вимагало обережних рухів.

Це був новий світ для Зіни, і вона намагалася пізнати його. Ще мине якийсь час, і вона стане матір'ю. Це було нове почуття, яке оволодівало її душею і серцем. Ще дівчиною вона чула уривки розмов між старшими, ніби почуття матері вселяється в дівоче ество ще тоді, як вона з'являється на світ. Старші наводили доказ цьому: дитина-дівчинка бавиться з ляльками, ніби доросла жінка з немовлятами. Але повнотою цього зрозуміти, а тим більше відчутти, Зіна, звичайно, тоді не могла. Цей момент настав тепер. Вона з глибокою радістю, з хвилюванням сприймала появу в собі материнських почуттів, і вона віддавала їм належну данину. Вона думала про них, виховувала їх, з кожним днем заглиблюючись у ці почуття й переживання.

Зіна не могла певно уявити майбутньої дитини, але мріяла про її образ, і вже палко любила її. Їй було байдуже — народиться хлопчик чи дівчинка, вона любитиме дитину однаково. Але інколи в глибині серця з'являлося підсвідоме бажання народити дівчинку. Вона думала, що, можливо, кожна жінка має таке бажання, як і вона, а от Ілля, мабуть, бажає, навпаки, сина. Але запитати в когось про це вона не могла — надто чужі люди оточували її. Вони не зрозуміють її, можуть висміяти, поглузують над найдорожчим для неї. А коли й не поглузують, то будуть пасивні до її почуттів.

Зіна нікого не пускала в коло своїх думок і мрій. Коли б тут був Ілля, вона розповіла б йому, що її дуже турбує той день, коли має з'явитися на світ дитина. Вона — молода, не знає, як це станеться. І це тривожило її. Вона

могла б розповісти про свої почуття Салісі. Хай Саліха теж молода, але вона жінка, з нею можна говорити, шукати поради. Але ні Іллі, ні Саліхи біля неї нема. Вона тут сама. Це гнітило Зіну. Думки про Саліху примушували її забувати про себе. Гнітило Зіну й те, що вона далі не змогла виконати доручення Іллі й Амангельди. Вона була впевнена в тому, що Саліха в Тургаї, сидить у тому підвалі, але як вона почуває себе, як бореться з катами, Зіна не знала. Другої причини навідатись на подвір'я міліції Зіна не могла знайти. А сьогодні вже двадцять сьоме жовтня. Незабаром почнеться зима, що буде з Саліхою?

Думки були невеселі, а на нерви впливав шелест піску на шибках, дратувало мовчання апарата. Уже два дні апарат мовчить. Здавалося, уся країна відгородилася від Тургая, забула про його існування. Не нагадувала про себе і місцева влада. Чиновникам на пошті не було чого робити, вони шептались по кутках — у тих розмовах відчувалася непевність, а часом тривога. Всім хотілося знати, що діється зараз у Росії, в Петрограді, Москві, в Оренбурзі, але ключ апарата не вистукував крапок і рисок, він мовчав — і ця тиша породжувала тривогу на пошті.

Коли до кімнати увійшов Байтурсунов, йому були раді. Це Зіна одразу помітила. Сама ж насторожилась. Байтурсунов ніколи не приносив хороших звісток. З ним — вона вже тепер добре це знала — ходили по Тургаю брудні наклепи і вигадки на повстанців. Що вигадав сьогодні цей хижий лідер алаш-орди? Зіні треба було зібрати всю свою силу волі, витриманість, щоб спокійно прийняти Байтурсунова. Вона ненавиділа його так, як взагалі може людина ненавидіти — пристрасно. Але вона примусила себе посміхнутися і ласкаво запитати:

— Телеграму посилаєте, пане Байтурсунов?

Він уклонився чемно, але підкреслюючи свою гідність. Поклав на столик аркуш паперу. Зіна взяла його. Прочитала заголовок і мимоволі зблідла. Вона обернулася спиною до Байтурсунова, схилилась до апарата, а перед очима все збільшувались, виростали літери: «Спільниця розбійника Іманова...»

Байтурсунов не одходив від столика. Зіна тремтячими пальцями доторкнулася до ключа, і апарат дрібно застукотів, порушивши дводенну тишу в кімнаті. Але про що розкажуть в Оренбурзі ці крапки і риси! Серце в Зіни

стискалося від болю, образи, обурення. Погляд падав на сумку, по той бік апарата. У сумці — револьвер.

Чи не покінчити одразу з цією мерзотою, яка, розвісивши, мов ішак, вуха, стоїть за її спиною і контролює її роботу? Пальці сповзли з ключа, і апарат заскиглив... Та мить ця минула. Зіна переборола себе: вона не з своєї волі тут і не має права зараз на такий вчинок. Прийде час...

Апарат застукотів чіткіше. Дротоми на Іргиз, Актюбе, Оренбург побігли крапки, rischi. До редакції «Казах» принесуть телеграму, і завтра газета розповість усьому степу, від берегів Каспійського моря і до схилів Тянь-Шаню, що органи влади арештували спільницю розбійника Амангельди Іманова — Саліху Байжанову, яка втекла від свого чоловіка, чого ніколи не знав і не бачив Тургайський степ, стала полюбовницею Іманова і разом з ним грабувала мирних казахів, руйнувала аули, була люта, як і її полюбовник. Амангельди Іманов, здатний нападати на мирні аули, виявився боягузом, у ньому заяча душа; він напризволяще кинув свою спільницю, щоб уникнути рук правосуддя. Такої ганьби казахи ще не знали. Суд жорстоко покарає спільницю розбійника, як велять закони і традиції степу...

Остання крапка — і апарат знову замовк.

— Ви — руська. Маєте нагоду подивитись, як її судитимуть. Це цікаво! Дуже цікаво! Традиції! — Байтурсунов помахав рукою і зник. Чиновники кинулись до столика. Читали телеграму, а Зіна обхопила голову руками, дивилася поверх апарата. Вона добре розуміла мету цієї телеграми. Справа тут не в Салісі. Газета мала ще раз зганьбити вождя народного повстання Амангельди Іманова. Провокацією алаш-орда хотіла відірвати казахів від свого батира. Як це було підло, гидко! Але Зіні не звикати до таких вчинків лідерів алаш-орди. Підлість і зрада — життя цих лідерів... І був один світлий момент у цій телеграмі. Саліха — жива. Хай збираються її судити. Хай алаш-орда готує ганебний процес — з усякого становища є вихід, його можна знайти. Важливе те, що Саліха жива. Мислить, страждає, чекає порятунку.

Зіна не слухала балачок навколо себе. Вона намагалася уявити образ Саліхи, замкненої в підвалі. Чи вистачить у неї мужності стерпіти знущання алаш-ординців? Жертва своєї любові до Амангельди — чи вистачить у неї волі гордо піти на суд за свою любов?..

Але міркування Зіни урвав стукіт ключа в апараті. Вона машинально взяла пальцями стрічку, піднесла кінчик її до очей і спокійно прочитала:

— «Всім всім всім тчк Громадяни Росії...» — Початок телеграми привернув увагу Зіни. Вона посунулась ближче до столика, в обидві руки взяла стрічку, вп'ялась очима в чорні риски і крапки. Апарат, як на те, поволі вистукував: «Двадцять п'ятого жовтня в Петрограді робітники й солдати скинули Тимчасовий уряд тчк Міністри Тимчасового уряду арештовані тчк Другий з'їзд робітничих і солдатських депутатів проголосив у Росії Радянську Соціалістичну Республіку тчк Державна влада перейшла в руки Ради Народних Комісарів на чолі з Леніним тчк З'їзд прийняв Декрет про мир і Декрет про землю тчк Поміщицька власність на землю касується негайно без всякого викупу тчк Хай живе революція солдатів, робочих і селян тчк Оренбурзький губернський революційний комітет Цвіллінг».

Із Зіною сталося щось дивне — вона видимо змінилась. Її очі широко розкрились, на щоках зринув рум'янець, від нервового напруження змокрів лоб. Вона припала до апарата, пальці сіпали за ключ, але апарат мовчав — він виконав свій обов'язок. Зіна забула про обережність у своїх рухах. Скочила на ноги, тримаючи в долонях стрічку, вибігла на середину кімнати.

— Революція!.. У Петрограді — Радянська влада!.. Ленін!.. Чуєте ви — Ленін!..

Вона стояла піднявши руки, збуджена й гарна. Хоч і звикли чиновники до всяких несподіванок за останні два роки, але ця звістка з уст Зіни мала надзвичайний вплив. Звістка приголомшила їх. Начальник пошти, Роміцин, почорнів. Ваки најжачились, на лисині виступив піт. Роміцин упав на стілець, щось шепотів, але слів його не чути було, бо Зіна голосно читала телеграму Цвіллінга, закінчивши, знову починала, аж доки в її пам'ять не врзались вольові, як наказ слова: «Всім! Всім! Всім!»

«Всім, — значить телеграму повинні знати всі в Тургаї, в степу, в юртах. Стрічку люди не прочитають». Зіна побігла до столу. Тремтячими руками взяла кілька аркушів копіювального паперу і стала множити телеграму. Писала швидко. Збудження і радість не покидали Зіну. З-під її рук вилітали заповнені телеграфні бланки. Їх підхоплювали чиновники, перечитували і зникали з

пошти. Зіна не бачила цього, вона писала, а коли на столі було з десяток копій телеграмми, вона помітила, що чиновників біля неї нема. Тоді Зіна одяглась, поклала за комір блузки одну телеграму, яку вона передасть сьогодні увечері Тастану, решту сховала в кишеню пальта й побігла на вулицю. З базару поверталися казахи. Деякі вели за повіддя верблюдів. Деякі сиділи на конях. Зіна простягла їм телеграму:

— Нова влада в Росії! Читайте! Везіть в аул!

Вона не знала, чи зможуть прочитати телеграму казахи, чи письменні вони, побігла далі, поспішала розповсюдити звістку. На подвір'я купця Шишкова в'їздили підводи з сіном. Між підводчиками були росіяни. Зіна сунула одному з них телеграму:

— Читайте! У Петрограді — Ленін!.. Революція!

І бігла далі. На базарі завернула до кумисні, прочинила двері, вкинула телеграму. Біля казарми ходив патруль. Він міряв кроки: два в одну сторону від воріт, два в другу. Над сірою солдатською шапкою грізно виблискував гострий штик. Зіна попрямувала до солдата.

— Громадянине, читайте! Нова влада в Росії! Ленін!..

Солдат озирнувся на ворота, на вікна казарми, похапцем узяв з рук Зіни папірець і заглибився в нього. Зіна побігла далі. В кінці майдану оглянулась. Солдат біг на подвір'я казарми, піднявши руку з телеграмою. Він щось вигукував, але розібрати слів не можна було. Зіна не чула під собою землі. Її несли невидимі, але могутні крила. Вони понесли її на подвір'я міліції. Там, на високому ганку, який зводився над льохами, не було вартового. Може, чиновники встигли занести звістку до міліції про переворот у Петрограді і цим порушили лад у будинку, посіяли паніку, бо чулося гупання дверей, якісь крики за вікнами. Зіна вирішила скористатися з цього, знайшла очима загразоване віконце над землею, з якого тоді линув тужний спів, стала перед ним на коліна. Ударила пальцями в шибку.

— Саліха, ти чуєш мене? Я — Зіна!..

Приклала вухо до ґрат, вчула хрипкий кашель.

— Саліха! Я — Зіна! Салам тобі шле батир! Чи чуєш ти мене?

В підвалі пролунав крик, потім Зіна вловила радісний вигук:

— Я чую тебе, сестро моя!..

— Батир прийде і визволить тебе! Чекай його, Саліха!

Зіна відступила од віконця і з службовим заклопотаним виглядом пішла до дверей. І зробила вона це вчасно. На ганок вибіг розгублений вартувий і став на своє місце.

— Ви куди? — гримнув на Зіну.

— Телеграма... Начальнику.

— Чекайте тут! Входити до будинку заборонено! — Він відчинив двері і сказав комусь, щоб покликали начальника. Вибіг колишній пристав Хомулло.

— Давай! — Вхопив телеграму, пробіг очима. — Чорт, і ви з цим! Навіщо стільки намножили?

— Пане начальнику, там написано: всім, всім, всім. От я й написала... — наївним тоном відповіла Зіна.

— Ет, чорт! — Хомулло вихопив з її рук телеграми, пошматував і розтер чоботом. — Ідіть звідси!..

Зіна підняла голову, не поспішаючи, покинула подвір'я міліції.

Амангельди в степу не знаходив спокою. Він ніде не міг спинитися. Літав з аулу в аул, забирав у баїв табуни, роздавав кедеям і джетакам, обирав із найбідніших койші і мисливців комітети аулів, наказував їм охороняти народ від байських загонів. Найсміливіших кликав до себе і линув далі. Його зустрічали, як найріднішого кунака. Жінки брали в руки повіддя його журги і вели в центр аулу. Акини співали йому пісні, славили його діла. Його джигітам давали найкращі подарунки, повстанців приймали і частували щиро, від душі, вони були всюди бажані гості.

З появою Амангельди в аулах ділили байську і поміщицьку землю, забирали в багатих кстау зерно і сіяли озимину. Тургайський степ палав, Амангельди розпалював пожежу. Два тижні за ним полювали козаки і алашординці, але вони не могли натрапити на його слід і не могли загасити пожежі в степу. Тепер уже не було такої сили, яка змогла б закинути аркан на шию кедеїв і джетаків. Степ клекотів, хвилювався, став на ноги, готовий захищати себе до останньої краплі крові. Амангельди знав це. Відвідував аули і збирав сили для походу на Тургай.

Від Тургая далеко не відходив. Місто притягало його до себе, як оазис мандрівника в Бедпак-дала. Він праг-

нув туди, піднімав степ, а серце не знало спокою. Думав про Саліху, бачив її перед собою — засмучену, прибиту горем. Стискав кулаки, натягав повіддя, і журга ставав дибки, танцював під ним. Повідомлення Зіни не могло втішити Амангельди. День від дня він хмурнів, худнув, ставав різкий у рухах або замикався в собі, і тоді навіть Ілля не знаходив дороги до його серця. Він став нервовим і запальним. Ілля намагався розважати його. Часом йому щастило, але більше було таких випадків, коли Амангельди мимо вух пропускав слова Іллі.

Потім раптово настрої у батира змінювався. Він просив Тайжана заспівати старовинну пісню. Уважно слухав або брав з рук акина домбру і співав сам. Тоді кінь ступав поволі. Над пісками линула тужна пісня, батир виливав у ній своє горе. Вітер далеко в степ розносив звуки мелодії. В такі хвилини загін повстанців був схожий на мирний караван. Але ці хвилини швидко минали і над загоном злітала різка команда. Батир припадав до гриви журги, змахував камчею, кінь шалено мчав уперед, і в його русі, в холодних ударах зустрічного вітру Амангельди знаходив собі заспокоєння. Та чи ж знаходив його?..

Сховавшись за високими барханами від колючого сибірського вітру, за три десятки верст від Тургая, загін повстанців зупинився на ніч. Біля підніжжя пагорбів палали багаття, в долині паслися коні, джигіти влаштувалися, хто як міг зручніше, захищаючись від осіннього холоду. Ніч була темна, аж чорна. Від цього ясніше блимали зорі на небі, відчувалось, що незабаром почнуться морози. Коло багаття Амангельди зібралося понад сто повстанців. Вони звикли до того, що в такі вечори жолдас Ілля що-небудь розповідав їм, та сьогодні з розмов нічого не виходило. На всіх впливав своєю мовчазністю Амангельди. Він лежав на кошмі, поклавши голову собі на долоню, а ліктем упершись у сідло. В зубах стриміла люлька, вона давно погасла, але батир не помічав цього. Він, очевидно, нікого не помічав біля багаття. Його очі дивились у вогонь, але вони були якісь скляні, холодні, мов цятки льоду. Все його обличчя осунулось, вкрилося глибокими зморшками, втратило свою привабливу силу впливу. Коли б його раніше не знали джигіти, вони б мали право сказати, що перед

ними лежить не тридцятип'ятирічний батир, а змучений тяжкою хворобою старик.

Джигіти палко любили Амангельди. Вони розмовляли пошепки, щоб не заважати батиру думати. Всі знали, що він чекає Тастана, який поїхав до Тургая. Що він привезе сьогодні? Новини з Тургая не втішають батира, а ще більше ранять його серце. Джигіти довго, з насолодою пили чай з кесе, не поспішали, бо поспішати не було куди, а до ранку далеко.

Кізяк у багаттях чадів, спалахував синюватим полум'ям, пригасав — вривався струмінь вітру і знову роздував вогонь. Десь за барханами ходив шакал. Вітер приносив відгуки його тоскного виття. Від цих диких звуків джигіти мимоволі здригались, а коні в долині сполохано хропли і підходили ближче до людей. Ніч таїла незрозумілу тривогу. Ілля теж не міг розгадати її, тому збільшив дозори круг табору. Подув сильний вітер. З барханів посипався пісок. Шелест його нагадував Іллі тремтіння листя на тополях...

Десь опівночі Амангельди раптом схопився. Викинув руку вперед, спитав:

— Нема?..

Оглянув усіх коло багаття, глибоко зітхнув і знову зліг на сідло. Жадібно випив кесе холодного чаю, схрестив руки на грудях, ліг на спину. Від цього раптового запитання і мовчання джигітів коло багаття стало ще тривожніше. Аміне не витримала і беззвучно заплакала. О такій порі Тастан уже повертався до табору. А сьогодні його чомусь не було. Амангельди не чув плачу Аміне. Дивився в небо, чорна борідка відсвічувала позолотою. Біля багаття знову залягла гнітюча тиша. Тільки вітер висвистував та шепотів пісок на схилах бархана...

Ілля перший помітив, як Амангельди рішуче схопився, кинув на плече гвинтівку і підняв сідло, випроставшись над багаттям, ніби дуб над пагінками. Ілля вхопив його за руку:

— Куди ти, батир?

Амангельди різко відкинув руку Іллі і на весь голос гукнув, як гукав у боях:

— Джигіти! Прокиньтесь!

Повстанці схоплювались, хапали зброю, бігли до багаття батира, нічого не розуміючи. В степу було тихо. Не чути пострілів, не видно ворога. Освітлений полум'ям, стояв батир із сідлом у руках і кликав їх.

— Серце моє не знає спокою, джигіти! Печаль їсть мене, як їржа семсер, який давно не був у бою. Шакал нападає, але він не дивиться прямо в вічі, не виходить у бій один на один, бо в нього — серце жаби, він — боягуз. Ворог мій, алаш-орда, скаже, що і в мене серце шакала, що і я боягуз. Саліха сидить у ямі за мене, джигіти. Вона невинна — ви знаєте. Вона любила мене і страждає за свою любов... Мій журга понесе мене в Тургай. Хай випустять Саліху і судять мене. Я скажу біям і всій алаш-орді, що вони — джилани, п'явки і кровопивці. Я розбудив вас, щоб сказати вам: прощайте!.. — Він низько вклонився джигітам. Ілля одразу збагнув увесь жах цього рішення. Став перед Амангельди і, як міг, суворо сказав:

— Батир, перед тобою тисяча джигітів! У степу — мільйон кедеїв і джетаків. Ти не маєш права покидати їх! Ти ніколи не повернешся в степ. Тебе уб'ють баї. Ти поклявся в Бетпак-Кара боротися за волю народу, нищити зрадників. Хіба ти забув свою клятву?

Амангельди спинився, не в силі пробити стіну повстанців. Він тримав сідло над головою, ніби закриваючись ним від слів Ілли. Замок Ілля, але тисяча джигітів заявили про себе:

— Журавлі летять за вожаком! Ми йшли за тобою, батир!

— Твоє горе — наше горе. Хіба ти не бачиш, батир!

— Ти не жалів свого життя для кожного з нас, і кожний джигіт покладе за тебе голову, батир!

Амангельди знітився, опустив сідло і схилив голову. Ця відданість джигітів вразила його. Він думав, а круг нього вирував безпорадний натовп повстанців. У темряві злітали вигуки, в яких була просьба до Амангельди, але вчувався і гнівний тон.

— Баї розтерзають тебе, батир!

— Твоє серце викинуть псам, як обсмоктану кістку!

— Хто захистить кедеїв?

— Хто коня дасть джетаку?

— Хіба любов Саліхи цінніша за нашу любов?

Останнє запитання, мабуть, пронизало серце Амангельди, мов семсер, бо він здригнувся і високо підняв голову.

— Її треба визволити — вона невинна, чиста, як крапля роси на листку. Любов Саліхи — моя справа. Чи маю я право ризикувати життям джигітів для визволення

жінки з полону алаш-орди? — з цим запитанням Амангельди звернувся до Іллі.

Сталася напружена хвилинна пауза. Амангельди ждав відповіді. А тому, що з запитанням він звертався до жолдаса Іллі, всі, затаївши подих, чекали, що скаже Ілля.

Для Тарнова це не був вихід з напруженого становища, яке утворилося круг Амангельди, але він подумав: «Краще з ним, ніж без нього». Широко ступив і став поруч Іманова.

— Ти можеш ризикувати моїм життям, батир.

З рук Амангельди випало сідло. Відступив від Іллі. Потім вхопив його за руки, рвонув до себе, притис до грудей, довго не випускав з обіймів, схиливши голову на плечі жолдаса Іллі, бо тут знайшов утіху своєму горю. А джигіти суцільною стіною оточували їх.

— Там, де ти, там і я, батир! — Садбек став поруч Іллі.

— Веди нас! — сказав вірний Макзум.

— Веди нас! Там, де ти, там — удача!

— На Тургай!

— На Тургай! — джигіти самі подавали команду.

Амангельди підвів голову. Це був знову той Амангельди, що провів джигітів через бої, не дав казахів цареві на убій, захищав від карних експедицій — сміливий, відважний, всімалюбимий сокіл, певний своїх сил.

— На коні!..

Загін вирушив у путь. До світанку залишалось години дві, але темрява була вже не така густа. Небо посіріло, зорі втратили свій блиск. Амангельди знав степ, легко знаходив шлях, ведучи джигітів до Тургая. Коні йшли легкою рясю. Проїхавши чималу віддаль, Амангельди вирівняв гнідого бистрого коня з конем Іллі.

— На небі вітер розтрушує попіл. На світанку буде туманна імла-помха. Використаємо її: непоміченими влетимо до Тургая.

Ілля приймав цей план, хоч і не поділяв його. Не було певних відомостей про кількість військ в Тургаї, про озброєння його. З ними — тисяча джигітів. Але з цієї тисячі половина не мають гвинтівок, і хто знає, чим може закінчитись бій у Тургаї. Та перечити зараз Амангельди він не міг. Турбувала довга відсутність Тастана. Де він? Чи не потрапив, як і Саліха, до рук алаш-орди? Може,

трапилось щось із Зіною: вистежили її зв'язок із степом? Думки були невеселі.

— Батир, почекаємо Тастана, видніше буде.

Амангельди нахилився до Іллі, глянув йому у вічі:

— Що привезе нового Тастан? Приїде і скаже: «Саліха — в ямі».

Ілля не став переконувати Амангельди. Це не змінить його рішення, батир швидше оцінить його слова як вияв боягузтва, ніж як розумне бажання знайти кращий вихід із становища.

Іхали мовчки. Справді, небо притрушувало попелом, зорі бліднули, деякі вже ледь-ледь тліли за сірою запоною. Амангельди вгадав: налягала степова імла, яка може тривати кілька днів. Тоді сонячний промінь не доходить до землі, висне десь у небесному просторі. Ілля знав: влітку помха вбиває посіви. Для виконання плану Амангельди помха може стати в пригоді.

— Нас доганяє вершник! — вигукнув хтось позаду. Загін зупинився. Долинули глухі удари копит. Минуло дві-три хвилини, і десь у кінці загону почувся голос Тастана:

— Де батир? — А потім кінь помчав вздовж загону. Біля Амангельди Тастан зняв тумак і подав йому два папірці. — Я не знайшов загону на умовленому місці, батир. Шукав по сліду. Новина з Петрограда, батир.

Джигіти з'їхались круг Амангельди, Іллі і Тастана. В темряві читати папірця не можна було. Допомогла Аміне. Вона запалила змочений у лої шматок гноту, спалахнуло нерівне полум'я. Амангельди й Ілля сплигнули на землю і схилилися над телеграмою Цвіллінга. Прочитали раз, глянули один на одного, перечитали вдруге, втретє, в груди ударила буйна хвиля радості. Обидва перші хвилини не могли вимовити жодного слова. Один одного стискали в обіймах, сміялись, поцілувалися міцно і знову перечитували телеграму. А джигіти, нічого не розуміючи, сплигнули з коней, підштовхували один одного, пробиваючись у коло до вогника.

— Говори, батир!

— Говори, жолдас Ілля!

— Тастан, що ти привіз? Яку радість?

Амангельди й Ілля читали другу телеграму. Оренбурзький революційний комітет повідомляв про встановлення Радянської влади в Оренбурзі, Ташкенті, Чимкенті, Казалінську, Ауліе-Ата... Гнотик догорів, і в коло знову

впала пiтьма. Iлля притискав до грудей телеграми. Серце вистукувало схвильовано, радiсно. А навкруги стоять джигiти. Вони ще не знають про петроградські подiї. Iлля вхопив руку Амангельди:

— Джигiти! Сталася наша революцiя! Робiтники й кедеї перемогли! Зiйшло сонце! Тимчасового уряду нема! Влада належить робiтникам i селянам на чолi з Ленiним! Перемiг Ленiн-бати́р... Джигiти, те, що ми робили, стало законом. Радянська влада вiддає кедеям i дже-такам усю байську землю без викупу. Берiть її. Радянська влада вже в Оренбурзi, в Ташкентi, в Чимкентi... Хай живе революцiя робiтників, кедеїв i джетакiв!

— Жасасин! Жасасин!..

Степ здригнувся вiд радiсних вигукiв. Він дочекався звiстки про омрiяну волю.

— Слава Ленiну-батиру! Слава!

В сiрiй iмлi пiдводились руки, рушницi, шаблi, злiтали шапки i тумакi, далеко в степ розносив вiтер збуджений, радiсний одностайний вигук:

— Слава Ленiну-батиру!

— Спiшитися. Чекати команди! — пролунав наказ Амангельди, — Тастан, Садбек, жолдас Iлля, Макзум, Абдiльда — до мене. — Він зiрвав iз сiдла кошму, розiслав i сiв бiля нiг коня. Командири посiдали проти нього. Джигiти залишили коней i тiсним кiльцем оточили раду командирiв.

— У степ прийшла радiсть, — схвильовано почав батир, — вiднинi ми будемо боротися за встановлення Радянської влади в Тургайському степу. Як буде називатися наш загiн?

— Я хочу сказати. Я думав.

— Говори, Тастан.

— У степу будуть бої, буде радянське вiйсько. Наш загiн перший почав бої за нову владу. Вiднинi хай називається: «Перший казахський радянський загiн».

— Жакси! Хорошo! — вiдповiли командири.

— Жакси! — ствердив Амангельди. — Ми йшли на Тургай. Як тепер скаже рада командирiв?

Настала пауза. Iлля вiршив запропонувати свiй план.

— У Тургаї є гарнiзони — руськi солдати й козаки. Однi пiдтримають Радянську владу, iншi, як i алаш-орди́нцi, пiдуть проти неї. Тих, що пiдуть з нами, ми вiзьмемо до себе, iншим оголосимо вiйну...

Амангельди нетерпляче повів головою:

— Як це ти зробиш, жолдас Ілля?

— Ми підемо до Тургая і обложимо його. Я їду з джигітом у місто і пропоную гарнізону від імені радянського загону обрати собі шлях, а алаш-орді негайно звільнити і передати мені Саліху. Коли умови наші не будуть прийняті, почнемо бій з Тургаєм.

Знову сталася довга пауза. Командири мовчки обмірковували план Іллі, і було видно, що вони погоджуються з ним, бо Садбек сказав:

— Жолдас Ілля вірно говорить. Тургай треба розколоти. Коли руські солдати будуть з нами, казахам краще буде.

— Буде так. — Амангельди рішуче підвівся, кинув кошму на сідло.

— На коні...

Починався сірий, каламутний ранок.

5

«Посла не душать, посередника не вбивають».

Східна приказка

Тепер почуття жахливої самотності, близької загибелі зникли з серця Саліхи. Хоч вона сиділа в тій же ямі, хоч не бачила сонця, але те, що її знайшли друзі, знають про неї, окрило Саліху. Адже біля віконця була Зіна. Вона чула її голос. Зіна обіцяла їй швидке визволення з цього жахливого льоху. За нею прийде батир, прилетить її сокіл і вирве з рук ненависного Унгалбая. Вона знову буде сидіти на коні і разом з друзями зустрічатиме схід сонця в степу. Вона буде з батиром, відчуватиме його руки, удари серця, вона цілуватиме його вогненні вуста. Вона знову готуватиме йому кумис і бешбармак, вечорами співатиме пісні про Киз-Жибек. Знову буде хвилюватися, коли батир вестиме свій загін на бій з ворогами. Чекатиме його повернення з бою, і її серце не знатиме спокою. Але який же прекрасний той неспокій!..

Саліха мріяла, і мрії підбадьорювали її, повертали їй утрачені сили. Тепер вона не відмовлялася від їжі. Жусуп ці дні забирав з підвалу порожній піднос. Велику силу для в'язня має слово, принесене з волі. Лише кіль-

ка слів сказала у віконечко Зіна. Але ці слова поставили Саліху на ноги. Вони вселили в неї віру. А коли в серці є віра, людина незборима. Ніякі тортури їй не страшні.

І Саліха тепер нічого й нікого не боялася. Вона вірила Зіні. Щохвилини вона сподівалась Амангельди. І хоч минуло вже два дні, а Амангельди не приходив, Саліха не втрачала надії. Вона знову бачила перед собою рідний степ, вдихала напоєне полином повітря, чула шелест пісків і навіть бачила, як курять бархани на вітрі.

В думках і мріях вона розмовляла з батиром, виливала йому свою тугу. Друзі знову наблизились до неї. Між ними і нею був якийсь зв'язок, хоч невидимий, але Саліха відчувала його усім своїм еством. Вона тепер жила цим.

Саліха дуже нудьгувала без роботи. Їй хотілося щонебудь подарувати Амангельди. Вона б вишила батиру новий кисет для тютюну. З поли чапана відірвала вона шматок краму, примірювала, але в ямі не було ні голки, ні ниток. І це було для неї великим горем. Саліха попросила Жусупа принести їй голку і ниток. Жусуп обіцяв, але не приніс. О, які жорстокі баї! Коли прийде на них джут!.. Коли вони видохнуть!

Думка про подарунок не покидала Саліху. Та що могла дати їй вогка, вонюча яма? Саліха обходила стіни, шкрябала пальцем камінь і нічого не знаходила такого, щоб узяти для пам'яті батиру... А вночі раптом згадала про холодний камінь. Вона візьме собі кусок, сховає в чапані і повезе в степ. Цей камінь відгородив її від батира, закрив від неї сонце і людську радість. Цей камінь примусив її страждати. Хай він буде пам'яттю про яму.

Саліха знову обійшла стіни і в кутку відколупнула нігтями гострий, рубцюватий кусок каменя. Сховала в пояс. Хай лежить. Він лежатиме доти, поки Унгалбая не покладуть у могилу. Тоді вона зверху кине цей камінь. І він, окроплений її слізьми, важкий від її горя, давитиме вічно Унгалбая. І хто підійде до могили, камінь тому розповість про страждання Саліхи, яка уміла любити й ненавидіти...

Їй хотілося зробити це якнайшвидше. І надія на те, що це буде, не покидала Саліху... Чому ж у душу мимоволі закрадався сум? Чому зростала тривога в серці? Саліха ставала навшпиньки, дивилась на віконечко, на-

пружувала слух, але ніяких звуків не чула. Коли ж зацокають копита біля цих ґрат? Коли широко розчиняться двері, увійде батир і винесе її на сонце? Як вона жадає сонця!..

Нічого не могли відповісти грубі стіни. Ніч збільшила тривогу в серці. Саліха зусиллям волі притамовувала її і говорила собі, повторювала безліч разів:

— Сьогодні... Сьогодні... Сьогодні...

Світанок застав її на ногах. Вона бачила, як день неспіливо заглянув до ями. Саліха не відходила від стіни, щоб бачити віконце. Серце тріпотіло в грудях, віддавалося ударами у вухах. Саліха поклала руки на груди, щоб краще чути, що діється там, за стінами... І нічого не могла почути.

Жусуп приніс страву. Сьогодні Саліха не доторкалася до неї. Жусуп припрошував:

— Іж. Сьогодні тобі треба мати силу... Ти побачиш старих знайомих.

Серце Саліхи рвонулося в грудях, в обличчя ударила кров. Сьогодні! Вхопила Жусупа за лікоть.

— До мене прийде Амангельди? Я побачу його? О щастя!

— Амангельди?! — здивувався Жусуп. Криво посміхнувся і крізь зуби видавив: — Сьогодні тебе судити будуть.

— Судити?!.. — прошепотіла Саліха і, як підкошена, впала до ніг Жусупа...

Коли прийшла до пам'яті, ніяк не могла збагнути, що з нею сталося, чому біля неї Жусуп і Унгалбай. Байдуже дивилася, як вони надягали на неї новий чапан, пов'язували голову теплим джілеком, потім узяли під руки і повели з ями.

Денне, хоч і сіре, світло засліпило її, струмись свіжого повітря обвіяв її обличчя. Саліха захиталася, ноги зрадили її, і вона б упала, коли б не підтримали Жусуп і Унгалбай.

Минуло кілька хвилин, доки сили повернулися до змученої жінки. Саліха глибоко зітхнула, оглянула підвір'я, своїх катів і підвела голову до сонця. Як вона жадала його!.. Але сонце не хотіло дивитися на неї, не посилало їй життєдайного проміння. Воно сховалося в густій імлі, ледь-ледь вирізьблюючись блідою плямою над Тургаєм.

— Помха... — зрозуміла Саліха.

Її повели східцями, коридорами. Мимо бігали люди, гупали двері. Саліха здригалася і все більше поверталась до життя. Стала розуміти своє оточення. Її вивели на ганок. Перед очима був майдан, на ньому, обабіч східців, сиділи на кошмах білобороді бії, манани і акасакали у високих баранячих шапках. Їх було десять — найстарших і найвпливовіших. Між ними Саліха пізнала Нурхана і Жумабая. Біля східців стояли торе Байтурсунов і Потапенко... А там, за будинками, був степ, була воля...

Саліха вхопилася руками за колону. Ганок хитався під ногами. Ось що підготувала їй зла доля! Ось як віддячила за її мрії! Де ж ти, Зіно, названа сестро? Чому твої уста сказали слова, які породили надію і примусили жити серце? Ти говорила про волю, про сокола — люблю мою, а я бачу біїв, сухих і жорстоких! Чи, може, не ти схилилась до віконця? Чи, може, вчулося мені тоді — вітер із степу приніс твої слова? Де ж ти, батир, мріє моя, сонце моє? Куди ведеш своїх джигітів? Де ви, друзі? Мене чекають холодні обійми смерті. Бії кістлявими пальцями задушать мене. Присуд жорстокий прийшли послухати люди з Тургая. Стоять аскери стіною круг мананів, сміються козаки — в їхньому серці немає співчуття. Майдан оточили вороги... За що судитимуть? За те, що любила степового мисливця і ненавиділа бія Нурхана? Весною, коли паруються сайгак і сайга, мисливець не полює на них. В баїв нема серця, нема милості. Я ненавиджу ваші білі бороди!..

Дивилась поверх голів аскерів і козаків, за будинки, де висіла імла. У світлій запоні туману ховалася вулиця. Звідси долітав степовий вітер. Вловила запах полину, а може, так здалося. Може, востаннє п'є запах рідного степу, він їй привидівся... Зупинилася перед біями. Не дивилася на них, не вклонилася білобородим. Не зводила очей з вулиці. Там, за нею, була воля, там залишилася радість — тут вона одна.

Вона скам'яніла вся, як привид — худа, виснажена, з глибокими синцями під очима, бліда, опустивши руки вздовж тіла — стояла перед судом біїв. Вона й не розуміла того, що говорив торе Байтурсунов. До свідомості доходили лише окремі слова, уривки фраз...

— Всіма шанований у степу бій Нурхан Ісмагамбетов одружився так, як велить закон віків. Бій був щедрий, як аллах! Батькові Саліхи виплатив султанський калим,

Але серце в Саліхи зрадливе, як у рисі. Вона одурювала чоловіка, брехала йому, вкрила ганьбою білу юрту бія. Вона, крадькома, ховаючись, як гуляща жінка, зустрічалась із розбійником Амангельди Імановим... Чи так я кажу, чи правдиві слова мої, бій Нурхан Ісмагамбетов?

Між білоробородими підвівся Нурхан і вклонився всім біям:

— Сам аллах не скаже правдивіше! — З ненавистю глянув на Саліху і знову сів на своє місце.

— Тільки так було! — вклонився біям Жумабай.

— Саліха втекла від бія. Син його, Унгалбай, помітив її втечу. Він сів на коня і догнав її в степу. Серце в неї люте. Саліха ударила ножом Унгалбая. Чи правду я кажу, Унгалбай Ісмагамбетов?

Унгалбай увійшов у коло біїв, швидко розкрутив пояс, висмикнув із штанів куйлюк і всім біям показав червоно-синій шрам між ребрами. Бії ахнули:

— Ай-бой-бой!..

— Вовчиця!

— Рись!

— Кінь Саліхи йшов поруч коня її кохавця Іманова. Вони вдвох руйнували аули мирних казахів. Вони грабували у біїв коней, овець, верблюдів. Від них не стало спокою в степу. Скільки через них пролилися слізи мирні люди? Арики! Вовк і вовчиця терзали людей, убивали!.. Саліха потрапила до рук правосуддя, її розбійник ще на волі. Він не прийшов визволяти її, в його серці нема честі казаха. Чи так я говорю, аксакали?

— Справедливо говориш, торе!

— Твої вуста говорять тільки правду! — дружно відповіли манapi і бії.

Байтурсунов підвів голову й голосніше вигукнув:

— Е, чи всі чують і знають тепер, який Іманов? — Солдати й козаки не відповіли. Ждали присуду, здивовано поглядаючи на жінку прославленого в степу і невловимого Амангельди Іманова. Байтурсунов ще раз уклонився біям. — Спільницю розбійника треба покарати так, як велять наші закони... — Він поволі оглядав усіх присутніх, особливо солдатів з гарнізону, спостерігаючи, який вплив зробили його слова. На майдані залягла напружена тиша. Тільки вітер шелестів на очеретяних покрівлях, залітаючи з степу. І з ним долинув цокіт копит.

З імлі виринули два вершники.

Ілля і Садбек, оглядаючи майдан, поволі в'їхали в коло — між солдатами, козаками, алаш-ординцями і біями. Ілля примітив Саліху і все зрозумів. Підняв руку, намагаючись бути спокійним, заявив:

— Ми — представники радянських військ! Нас послала Радянська влада!..

Коли б цієї хвилини на майдан з'явився сам аллах, присутні не були б так приголомшені, як від заяви цих вершників. Саліха скрикнула, хитаючись і балансуючи руками в повітрі, побігла до Іллі. Біїв ніби вихор роздув з кошм — вони обліпили ганок, ховаючись за спину Байтурсунова. Між козаками сталося замішання, в руках деяких блиснули шаблі. Офіцери вихоплювали револьвери. Солдати, підштовхуючи один одного, сунулись до Іллі і Садбека, придивляючись, з хвилюванням чекаючи, що говоритимуть парламентарі.

— Арештувати! — істерично, по-жіночому заволав Байтурсунов, кидаючись уперед і тягнучи за собою Унгалбая.

Ілля підніс голос:

— Тургай обложили радянські війська, якими командує Амангельди Іманов. Під містом — понад п'ять тисяч добре озброєних джигітів. Якщо я і мій супутник, командир радянського партизанського полку, не повернемося за півгодини, Амангельди почне наступ на Тургай. Отже, не заважайте сказати те, що наказало мені передати вам командування радянських військ!

Ім'я Амангельди примусило багатьох затремити. П'ять тисяч джигітів! Бії і манapi ще далі одійшли до ганку. Серед обивателів почалась паніка. Унгалбай забігав перед алаш-ординцями і Потапенком. Байтурсунов знітився, зблід, обернувся до солдатів, розгублено махав руками і нічого не міг сказати, бо солдати глушили його голос:

— Слухати парламентарів!

— Слуха-а-ти!.. Тихше!..

— Може, правду привезли в Тургай!

І стало тихо.

— Вам відомо, — продовжував Ілля, — що в Росії влада належить більшовикам — Раді Народних Комісарів на чолі з Леніним. Тимчасовий уряд Керенського робітники й солдати заарештували. Радянська влада — в Ташкенті, Қазалінську, Ауліе-Ата, Оренбурзі! Отже, в Тургаї колишній повітовий комісар Тимчасового уряду Потапен-

ко не може мати влади. Тому я, політичний комісар радянських військ, які стоять під Тургаєм, оголошую солдатів і козаків демобілізованими! Вас жде поміщицька земля, яку Радянський уряд віддає вам без усякого викупу! Хто не буде боротися проти Радянської влади, залишить не-гайно Тургай!..

— Додому! Додому!.. Ура-а-а!.. — полетіли вгору сірі солдатські шапки.

— Дочекалися! Додому!

— Хай живе Радянська влада!..

— К чорту війну! Додому!.. — лунали на майдані збуджені вигуки. Але окремі солдати, яких не захопив цей потік радості, оглядалися на офіцерів, на суворих і мовчазних козаків, не знаючи, куди пристати.

— Так земля без викупу? — питали вони, забігаючи наперед Іллі.

— Без викупу, товариші!

— Вся: і ліси, і вгіддя, і степ?

— Вся! Ідть, берть і сійте!

Солдати ще більше захвилювалися. Тепер серед піхотинців Ілля вже не бачив байдужих.

— Братці, це ж наша власть! Ура їй!..

— Ура-а-а!..

— Леніну слава!

— Сла-а-ва!.. — котилося майданом радісне, збуджене, грізне.

І ще питали Іллю:

— Нас вільно пропустить додому Амангельди?

— Вільно, товариші солдати!

— Додому, братці!..

— До-до-о-о-му!..

Солдати з вигуками відділялися від козаків-уральців і групувалися окремо, позаду Іллі. Але й між уральцями вже не було рівноваги. Вони хвилювалися, хоч і мовчазно, не показуючи цього. А коли солдати відділилися зовсім, кілька козаків несміливо повернули коней за ними.

— Струнко-о!.. — переполохано скомандував офіцер. Три уральці повернулися назад, а решта, шестеро, залишилися з солдатами. Це вже була очевидна непокора віками виховуваній жорсткій дисципліні. Потапенко не міг дивитися на це. Сховався до будинку. Алаш-ординці, баї і манапи злякані поглядали на Байтурсунова і Дулатова, шукаючи в них поради. Але й їхні лідери тепер не

знали, що робити. На площу увірвалася сила, яка викинула їх з колії. Це була повна паніка. Ілля вирішив скористатися цим і закінчити своє, так щасливо почате, парламентарство.

— Командування радянських військ пропонує алаш-орді негайно звільнити Саліху! Вона не має провин за собою. Судили її, щоб очорнити народного батира Амангельди Іманова — командира радянських військ.

Байтурсунов підвів голову, потер рукою виски. На лобі лягли зморшки. Він думав.

— Саліху судять за зраду чоловікові. Ніхто не має права перешкоджати судові!

Саліха благально підняла руки:

— Жолдас Ілля, забери мене!.. Як вони мучили...

Цей крик закатованої душі в саме серце вразив Іллю.

— Коли через десять хвилин ми не привеземо в табір Саліху, хай алаш-орда бере на себе всю відповідальність за Тургай!

Солдати сперечалися між собою, мітингували. Справа з Саліхою їх менше цікавила, ніж земля. Козачі офіцери чекали розв'язки, з ненавистю поглядаючи на Іллю і Садбека.

Байтурсунов ступив кілька кроків уперед.

— Алаш-орда бере на себе відповідальність... Саліха буде заложницею. Іманов направить джигітів на Тургай, ми направимо ніж у серце Саліхи! — прохрипів він. Очі його стали вузькі, холодні. Сліди од віспи почервоніли.

Мимоволі Ілля зблід. Кінь під Садбеком затремтів, так стисли чоботи його боки.

— Торе Байтурсунов, ти добре подумав? — крізь зуби запитав Садбек.

Байтурсунов навіть не відповів. Схрестив руки на грудях, кивнув Унгалбаю. Той підбіг до Саліхи і вхопив її за стан.

— Жолдас Ілля... не кидай мене! Жолдас Ілля! — жінка хапала стремено його сідла, припадала до ноги, скорботними очима ловила погляд Іллі. Унгалбаю допомагали ще два алаш-ординці. Саліха билася в їх руках, мов птах у сильці. Дряпалась нігтями, кусалась, але сили покинули її. Вона ще раз крикнула: — Жолдас Ілля!.. — і впала непритомна.

Садбек не витримав. Рука випустила повід і шаснула під полу чапана. Ілля помітив цей рух.

— Садбек!

Мусаев здригнувся. Рука поволі опустилася вздовж тіла.

Обивателі зашепотіли:

— Боже, як мучать жінку! Азіати!

— Бачиш: заложниця! Тут таке діло починається: казах — на казах!..

Ілля повернув коня з площі і поволі виїхав з натовпу. Солдати махали вслід парламентарам шапками, але Ілля не бачив цього. Перед очима все ще стояла Саліха, а в вухах дзвеніли її одчайдушні слова... Як тепер говорити з Амангельди? Що буде з Саліхою?

Коні, почувши степ, понесли вершників з тісного Тургая.

Сховавшись до кабінету начальника міліції, Потапенко хотів заспокоїтись, але заспокоєння не приходило, воно тікало від нього. Він не дивився у вікно. Гнав із своєї уяви все те, що бачив на майдані, затикав пальцями вуха, щоб не чути людських голосів. Це не допомогло йому. Від вигуків солдатів дзеленчали шибки, двигтіли стіни кабінету. В душу Потапенка заповзав огидний жах. Він сковував його серце. Всьому тілу було холодно. Потапенко кутався в шинелю, але вона не гріла.

Страшна, неблаганна сила вибила землю з-під його ніг. Він не відчував опори під собою. Йому здавалося, що весь світ хитається, готовий провалитися в безодню. Вчорашній раб, політичний каторжник, на весь голос, при людях, заявив, що він, підполковник Потапенко, не має влади? Раб оголосив демобілізованими його солдатів! Що це? Іронія долі?.. Кінець світу?.. Катастрофа?..

І найстрашніше в цьому те, що він утратив навіть особисту силу, вплив. Він не зміг заарештувати парламентарів. Не міг, бо злякався... Одна заява того комісара вразила його серце, паралізувала його. Він не міг нічого вигадати. В голові була порожнеча, в душі — холод. В серці є ненависть. Але що він з нею зробить? Ненависть без сили — поганий спільник. Це він розуміє. Він проклинає. А тут не проклинати треба, а діяти. І він не знав як, не бачив шляхів. В очах помутніло, там тільки одна картина: майдан, парламентарі, солдати...

Що буде, коли до Тургая увійде радянське військо? — Потапенко зіщулився, ніби перед ним уже стоять партизани. Посунувся в кріслі. Тіло мимоволі ховалося під стіл. Він майже висів ліктями на бильцях крісла. Його

повісять, розстріляють, йому не буде помилювання. Еверсман утік. Лаврентьев утік. Вони сховалися в Росії. Його одного залишили тут, у пустині. Тургай — острів, навкруги — бурхливий океан. Хто пришло йому рятівний корабель із суходолу? Хто згадає про нього в цей час бур? Що робити — захищатися? Піти в казарми, розповісти солдатам і козакам про їхній святий обов'язок захищати вітчизну? Але він бачив найжачені штики і збуджені обличчя. У нього нема таких слів, яких послушали б солдати. Він їм нічого не може сказати більше того, що є в армійському статуті.

Це було безсилля. Потапенко розумів це і страждав, ненавидячи себе за це безсилля. Що йому залишалося? Утікати. Але як бути з Лідією Петрівною? Може, її не будуть чіпати партизани? А потім у степ знову прийде порядок, і він забере її з цього проклятого Тургая.

Порядок! Звідки він прийде, коли скрізь почався землетрус, все горить, валиться, і раб торжествує на руїнах! Як звідси втечеш, куди? Просто в руки Іманова?.. Ах, який кошмар! Що робити?.. Що робити?.. — хапався Потапенко за голову, припадав до стола, бився в розпачі, страждав. І виходу не було, крім одного: наступатиме Амангельди — вийти проти нього з гвинтівкою в руках і перемогти або вмерти.

У перемогу він не вірив, а вмирати боявся. Хотів жити. О, як він хотів жити!..

В коридорі загупали швидкі кроки, хтось поспішав. За ним? На бій?.. Наступають?.. Потапенко схопився, але не встояв на ногах — голова йшла обертом, упав знову в крісло. Двері широко розчинилися, і до кабінету вбіг Байтурсунов — радісний, в піднесеному настрої. Потапенко посунувся від нього: насувається загибель, а лідер алашорди зуби скалить. Іманов повісить їх поруч, що в цьому веселого?

Та Байтурсунов вигукнув на весь кабінет:

— В Оренбурзі владу захопив отаман козачого війська Дутов! Більшовикам — кінець! В Оренбурзі організовано казахський національний уряд на чолі з Букейхановим!.. Читайте, пане комісар! — Байтурсунов затанцював круг крісла, сідав на стіл, виляскував у долоні. Такої радості, здавалось, у його житті ще не було.

Потапенко вхопив телеграму. Читав, і хоч літери рябіли в очах, але від папірця на все його ество віяло за-

спокоенням. Ось звідки припливе рятівний корабель до Тургай!

— Дутов, Олександр Ілліч! Полковник! Знаю, знаю! — шепотів про себе Потапенко. — У нього міцні нерви і важка рука. Він встановить порядок. Поруч — національний уряд Букейханова. Чорт з ним, хай буде, аби не більшовики, не раби, а там видно буде... — Він підвів голову й усміхнувся до Байтурсунова.

— Тепер до діла, пане підполковник! В казарми, затримати солдатів, налякати їх, агітувати. Нас уже чекає начальник пошти Роміцин — есер. Він приніс цю радісну звістку.

Потапенко відчув, що сила повертається до нього. Є перспектива. Можна знову діяти. Побіг до дверей, Байтурсунов ледве встигав за ним. Раптом, уже на ганку, Потапенко спинився й опустив руки.

— Ми будемо агітувати, а Іманов ударить на Тургай. Що йому до Оренбурга!

Байтурсунов зловтішно засміявся і впевнено сказав:

— Не вдарить, пане підполковник. У нас є заложниця, його полюбовниця, Саліха. Іманов знає: ударить на Тургай, я ударю ножем її в серце!.. Війна є війна! Всі засоби цінні! Хе-хе!... — Він сміявся гидко, але весело. Потапенкові було приємно слухати цей сміх. Він заспокоював його, закликав до дії.

«Хитрюга», — подумав Потапенко і на цей раз цілком щиро потиснув йому руку. Біля ганку до них приєдналися начальник пошти і кілька офіцерів. Офіцери вже теж знали про заколот Дутова в Оренбурзі, підвели голови, тримались більш упевнено.

Усі швидко закрокували до казарми гарнізону. Біля воріт не було вартового. В коридорі не виструнчився днювальний, не подав рапорту, а на команду «струнко» солдати відповіли галасом і вигуками:

— Досить!

— Яка там у біса команда!..

В казармі висіла жовта хмара пилуки. На підлозі валялися ковдри, подушки, шинелі, онучі, фотокартки, листи — все, що набридло кожному і чого не можна взяти з собою. Солдати в найрізноманітніших позах сиділи біля скриньок, складаючи в них свій убогий скарб. На появу офіцерів і сторонніх вони майже не звернули уваги. Але кожний з них глянув на свою гвинтівку, яка або лежала на ліжку, або стояла коло вікна. Потапенко і його

спутники помітили це і нерішуче спинилися біля дверей. Картина розвалу солдатської дисципліни, основи того, на чому існували вони — офіцери, Потапенко, Байтурсунов, чиновники, на чому існував Турай, вразила їх знову, і в них не було віри в успіх своїх планів. Один з офіцерів ще раз подав команду «струнко», але його голос завмер, ударившись у стіни... Хтось із солдатів відповів:

— Ще не накричався?! Кричиш!..

Потапенко не міг придумати, з чого почати розмову з солдатами. Але Байтурсунов підганяв його рішуче, навіть грубо. Тоді Потапенко став на ліжку. Дошки вгиналися під ним, він ухопився за бильце, щоб не впасти. Почав хрипко, глухо:

— Братці... Солдати...

— Мітингувати прийшов? Ми вже своє одмітингували! Додому!

Потапенко не міг говорити з солдатами іншою мовою, крім тієї, якою розмовляв офіцер з нижнім чином, не було запасу слів, потрібних для того, щоб зараз захопити солдатську душу. Він це розумів і тому вирішив одразу приголомшити солдатів.

— Куди збираєтесь, солдати? На допомогу Тургаю ідуть полки отамана Дутова! Він уже захопив Оренбург! Ось телеграма від військового уряду!

Голоси враз стихли. Дутов? Войсковой уряд? Солдати облишили свої скриньки і через ліжка, одержу подалися до Потапенка.

— Яка його програма? — Високий, міцний у плечах солдат спинився перед офіцерами, широко розставивши ноги у великих і важких чоботях. Гвинтівка на його плечі висіла прикладом угору. На сірій шапці одно крило було пришите, а друге метлялося біля вуха. — Чого він хоче, той Дутов?

— Дубінін, хай скажуть, яка в Дутова програма про землю!

— Питай, питай, Дубінін! — напірали солдати. Тепер уже вони дерлися на ліжка, підвіконня, спиралися один одному на плечі — брязкали казанки, кружки, хтось перевернув бачок з водою.

— Отаман Дутов наводить порядок у станицях, бо без порядку і дисципліни нічого не буде!

— Та-ак, — ніби прибив Потапенкові слова Дубінін. — Це щоб офіцер знову був офіцером, а я — нижнім чином, щоб козак був козаком-отаманом, а я — інгород-

нім? Отаман павуком сидітиме на землі, а я в нього на відробітках? Не підходить!

— Не підходить! — замахали руками солдати.

— К чорту Дутова і всіх отаманів!

— Додому!

— Годі карусель розводити!

Потапенко спробував перекричати:

— Батьківщина гине! Батьківщи-и-на-а...

— Ви присягали, солдати! — підтримували його офіцери.

— Наша батьківщина не загине!

— Наша — ні-і!..

— Не загине!

Дубінін ступив ще крок уперед, дістаючи плечем до грудей Потапенка.

— Чого ви від нас хочете?

— Порядку! Не паскудити доброго імені руського солдата!

— Ов-ва!.. — Дубінін обернувся спиною до Потапенка. — Братці, це на нашій солдатській мові означає: становись струнко і знову кроком руш проти Амангельди Іманова.

— К чорту війну!

— До-о-до-ому!

— Хай сам воює!

— Казахи житні собі добиваються!..

— Потапенко біля жінки, а ми — біля пічки! Додому!.. — Стіни казарми здригалися від вигуків.

— Отаман Дутов відрізав нам шлях додому, Ташкентсько-Оренбурзька залізниця в його руках! — лякали офіцери.

— Підемо пішки!

— Проб'ємося!

— Там видніше.

— Додо-о-му!..

Оце «додому» звучало так грізно, що не було сили, яка б устояла проти нього. Але начальник пошти Роміцин вирішив поговорити з солдатами своєю мовою. Він вийшов на ліжко поруч Потапенка, стяг з голови добру каракулеву шапку, пошкрябав у баках і загув, мов розбитий дзвін:

— Братці-солдатушки!

— Чули-и!..

— На якому городі виріс?

— Якого кольору? — вигукували солдати.
— Я — член партії соціалістів-революціонерів..
— О, таких ще не було тут! Давай!
— Говори!
— Коротко, бо вечоріє, треба рушати!
— Братці! — загув есер. — Знаю я: про землю мрієте, солдатушки. До неї, святої, руки тягнуться, праці хочуть. Така натура селянська. Знаю я...

— Ну, ну, говори! — насторожились солдати, ближче посунулись до промовця, придивлялися, затихали. Потапенко дивувався, що якийсь чиновник Роміцин одразу знайшов потрібні слова і солдати слухають його. А в казармі справді стало тихо, ніби колись перед молитвою чи обходом старшого начальника.

— Братці, і ми думаємо про землю. Вона ж, свята, — основа всього, можна сказати — житні. Тільки ж ми не кажемо: грабуй, бери, ріж. То — анархія, більшовики такий розбрат сіють серед народу. Ми — за порядок, щоб по-чесному. Скличемо Всеросійські установчі збори, і вони вирішать, як поділити землю між народом, щоб нікого не обидити.

— Не підходить програма! — рішуче замахав рукою Дубінін і поправив на плечі гвинтівку.

— Нема терпцю, увірвався!..

— Керенський обіцяв, доки не прогнали до бісової мами!..

— Нам давай зараз! От як Ленін написав у законі!

— Ми — додому!..

— Збирайся, братці!.. — Дубінін пішов до свого ліжка. Солдати ринули за ним.

Тепер вирішив діяти Байтурсунов.

— Е, солдати! Хто ходив ловити Іманова? Ви! Хто стріляв на його джигітів? Ви!.. Думаєте — Іманов подарує вам? О, ви не знаєте Іманова! Спиніться, не йдіть на видиму смерть! Іманов порубає вас у степу!..

Знову стало тихо в казармі. Справді, вони ходили в експедиції за Імановим, ловили його, стріляли в казахів, убивали.

Та над усім знову пролунав голос Дубініна:

— Нас, братці, водили офіцери! От вони хай не потрапляють до Іманова, не раджу! — він засміявся, і цей товариський сміх підбадьорив солдатів.

— Не чіпати казенного майна! Залишити зброю! — вигук офіцерів пролунав як наказ.

— От дурнів знайшли! Зброя нам згодиться — дорога далека!

— Викликати козаків! — розпорядився Потапенко.

— Викликайте. Братці, готуй кулемети, зустрічати будемо!.. Парад закінчили, по домам! — скомандував Дубінін.

Потапенко, офіцери, Байтурсунов і Роміцин вилетіли з казарми. Не зговорюючись, бігли до пошти. Разом писали телеграму, вимагали від Оренбурга, Актюбінська, Кустаная, Іргиза, Атбасара, Петропавловська і Семипалатинська негайної допомоги. Текст поклали Зіні на столик біля апарата. Зіна — зосереджена, похмура, кілька хвилин читала телеграму, а вірніш думала. Вирішила. Натиснула на ключ. Над степом полетіли крапки, rischi... В усіх навколишніх містах вони розповіли про повстання тургайського гарнізону, щоб поглибити паніку в степу...

...Заспокоєння собі Амангельди хотів знайти в степу, далеко від людей. Мчав без мети, без стремління, аби тільки не бути на очах повстанців, не показати їм своєї тривоги. Він був один серед пісків і барханів. На Іллю grimнув, Абдільду завернув назад, до табору, вирвався з кола друзів і полетів у степ. Кінь не міг спинитися ні на хвилину. Камча люто падала на його боки, і він мусив знову бистріш вітру нести свого вершника. Амангельди направляв його на вершину найвищого пагорба, і звідти кінь плигав униз. Кінь проносив його рівниною, перелітав через вибоїни і рівчаки. Зустрічний вітер охолоджував його змокріле тіло, але не давав відпочинку. Ноги в нього тремтіли, а вудила різали рот. На пісок падала кривава піна.

Амангельди далеко від'їхав від Тургая. Сіра помха обгортала степ. На заході білою цяткою висіло сонце, не маючи сили пробити імлу. Навкруги зводились пагорби: — німі, нагонили сум, свідчили про безлюддя. Тут і койші не бувають, не заходять сюди табуни. Хвилями лежав пісок, занесений вітрами. Тільки яструби хижі заносять сюди свою здобич та змії живуть у кучугурах.

Амангельди оглядівся. Сюди він прагнув, від людей тікав, щоб бути на самоті. Боявся, щоб його джигіти не сказали йому того, що він говорив їм: «Коли людина занепадає духом, кінь її не може бігти». Це був самообман. Піски не заспокоїли його. Заспокоєння його не тут,

воно там, у Тургаї. Він круто завернув коня і знову помчав назад. Тургаї притягнув його до себе.

Амангельди гнав коня поки в імлі вирізьбилися шпилі мечеті і пожежної башти. Спрямував гнідого попід Тургаєм, на схід. Перебрів річку, кінь ледве встиг ухопити ковток води. Долиною, між низенькими кущами талу, звернув на північ. Тургаї був з лівої руки — тьмяно височіли шпилі. Там вони — його вороги. Кують кайдани на степ, плетуть аркан на шию народу. Там вона — його втіха і радість, замучена баями. Як визволити тебе, Саліха? Тисяча думок у голові, і жодна не підкаже, як вирвати тебе з рук баїв! Висить над тобою гострий семсер. Рушить він на Тургаї — Саліху вб'ють. Не опече вона його вуст поцілунком...

І знову кінь мчав солончками, злітав на пагорби, плигав униз. Бив у обличчя свіжий вітер. Стискалося від болю серце — і не було шляхів йому до Тургаї. Він міг тільки мріяти. Але мрії не приносили заспокоєння серцю. Руки падали на ефес шаблі, намацували гранати, ручку револьвера. Все ество його жадало бою, але ворог не викликав його на чесний бій. Ворог знайшов інші шляхи до його душі. Він хоче взяти в полон його серце.

Амангельди гнав коня. Гнав немилосердно, кінь мчав не спиняючись. Перерізав орський тракт, завернув на захід. Праворуч блиснула холодною сталлю вода. Кінь потягся до неї, Амангельди пустив його. Журга з розгону сьорбнув з озера і виплюнув: вона була солона. Пробіг берегом, доганяючи сонце. А з лівої руки підіймався Тургаї.

— О, Тургаї! Ти хочеш, щоб я в жертву приніс любов мою!..

Місто мовчало, але це було так. Воно вимагало від Амангельди страшної жертви.

Амангельди застогнав. Кінь сполохано повів вухами і наддав ходи. Шурхотів пісок під його ногами, хиталися в стороні бархани, вигинався степ, а бліде сонце тікало з горизонту. Кінь відчув, як на його буйну гриву схилилась голова батира, а руки з повіддям обнімали шию. Коня тепер не підганяв батир, і він зрозумів, що треба везти його в табір. Обминав бархани і вибоїни, легкою риссю несучи свого вершника. Збіг на високий косогір, вигнувся, щоб легше зійти вниз, та й спинився, трохи посунувшись з піском. Унизу, на тракті, зринали незнайомі йому звуки.

Зупинка привела до пам'яті батира. Він теж почув ці звуки, підвівся на стременах, вдивляючись в імлу.

Трактом ішли аскери. Передній грав на гармошці. По-заду торохтіли вози, тряслися в сідлах кілька козаків. Аскери послухали жолдаса Іллю, йдуть додому, до своїх юрт, жінок, дітей. Ідуть мирно, в серцях несуть любов до рідних, мріють — і йому зажадалося побачити їхню радість, спитати про свою тугу.

Кінь поніс його до тракту. Вилетів наперед, звився на задніх і спинився як укопаний перед здивованими солдатами. В рядах клацнули затвори, замовкла гармошка. Амангельди здійняв тумак.

— Салам, аскери! Я, Амангельди Іманов, вітаю вас!

Солдати спинилися, деякі підійшли наперед, щоб краще роздивитись на того, за ким вони з наказу Еверсманна і Лаврентьева полювали майже півтора року, про кого слава гриміла в степу.

Перед ними був той, хто підняв проти царя весь народ, хто не скорився Керенському, був братом убогому і другому нещасному. Одні дивились на нього з захопленням, деякі насторожено, похмуро, з недовір'ям, пам'ятаючи слова офіцерів у казармі. Дубінін стояв перед ним, як перед Потапенком, широко розставивши ноги. Гвинтівка висіла прикладом угору, одно крило шапки звисало аж до плеча.

— Агітувати будеш? Пробували вже в Тургаї, не вишло! Чи, може, затримати хочеш? Спробуй! — У голосі Дубініна чулась неприхована погроза.

Амангельди встиг помітити, що всі аскери й козаки мають гвинтівки, на возах стоять кулемети, а гармат не було. Не бачив він і офіцерів: «Отже, в Тургаї — три сотні козаків і не більше баїв і байських синочків», — подумав він і відповів Дубініну:

— Ви убивали моїх джигітів, мої джигіти убивали вас. Прийшов справедливий Ленін-батир і помири нас. Слава Леніну-батиру!

Така відповідь подобалась солдатам. Вони повторили:
— Слава-а-а! Слава-а-а!..

Амангельди сплигнув з коня і підійшов до Дубініна, який стояв спереду всіх. Підняв руку і пошкрябав пальцем сліди від погонів на його плечі.

— Відірвав, як п'явку з ноги?

Дубінін не відчував ні погрози, ні якоїсь хитрості в поведінці Амангельди. Засміявся і витяг з кишені погони.

— Згодяться чи ні?

Амангельди потримав їх у руці і сунув в кишеню солдатаві.

— Е, дітям бавитись...

— Такого діла нема в мене, Іманов. Залишив у станиці одну, а чи жива, то й не знаю. — Дубінін знову витяг погони, покрутив між пальцями і відкинув геть... — Може, вона й не чекала. Три роки — вік цілий.

— Та це так... Всяко буває! — підтримали його солдати, тісніше оточуючи Амангельди, розглядаючи його маузер, шаблю, гранати, коня, вуздечку з насічками.

— І в твоєму серці сум, аскер? Я думав — радість.

— Щоб великий був сум, то не сказав би... Більше радості. Воля! — Він витяг з кишені пачку цигарок. — Офіцерські... Курив коли-небудь? Ми трохи похазяйнували в Тургаї на відході. Не все ж і їм, золотопогонним...

Амангельди засміявся. Безпосередність і ширість солдатська була йому до серця. Взяв цигарку, закурив. Тихо спитав:

— Про мою Саліху чув?

Дубінін зітхнув, сплюнув собі під ноги.

— Що то значить баба, любов?.. Замкнули її, падлюки, в підвал! Заложниця!.. Доведеться тобі потерпіти... Твоя хоч жива, а я про свою то й думати боюся. Може, в неї уже діти та сім'я...

— Жива!.. — Амангельди вхопив руку солдата. — Твоя звістка і мені дала краплю радості...

Вони помовчали. Дехто виявляв уже нетерпіння цією затримкою.

— Ночувати ж десь треба, братці. То, може, тут, з ними по сусідству?

Амангельди швидко підняв голову:

— Де твоя юрта, кунак?

— Я з станиці Уральської, з-під Оренбурга. Степ у нас — не ваших пісків. Чорноземля, масна, як свіже сало. Ех, ідемо і думаємо: біс його знає, як додому пройти! — засмутився Дубінін.

— У твоїх словах я чую тривогу. У твоєму серці — неспокій. Хіба в Оренбурзі не Радянська влада, яку послав туди Ленін-батир? Вона відпустила тебе сьогодні до своєї юрти.

— Ото-то й ба! В Оренбурзі хазяйнує козачий отаман Дутов. А програма в нього як є — старорежимна. Чує

мое серце — не бачити нам землі, а в ній увесь корінь
жизні... Якби Ленін підміг!

Звістка вразила Амангельди. Це був новий удар. Батир міцно стулив вуста, якусь хвилину стояв так, потім схопив Дубініна за руку.

— Що знаєш — говори!

Дубінін коротко розповів про агітацію Потапенка і телеграму з Оренбурга. Амангельди слухав і швидко курив цигарку, кинув, набив люльку, окутав димом себе і Дубініна.

— Шакал Дутов став між Тургайським степом і Росією. Дутов не пускає в степ джигітів Леніна-батира, які везуть його закони про землю і волю... Не знає Дутов, що в степу вже є джигіти Леніна-батира! Шакал Дутов не вкраде правду! Ленін-батир хоче, щоб руський кедей і казахський кедей були кунаки! І буде так, кажу я, Амангельди Іманов! Ленін-батир хоче, щоб кедеї забрали землю і джайляу у баїв і таксирів. І буде так! Ти говориш, аскер, що біля твоєї юрти стоїть ворог. Не йди туди! Я дам тобі коня, ти будеш моїм кунаком. Ми віднімемо землю у баїв, поведемо увесь степ на шакалів! Ленін-батир — орел, Дутов — буша-джилан! Орел виклює очі джилану! І буде сонце! Ти прийдеш до своєї юрти і знайдеш там радість!

— Знову агітація? Досить! Нам — додому!.. — загукали солдати, відходячи від Амангельди.

— В степу — воля! В степу — правда! Хто йде зі мною, той кунак мій! Я не веду на аркані. Люблю рішучих і сміливих. Серед вас багато таких. Хай щаслива буде ваша путь! — Амангельди пригорнув голову коня до себе і ніжно провів долонею по його шії. — Сміливий без розуму — дитині подібний, голими руками в багаття лізе!..

Солдати строїлись у колону, кожний ставав на своє місце. Тільки Дубінін, що був обраний ще в казармі на командира, не рушив з місця. Стояв, зсунувши широкі білясті брови, дивлячись у землю. А солдати сердито гукали:

— Дутова к чортовій матері!

— Не треба нам війни!

— До-о-до-му-у!..

— Проб'ємося!..

— Проб'ємо-о-ся-а-а!..

— Нам на той бік, до Леніна!..

— Заберемо гарнізон з Іргиза, з Челкара..

— До-о-дому!..

— Поганяй, Дубінін!..

Дубінін розвів руками:

— Поганять-то поганять, братці, за цим діло не стане. Тільки ж доїдемо ми до Актюбінська, приміром, як буде поїзд із Челкара. Та й то ж — чи буде? А далі нас зустрінуть офіцери Дутова і ласкаво питають: хто, куди, чого? Ну, і ставай під ранжир... Ні, братці, я вже цього хліба не хочу...

Його доказами солдати були приголомшені. Знову порушили стрій, загукали:

— Три ж роки були разом, Серього!.. Куди ж ти?

— Чого відстаєш?

— Ти ж у нас перший... Ми тебе — за командира...

— Коли ж звідси додому потрапиш?

— Ми до Актюбінська доїдемо, а там — пішки, в обхід понад Каспієм. Знайдемо шлях!

Дубінін похитав головою:

— Почуміли ви — пішки. Не сьогодні-завтра почнуться бурані. Де знайдете в пустині хліба, води?.. А тут і комісар руський — свій, видимо, чоловік! Побудемо, братці, а коли проясніє під Оренбургом, тоді й додому. Не може ж бути, щоб правда та не стала зверху!.. До цього ж воно йде. То як хочете, а я до Іманова гостювати. Тут хоч воля є, фельдфебелів нема, хай вони видохнуть!

Серед солдатів знявся такий галас, що його чути було, мабуть, під Тургаєм.

— То й чорт з тобою, залишайся!

— Серього, друг, ми ж тебе просимо!

— Дубінін діло каже, треба розміркувати...

— Потрапиш під Оренбургом чортові в зуби!

— Думаєш — тут мед?

— Не мед, так кумис!

— Залишайся, братці, бо виходу нема все одно!

Біля Дубініна і Амангельди ставали спочатку одиниці, потім таких побільшало. Зібралось чоловік сорок п'ять. Сотні півтори рушили в темряву. Козаки перешіптувались між собою і не звертали з тракту.

— Братці, — гукнув Дубінін, — не по совісті зробили! Нас тут четверта частина, хоч один кулемет нам! Тепер у вас свій шлях, у нас — свій. Треба нам!

Його підтримали.

— Знімай з воза!

— По-доброму!

— По старій дружбі, знімай!

Рота ще на хвилину зупинилась.

— Ех, нема часу вовтузитися з вами! Беріть і не згадуйте лихом. Теж друзі...

— Не гнівайтесь, братці. Може, зустрінемося.

— Простіть, коли чимсь завинили.

— Щаслива путь!

Рота потонула в імлі. Ще довго чулося гупання чобіт і рипіння возів на тракті. І здавалося, ніби щось відривається дорогою, кровне, і хто знає, чи доведеться коли зустрітися. Двое з групи Дубініна таки не витримали — змахнули сльози і побігли доганяти роту. Дубінін потер виски, лоб, мовчки кивнув своїм і пішов поруч Амангельди до його табору.

6

«Хто думає про наслідки,
той сміливим не буде».

Східна приказка

Цей ризикований план прийшов у голову Амангельди при таких обставинах. Джигіти і солдати сиділи круг багаття на південному підніжжі могили Мамбетбая. Із Сибіру налітав холодний, пронизливий вітер і поросив першими сніжинками. Під барханами було затишніше. Солдат і Тайжан по черзі грали на гармошці і на домбрі, джигіти чистили зброю, Макзум і Тарнов учили кулеметників, Амангельди дивився на Сергія Дубініна, який вихитувавсь в такт звукам гармошки, і думав, як улаштуватися на зиму. Стати табором у юртах перед Тургаєм — чи витримають солдати люті бурани і морози? Джигіти звикли, а от солдатам треба шукати захист — будинки. Доведеться знову відводити військо від Тургая в найближчі аули. А це руйнувало всі плани Амангельди. Ні, будь-що зимувати треба в Тургаї. Звідти буде легше підготувати удар на Іргиз, Кустанай, на Дутова. Не можна зимувати в степу.

Так думав і вирішував Амангельди, поглядаючи на Дубініна. Перед ним були його плечі, і на них ще помітні сліди від погонів. Згадалося, як Дубінін кинув погони на тракт. Мабуть, вітер засипав їх піском... І чого в голову лізуть ці погони, коли й так думати є про що? Амангельди силоміць відгонив від себе думку про погони, а вона

знову настирливо напрошувалась... І раптом він схопився. Потер чоло долонею, знову сів, ухопив люльку, затягся димом. Ще глянув на сліди від погонів на плечах Дубініна. Так сидів кілька хвилин. Потім став перед солдатом.

— Жолдас Сергій... я знайду в аскерів... погоні!.. Хоча б три пари. Ой, як треба!..

Дубінін обернув до нього широке обличчя, здвигнув плечима:

— Ти, батир, сказав: дітям бавитись. Мабуть, повікидали хлопці.

— Пошукай, — попросив Амангельди. Сергій поволі підвівся і неохоче пішов між солдатів. Амангельди жадібно, з напруженням стежив за ним і був дуже схвильований, коли в солдатських торбинках знайшлося кілька пар нових, хіба що трохи прим'ятих погонів. Одна пара була ефрейторських. Амангельди аж підскочив від радості. Джигіти й солдати бачили це, але не могли нічого зрозуміти. Потім батир став поруч Дубініна. Зріст підходив.

— Жолдас Сергій, я тобі дам теплий кожух, ти дай мені шинелю. Я поверну тобі.

Дубінін низав плечима, оглянув свою ще нову шинелю, яка в зимові морози не дуже гріла, і став розстібати гачки.

— Хоч би сказав для чого, жолдас командир... — Сергій вивчав казахську мову.

— Будеш знати потім!.. — Амангельди виніс із юрти кожух і передав Сергієві. Шинелю і ефрейторські погони кинув Аміне:

— Приший! Отак! — показав, як треба це зробити. Покликав Тастана і Садбека. У них теж знайшлися зайві кожухи. Обмін відбувся тої ж хвилини. Солдати охоче віддавали шинелі, які погано захищали від холоду. Аміне пришивала до них погони, а за Амангельди, який вишукував собі три папахи, ходили командири, солдати і джигіти. Знайшов їх.

— Що ти надумав, батир? — стривожився Ілля, зрозумівши, що Амангельди намагається підробити зимову форму козаків. Але батир тільки таємниче підморгнув бровою. Він увесь горів. Якась думка збуджувала його, не давала йому спокою. І ще більше були здивовані всі, коли через півгодини після цієї розмови Амангельди подав команду зніматися. Ніхто не знав, куди іде загін, яким шляхом. Видно було тільки те, що піде він не на бій.

Загін вирушив. Лютував вітер, не давав змоги приземлитися холодним білим метеликам, порошив піском. Попереду їхав Амангельди, за ним усі командири, в їхньому числі Дубінін, невміло сидячи в сідлі. Довгою стрічкою, витинаючись у низовинах, між барханами їхали джигіти, ішли верблюди з вантажем. Вигравала гармошка: Мелодія то широка, як степ, то весела, мов сонце, злітала над загоном. Над пісками повисло сіре і похмуре небо, сховались горизонти, мала початись степова зима. Під ноги коням вітер підкочував висохле перекотиполе, і воно багатом нагадувало їхню долю: куди ще вона занесе їх?..

Перед очима виріс Тургай. На фоні сірого неба і місто було сіре, а шпилі на пожежній каланчі й мечеті — чорні. Вони прорізали небесну каламуть, стирчали, мов козацькі списи. На південних схилах чорніли сліди давнього пожарища. Попід містом протікала річка.

Але не повернув Амангельди до Тургая. Загін пройшов попід містом так, що його там усі побачили, а потім узяв напрямом у степ. Це був шлях знайомий — до аулу Батпак-Кара. Джигітів доганяв вітер, скиглив над ними — і було в кожного тужно на серці. А обабіч куріли верхів'я барханів, сипали пісок на солончаки. Сонце невпинно хлилося на захід, і круг нього розпливлися білясті кола: бути негоді.

Загін ішов і йшов. Уже вечоріло, коли праворуч на горизонті вирости високі ряди глиняних гір. Вдалині чорніли химерні віти саксаулу. Туди й завернув Амангельди. У долині, за голими деревами, загін зупинився. Швидко ставили аблайчі, розкладали багаття. Амангельди сам розводив і розставляв дозорців, ховав їх між пагорбами, давав наказ нікого не випускати з долини. Виїхав далеко в степ — із сторони Тургая вогнів у таборі не видно було. Задоволений повернув назад. І все був такий же збуджений. Якась рішучість захопила його. Багато хто розумів, що сьогоднішній похід був маневром, але яким і для чого — ніхто не знав. Амангельди міцно тримав свою таємницю.

Ранком сам виїхав до дозорців. Ліг на бархані і довго обмацував у бінокль горизонт. Так він робив кілька днів. І нарешті побачив те, чого сподівався. Далеко в степу з'явився роз'їзд козаків і алаш-ординців. Вершники сміливо покружляли по степу, потім з'їхались, посідали, мабуть, радились чи їли, коні вишукували в пісках бур'ян.

Козаки не боялися потрапити до рук Амангельди. Отже, вони були впевнені, що Іманов зняв облогу і пішов зимувати кудись у степ і вітер засипав піском його сліди. Потім роз'їзд, не поспішаючи, повернув на Тургай і поволі розтанув на горизонті... Амангельди схопився і весело засміявся. Давно йому не було так весело, як зараз. До табору вернувся жвавий, на велике задоволення Іллі.

Та Амангельди знову йому нічого не сказав, тільки загадково хитнув головою:

— Дні лічи після місяця, а місяці після року, жолдас Ілля.

Ілля вже не наполягав. Став помічати, що Амангельди нервує. Часто поглядає на небо і сердито гризе люльку.

— Батир, ти ждеш пурги?

Амангельди здригнувся:

— Ти був у моїй душі! Жду бурану.

— Я тепер знаю, що ти хочеш зробити.

Амангельди вхопив його за руку, до болю стис:

— Мовчи і думай. Добре думай!

Амангельди діждався метелиці. Ще опівдні налетів вихор, підняв стовпи піску, обгорнув небо і степ. За п'ять кроків не видно було ні людей, ні табору. Пісок набивався в рот, у ніс, різав тіло, і ніде від нього не можна було сховатися. Найбільше терпіли від бурану солдати. Обличчя їх чорніли, очі наливалися кров'ю. Коні збилися табуном, іржали тривожно, кличучи до себе людей. Джигіти чергували біля них, боячись, щоб буран не загнав табуну в степ. Не можна було розкласти багаття — вітер розкидав кіз'як, засипав піском, гасив. Табір чекав, поки в степу стихне, але незабаром зірвалась метелиця. Через долину побігли довгі білі хвости, чіплялися за дерева, кущі, бур'ян, виростили замети. Змочений пісок обважнів, уже не зривався за вітром, і надвечір у степу загуляла снігова хуртовина.

Тоді Абдільда покликав до аблайчі Амангельди Іллю, Тастана, Садбека і Дубініна. Коли вони сіли на кошмі, батир сказав:

— Вночі ми будемо в Тургаї.

— Як?.. А Саліха? — скрикнули Тістан і Садбек.

Амангельди кілька секунд мовчав.

— Жолдас Сергій, ти йшов додому, я кличу тебе на бій. Чи можу я відкрити тобі свою душу? Чи будеш ти моїм братом, як жолдас Ілля, комісар?

Дубінін зрозумів, що батир жадає чесної відповіді, яка б вона не була. Він думав недовго: тут прийняли його, як рівного, напоїли і одягли, на пораду кличуть, вважають за людину. Батир і Тарнов ідуть шляхом Леніна, волі шукають бідному люду. Подумав і відповів:

— Нехай будуть наші зимові квартири в Тургаї, батир. Ти можеш відкрити мені свою душу.

— Жакси! Я вірю тобі! — весело скрикнув Амангельди і коротко виклав план, який породили сліди від погонів на плечах Дубініна.

— Піду я, жолдас Ілля, Тастан і Абдільда. Ми, трое, увійдемо в Тургай, Абдільда чекатиме з кіньми в степу. Садбек, Макзум і жолдас Сергій підведуть загін до міста. П'ятдесят джигітів будуть тут — охоронятимуть юрти і верблюдів. — Він пошепки передав командирам план захоплення Тургая.

Вночі чотири вершники виїхали з табору. Буран валив з ніг, сліпив очі, збивав на манівці. В степу хиталася суцільна біла завіса, тріпотіла важкими крилами на вітрі, хльостала мокрим в обличчя, обліплювала одяг, зривала вершників з сідел. Степом бігли, переплигували одна через одну безконечні білі гриви, рівняли долини і саї, насипали під барханами високі замети. Коні в таких місцях глибоко вгрузали в сніг, пливли по ньому. Скиглив вітер, люто крутив перед вершниками високі стовпи снігу, з силою кидав на них, витанцьовував і сміявся, мов живий. Не здолавши смілих, він тікав від них, обминав, десь за барханами знову збирав силу і кидався на джигітів. Коні пригинали голови, але йшли вперед і вперед крізь буран і темряву.

Було опівночі, коли спереду блимнув вогник. Пропав, засипаний метелицею, потім знову з'явився, ніби далека зірка в чорних хмарах: там був Тургай. Звідти летів буран і приносив запах житла. Коні пішли твердішим кроком, сподіваючись знайти теплий притулок. Та незабаром Амангельди взяв трохи праворуч. Із заметів виросли кущі понад річкою. Тут було затишніше. Вершники спішилися.

— Чекай сигналу, Абдільда. Хай у твоїй голові буде тільки та думка, що привела нас сюди, — сказав йому на вухо батир.

— Хай на вашій дорозі буде щастя, — відповів Абатов.

Трое пішли до Тургая. Брили заметами, один за одним. Амангельди проторював слід і захищав друзів од вітру.

Вогник зовсім зник. Навкруги була темрява. Незабаром попереду вирізьбився високий дувал, а за ним чорніла будівля. Амангельди, витягнувши голову вперед, пішов вздовж дуvalu. Вітер тут насипав горі снігу, джигіти вгрузали по пояс.

Перед ними були ворота з іргизького тракту. Вїзд був відкритий: на майдані виднівся ліхтар. Амангельди ліг на сніг і поплазував до воріт. Він проорював слід, за ним сунулись Ілля і Тастан. Амангельди підповз до першого будинку і, не піднімаючи голови від снігу, виглянув на вулицю. За п'ятнадцять кроків, біля строкатої будки, в якій колись жив вартовий шлагбаума, чорніло двоє коней. Потім він розгледів постать вартового. Вартовий стояв, обіпершись спиною об строкату стіну. Його товариш, мабуть, грівся в будці, бо там блимав вогник. Вздовж вулиці мела завірюха, крутила довгі хвости, нагортаючи сніг під будинки.

Амангельди витяг маузер. Це саме зробили Ілля і Тастан.

— Їх двоє... Біля будки один. Ідіть за мною... — Він виповз за рїг будинку й поліз між кучугури. Над ним слалася запо́на снігу. Троє поволі сунулись попід будинками до будки. Уже добре виднілися крізь темні її стіни і спиши коней. Коні вже почули присутність сторонніх, тривожно обертали голови до кучугур. Амангельди обминув будку і з сторони майдану ступив до вартового. Штовхнув його в спину і підніс до обличчя дуло маузера.

— Руки вгору! — прошепотів з притиском, крізь зуби. Від несподіванки вартовий алаш-ординець захитався і підняв руки над шапкою. Гвинтівка впала в сніг. Її підхопив Тастан. Амангельди висмикнув шаблю і кинув у кучугуру. — Лягай!..

Ілля постукав у двері будки. Двері відчинились і звідти глянув рослий уралець. На нього дивилось дуло револьвера. Він оторопіло закліпав і відступив до ліхтаря.

— Кидай зброю!

Уралець крякнув і сів на ослиці.

— Коли має бути зміна?

Қозак мовчав, люто блискаючи очима.

— Ну? — Ілля націлився йому в лоб. Вартовий ухопився за серце, буркнув:

— Через годину має бути... Хто ви?

— Де стоять пости? — ступив до будки Амангельди. — Говори: я — Іманов.

Уралець вирячив очі і зробився білий як сніг.

— На орському тракті... У міліцейському управлінні, в казармах.

— Пароль? — спитав Ілля.

— Боже мій, убивайте — все одно розстріляють...

— Життя твоє від нас залежить. Ну?

— Ур-рал!.. Пароль: «Урал»...

— Лятай! — Амангельди витяг з-під чапана аркан і міцно зв'язав вартового. Стягнув з нього чобіт, роздер ганчірку і засунув вартовому в рот. Другий шматок кинув Іллі. — Тому!.. — Зняв чапан. Став козаком, у високій папасі, в шинелі. Через плече висіла шабля, збоку — револьвер. Над ременями вигинались погони. Ілля і Тастан теж кинули свої чапани у будку.

Троє перебігли вулицю і попід будинками стали підкрадатися до міліцейського управління. На майдані блимав ліхтар. Круг нього гуляв сніговий — за три кроки нікого не побачиш. Одно вікно в управлінні було освітлене.

Амангельди рішуче пішов до будинку. З заметів висунувся високий ганок. Хриплий голос спитав:

— Хто йде?

— Свої! — вигукнув Ілля.

— Пароль?

— «Урал».

— Проходь!

Амангельди ступив на ганок. Зійшов східцями вгору. Вартовий козак у довгому кожусі вдвлявся в нього. Амангельди розмахнувся і з усієї сили вдарив його в обличчя. Козак зойкнув і звалився з ганку в замет. Тастан добавив ручкою револьвера, збіг на ганок, став на його місце. Амангельди та Ілля увійшли в коридор. Від кроків загула підлога, в кутках віддалася луна. Одні двері відчинилися, і з кімнати виглянув черговий — колишній пристав Хомулло.

— Що таке?

Амангельди і Ілля мовчки підійшли і разом направили йому в груди револьвери.

— Руки вгору!.. — Хомулло спочатку заплющив очі, потім розплющив, придивився і підняв руки. Амангельди висмикнув з його кобури револьвер і поклав собі в кишеню. — Опустити!.. Я — Іманов. Давай ключі від підвалів.

Хомулло, ніби уві сні, пошукав у кишені і простяг ключі.

— Веди до Саліхи.

— Там... там... є вартовий... хай він...

— Веди! Йди рівно, ніби ти начальство ведеш! Ну!..

Хомулло випростався і пішов коридором, опустився східцями вниз, до підвалів. Амангельди аж тепер відчув, як застугоніло в грудях серце. В голову ударила кров. «Тут вона! Два кроки... О, як довго ще йти...»

І ледве не кинувся поперед Хомулла. Та примусив себе йти слідом. У нижньому коридорі теж горів ліхтар. Біля одних дверей стояв вартовий. Він насторожено підвів голову, і Амангельди пізнав Жусупа. Глянув на двері, пізнав підвал: кілька років тому він сидів тут. Тепер у цій ямі Саліха... Підняв револьвер...

— Салам, Жусуп! Пізнаєш?

Гвинтівка впала з рук Жусупа і брязнула об підлогу. Він, мов підрізаний, став присідати, але Амангельди сіпнув його за плечі.

— Стій! Відмикай!

Та Хомулло вже своїм ключем відімкнув замок і відсунув засув. Амангельди сіпнув двері, а Ілля зняв із стіни ліхтар і присвітив.

— Заходьте в підвал! Швидко! — Амангельди пхнув Хомулла і Жусупа в яму. Блідий промінь упав на стіни, освітив купу соломи й одягу. Купа заворушилась і звідти підняла голову Саліха, схожа на привид. Амангельди кинувся до неї:

— Павуки!.. Змії!.. Сонце моє, я прийшов за тобою...

Саліха широко розкрила очі, рвонулася з соломи і впала непритомна. Амангельди вхопив її на руки і поніс з підвалу.

— Відпочивайте в ямі, а потім ми з вами поговоримо! — порадив Ілля Хомуллові та Жусупові і замкнув двері. Догнав Амангельди і присвітив йому на східцях. Голова Саліхи лежала у нього на плечі, по спині батира розсипались густі коси. Амангельди ніс її швидко, бо залишатися далі в будинку було небезпечно.

Вийшли на ганок.

— Спокійно?

— Спокійно, батир! — приєднався до них Тастан. Ілля залишив ліхтар у коридорі. Звернули під будинки і ще швидше пішли до будки. Сніг обліплював їх, білів коси Саліхи. Вона застогнала, забилася в руках Амангельди.

— Холодно... Холодно в ямі...

— Сонце моє, Саліха, я — Амангельди. Ти на волі. Ми підемо в степ. З нами друзі: Тастан, жолдас Ілля... —

шепотів до неї Амангельди, але Саліха не могла прийти до пам'яті, тільки здригалась і повторювала:

— Холодно... Холодно в ямі...

Коло будки зупинились. Тастан виніс два чапани, третім Ілля загорнув ліхтар, який узяв у будці, Амангельди вкутає Саліху. Пішли в степ. Сніговій не вщухав, навкруги Тургая росли замети.

Ілля розгорнув чапан — звідти вирвався промінь від ліхтаря і разом з метелицею полетів у степ. Ілля похитав світлом, затуляючи його, щоб не видно було в Тургаї...

Минуло кілька хвилин...

З темряви виринули заліплені снігом джигіти. З лівого боку з'явився Абдільда з кіньми. Амангельди кинувся до нього.

— Вези Саліху до Аміне в табір. Візьми п'ять джигітів.

Абдільда підхопив Саліху на руки і потонує у метелиці. Амангельди скочив на сідло.

— Джигіти!.. Сьогодні Тургай буде радянський! Вперед!

Загін, мов хвиля, викотився з степу і хлюпнув у місто.

Під вікном пролунав грім, схитнувся увесь будинок, і на підлогу посипалося скло. Байтурсунов ударився головою об стілець, схопився на ноги, нічого не міг зрозуміти. Тваринний жах скував його руки, голову, серце. Щось жалібно скавчало в темряві. Він напружив слух. Зрозумів, що то клацає зубами Миржакуп Дулатов. До кімнати увірвався вітер і сніг. Зашелестів паперами на столі, покотився холод.

На площі вибухнули постріли. Під вікном загупотіли коні.

Аж тепер Байтурсунов прийшов до пам'яті.

— Миржакуп, одягайся! — І не міг знайти свого одягу. Руки натикалися на бильця ліжка, на стіл, на стіни і не знаходили стільця, на якому він звечора клав одяг. Потім збагнув, що топчеться на чомусь м'якому, нахилився і потяг штани. Там же знайшов чапан. Натяг чоботи на босі ноги, з-під подушки дістав револьвер. Пригадав, що шапка — на гачку, над гвинтівкою, в кутку біля дверей. Знайшов. Крикнув від порога:

— Миржакуп, ти швидко?

— К-куй-лю-ук... Де к-куйлюк!.. — жалібно застогнав Миржакуп. Байтурсунов кинувся був допомагати йому

знайти сорочку, але в цей момент до кімнати увірвався голос, що пересилив шум сніговію:

— Джигіті! Оточуй козаків!.. Кулемети вперед! — Байтурсунов пізнав той голос. Він забув про куйлюк і Миржакупа. Вибіг на подвір'я, виглянув через дувал. На площі блимав ліхтар, навколо нього в сніжному морі було пекло. Вибухали гранати, строчили кулемети, бряжчали шаблі, подавали команду офіцери, і над усім лунав громовий голос:

— Жасасин революція!.. Смерть баям!..

Байтурсунов відділив очима цього вершника, але одразу ж оторопів: то був козак, а гукав голосом Іманова. Догадка промайнула в його голові, він тої ж секунди підняв гвинтівку, але його випередили: з сусіднього подвір'я пролунало два постріли.

Він кинувся до низенького дувала, що розмежував двори. В кутку, плече до плеча, стояли його сусіди — старшина Жумабай та бій Нурхан — і стріляли в козака з голосом Іманова. Але голос вожака кедеїв лунав над площею. Через замети пролітали коні без вершників, на розі строчив кулемет, зринали поодинокі постріли. Голосив вітер, і сніг засипав трупи.

— Тримайтесь, аксакали... Убивайте!

— Ми убиваємо, торе, ми слухали тебе, торе... Але Іманов дужчий за тебе, торе. Горе нам! Аллах відвернувся від нас! — заскиглив Нурхан над вухом Байтурсунова.

З іргизького тракту знову вилетіла група джигітів. Байтурсунов націлився і вистрілив разом з сусідами. Джигіти посунулися з сідел, упали коні... Залунали постріли у відповідь. Кулі цокали об глиняний дувал, з вікон сипались шибки. Тої ж миті в подвір'ї сусідів вибухнула граната. Через дувал під ноги Байтурсунову упала шапка, і глухий стогін розтанув у шумі сніговію.

Кого не стало в живих — Байтурсунов не думав. Там, у будинку міліції, можливо, можна знайти порятунок від Амангельди. Аби тільки захопити Саліху. Чи виконає його наказ Жусуп? Туди, йому на допомогу!.. Він поклав гвинтівку на стіну, прицілився і вистрілив. Ліхтар погас. Тепер над майданом лежала темрява, і в ній чіткіше спалахували вогники пострілів. Бій відкочувався в глибінь вулиці, до пошти.

Байтурсунов переліз через дувал, перебіг сусіднє подвір'я, знову натрапив на дувал, перебрався через нього

І опинився біля довгого хліва, в якому раніше стояли коні міліції і козаків. Припав до стіни, виглянув до будинку. Сюди виходила тилова сторона з підвалами. Крізь снігову завісу побачив кілька вершників. Ще влетів один на подвір'я:

— Джигіти, прийміть колишнього комісара Потапенка! Жолдас Ілля наказав: туди його, де Саліха була!.. Вперед, ловити алаш-орду! — Вершник зник. На східцях загупали; стогнав Потапенко — без кашкета й шинелі.

«Кінець! Тікати!» — ворухнулась думка в Байтурсунова. У душу поповзли холод і жах. Цокотіли зуби. Жах погнав його від хліва. Він падав обличчям у сніг, повз на колінах, перелазив через дували, обминав будинки й вулиці. Вітер доносив переможні вигуки з усіх кінців Тургая. Йому вже не було тут місця. Він тікав, куди трапить, аби лише обминути джигітів Амангельди.

І він виповз на околицю, до річки. Куші зустрів, як найбільше щастя в житті. Обхопив віти, цілував їх холодними вустами, пригортав до грудей, мов живу істоту. З очей викотилися сльози. Він врятувався. Він ще буде жити. Жити!.. Відчував у собі приплив сили. Радість залила тіло. Схопився й побіг між кущами, далі від Тургая, від Іманова, від смерті...

Річка залишилася позаду. Видерся на схил проти-лежного берега. Вітер кинув йому в обличчя віяло снігу. Він простяг йому руку назустріч. Попереду був степ — лютувала пурга. Але вона не була такою страшною, як джигіти Іманова. По пояс брів у снігу, все далі й далі відходив від Тургая.

Десь збоку форкнув кінь. Крізь метелицю пробивався вершник. Може, за ним? Погоня?.. Знову жах скував йому серце і погнав його в темряву. Він знесилювався, падав, пова на животі, ще схоплювався і ліз далі. В чоботи набрав снігу, ноги коцюбли від холоду. Але він тікав...

І раптом вчув за собою тупіт коня. Упав у замет. За десять кроків від нього бився в кучугурах вершник. На ньому не було шапки. В руках не було гвинтівки. Це був, як і він, утікач з Тургая. Він крикнув:

— Не тікай!.. Візьми мене!.. Удвох не загинемо в снігах!..

Вершник погнав коня. Байтурсунов побіг за ним:

— Брате мій, хіба кидають брата в біді?.. Зупинись!..
Я — Байтурсунов.

Вершник зупинив коня, навіть повернув його назустріч.

Байтурсунов ухопився за гриву, припав до ноги алашординця.

— Не кидай мене... Ходім... Я буду йти поруч... — він благав.

Алаш-ординець узяв з його руки гвинтівку.

— Тримайся за сідло, торе...

Кінь пішов уперед. Байтурсунов намагався не відставати. Тіло його змокрило, сорочка прилипла до спини. По обличчю збігав піт і снігові патьоки. Він облизувався і ковтав. Але в нього не вистачало сили бігти далі. Ноги німіли, серце стугоніло, от-от розірветься. Він зупинився.

— Треба тікати, торе... там — Іманов!

— Зараз... зараз... — ухопився Байтурсунов за повіддя... «Кінь, коли б кінь... — билася думка в голові. — Так я загину... Сніг замете...» — Він припадав до шиї коня, відчував тепло його і задрив вершникові.

І він вихопив з кишені револьвер, вистрілив алашординцю в груди... Кінь звився, підкинувши Байтурсунова, але він міцно тримав повіддя. Плигнув на звільнене сідло і пірнув у сніговій...

7

«В той час, коли потрібна суворість, м'якість недоречна. М'якістю не зробиш ворога другом, тільки збільшиш його домагання».

Сааді

З усіх закутків безкрайого повіту поспішали до Тургая уповноважені аулів. Їх скликали посланці Іманова. З глибокого снігу вершники виїздили на тракти, гуртом і поодинокі прямували до міста. Вони поспішали, коні мчали без зупинок, бо кожний боявся спізнитись.

Тургай став шумним і людним. Майдан не міг вмістити всіх прибулих. Коней і верблюдів уже прив'язували біля дувалів сусідніх вулиць. Кумисні були переповнені. Уповноважені й гості розташувались на базарі, біля крамничок і рундуків, біля мечеті, коло шта-

хетів Шишкова. Лунали вигуки привітань, зустрічались кунаки і родичі, тягли один одного до багаття, частували, розповідали про новини в своїх аулах. Кожен поводився вільно, підвівши голову, у кожного в очах була радість. А між багаттям ще й ще проносились вершники, обираючи зручніші місця для постою. Тургай гостинно приймав усіх. Він сьогодні був інший, — рідніший для кожного. Одягнувши білий чапан, освітлений сонцем, він високо підвів у руках червоні прапори.

Опівдні на просторий ганок колишньої повітової управи вийшов Амангельди з своїми командирами. На майдані тільки й ждали цього. Уповноважені аулів кинулись до ганку. Перед будинком вирував густий, різноманітний натовп, кожний джигіт пробивався ближче до Амангельди.

— Салам, Іманов!

— Салам, батир!.. — усі, знявши шапки, вітали його. Амангельди посміхнувся до уповноважених і поволі підвів руку. Але йому не дали вимовити жодного слова.

— Хороброму онуку славного діда, сала-ам!..

— Живи сто років, Іманов!..

— Хто сміливі джигіти? Командири Іманова!

— Хто батько казахам? Іманов!

— Хто кращий мисливець? Іманов!

— У кого з казахів серце лева? В Іманова!

— У кого з казахів очі орла? В Іманова!

— Хто має силу джувльбарса? Іманов!

— Салам Іманову!.. Сала-а-ам!.. — Привітання налітали на ганок, ніби хвилі на берег.

— Я буду говорити, казахи! — вигукнув Амангельди що було сили. Над площею гомін став вщухати, пробіг шелест і затих десь аж біля дальніх дувалів. Тисячі шапок, тумаків тяглися до ганку.

— Хто батько казахам? Ленін-батир, він джайляу і волю нам дав! У кого серце лева? У Леніна-батира, він — наймужніший під сонцем! У кого очі орла? У Леніна-батира, він бачив наше горе і допоміг нам! Хто має силу джувльбарса? Ленін-батир, він переміг шакала-царя і розтоптав Керенського-джилана!.. Салам Леніну-батиру!

— Салам!..

— Жасасин Ленін-батир!

— Жа-са-син!..

— Я, Іманов, джигіт Леніна-батыра, питаю вас: хто відняв у нас джайляу, арики, поля і сади, загнав нас у Бедпак-дала? Цар і торе, баї і султани! Вони накинули аркан на шию народу. Ленін-батир розірвав аркани, віддав нам джайляу, арики, поля і яблуневі сади. Беріть!.. Хто відняв у казахів мову? Баї і султани цареві продали, з ним у дружбі жили. Вовк вовка пізнав по запаху! Ленін-батир сказав: вовків — у Бедпак-дала, майте свою мову, казахи! Хай ваша мова вільно дзюрчить, мов гірський струмок. Неук подібний безводному арику, а освічений — річці. У нас будуть школи! Ми ходили в дірявих чапанах. Ленін-батир каже: у баїв візьміть і вдягніться! Хто пас табуни у султанів, сідай на їхніх коней! Казахи, розгинайте спини, дивіться на сонце. Воно висушить сльози... Беріть у руки гвинтівки. У степу повзають джилани. Захищайте закон, який дав вам Ленін-батир! Ідіть до мене. Забирайте владу в старшин і баїв, віддавайте її кедеям і джетакам!.. Я все сказав. Говорити буде жолдас Ілля.

Натовп знову завирував круг ганку. Зводились руки, алітали шапки, сяяли обличчя.

— Хто чув кращі слова? Не було їх!

— Кедей і джетак побачили свято в степу!

— Жасасин революція!

Поруч Амангельди став Ілля.

— Казахи і руські солдати! В Тургаї увійшло радянське військо. Стару владу шакалів джигіти заарештували. Колись владу сюди прислав з Оренбурга губернатор. А губернатора прислав цар. Тепер ми самі оберемо владу в Тургаї — революційний комітет. — Ілля хотів розповісти, що буде робити нова влада, але йому не дали говорити. Сотні голосів злилися в один — дужий, як прибій.

— Іманова!.. Амангельди!

Ілля взяв у Дубініна аркуш паперу і олівець. Прихилившись до кам'яних поручнів, став записувати.

— Дерібаєва! Тастана Дерібаєва!.. — вигукували джигіти.

— Юрія Несторовича Роміцина, начальника пошти! — через голови кричали чиновники тургайських відомств.

— Комісара!.. Жолдаса Іллю! Тарнова!

— Іманова-а-а!..

— Дубініна Сергія! Дубініна!.. — пробивалися до ганку солдати.

— Мусаєва!.. Садбека!..

— Ро-о-міцина!..

Ілля пождав, доки хвиля вигуків уляглася. Прочитав увесь список.

— Всіх записав?

— Всіх! Вірно, жолдас Ілля!

— Будемо голосувати. Хто за те, — продовжував трохи урочисто, але роздільно і голосно, — щоб обрати народного батира Амангельди Іманова до революційного комітету, — підніміть руки! — На майдані звелися сотні рук. Долоні мигтіли поруч штиків і списів. — Хто проти? — Уповноважені і джигіти оглядалися один на одного. Але проти ніхто не підвів руки. Ілля посміхнувся: вороги бояться показати себе. І за інших кандидатів у ревком уповноважені голосували захоплено, з радістю.

Дійшли до начальника пошти.

— Роміцин, Юрій Несторович.

— Почекай, комісарє! — Дубінін вийшов з-за спини Амангельди і став перед народом. — Роміцин не підходить!... Його програма: казав пан кожух дам, та й слово його тепле... Он скільки людей і без Роміцина!.. Не підходить!

— Не підхо-одить! — підтримали Сергія солдати.

— Чесний громадянин! За народні інтереси стоїть! За народ страждав по тюрмах, р-революціонер! — вигукнув чоловічок у формі поштового чиновника.

Дубінін ударив руками об поли:

— З Потапенком приходив у казармі агітувати? Імановим солдатів залякував? Чого з офіцерами в одну дудку грав? Не підходить!

Тепер уже й джигіти та прибулі уповноважені підтримували Дубініна.

— Обійдемося без нього!

— Куди ворона не полетить, ніде соколом не буде! За Роміцина голосували одиниці.

— Дубінін!

— Кзил-аскер¹, командир!.. Голосувати!

Піднялися руки — дружно, багато.

За Садбека теж голосував увесь майдан.

На прощання Амангельди сказав уповноваженим аулів:

¹ Кзил-аскер — червоноармієць.

— Сідайте на коней і несіть звістку про нову владу всім кедеям і джетакам. Скажіть, що я кличу до себе джигітів. У степу ходять шакали, хочуть відняти в нас радість. Хай беруть рушниці, хай беруть списи! Хай піднімають у серці ненависть до ворога! Казахи! Забирайте владу у старшин, баїв і муллів! Обирайте до комітетів сміливих, хто знав горе, хто плакав від баїв, хто збирав у собі сили для боротьби з манапами! Сонце зійшло над Тургаєм. Степ великий. Хай зійде сонце над Кустанаєм і Іргизом, Карагандою і Балхашем! Скажіть джигітам: їх чекає народ, він прославить хоробрих!..

— Скажемо, батир!

— Нагостримо шаблі й списи!..

— Ми прийдемо, батир! Степ буде вільний, мов вітер, батир!

Уповноважені роз'їхались, на майдані залишилися розтрушені оберемки сіна і утрамбовані чобітьми руді плями. Бродили кози й корови, підбирали корм...

У колишньому кабінеті Потапенка засідав ревком. Доповідав Тастан. У підвалі сидять шість козацьких офіцерів, що були замкнуті в казармі й відбивалися від джигітів до ранку. Помічник командира загону алашординців, Жусуп Токмагамбетов, комісар Керенського, кат Тургайського повіту підполковник Потапенко, бій Нурхан Ісмагамбетов — стріляв із Жумабаєм на джигітів; лідера алаш-орди Дулатова піймали на околиці Тургая в одній білизні...

Амангельди збереджено смоктав люльку. У бою рука батира ніколи не була кволою, тепер ворог обеззброений; вирішить його долю присуд ревкому. Але він повинен сказати своє слово.

— Байтурсунова не знайшли?

— Байтурсунов утік.

— Сина Ісмагамбетова, Унгалбая, нема між забитими?

— Нема, батир.

Широкий степ, багато шляхів на його просторах, але прийде час — не розминуться вони. В уяві промайнули сумні картини життя. Постав образ батька Удербая, якому ніде не було спокійного місця в степу від Ак-Булака до хребта Ала-Тау. Пригадалася мати, у вогкій землянці, в чужому чапані, боса, завжди голодна. Висмоктали з неї кров павуки... Уявився аул Барабай,

постріл Нурхана. Він тоді дарував йому життя, а бій послав Унгалбая з буша-джиланом до його аблайчі. Помер Ісхак Кубеков, друг, хоробрий джигіт. Дарувати знову життя Нурхану, щоб він колись послав йому кулю в спину? Дарувати життя Потапенкові, щоб він привів у степ дутовців?

— Коли ти знищиш свого непримиренного ворога, то і близько й далеко буде спокій.

— Справедливо! — підхопив Дубінін.

Присуд членів ревкому був одностайний. За дверима розітнувся верескливий жіночий голос, щось ударилося об підлогу. Стіна глушила ридання й істерику. Амангельди різко потяг із люльки.

— Жолдас Ілля, пиши наказ!

Близилась дев'ята година ранку. Зіна в піднесеному настрої поспішала до пошти. Щойно вона завітала до Саліхи. Побула в неї кілька хвилин. Саліха почуває себе краще, одужує, запалі щоки вирівнюються, повнішають, на них уже зринає тремтливий рум'янець. Не може Саліха спокійно знести втечу Унгалбая і сьогодні згадувала про нього. Зіна заспокоювала її, збиралася розказати про свою радість, та Амангельди заважав. Наказала Салісі лежати, добре їсти, слухатись фельдшера, якого привів до неї Ілля, і пішла на роботу.

Без двох хвилин дев'ять взялася за ручку дверей. Не змогла відчинити їх. Постукала. По коридору покотилась луна. Здивована цим, Зіна глянула на ручний годинник: час починати роботу. Що це означає? Нема жодного чиновника. Може, з дверима щось трапилось? Ще постукала кулаком, носком чобота. В коридорі глухо перекочувалась луна.

Зіна пройшлася вздовж будинку. Тривожно гули дрти на вітрі, падаючи з стовпа в сірі стіни пошти. Самотньо виглядали ізолятори, надягнувши білі снігові шапки. Весь будинок був якийсь холодний, непривітний, ніби сюди вже ніхто не заходив цілий рік.

Зіна ще пождала біля дверей хвилин десять. Дошкуляв мороз. Вулицею проходили росіяни й казахи, здивовано поглядали на жінку, яка постукує чоботом об чобіт і чомусь не заходить до будинку, і йшли далі. Тепер Зіна почала розуміти, що все це означає.

— Не хочуть працювати для Радянської влади...

Швидко, майже бігом подалася до квартири Роміцина. На подвір'ї на неї кинувся чорний кудлатий пес, вишкірив зуби, загарчав, та Зіна не спинилась. Разом з клубками морозного повітря увірвалась до кухні. Жінка поралась біля плити, пахло смаженим м'ясом і якимись травами, віяло спокоєм.

— Громадянин Роміцин дома? — Зіна не могла спокійно говорити. Запитання прозвучало, як окрик. Жінка підняла палець, погрозила:

— Те-с-с... Юрій Несторович хворий.

— Хворий? Де він? — Не чекаючи відповіді, Зіна рішуче пройшла мимо жінки й широко відчинила двері кімнати. На тапчані, закутаний до підборіддя в халат, підібгавши під себе ноги, сидів Роміцин і апетитно їв гарячу котлету. Вуха й баки витанцьовували над тарілкою. Зіна скипіла.

— Що це все значить, Юріє Несторовичу? Чому не вийшли на роботу ви і чиновники?

Роміцин визвірився:

— Не кричіть, громадянко! Ви не в ревкомі, а в моїй квартирі!

— Відповідайте на запитання!

— А ви хто така? Хто вам дав право ставити мені запитання?

— Радянська влада... Я мушу бути на своєму посту телеграфістки. Зараз Тургай не може жити без зв'язку жодної хвилини.

— Я влади не бачу. Хіба в Тургаї влада?.. Я їй служити не буду. Чули ви? «Мушу бути на своєму посту...» Мої чиновники теж не вийдуть на роботу. Не вийдуть!.. — Роміцин схопився з тапчана, підбіг до Зіни, замахав перед нею руками: — Ми убивцям служити не будемо! Не будемо!.. Де підполковник Потапенко? Де офіцери?.. У-у... Убивці!..

Зіні хотілось підняти руку і вліпити Роміцину ляпаса. Насилу стримала себе. Тільки крізь зуби видавила:

— Ви ж р-революціонер... хвалилися...

— Так, так, я — революціонер. Революціонер! Справжній! Я за революцію, за порядок... Установчі збори... А в Тургаї — вакханалія киргизів.

— Давайте ключі! — гнівно скрикнула Зіна.

— Не дам... Як ви йдете на службу до них, коли всі наші співробітники відмовились? Ви!.. Де ваша честь?.. Не смієте!..

— Ключі! Я — комуністка!

Роміцин відскочив від неї, ніби Зіна ударила його в обличчя. Лиса голова посунулась у халат, плечі опустились, у сірих очах спалахнула люта ненависть.

— Ви-ви... п-переда-ва-ли їм у-с-се... Жили під моїм боком. Як же я не знав? Така дама... Геть! Геть звідси!

— Геть, мерзотнице! — верещала жінка біля плити.

— Ключі! — наказувала Зіна.

— Нема...

— Гарзд! Через кілька хвилин прийду з членом ревкому... — Зіна круто обернулась і пішла з кімнати. В коридорі почула крик.

— Стій!.. стій!.. — Крізь двері вилетіла в'язка ключів.— Що ти зробиш сама? Неписьменних киргизів візьмеш? Ха-ха!.. Ми не прийдемо!.. Порядкуй!.. Повісся на дратах! Ха-ха...

Зіна підхопила ключі, грюкнула дверима і вийшла на вулицю. За хвірткою казився чорний пес. Зіна вхопила жменю снігу, потерла лоб, виски, глибоко зітхнула і попрямувала до ревкому.

Важко опустилась на стілець поруч Іллі.

— Мені хвилюватися не можна — дитина, а тут саботаж... Контрреволюція...

Обличчя її було бліде. Ілля стурбувався.

— Ключі в руках? Що трапилось! Де контрреволюція?

— На пошті... Есер Роміцин організував бойкот влади. Котлети дома їсть.

Ілля замислився: де візьмеш у Тургаї таких людей? Пройшовся по кімнаті. Думав. Революція — не пряма стежка без каміння і груддя. І саботаж буде, і гірші речі будуть. До всього треба бути готовим. Починати самим будувати оте нове, до якого прагне люд. Однією рукою стріляти, відбивати напад ворога, другою класти підвалини свого, нового. Тут готових порад нема: сам шукай шляхи... Ще пройшовся. Килим глушив його кроки. І Зіна незчулася, як він нахилився й поцілував її в щоку.

— Шукай друзів, а вороги самі знайдуться, кажуть казачи. Ходім!

Ілля повів Зіну до казарми. Вартовий весело привітався і пропустив їх. Біля стола стояв Дубінін і тримав у руці розібрану гвинтівку. Бійці — росіяни і казахи — слухали його пояснення. Ілля поздоровкався.

— Ребята, хто з вас письменний?

Настала пауза. Бійці переступали з ноги на ногу.

— Школи наші на печі були, товаришу комісар... Розписатись сяк-так дехто може.

Але між російськими бійцями знайшлося троє таких, що побували хто в земській, хто в церковноприходській школі.

— Так от що, ребята! Ідіть з товаришкою Русановою, допоможіть їй на пошті...

Бійці взяли свої гвинтівки й пішли з Зіною. Вони дружнo гупали важкими чобітьми. Ці кроки вселяли в душу Зіни упевненість, що їй пощастить яқось почати роботу зв'язку. «Учити буду, насамперед змінного телеграфіста вивчу», — думала вона, відмикаючи двері пошти.

Наступних днів з базару зник хліб, а за ним — м'ясо. Позачинялись двері крамниць і кумисень. Самітно стояли присипані снігом рундуки. Біля воріт лісного складу Шишкова виростили заметі: дров не продавали. Жителі Тургая захвилювалися... Збиралися гуртками коло ревкому, знімали галас про голод... В місті хтось роздухував тривогу, сів неспокій, погрожував голодною смертю. На базар з аулів не приїздили. На ветеринарно-прогонному пункті, через який за рік проходило на Орськ і Челкар п'ятдесят тисяч голів худоби, тепер гуляв сніговій, залягла погрозлива тиша. Ветеринарний лікар і прийомщик худоби сиділи дома — їм не було чого робити. Не було навчання в школі — в класах замерзла вода. Проте щовечора з мечеті лунав гугнявий голос мулли, який кликав на молитву. Від одноманітності того заклику віяло сумом, здавалося, на башті мечеті хтось тужно плаче. В унісон мулли глухо бовкав дзвін у церкві. Після заходу сонця Тургай поринав у темряву, як у прірву. Над ним голосили вітри, налігали бурани і засипали снігом...

Ревком працював день і ніч. Члени ревкому шукали шляхів для боротьби з саботажем і контрреволюцією. Тут потрібна була рішучість і твердість волі. Допомогти з сторони ніхто не міг: під Оренбургом були жорстокі бої. Дорогу в Радянську Росію перетнули офіцерські банди отамана Дутова. В Кустанаї і Іргізі — алаш-орда. Тургай міг надіятися тільки на себе.

Прийшли робітники і повели Амангельди й Тарнова на склад промисловця Шишкова. Запасів палива вистачало до кінця зими для всього Тургая. Ревком постановив конфіскувати паливо і розподілити між установами і громадянами. Бійці відвезли дрова для школи та лікарні. Іля

весь вечір розмовляв з учителем, обіцяв йому допомогу. Вранці на подвір'ї школи залунав дзвоник. Він трохи звеселив Тургай.

Погонічі худоби, робітники із складу Шишкова, службовці вимагали хліба. Приводили голодних дітей. У ревкомі плавали хмари диму, злітала лайка, погрози, чулось ридання. Амангельди саме одержав повідомлення, що в одному аулі якась банда вирізала всіх членів обраного комітету. Похмурий, сірий від втоми, з червоними від безсоння повіками, слухав викрики.

— Хліб є в Тургаї. Допоможіть ревкому знайти його.

Робітники показали йому подвір'я торгівців. Він сам робив конфіскацію запасів муки. Її відвозили до гарнізонної пекарні і незабаром стали роздавати хліб жителям.

Але цих запасів не могло вистачити надовго. Хліб треба було шукати в аулах і поміщицьких маєтках. М'яса не було зовсім у Тургаї. А з аулів прибували джигіти, вливалися в червоне військо. За два тижні їх прибуло близько тисячі. Їх треба було годувати. Ревком вирішив організувати спеціальний загін для реквізиції лишків хліба у баїв, у навколишніх аулах. Такий загін, під командою Макзума, виїхав з Тургая. Наступного дня повернулася половина бійців. На загін напала банда. Стало відомо, що бандою керує Унгалбай Ісмагамбетов. Ходили чутки, ніби він поклявся на семсері до кінця свого життя нищити усіх кзил-аскерів, доки не розстріляє Амангельди і його ревком.

Амангельди виділив новий загін — чотириста бійців, озброїв його кулеметами і направив у степ ловити банду та добувати хліб і м'ясо для Тургая. З аулів прибували члени комітетів і залишалися в загонах Амангельди, бо Унгалбай винищував комітети. Банда алаш-ординців уникала зустрічі з загоном Макзума. В степах Семиріччя підняли контрреволюційний заколот есери і меншовики. Від Орська до Актюбінська, до Оренбурга і далі до берегів Каспія літали білокозачі зграї отамана Дутова. А по сусідству з Тургаєм, в Іргизі, в Кустанаї і Атбасарі шаленіла алаш-орда і залишки Тимчасового уряду. Навкруги Тургая було вороже контрреволюційне кільце. Радянський Тургай, ніби острів — пристановище для повсталого в боротьбі за волю народу — підіймався в степах.

Ревком засідав безперервно. Тарнов запропонував обміркувати питання захоплення Кустаная.

— Кустанай нам потрібний зараз, сьогодні, — говорив він. — Тоді ми зможемо організувати удар в спину Дутова, з'єднаємося з Радянською Росією. Інакше нас задушать дутовці й есери та алаш-орда із Семиріччя: Тургай заллють хвилі контрреволюції, заметуть, як бурани одиноку юрту в степу... В Караганді — вугіль, у Карсакапай — мідь, на Ріддері — свинець, на Алтаї — золото. Я певний, про це не забувають англійські капіталісти, а через Афганістан, який перебуває ще й зараз під протекторатом Англії, сюди палкою кинути, товариші... — додив Ілля, оглядаючи членів ревкому, стомлених, постарілих, з червоними повіками від безсонних ночей.

Жолдас Ілля мав рацію, і над його словами замислились члени ревкому. За вікнами стугонів вітер; завивав у димарях, вривався до коридора й шелестів на стінах. Пауза була довга й напружена.

— Йдеш на один день, бери хліба на тиждень... — глухо впали слова Дубініна.

— Що ти хочеш сказати, Сергію?

Дубінін махнув рукою.

— Це я про себе. Думає, воно швидко перемелеться, аж для млива вітер слабкий. Ідем на Кустанай, може, швидше потягне вітром з Росії.

— І на Іргиз треба. Будемо мати зв'язок через Челкар з радянським Ташкентом, — запропонував Тастан. Його підтримав Садбек:

— Щоб степ жив, треба алаш-орду вигнати з Іргиза!

— Зійдуться хороші джигіти, зіллються, як олово. Жакси!.. — Амангельди поклав люльку на стіл. — Жолдас Сергій буде в Тургаї. На Кустанай поведе джигітів Тастан. На воротах Іргиза червоний прапор піднесе Садбек...

Великі загони виступили з Тургая і розійшлися: один на північний схід, другий — на захід. Над білим степом низько пливло холодне сонце. На десятки верст видно було сизу лінію горизонту, і тургайці довго проводжали очима джигітів Тастана і Садбека. Зникли в степу загони, ще тривожніше стало в Тургаї. Макзум шукав десь банду Унгалбая. Ревком тепер мав не більше чотирьох сотень бійців, дві гармати і три кулемети. Вночі по Тургаю заборонялось ходити. Амангельди в супроводі Абдільди розставляв пости, часто перевіряв їх. Дубінін ночував біля бійців. Ілля безвихідно чергував у ревкомі.

Дні приносили нерадісні звістки. Макзум не міг злови-

ти Унгалбая. В Аманкулі банда спалила будинок, у ньому згоріли члени аульного комітету. Унгалбай свою звірячу погрозу здійснював. Знову почалися бурани — Тургай тонув у снігових заметах.

Тривожно починався в степах 1918 рік. Відрізаний Дутовим від Радянської Росії, Тургай сам ставав на ноги, жив надією, боровся за своє існування. Він, ніби оазис, який захищається від пісків Каракумів, гордо підвів над засніженим степом голову, зберігаючи для кедея притулок, втіху і радість. Через простір, через заслону ворогів пройшло могутнє, життєдайне слово Леніна. Воно окрилювало ревкомівців, давало їм силу в боротьбі за волю і щастя народу. Революція пролітала над країною, зачепила крилом Тургайський степ — і тепер він прямував за нею через саї і бархани.

В таку хвилину напружених думок, коли на столі горів у черепку з лосем шматок ганчірки, Ілля побачив перед собою бійця.

— Товаришу комісар! Іргиз захопили наші. Звідти передають: радянські війська захопили восьмого січня Актюбінськ! Робітники й залізничники послали загін Червоної гвардії під Оренбург — на Дутова. Туди ж прямують радянські ешелони з Ташкента, Казалінська, Перовська, Туркестана! — ніби рапорт відчеканив боєць. Ілля здивовано оглянув червоноармійця. Зірвався з місця, вхопив його за руку.

— Повтори, голубчику!.. Та повтори ж!..

Боєць повторив.

— Удружив! Молодець!.. Спасибі! — вигукнув він, ніби боєць сам прорвав вороже кільце під Іргизом і тепер доповідав йому про виконання бойової операції. — Біжімо до казарми! Хай усі радіють! Ах, шкода — Іманов переверяє пости. Ото б зрадів батир!..

— Не можу, товаришу комісар!.. Чергую біля телефону на пошті.

— Віжи туди, біжи, голубе... Та не забудь передати привіт товаришці Зіні. Як вона там: чи здорова?.. — говорив Ілля, оглядаючи кожух і вішаючи маузер через плече.

Гарнізон зустрів новину вигуками «ура». Дубінін розгладив вуса і замріяно сказав:

— От і вітер повіяв добрий. Ех, покотить він отамана Дутова, як перекотиподе в степу...

Посідали на ліжках, підвіконнях, на столі — хто де зумів умотитися. Дубінін обняв комісара, голосно мріяв,

бійці слухали його, затаївши подих, бо говорив він про те, що кожному з них боліло, ночами увижалося.

— Степи в нас, товаришу комісар, дивні. Вийдеш повесні за станицю — сонце сяє, а вона, матінка наша, лежить, вигрівается. І бачиш, як душить її груди, підіймаються. Парує... Станеш перед нею, дивишся, думаєш: мочуча ж ти, матінко, та коли ж ти прийдеш до мене в гості? Я тебе обійму і поцілую, як дівчину, устами своїми припаду до тебе, руки віддам тобі... А вона, товаришу комісар, мовчить, нічого не говорить. І здавалось мені — хмуриться. Куди, мовляв, тобі, Сергію, братися до мене!.. Важка я, не піднімеш!.. І в грудях моїх закипало зло, а серце їла іржа, і я чорнів від думок. Та тепер ти про Леніна почувла, не будеш хмуритися, матінко! Руки в мене он які! Як візьму я тебе та господарем стану — і подружимося, заживемо мирно, бо люблю ж я тебе... Знаю, ласкавою станеш — вийду до тебе, а ти усмінешся мені і пригорнешся. А я тобі — пісню. Плуг у руки — і пісню, від душі...

Мріяли в той вечір бійці, відкривали серця комісарові.

А ще через два дні прилетіла телеграма від Тастана Дерібаєва:

«В Кустанаї Радянська влада тчк Створюю ревком тчк. Хай живе революція».

18 січня вночі телеграма повідомила про втечу з Оренбурга «військового уряду» отамана Дутова і «національного уряду» Аліхана Букейханова...

8

«Віз поламається — полагодиш,
верблюд здохне — пропаде
твое щастя».

Казахська приказка

Доля допомогла Унгалбаю вислизнути з рук Амангельди, допомогла вивести з Тургая з півсотні алаш-ординців, але тепер щастя тікало від нього. Унгалбай, мов вуж, звивався в степових просторах, кликав до себе баїв, погрожував, палив аули, розстрілював членів аульних комітетів, але уява, що він висить на тонкому невидимому аркані і бурани гойдають його, ніби ляльку, не покидала Унгалбая. Він шукав широкої підтримки і не знаходив. Степ уже не корився баям. Минув той час, коли слово

Ісмагамбетових було законом для тисяч слухняних кедів і джетаків. Тепер вони слухали іншого — Амангельди Іманова. В степ прийшла сила, яка зламала Ісмагамбетових.

Унгалбай не міг скоритися тій силі — він ненавидів її, як Іманова. Він поклявся боротися з нею. Він довідався від полоненого з загону Макзума, що з Тургая втік Байтурсунов. Полоненого зарубав і кинув у степу, на здобич вовкам, а сам став шукати торе Байтурсунова. Байтурсунов знає способи, як боротися з Імановим. Унгалбай довго жив цією надією. Але Байтурсунова не знайшов. Степ безкрай, і торе загубився в ньому, як порошинка.

Перший місяць Унгалбай не відходив від Тургая. Там ще були спільники. Він посилав до торе Роміцина своїх людей і мав від нього поради. Не пускав до Тургая караванів з хлібом і м'ясом. Але в степ прийшов Макзум. Унгалбай влаштував йому засідку, половину кзил-аскерів перестріляв з кулемета. Тішив себе думкою, що тепер Іманов сидітиме в Тургаї, мов лисиця в норі. Та Іманов — не лисиця, минуло два дні, і в степ прийшов новий загін, удвоє більший. Макзум погнався за Унгалбаєм. І йому довелося тікати з-під Тургая.

Аули не приймали Унгалбая. Чутка про нього облетіла засніжені простори. У великих аулах його загін зустрічали пострілами. В Аманкулі він потрапив на засідання комітету. Власними руками запалив очеретяну покрівлю кстау. Люди виплигували крізь вікна, його вершники стріляли в них. Вітер роздував полум'я, ніби ковальське горно. Вогняні хвости пробивали темряву ночі, з кстау линули одчайдушні крики. Він слухав — і його душа сміялась. Це була насолода йому. І закінчив тим, що наказав дати залп у натовп жінок, які ламали руки у відчаї.

Але тепер він обминав великі аули. На їхніх околицях були вартові. Пробивався до Кустаная, щоб з'єднатися з іншими загонами, разом боротися з Імановим. На півдорозі угледів кзил-аскерів. Попереду тріпотів на вітрі червоний прапор. Кзил-аскери теж ішли до Кустаная. Доля відверталася від Унгалбая. Він повернув назад. Але в його сліди ступав Макзум. Унгалбай відхилився до Батпак-Қара, а потім попрямував на південь, до Қаракумів.

Вигляд його вершників був жахливий. Обморожені обличчя, чорні від поневірянь у пустині, подерті в боях і безперервних переходах кожухи і теплі чапани, голодні,

люті на свою долю, мовчазні вершники скидалися на розбишак з великого шляху. Ними вони й стали. Життя було колись прихильне до них, та тепер залишилось тільки в спогадах.

І Унгалбай мріяв про тепле кстау. В цей час, зимою, він сидів би на високих подушках. Біля нього стоїть кумис, він частує кунаків. На килимі сидять акини. Він слухає новини і домбру. Поруч ласкава ана наказує дже-тачкам ставити в коло плов і бешбармак. Розходиться запах м'яса і приправ. Кунаки виставили святкові чапани, зосереджено чекають, коли почнеться той¹. Ата Нурхан розповідає про табуни — літо дало сто лошат. Питає, чи ніхто з кунаків не знає такої киз, щоб не соромно було родичатися. Він натякає на одруження Унгалбая... В кстау тепло. Хай у степу гуляють вітри й бурани, аби не було ожеледиці, бо тоді гинуть коні й барани, вони не можуть пробити копитами лід, щоб дістатися до пані. Та цієї хвилини про ожеледицю не думають. Ата Нурхан бере в руки кунган і наливає арак. Арак облікає горло і підносить дух. Починається той...

Унгалбай облизувався і з силою опускав камчу на спину коня. Десь, кажуть старі люди, здох верблюд на його шляху, тому й пропало його щастя. Кінь вивертав копитами сніг, вітер підхоплював його і порошив у вічі вершинам. Навкруги лежала біла, німа тиша. І в душі Унгалбая була пустка, ніби в цьому степу... Уже ніколи ата Нурхан не збере кунаків на той, ніколи не почастує з своїх рук араком. Мабуть, здох верблюд на шляху Ісмагамбетових, горе спіткало рід Ісмагамбетових! Печаль розпустила крила над їхнім кстау! Іманов хоче зламати силу роду Ісмагамбетових. Іманов — безрідний койші, жебрак!

Унгалбай божеволів від цієї думки. Серце обливалося кров'ю. Він готовий був знову різати, шматувати, щоб усьому світові довести, що Ісмагамбетови — живучі, в них — кров джувльбарса. І він зводився в стременах. Очі його палали лихим вогнем, бив коня, і десятки верст загін летів через білі замети... Коні стомлювались, збудження в Унгалбая спадало, як вітер за високим барханом. Сміливий і дужий нападає, а він тікає до Каракумів, на безлюддя, мов сирій вовк.

Він тікав. Позаду залишався Тургайський степ. На го-

---

¹ Той — гулянка, банкет.

ризонти виріс останній аул перед Каракумами — Кудукчисай. Унгалбай вирішив тут зупинитися, доки вийде весняне сонце і принесе тепло. В аулі прийняли його. Тут ще був старшина й були гостинні кстау. Аул дослухався до новин у степу, але досі нічого не чув про Унгалбая. Він був кунак, бо знав багато новин, прибув з тривожної півночі. Два дні відпочивали алаш-ординці, а на третій, увечері, їх знайшов загін кзил-аскерів. Аул опинився в кільці. Прибув посланець — господар самотнього кстау на околиці аулу — і передав наказ командира кзил-аскерів, суворого Макзума, негайно скласти зброю.

Унгалбай кілька хвилин мовчав. Серце їла іржа, у душу повз холодний відчай. І він тихо сказав загонові:

— Складемо зброю — нас чекає смерть. Будемо відбиватись — нас чекає куля. Але куля сліпа, нас покриває ніч. Аул у зашморгу. Направимо шаблі в один бік, прорвемо зашморг, будемо жити. Прийде весна — нас ніхто не піймає. — Він плигнув на сідло і додав: — Сюди — шлях на Тургай, на ньому багато кзил-аскерів, сюди — шлях на Перовськ, там нас чекають кзил-аскери. Птиця літає прямо. За мною!..

Загін повз кстау вибився в степ, їх зустрів цеп кзил-аскерів. Нічну пітьму прорізали різкі блиски пострілів, покотилась луна в засніженій тиші. Упали коні, билися в кучугурах. Вершники просили допомоги, проклинали. Але Унгалбай не слухав, серце його закам'яніло. Він не зважав на товаришів, аби тільки прорватися. На нього налетіли кзил-аскери. Він рубав з плеча, люто, мов навіжений. Натиск був його навальний, і він вивів тридцять шість спільників з кільця. Коні вгрузали в сніг, падали, хропли, підводились, повзли на колінах. І винесли алаш-ординців у степ. Та й тут їм не дали відпочити. Унгалбай гнав загін до берегів пустинної Каргали.

Опам'ятався він тоді, коли на сході зажеврило небо. Починався світанок. Погоні не було. Коні пішли повільніше. Перед ними лежала рівнина, мов розстелена біла кошма. Тут був сніг і пісок. Мовчазною, але загрозливою тишею їх привітали Каракуми. Люди прозвали цю рівнину чорними пісками і завжди обминають її. І Унгалбай, давши коням відпочинок, не пішов у глибінь пустині, а повернув вздовж берегів Каргали. І тут, у занесеній снігом долині, загін знайшов чотири убогі юрти койші. Унгалбай вирішив зупинитися тут, бо далі його чекала загибель у пісках і заметах.

Сюди кзил-аскери не прийшли. Сталося те, про що думав Унгалбай: Макзум загубив у заметах його сліди, Унгалбай розпростав плечі: це було найсильніше в його житті почуття радості. Але він став обережний. Дозорці стояли день і ніч. Ніхто не міг вийти далеко за юрти. Койші ловили рибу в Қаргалі—з ними завжди були вартові...

Так минали дні. Прийшов березень, Қаргала піднялась над берегами. У піски покотились каламутні хвилі. Сонце пригрівало. Десь одразу взявся кара-тургай, звився в небо і по-весняному защебетав, посипав пісню, мов зерно на землю. Уже під ногами шелестіли жовті ящірки, а на річці закружляли табуни качок.

І Унгалбай засумував. Виходив на берег Қаргали, дивився, як синіло небо, сипало промінням сонце, глибоко дихав і мріями летів далеко. Його потягло до матері. Він був один у неї і ана любила його. Йому зажадалося колишніх материнських пестошів, що гріють душу, як сонце. Зажадав послухати материнську старовинну казку про Абдулхаір-хана. І її голос приймала б душа, як музику... Покинув матір ата Нурхан зимувати в аулі, забув і він, Унгалбай, у походах про неї. Ана!.. Святе слово, благословенне в віках між синами!

Сумував Унгалбай і бачив, як сумують його спільники. Весна йшла на північ. І він дав наказ вирушати слідом за нею. Тепер загонові непотрібний був шлях. Коні йшли навпростець, а під кожним барханом був притулок на ніч. Падали весняні дощі. Уже поспішала, поки не припекло сонце, зазеленіти трава на пагорбах. Весь час над головою висів кара-тургай. І дивувало Унгалбая те, що весна не принесла йому сподіваної радості. У душі був сум, а в серці — печаль. Він почував себе самотнім, хоч його й оточували спільники. Тішив себе надією: прийшла весна, він підніме семсер і ходитиме з ним у степу, поки не вгородить його в серце Іманова. Бадьорився, наспівував пісню, але в душі віяв холод, і він ніяк не міг зрозуміти, чого така пуста навколо нього.

Біля озера Дурукча, за дві доби їзди від Барабая, загін натрапив на табунщиків. Койші мирно смажили м'ясо на палицях. Унгалбай сплигнув з коня.

— Салам! Хай аллах береже табуни від лихогої людини і хижого звіра! Чиї вони?

— Спасибі, — відповів широкоплечий, чорнобородий койші, підозріло поглядаючи з-під кошлатих брів на загін Унгалбая. Синій димок легко піднімався вгору, роз-

носячи апетитний запах баранини. — Колись володів бай, тепер аул...

Унгалбай проковтнув слину. Мимоволі рука потяглась до шаблі, але зусиллям волі він стримав себе. Він прожив зиму біля Каракумів, і хто знає, що тепер діється в Тургайському степу. Хай про нього поки що нічого не знають аули і Тургай.

— Яка у вас новина? Ми з берегів Чалкар-Тенізу. Табуни охороняємо. Їдемо до Тургая. Чи скрізь спокійно?

Чорнобородий подивився на своїх товаришів.

— Е, хіба ви не знаєте, що треба посилати делегата в Оренбург? Радянський з'їзд буде.

— З'їзд?.. — перепитав Унгалбай, відчуваючи, як тремтять його руки й ноги. — А Дутов? Аліхан Букейханов?

Койші поблажливо засміявся.

— Ой-я! Заець тікає швидко, але від аскерів Ленінбабатира швидше тікав Дутов! Кажуть, до Троїцька не зупинявся...— Чорнобородий, уявляючи ту втечу, похитав головою і ще раз засміявся. — Радянська влада вже в Атбасарі і Караганді. Тургайський степ вільний, кунак. — Потім враз койші похмурнів...— Неспокійно на півночі... Банди Дутова в степах Актюбе... Покуштуй, джигіт, нашої баранини.

— Так велить закон казахів, але хай твоє серце не обійме печаль, коли я відмовлюся. Ти сказав: треба посилати делегата до Оренбурга, і мій кінь повинен поспішати. Прощай!..

Унгалбай не чіпав койші, щоб замести сліди за собою. Гнав коня, але не міг догнати заспокоєння. Воно тікало від нього. З'їзд! Делегати! Радянська влада в Оренбурзі!.. З відчаю можна було збожеволіти. В голові, ніби друк з перекотиполя в пальці, стриміла думка про північ. Там неспокійно, ходять дутовці — вони не скорилися кзил-аскерам. Дутов живий, Букейханов живий. До них треба. Знайти їх, з'єднатися, сили зібрати і прийти на Іманова — запалити степ і вішати отаких койші на сидлах байських коней, в'язати й кидати в річку, гатити ними саї. О, він знайде, як судити їх і знищувати!.. Коли Іманова повісять на тургайських воротах, він скличе всіх баїв від Актюбе до Балхаша і влаштує такий той, що аж степ сколихнеться з радості...

На північ загін прямував між аулами і джайляу, повз Варабай... І серце Унгалбая облягла туга. Хто утішить матір, приголубить її, посіє зерно надії в серці? Хто

дасть йому нову куйлюк змінитися в дорозі? Де його табуни, хто забрав коні — він повинен знати...

Унгалбай залишив загін у степу, сховавши його в тому саї, де лежав після поранення Саліхою. Дочекався ночі і пішов до Барабая.

На землю осідав важкий, густий туман. Мжичив дощик. Під ногами хлюпали калюжі. Аул потонув у мряці. Унгалбай ледве намацав околиці. Та біля першого кстау сміливість залишила його. Серце калатало, Унгалбаєві вчувалися чийсь кроки, вигуки, тихий шепіт. Він зупинявся. Кров приливала до висків, він ледве не падав від заморочення.

Не міг піти прямо до аулу. Обійшовши його навколо, став проти вітру, підняв голову, прислухався, ловив ніздрями запах житла. «Так нюхає вовк перед нападом на отару, — подумав, і в серце поповзла гіркота, полоснула в грудях вогнем. — Вовк». Він заскреготів зубами від люті, образи, безсилля. Лють погнала його вперед. Унгалбай рішуче пройшов кілька кроків, але кожний наступний крок був тихіший, і вже за дві-три хвилини він знову ступав обережно, крадучись.

Заходив від річки. З пагорбів мчали струмочки, і тихомелодійно дзюрчали арики. Вони глушили його кроки, але заважали ловити навколишні звуки. Унгалбай зігнувся, очима пронизав туманну пільму і сунувся на пагорб. Напоена дощем земля сповзала, він сковзався і падав. Схоплювався, напружуючи слух до отупіння. Знову дерся наверх, до кстау.

Тепер він стояв на пагорбі. Аул був під ним — десь унизу, на схилі й рівнині, в пільмі. Колись юрти горнулися до його ніг, коли він виходив на цей пагорб, щоб глянути в степ на джайляу. Кожний, хто зустрічався, здіймав тумак і вклонявся йому, благословляючи рід Ісмагамбетових. А тепер він боявся глянути вниз, боявся зустрітися віч-на-віч з аулом. У нього була ненависть, але не було колишньої сили. І серце защеміло. Заскиглив крізь зуби, щоб угамувати свій біль.

Наткнувся на дувал. Припав усім тілом до мокрої глини, обіймав дувал, шепотів:

— Мій... Мій... — Ніжно, мов дитину, пестив слизькі виступи.— Чи пізнаєш ти свого нещасного господаря?..

Дувал мовчазно плакав у вогкому тумані. Унгалбай легко підскочив і сів на стіні. Прислухався: десь унизу

шуміли струмки. Плигнув на подвір'я. В темряві гнівно загарчав пес. Не встиг Унгалбай опам'ятатися, як він на весь голос гавкнув і кинувся до нього. Звуки падали над аулом. Унгалбай затремтів. Упав на коліна, пристрасно зашепотів у темряву:

— Ци-ить!.. Мовчи, Аю!

Пес ще не пізнав господаря: брехав сердито і обнюхував. Потім лизнув Унгалбаєві руку. Унгалбай пригорнув його голову до свого серця. В уяві промайнув далекий берег річки, куди Аю привів ата Нурхана, щоб витягти з його ребер ніж Саліхи. О, Аю!.. Унгалбай ніжно поцілував пса між вухами. Аю від радості не знав де подітися. Плигав перед господарем, кидався до будинку, шкрябався лапами в двері. Унгалбай прислухався до шелесту дощу. В аулі була тиша, він тонув у тумані.

Підійшов до віконця кстау і постукав. Вхопився руками за серце: від хвилювання тремтів увесь, ніби стебло полину на вітрі. Аю добивався в двері, скавчав, прагнув першим принести радість байбіше. За стіною вчувся тупіт. Хтось завмер біля дверей. Пес зашкрябав дужче, нетерплячіше.

— Що стурбувало тебе, мій вірний Аю? Заспокойся, Аю! — долинув крізь дошки хриплий голос байбіше.

Унгалбай припав губами до щілини:

— Ана, радість моя, щастя моє... Біля тебе твій Унгалбай. Прийми його, рідна...

Байбіше заголосила. Шастала руками і довго не могла знайти засув. Унгалбай тремтів на порозі, і коли простяглися до нього руки, упав на них серцем, обвив голову матері, пив з її очей солоні сльози, цілував волосся. Байбіше повела його на свою половину, намацала в темряві подушки. Опустилися разом, обнявшись. Вона зняла з голови сина тумак, пальцями перебирала його давно нечесане волосся, припадала губами до одстовбурчених вух, плакала.

— Нема нашого володаря, нема серця нашого роду. Ай-бой-бой!.. — шепотів Унгалбай, припадаючи до матері. А вона мовчала, тільки міцніш пригортала до себе сина, обвивала руками...

Так вони сиділи, поділяючи в серцях горе і тугу, доки у віконце заглянув світанок. Унгалбай злякано схопився. Як тепер вийти з аулу? Байбіше зрозуміла його тривогу. Але материнське серце не могло відпустити сина. Вона ж не бачила його від літньої спеки.

— Я сховаю тебе. До нас ніхто не ходить. Я надивлюсь на тебе, намилуюся, — знову припадала до нього байбіше.

— В аулі — комітет?

— В аулі — Іманов.

Унгалбай вислизнув з рук матері.

— Сам? Убити, зараз!.. О-о! — він хруснув пальцями.

— Сину, в аул два дні тому з'їхались з усієї волості. Посилають делегата в Оренбург. Хочуть послати Іманова, хай смерть упаде на його голову. Їздили за ним до Тургая. Він учора прибув. З ним — Саліха, гостює в матері.

Унгалбай упав на подушки. Делегат! Степ підкорився Амангельди — койші, мисливцю. Хто знав про нього, хто чув? Джетак, голодранець... Унгалбай стискав подушки і хрипів від люті, розбризкуючи слину навколо. На голову легла тепла рука матері.

— Сьогодні терпи і думай, сину... Думай...

Він думав — напружено, зціпивши зуби. І коли в хатині вже вирізьбилися речі: велика скриня, килими на стінах, кунган біля дверей, він раптом спитав:

— Скільки вершників має Іманов?

— Е, не була я там, сину, не знаю.

Унгалбай обняв материне плече, зашепотів:

— Ана, ти підеш туди... Коли у Іманова десять, двадцять, тридцять джигітів, біжи до саю, де лежав я, скажи моїм людям: Унгалбай наказав зробити засідку на тракті і піймати Іманова, коли повертатиметься до Тургая... Уночі хай ждуть мене в саї.

У байбіше очі засвітилися, ніби в кішки.

— Жакси!

Сонце щедро сипало тепло на джайляу, ласкаво усміхалося аулу. З Каракумів линув теплий вітер, нашіптував кожному про весну, пестив, летів далі, залишаючи біля волості запах торішніх перепрілих комишів і полину. Над головами ніжно видзвонювали телеграфні дроти. А на схилах, їм в унісон, шуміли арики. Десь високо в сонячному сяйві щebetав кара-тургай, а над ним, ще вище, кружляв на синьому фоні орел.

Та до волості підійшли кзил-аскери з гармошкою і порушили тиху музику весни. Звуки веселої, вільної, як той орел у небі, мелодії заглушили шум аरिकів і пісню кара-тургая. Кзил-аскери вибивали ногами, ставали тісним колом біля волості. Над ганком звився червоний прапор,

залопотів крилами над головами Сергія Дубініна і Амангельди.

Із кстау і щойно виставлених на весну юрт побігли до волості діти, поспішала молодь, поважно йшли чоловіки і їхні кунаки — уповноважені з аулів і кочовищ. За чоловіками групувались жінки і киз. На сонці миготіли кольорові хустки, тубетейки, білі тумаки, строкаті, сірі, жовті й голубі святкові чапани.

Барабай ще не бачив гармошки, для нього вона ніколи не грала. Діти обступили гармоніста і заглядали на перламутрові гудзики клавішів, дорослим же статечність не дозволяла підходити ближче, хоч у їхніх очах було таке ж захоплення і здивування, як і в дітей. Гармоніст намагався на всю широчінь показати свої здібності. Грав марші, польки, навіть вальси, але тому, що ніхто, крім кзил-аскерів, танцювати не вмів, жіночих пар не було, і він знову повертався до російського народного танцю. Кзил-аскери вистукували каблуками, виляскували долонями по халявах, спритно викидали ноги навприсядки, а натовп захоплено хитав головами, прицмокував:

— Ай-бой-бой!..

— Ой-я! Ой-я!..

Кзил-аскери ходили на руках, або, закинувши руки за шию, з зухвалістю і завзяттям збивали носками чобіт землю один одному під ноги.

Сергій вихитувався біля Амангельди, не наважуючись піти в коло, хоч ноги давно аж тремтіли під ним. «Чи личить командирові і члену ревкому танцювати?» — питав себе і жадібно дивився на товаришів. Амангельди зрозумів його.

— Жолдас Сергій, чи й у танцях ти такий мастак, як у бою? Гайда!

Дубінін вийшов на середину, обсмикнув гімнастерку, зсунув кашкет на потилицю так, що русяві кучері розсіпались на лобі, і виляснув долонями:

Без царя, без государя
На свободі ми живем.
Всех буржуев переколем,
Всех буржуев перебьем!..

І притупнув чобітьми. Гармоніст підхопив, кзил-аскери закружляли, загупали круг Дубініна.

Нынче плачет твой родитель,
Стоном стонет капитал.

Пролетарий-победитель
Господином нынче стал!..

А гармошка не знала спокою від радості, лігала в до-
свідчених руках майстра.

Ты не плачь, чужая тетка,
Не грусти, родная мать:
Перебью белогвардейцев
И приду домой опять!..

Амангельди, схрестивши руки на грудях, слухав час-
тушки, дивився на розпластані в небі крила орла, думав
про минулі дні, гіркі, мов полин, про два роки боротьби,
яка невідомо коли закінчиться, бо на півночі, за Мугод-
жарськими горами, знову піднімає голову отаман Дутов,
продає казахів білим генералам Аліхан Букейханов.
Десь блукають у степу Байтурсунов і Унгалбай. Вони хо-
чуть забрати радість із Барабая, прагнуть повернути сю-
ди старшин і баїв, забрати табуни і джайляу, щоб знову
всі джигіти стали койші і джетакі в баїв. Не буде цього!
Хто досягне рукою до того орла, що плаває над аулом?
Тургайський степ матиме армію. Хай з'їзд приймає такий
закон. Так думає він, так думає жолдас Ілля. Треба, щоб
усі делегати так думали. Хай жолдас Ілля напише Лені-
ну-батиру. Хай Ленін-батир скаже, що в Тургайському
степу потрібна армія кзил-аскерів.

Орел потонув під сонцем. Амангельди опустил очі на
тумаки і тюбетейки. Густе проміння падало на стволі
гвинтівок, на списи і мисливські рушниці. Такий час — не
клади зброї, щохвилини сподівайся удару. В степу блу-
кають шакалі, їх водить Унгалбай... Помітив Саліху між
жінками. Вона стояла життєрадісна, як весна, щаслива,
мов пташка в своєму гнізді, на шоках пашів рум'янець,
в очах — захоплення грою і танцями кзил-аскерів. Тепер
вона була такою, як колись, коли водила каравани на но-
ві джайляу. Поруч неї — мати. Ана ласкаво прийняла йо-
го, зятя, частувала з своїх рук і всім показувала його по-
дарунок — мідний, блискучий таз, новий чапан і шовкову
з великими червоними трояндами хустку. Ата, Алі Бай-
жанов, мовчить, дивиться спідлоба, і хто знає, про що він
думає... Згадалася розмова сьогодні вранці. Ана говори-
ла Салісі: «Вночі сон тікає від мене. Думала. У степ нове
життя прийшло. Чула, як заливався пес Аю біля кстау
Ісмагамбетових. Хто б міг приходити вночі до старої бай-

біше? Хіба дня йому мало?» Було видно, що їй кортіло довідатись, чого гавкав Аю цієї ночі.

Згадав про це Амангельди і подивився на подвір'я бія. Сірою стрічкою висів на схилі дувал. За ним парувала на сонці очеретяна покрівля кстау. Не видно життя там, не чути його. Стоїть кстау і дивиться на аул. Все життя ходив аул, зв'язаний арканом бія і старшини. Чи тепер кстау підкорилося народу? Через дорогу, на другому схилі, таке ж мовчазне подвір'я старшини. Ненавидять його там і проклинають. Він перший сказав гостро, мов вістря списа, слово правди проти старшини і бія. Він повів джигітів проти них, і він переміг, бо з ним була правда і Ленін-батир. Багато волостей хотіли послати його на з'їзд, щоб він устами своїми сказав спасибі Леніну-батиру і російським джигітам. Сам Тургай віддав йому цю честь. Але всім він відмовив, крім Барабая. Тургай посилає жолдаса Іллю. Як міг він одмовити Барабаю, коли тут випив повну кесе горя? Усім треба сказати: випускайте табуни на байські джайляу, сійте просо і пшеницю, відводьте арики на свої поля, пийте кумис, але не кладіть зброї, бо в ариках ще буде червона вода від крові.

Амангельди думав про ті слова, які скаже уповноваженим аулів — койші, джетакам і кедеям. Гармоніст грав, танцювали кзил-аскери, а над аулом знову закружляв орел. Тепер він піднявся ще вище, до сонця, і тільки степові бистрі очі могли розгледіти його крила. Він ширяв гордий і недоступний, стежив за степом...

Амангельди відчув на плечі дотик руки. Обернувся. Саліха зашепотіла:

— Прийшла ана шакала Ісмагамбетова.

— Хай дивиться на радість аулу і ковтає сльози. Ми все життя пили їх.

— Я її знаю краще, батир. Вона нюхає, мов пес сліди сайги. Дивись за нею... — Саліха пірнула між жінок.

Амангельди кілька секунд дивився поверх рушниць і списів на сірі верхи юрт, поволі опустил очі і вгледів байбіше. Вона пролазила між старими жінками. Голова її була закутана великою голубою хусткою. Ісмагамбетова підвелась навшпиньки і глянула через плече Тастанової матері до ганку... За кілька хвилин він побачив її по той бік натовпу. Вона стояла смиренно, мов свята. Але очі її дивились на гвинтівки. Амангельди знову згадав слова тещі про пса Аю і тепер уп'явся поглядом в обличчя байбіше. Вона відчула його, кліпнула очима і до очей

закуталась. Цієї хвилини до Амангельди підійшов голова волосного ревкому і запитав, чи можна починати збори.

— Починайте... — Він втратив з очей байбіше. Довго не міг знайти її між жінками. Зійшов на ганок. Байбіше вже вислизнула з натовпу і попід дувалами прямувала до свого кстау. «Чому ж вона не цікавиться, кого пошле Барабай на з'їзд? — подумав Амангельди. Звів очі на сирій дувал бія. — Чого приходила?»

Амангельди гукнув:

— Е, Ісмагамбетова, стій!

Гармошка стихла. Кзил-аскери, уповноважені, жінки оточили батира. Він пробився на вулицю і грізно повторив наказ:

— Ісмагамбетова, стій!..

Байбіше не оглядалась. На диво легко побігла до свого кстау. Амангельди вихопив револьвер:

— За мною! Оточити кстау!

Уповноважені і кзил-аскери клацали затворами гвинтівок. Абдільда догонив батира. Вулицею покотився галас, вигуки, команда, кожен поспішав обігнати переднього, першим добігти до дувала Ісмагамбетова. Верещали діти, полохливо скрикували жінки. Стугоніла земля від бігу кількох сотень ніг. Байбіше добігла до воріт, причинила хвіртку на засув. Але кзил-аскери переплигували через дувал і наповнювали подвір'я. Амангельди ударив ногою в хвіртку, байбіше відлетіла на цілий сажень. Доповзла до Амангельди, ухопила за чапан, вирівнялась, ударила в груди:

— Не пущу!.. — Залишила Амангельди, розіп'ялась на дверях, розпатлана, з налитими кров'ю очима, мов гіена. Клацнула зубами, відбивалась ногами, хрипіла, бризкала слиною:

— Не пущу!.. Геть з мого кстау!.. Убивці!.. Розбійники!.. Аллах, допоможи мені!.. благаю тебе!

Попелястий Аю хапав кзил-аскерів за ноги, обривав чапани уповноважених.

Амангельди піймав руки байбіше і відкинув її од дверей. Ступив до будинку. За ним кзил-аскери, уповноважені й жінки, серед них Сергій, Абдільда і Саліха. Наповнили першу кімнату, ринули до другої. Перекидали подушки, топтали килими, брязкали посудом, шукали в комірчинах, стукали в стіни. Але ніде нікого не було.

— Шукати в загородах, у сні! — наказав Амангельди. Частина кзил-аскерів кинулась на подвір'я. На подвір'ї шаленів Аю, кричала байбіше, проклинала і закликала всі, які існують на світі, нещастя на голову Амангельди. Із одної половини в другу моталася Саліха. Вона знала всі входи й виходи з кстау, показувала, але знайти нікого не вдалося. Амангельди важко дихав і не дивився на кзил-аскерів, Дубініна і уповноважених аулів. Треба було забиратися звідси. Він уже ступив крок до дверей, як Саліха вхопила його за руку і показала на скриню. Амангельди схилився над нею: клямка лежала поверх дужки замка. Амангельди різко підняв віко.

Всі ахнули. Згорнувшись, мов дитина, на купі одягу лежав Унгалбай. Амангельди вхопив його за пояс і викинув на килим.

— Широкий степ, а шляхи наші не розминулись, Ісмагамбетов!

Унгалбай зіщулювався, мов заець, мовчав, зиркав на всі сторони і поводив довгими вухами. Абдільда дістав з його кишені два револьвери.

— На сонце, до людей, тебе хочуть бачити, — підштовхнув Унгалбая. Він слухняно пішов з будинку і вже більше не підводив голови. На подвір'ї заголосила байбіше. Впала на землю, шкребла її пальцями, рвала на собі волосся.

— Е, бандита піймали! Дивіться!

— Вовче кубло!

— Чиї кстау і юрти палити думали?

— Судити! Судити!..

— Забрати обох до Тургая! Хай Унгалбай викаже ревкому спільників! Зв'язати! — Амангельди стояв похмурий, ховаючи в кобуру револьвер. — Стережіться таких, казахи. Їх ще багато в степу...

— Твоїх слів не забудемо, батир!

— Ідь до Оренбурга, захищай нас!

Амангельди пішов з подвір'я:

— Тепер почнемо збори, уповноважені...

Через три дні в Барабаї зупинився відпочити караван. Із Тургая на станцію Челкар їхали делегати: Амангельди, Ілля і Тастан. Саліха супроводила Зіну, яка вирішила поїхати до матері в Оренбург і там, біля лікарів, народити дитину. Аміне залишалася в Барабаї у батьків,

поки приїде з Оренбурга Тастан. Повертався з своїми товаришами до рідних станиць Сергій Дубінін. Начальником тургайського гарнізону залишався Садбек Мусаєв, помічником його — Макзум.

9

«Коли штанів нема, аршин
полотна сниться».

Казахська приказка

До Оренбурга прагнув і Байтурсунов. Але він обрав інший спосіб потрапити до міста...

Кінь, якого він відняв у алаш-ординця під Тургаєм, виніс його з бурану. Байтурсунов дістався до Іргіза, круто завернув на північ і трактом щасливо доїхав до Орська. Але тут ходили загони озброєних робітників і кзиласкерів. Дутов і Аліхан Букейханов були з своїм військом десь у районі Верхне-Уральська. Байтурсунов далі попрямував на північ, і в станиці Баймак-Таналиково відбулося його побачення з Букейхановим — головою «національного уряду», який не мав жодного ступня території. Розмова була довга, але невтішна. Радянські війська захопили Оренбург, Орськ, Актюбінськ, відганяють дутовські полки в Сибір. Байтурсунова охопив відчай. Щоб зібрати тут сили в похід проти Тургая, нічого й думати. Дутов не приймав ні Аліхана Букейханова, ні його. Біля отамана тепер крутився якийсь англійський журналіст містер Прайс. Що думав отаман, ніхто не знав. Але обом лідерам алаш-орди стало відомо, що козако-отаманський Войсковой Круг, який готував другий удар на радянський Оренбург, послав привітальні телеграми урядам Англії і Франції. А Дутов на зборах Кругу сказав:

— Нам треба будувати свою федеративну республіку... Ми, козаки, є особлива галузь великоруського племені і повинні вважати себе окремою нацією. Ми спочатку козаки, а потім руські... Наші — ліси, води, надра і землі. Ми захистимо і утримаємо себе, а Росія, коли вона не оброзумиться, хай загибає...

Байтурсунов, довідавшись про цю промову і про англійського журналіста містера Прайса, багатозначно посміхнувся, потер руки і висловив свою думку Букейханову:

— Е, отаман грає в демократію, бо не може підняти проти радянського Оренбурга козацьких кедеїв. Про федеративну республіку говорить, а журналіста Антанти тримає біля себе.

— Щоб відняти Оренбург і Оренбурзько-Ташкентську залізницю в Радянської влади, можна говорити все! — відповів Букейханов. На його блідому обличчі різко проступали сині жили. Шкіра туго обтягувала гострі вилиці. Вузькі, ніби прорізані осокою, очі були колючі, уміли залазити в душу.

Байтурсунов ще хитріше примружив повіки і тихо порадив:

— Містер Прайс може бути нашим кунаком і другом.

Букейханов нічого не відповів, але Байтурсунов зрозумів, що й він так думав. А за кілька днів стало відомо, що П'ятнадцятий Оренбурзький козацький полк, який повертався з німецького фронту, обійшов Оренбург і прибув у розпорядження Дутова. За ним тим же маршрутом прибув і Одинадцятий полк. Главу «національного уряду» без території, Букейханова, запросив до себе Дутов. Нарада тривала цілу ніч. Ранком Аліхан, блискаючи посоловілими від випивки очима, змочуючи гострі вилиці водою, сказав Байтурсунову:

— В районі Ілєцька готується удар на Оренбург. Ти маєш бути там — у станиці Ізобільній. Дутов веде наступ на Катав-Івановський завод і білорецьку вузькоколіївку, до Самаро-Златоустівської залізниці, щоб відрізати Оренбург від Росії. Увійдемо до Оренбурга, відчинимо ворота в Тургайський степ. Хай аллах благословить наш путь...

— Англійський журналіст був на нараді?

— Містер Прайс був у Дутова.

І Байтурсунов на чолі сотні алаш-ординців ярами й лісами пробрався до Ізобільної. Тут уже якийсь старшина Лукін настягував близько п'ятисот козаків, калмиків, радо прийняв сотню Байтурсунова. І тут же Байтурсунов гюбачив англійського журналіста містера Прайса. Високий, сухий, у сірому френчі, з безліччю кншень, у вузькому галіфе, блискучих жовтих крагах, з фотоапаратом і шкіряними сумками на ремінцях через плечі, з люлькою в зубах — журналіст вештався між козаками, розмовляв з ними бездоганною російською мовою. Виявлялось, містер Прайс знав багато бойових епізодів з минулої війни. Хвалив козацьку відвагу в атаках і гучно сміявся, малюючи картини жахливої втечі військ кайзера Вільгельма

від ударів союзників. Він подобався козакам, а в старшини Лукіна — присадкуватого, схожого на дубовий окоренок вусатого станичника — був правою рукою і головним радником.

Байтурсунов вирішив ближче познайомитися з англійським журналістом. Знайомству сприяв наступ на Ізобільну радянського загону під командуванням голови Оренбурзького ревкому Цвіллінга. Він уже вигнав із Мертвецовської загін білокозаків і тепер ішов сюди. Лукін покликав до себе в штаб Байтурсунова, кількох офіцерів і містера Прайса.

На столі лежала карта-триверстка. Лукін водив по ній товстим, з брудним нігтем пальцем, сопів:

— Сюди йде совдеп. Ось!.. Тут чагарі понад річкою, тут степ голий. Де ми його зустрінемо, панове? Може, на околиці поставимо гармати? Як вийде совдеп на відкрите місце, так і чесонем! А кіннота — в атаку. Отак!.. — Він повів пальцем понад лінією шляху з Ізобільної на Мертвецовську.

Байтурсунов не знав цієї місцевості і порадити нічого не міг. Він волів бути виконавцем. Але його цікавив містер Прайс, який так зосереджено смокче свою люльку і їсть сірими, сухими очима карту. У вікно світило сонце, вигравало зайчиками на столі, освітлювало половину добре виголеного обличчя Прайса, його високий, витягнутий ізморшками лоб, дбайливо розчесаний біляво-рудий проділ, тугий комір френча. Руки в журналіста тонкі, сухі, пальці довгі, з трикутниками обрізаних сизих нігтів. На указовому пальці — золотий широкий перстень. Прайс вийняв з рота люльку і кривим, кістяним, із срібляними насічками чубуком ткнув у карту.

— Тут — глибокий яр. Тут — кущі понад річкою... — Лукін і офіцери здивовано переглянулись: англійський журналіст добре знає місцевість. — В цей яр — сотню козаків з кулеметами. В кущі — сотню з кулеметами. Тепер весна — річка розлилась. Більшовики ітимуть шляхом по мосту. Тут зустрічає Цвіллінга ваша кіннота. Загледівши радянський загін, відступає сюди, ніби тікає. Більшовики ідуть мостом. Їх збивають перехресним вогнем. Ваша кіннота повертається і переслідує втікачів. Цвіллінг більше не повернеться до Оренбурга. До Оренбурга прийдете ви! — В сірих очах містера Прайса блиснув сонячний промінь і втік з них, очі були холодні, в тумані, як і та країна, звідки він прибув сюди.

«Це — журналіст! — подумав Байтурсунов. — Цікаво: в лондонських школах журналісти вивчають не теорію репортажу, а теорію бою». Ця загадкова людина притягала до себе увагу Байтурсунова. Він переконався цілком, що англійський журналіст в Оренбурзьких степах має повноваження не тільки писати до лондонської газети, а й робити щось інше.

— Ваш план чудовий, містер Прайс! — підтримав він журналіста.

— Прийmemo його. — Лукін підвівся з-за стола і дав наказ офіцерам негайно зайняти вказані місця і замаскуватися. Два загони покинули Ізобільну.

Лукін повів вершників шляхом. Поруч старшини видівся сірий френч журналіста. Прайс бездоганно сидів у сідлі, і це знову викликало захоплення у Байтурсунова. «У нього треба шукати допомоги», — подумав він і остаточно вирішив після бою поговорити з журналістом.

А над степом тихо спускалося сонце. Лисніла чорна рілля, а за нею зеленіло руно молодої трави. Спокійно щebetали жайворонки, кружляли зграї ворон. Позаду ховалась у низовині Ізобільна. Тільки вітряки високо зводили руки, освітлені сонячним променем. Лукін спинив кінноту у вибалку. Сам виїхав на пагорб. Стежив за горизонтом. За три версти вигиналась, відливаючи позолоту, річка. Шлях збігав на міст, а потім піднімався на узвишшя і пропадав у степу. За тим узвишшям показались вершники, а за ними піхота. Оренбурзький загін спускався по мосту.

Лукін скомандував:

— Вперед!

Ніби пригорща зерна, розсипались вершники по ріллі. Легкою риссю помчали до річки. Байтурсунов помітив, як радянський загін залягав над шляхом і назустріч білокозакам зацокотів кулемет. В степу підстрибували білі димки. Недалеко від мосту Лукін підняв нагай:

— Стій!

Коні спинились. Місили ріллю. З-за річки знову полоснув кулемет. Кулі висвистували над головами, цмокались об вогку землю. Упав кінь, застогнав від болю. Упав другий. Хтось зойкнув. Але і в цю хвилину Байтурсунов цікавився містером Прайсом. Журналіст спокійно оглядав горизонт. Потім щось сказав Лукіну.

— Тихою риссю назад! — пролунала команда.

Білокозаки відступили до Ізобільної. Вечоріло. З річки потягло вогкістю. Далеко над рівниною, кутаючись у клубки синіх хмар, висів червоний круг сонця. Замовкли жайворонки. Каркали ворони, шукаючи ночівлі. Із низовини виступала станиця. Уже вибігали назустріч будівлі. Саме тоді біля мосту дрібно, захлинаючись, застрочили кулемети. Сухо кашляли гвинтівочні залпи. Луна від пострілів перекочувалась степом і відгукувалась на берегах річки.

Лукін повернув знову до мосту.

— В атаку!

Блиснули шаблі. Байтурсунов, разом з іншими, закричав «ура» і направив коня до річки. Такої картини він у своєму житті не бачив. На березі збилися люди й коні, плигали в воду, підбиті кулеметами, падали один на одного, закриваючи прохід на міст. Тільки праворуч мосту залягла група з червоним прапором і відстрілювалась з гвинтівок. Там був командир Цвіллінг. З його загону залишилося кілька десятків бійців. І вони дорогою ціною віддавали своє життя. Двічі налітав Лукін, губив коней, вершників, але взяти Цвіллінга не міг. Під Байтурсуновим упав кінь. Він устиг сплигнути на землю, побіг до горбка на ріллі, ліг за ним. Недалеко лежав містер Прайс. Він тримав у руці револьвер.

Потім він крикнув:

— Гранати!

Біля мосту вибухнула граната. Ще одна. У воду полетіли рзпластані трупи...

І все стихло. З загону Оренбурського ревкому залишилось криваве, змішане з землею тісто. Байтурсунов не міг дивитися на цю картину. В голові шуміло, його нудило. Він сів на землю і закрив очі руками.

— У вас інтелігентні нерви, пане, — глузливо засміявся містер Прайс і пішов до Лукіна.

Байтурсунов підвівся. Йому дали коня. Він плигнув у сідло і поїхав за іншими. Байтурсунов поспішав виїхати з місця бою...

Був дуже здивований, коли не пізнав Ізобільної. Густа ніч кутала загони і станицю.

— Де ми? — спитав у козака.

— В Красногорській. Звідси Оренбург видно...

Його запросили на нараду в штаб. І тут він знову побачив містера Прайса. Журналіст був умитий, причесаний, від нього пахло одеколоном. Спокій англійця впли-

нув на Байтурсунова, як найкращі ліки. Він прийняв з рук журналіста келих горілки. Той люб'язно цокнувся з ним.

— За Оренбург!.. За нашу перемогу!

Із стелі на довгому дротяному гачку звисала лампа. На другому кінці стола знову лежала карта. Дорідна козачка ставила смажену баранину і білі пухкі пиріжки. Бородатий козак, у жилетці, з срібним ланцюжком на животі, частував горілкою. Офіцери вихвалялися перед господарем розправою над Цвіллінгом.

— Голову совдепу втопили! Менших, як курчат, подаймо в Оренбурзі!..

Байтурсунов не міг стриматися:

— Іманова взяти на аркан!

— Іманова? Цяця твій Іманов! Як миленького потягнемо в Урал! Увесь їхній киргизький з'їзд туди...

І Байтурсунову стало весело. В душу знову прилинула радість. Він бачив себе в Оренбурзі, відчував під своїми ногами міські тротуари, заходив до редакції «Казах», в думках розмовляв із журналістами, вітав з перемогою. «А потім на Тургай, на Тургай», — шепотів він про себе і поглядав на містера Прайса. Англієць, почервонівши від горілки, поставив гострі лікті на карту, долонями затулив вузькі вуха, щоб не чути чванливого галасу офіцерів, і обкутав себе хмарою диму з люльки.

— Панове, завтра на Оренбург!.. — звернувся Лукін до офіцерів. — Наступаємо через станицю Неженку на козацьке передмістя Форштадт. Там уже є люди отамана, нас чекають. Другий загін наступатиме з-за Уралу, між Верхне- і Нижне-Павловською станицями. Третій — з півночі, від станиці Бердської. Загони вступають до Оренбурга разом з трьох кінців. Удар має бути блискавичним. Захоплюємо тюрму і визволяємо наших офіцерів-заложників. В Оренбурзі є тільки місцева робоча гвардія і невеликий гарнізон. Військові частини пішли на Верхне-Уральськ, проти пана отамана. Розумієте? Хе-хе! Вони — туди, а ми — сюди... Успіх, панове, нам забезпечений. П'ю за завтрашній банкет в Оренбурзі! — Лукін одним духом спорожнив бокал.

Байтурсунов простяг бокал, щоб ще раз цокнутися з містером Прайсом. Але журналіст, мабуть, не помітив його руху. Відняв руки від вух і уставився сухими, сірими очима в погруддя старшини.

— Пане Лукін, ви певні, що всі загони наступатимуть одночасно?

— Так повідомив зв'язок, пане Прайс. Так і буде. Командують досвідчені офіцери.

— Добре! — Журналіст опустил руки на карту, ще подивився на обведений синім олівцем Оренбург і виліз з-за стола. — Пане Байтурсунов, ми можемо прогулятися.

Байтурсунов не чекав повторення запросин, догнав журналіста на ганку. Прайс завернув за ріг селитьби станичника. Ступав тихо і на повні груди вдихав свіже, напоєне запахом ріллі і яблуневих бруньок повітря. Над станицею плив місяць, і над степом висіло срібне сяйво.

— Ніби фата на нареченій... Чи вдале моє порівняння, колего? Ви — редактор «Казаха», пане Байтурсунов, я знаю.

Байтурсунов поспішив похвалити порівняння лондонського колеги, дивуючись такій його обізнаності. Ввічливість змушувала продовжувати розмову, але Байтурсунов вирішив не говорити першим. Адже містер Прайс запросив його на прогулянку, а не він містера Прайса.

Попід високим парканом вийшли до річки. Вона піднялась над берегами, тиха і біляста, лежала під місяцем, повільно вигиналась перед станицею коліном, ніби велетенська, висмикнута з піхов шабля. За нею звисав густий морок. Над ним стриміли одинокі зорі, не насмілювались близько підходити до свого побратима-місяця. Десь закахкала качка. В повітрі засвистіли невидимі крила.

— Весна, колего, — сказав містер Прайс. — Російська весна... А там — Урал. Соснові ліси. Які ліси! Тайга!.. — зітхнув він. — На Темзі качки не літають...

— На Темзі — тисячі пароплавів, ніде качкам сісти, містер Прайс.

— Так, пароплави... О, Англія — цариця морів!.. Колего, ви — довірений представник глави казахського національного уряду в Тургаї. — Байтурсунов здригнувся: містер Прайс облишив розмови про фату і качок. — В Тургаї — Радянська влада. Що ви думаєте про це, колего? — Англієць дивився на річку і, здавалось, дослухався до шелесту чарівної квітневої ночі. В його зубах повисла люлька.

— Возвращайся, містер Прайс...

— Гм!.. — буркнув той і підняв очі до місяця. Байтурсунов уловив іронічну посмішку. Ця посмішка вколола Байтурсунова в серце. Англієць знає, що боротися з ра-

дьянським Тургаєм Букейханову і Байтурсунову нема чим, одна надія на отамана Дутова. А Дутов послав вітальні телеграми в Лондон і Париж... Про Урал і тайгу думає містер Прайс. Що може запропонувати цей англійський посланник з фотоапаратом і ручкою журналіста лондонської газети?

— Більшовизм — наш спільний ворог, містер Прайс. Не задушимо його в наших степах, він прийде на Темзу.

Англієць дивився на місяць, смоктав люльку, і на вустах його лежала та ж посмішка.

— На Темзу? О! Анекдот, колего! Вам потрібна допомога. Ви її просите. На яких умовах просите?

Ця практичність вибила Байтурсунова з колії. Він потоптався на місці. Хоч це була ще не офіційна розмова, але вона наближалася до цього. Така розмова незабаром може бути за столом Аліхана Букейханова.

Містер Прайс додав:

— Флот союзників може підійти до Батума. Десант залізницею перекидається до Баку, Каспійським морем — до Красноводська. Афганістан, над яким з 1880 року протекторат моєї країни, теж близько. Бухарський емір ще ближче. Допомога може бути реальною і швидкою.

— Які будуть умови англійського уряду, містер Прайс?

— На жаль, певного я нічого не можу сказати, колего. Це — справа уряду. Але в загальних рисах і неофіційно висловлю свою думку. Особисту, розумієте, колего?.. Англія бере Киргизький край під свій протекторат. Ліквідує Ради, владу передає національному уряду. Форма управління — ваша національна справа. За допомогу англійський уряд бере для розробок алтайські золоті розсипища, Ріддер, Караганду і Карсакпай. Кількість років експлуатації рудників буде обумовлена в договорі за згодою обох сторін.

Байтурсунов відчув, як у нього стислося серце і забракло повітря в грудях. Золоті розсипища! Свинець! Вугілля! Мідь!.. Але холодний погляд містера Прайса був тепліший, ніж Іманова і кедеїв. Та Байтурсунов ще думав, мовчав, і срібляста далечинь повилася у туман перед його очима.

— Ви мовчите, колего? На таких умовах кайзер Вільгельм подає зараз допомогу національному уряду України — Центральній раді. Військо кайзера перейшло кордон... Я знаю.

Містер Прайс вибив попіл з люльки, ще раз глибоко вдихнув запах річки, ріллі, яблуневих бруньок і поволі пішов до хати станичника. Байтурсунов поплентався за ним. З голови не виходили слова англійця про кайзера Вільгельма і Україну над Чорним морем, де він ніколи не був, але де є такі степи, як і тут, де є своя Караганда — Донбас.

Він забіг наперед містера Прайса:

— Коли ми зможемо почати офіціальні переговори?

— Завтра будемо в Оренбурзі, колего. Там!.. — сухий звук його голосу розтанув у п'їтми.

10

«Або ми розіб'ємо голову ворога об камінь, або він повісить нас на міських стінах».

Із східних висловів

У просторому залі оренбурзького театру закінчував роботу Перший з'їзд Рад Тургайської області.

Голова з'їзду більшовик Ілля Тарнов зійшов на трибуну, тримаючи в руках прим'ятий примірник «Известий». Перед ним сиділо шістсот делегатів з аулів, кочовищ, рудників і міст радянського Тургайського степу. У великій відчиненій вікна лилося сонячне проміння, золотило кольорові тюбетейки і святкові чапани, грало тінями на засмаглих, червоних, мов карсакпайська мідь, обличчях. У руках багатьох делегатів були газети з великим портретом Леніна. За столом президії сидів Амангельди Іманов, однією рукою тримаючи чорну борідку, а другою піднявши до очей газету з портретом Леніна. Ілля ніколи не бачив такого обличчя в Амангельди. Воно було зворушене. Велике внутрішнє одухотворення згладило різкі риси. Очі блищали, мов дві краплини роси. Над ними нависали повіки з густими віями, і це робило Амангельди зосередженим і разом з тим лагідним. І поруч Амангельди, і в партері сиділи гості — члени Оренбурзького ревкому, залізничники і робітники депо, які по-геройському страйкували, доки не вигнали отамана Дутова з Оренбурга. Із стін звисали бойові, прострілені кулями прапори, крізь відчинені до вестибюля двері виднілися два кулемети, а у вікна влітав відгомін далеких пострілів. Делегати звикли до них, бо всі з'їзди в цей час проходили в бойовому оточенні. Кожний делегат, ідучи

до трибуни, ніс гвинтівку, груди його були обвішані патронташами.

Ілля розгорнув газету.

— Товариші делегати! Ленін написав «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». Третій Всеросійський з'їзд прийняв її в січні. Декларація дає автономію всім націям. Я читаю її. — В залі війнував шелест, кожний делегат сідав зручніше. Ілля урочистим голосом почав: — «Перше. Росія оголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим Радам...»

У залі зірвалася хвиля оплесків, покотилась до трибуни, відгукнулася біля рампи, знялась угору, під стелю, знову впала в зал, захлюпала під ярусами, ринула у вікна й двері на вулицю.

— Хай живе Республіка!

— Жасасин Республіка!

— Слава Леніну-батиру!

— Сла-ава-а!..

— «Друге. Радянська Російська Республіка закладається на основі вільного союзу націй, як федерація радянських національних республік...» — Ілля не закінчив. Від дверей пролунав схвильований різкий голос:

— Товаришу голова з'їзду, дозвольте внести позачергову заяву! — Між рядами швидшо йшов робітник з гвинтівкою, стрічкою патронів через плече і червоною пов'язкою на рукаві. Всі делегати обернулися до нього, і в залі відчулося напруження. Червоногвардієць підняв руку з червоною пов'язкою і тривожно вигукнув:

— Білокозачі банди захопили Форштадт!.. Червоногвардійський загін, що стояв у колишній юнкерській школі, порубаний. Дутовці наступають на центр...

На секунду тиша скувала весь зал. Чимало делегатів зблідли, безпорадно озиралися на вікна, звідки вривалися звуки далеких гвинтівочних пострілів. Стіни будинків глушили стукіт чийогось кулемета. На брукові зацокотіли підкови коней — промчав загін. Вітер тривожно зашелестів прапорами.

— А загін Цвіллінга? Де загін Цвіллінга? — скрикнули в передніх рядах партера. Червоногвардієць безпорадно здвигнув плечима.

— Кінчати засідання!

— Розходитись!

— Захищатись! Захищатись!

Гомін голосів, безладні і тривожні вигуки злітали з усіх кутків театру. Делегати вибігали з рядів, прямуючи до дверей, давили один одного, збивали з ніг. Починалась паніка. Із сцени пролунав громовий голос, який протверзів делегатів, зупинив їх біля виходу.

— Стій, делегати! — Амангельди, притискаючи до серця портрет Леніна, підбіг до рампи. — Боягуз збільшує небезпеку. Нас шістсот — готовий загін! Ми будемо захищати Оренбург, бо коли шакали-дутовці накинуть аркан на нього, накинуть і на Тургайський степ.

— Товариші делегати, голосую! Хто за пропозицію Амангельди Іманова? — Ілля перший підняв руку. Руки підводились від партера до виходу все дружніше, делегати повертались назад. До залу входив вольовий, хоч і напружений, уже бойовий спокій. Обличчя присутніх стали суворі, на глухі звуки пострілів уже ніхто не обертався. — Пропоную командування нашим загonom доручити Амангельди Іманову!

Делегати одностайно піднесли руки, чекаючи наказу.

— Кулемети на вулицю! Виходь! — Амангельди сунув за пазуху газету і разом з Іллею стрибнув із сцени. Ілля послав членів Оренбурзького ревкому і залізничників до депо, щоб тримати зв'язок, на ходу накреслював план: робітники наступатимуть на Форштадт від залізниці, делегати з'їзду — з міста. Вибігли на вулицю. Ілля підхопив кулемет і разом з делегатом потяг його тротуаром. Назустріч мчав вершник:

— Червоногвардійський загін ревкому виступив на Форштадт. Гарнізон відбиває наступ дутовців з північної сторони — від станиці Бердської! Вперед, на Форштадт!..

Це полегшувало становище — був єдиний план ревкому. Амангельди побіг поруч Іллі. Делегати розсипались по вулиці, клацали затворами, загонили в стволи патрони. Торохтіли колеса кулеметів. Із дворів вибігали одинокі чоловіки з червоними пов'язками на рукавах, з стрічками патронів на грудях і приставали до загону. На вікнах будинків хрюскали віконниці — обивателі ховалися, мов ховрахи в нори. З вулиці зникли прохожі. По дворах сполохано вили собаки, брязкаючи ланцюгами. Все ближче лунали звуки поодиноких пострілів і залпів, обривались черги кулеметів.

— Біля тюрми йде бій, — зорієнтувався червоногвардієць.

Вулиця вивела на площу. Зліва показався садок. Ще

голі, завжди чахлі на цьому ґрунті дерева й куші сірілі за залізними штахетами. На тротуарі стояла група козаків. Поволі, з наближенням загону, перед делегатами висувалась права сторона майдану. Височів на голубому фоні шпиль білої мечеті, мигтіли залізні покрівлі будинків. Внизу гасали на конях козаки, стріляючи на вулиці. Враз виросла біла висока стіна тюрми з гострим чорним гребенем. Ворота були розчинені навстіж. Звідти вибігали офіцери. На подвір'ї лунали постріли. За рогом тюрми строчив кулемет...

— Ех, запізнились... Офіцери.— Ілля швидко обернув дуло кулемета до тюрми.

— Бий, жолдас Ілля! Лягай! — Делегати падали на тротуари, брук, за виступи будинків. Ілля застрочив по майдану. На брук падали офіцери, валились коні; вершники й піші повертались назад до тюремного подвір'я. Загін білокозаків покотився з площі на бічні вулиці.

Амангельди підвівся, поглядом розділив делегатів.

— З лівої сторони — за мною!

Половина делегатів побігли за Імановим до садка.

— Лізь! — Амангельди перший переплигнув через гра-ти. Делегати стрибали в садок, між кущами й деревами бігли за командиром. Над головами дзижчали кулі, на доріжки падали збиті гілочки. Десь брязнуло скло з вікон, відлітали шматки з пам'ятника якомусь завойовникові...

Тепер вулиці, які йшли від тюрми до Уралу й до залізниці, були перед очима делегатів. Загін білокозаків теж розділювався надвоє й укріплювався на цих вулицях. Амангельди впав за кущ, крізь штахети вибрав постать офіцера і вистрілив з маузера. Офіцер упав. Делегати стріляли в упор. На вулиці, що вела до залізниці, відстрілювались козаки і алаш-ординці. Вони висунулись на площу, мабуть, хотіли з'єднатися з тією половиною свого загону, що була на іншій вулиці, але дружні залпи делегатів з'їзду вибивали з їхніх рядів багато людей. Вони заметалися, шукаючи виступів будинків, ганків, воріт. В той час Ілля з своєю частиною делегатів уже перебігав майдан. Амангельди наказав не стріляти, поки Тарнов займе вихід вулиці, яка веде до Уралу. Кулемети торохтіли по бруку. Білокозаки з вигуками, вимахуючи шаблями, помчали на майдан. Ілля зустрів їх кулеметом і не підпустив до тюрми.

Тоді Амангельди підвівся з-за куща і скомандував:

— Вперед! До залізниці! Жолдас Ілля, гони їх до Уралу!

Делегати-бійці знову переплигували через штахети і слідом за Амангельди побігли майданом. Тепер їх зустрічав кулемет. Біля Амангельди зойкнув Тастан і, вхопившись за живіт, присів на брук. Наперед викотилась тюбетейка. На лобі Тастана застигли буйні краплі поту. Під ними розпливалася блідість...

Амангельди схилювся на коліна перед другом.

— Веди... батир... У животі... ріже... пісок... — Тастан силкувався підвестись. Амангельди завернув делегата, що біг повз нього.

— Неси в сад! Перев'яжи!.. — Догнав передніх бійців, що групувалися біля передньої стіни і протилежних будинків. Стріляли в спину козаки, що залишилися на подвір'ї тюрми. Для цього вони вибігали з воріт. Амангельди наказав захопити ворота і зачинити їх. Група делегатів виконала наказ. Тюрма вже не турбувала бійців. Ілля тим часом на своїй вулиці відбив другу атаку дутовців. Вони знову сипонули вниз, до Уралу. Тоді Амангельди голосно повторив любий свій заклик:

— Сміливого догонить удача! Вперед, до залізниці!

Стріляючи поперед себе, делегати слідом за батиром ринули попід будинками. Раптом у протилежному кінці вулиці, від залізниці, полоснув кулемет і покотилось голосне «ура». Ішли залізничники. Дутовці опинились у мішку. Кинулись до делегатів, щоб прорватися. Шаблі схрестилися з штиками, коні топтали людей, бійці-делегати збивали з сидел козаків і алаш-ординців. Дутовці не витримали. Підводились на сідлах, плигали в двори, палісадники. Їх доганяли кулі.

Амангельди помітив, як під високу фіртку шмигнуло двоє: один тонкий, високий, у сірому френчі, з шкіряними сумками через плечі, другий — казах. Він побіг за ними. Подвір'я було вузьке, обгороджене високим дувалом. На вершечку його вже стояв казах. Амангельди пізнав його. Байтурсунов тягнув за руку того, що в сірому френчі. Уже вони обидва на дувалі. Тоді Амангельди підвів руку з револьвером і вистрілив. Байтурсунов упав по той бік дувалу, а його спільник — на подвір'я.

— Е, ти хто? Руки вгору!

Людина в сірому френчі, вузькому галіфе і жовтих крагах підвела руки над головою.

— Я — підданий Англії. Журналіст. Ви не маєте пра-

ва затримувати мене! У ваших справах моя країна нейтральна.

Журналіст із Англії і нейтральна країна? Такого ще Амангельди не траплялося. Він не знав, що робити з журналістом: пристрелити, як і Байтурсунова, чи випустити з подвір'я? І жолдаса Іллі не було. Журналіст зрозумів, що грізний казах вагається, підняв голову, навіть усміхнувся і простяг руку:

— Можу представитися: містер Прайс! Лондонським газетам цікаво знати, що робиться у ваших степах. Представте мене вашому командуванню, я візьму інтерв'ю.

— Інтерв'ю?.. — Амангельди вище підняв револьвер і сказав:

— Ходім! Коли жолдас Ілля не знає, чого ти ходиш з тургайськими шакалами, я тебе відправляю до Леніна-батиря. Ленін-батир усе знає!

Містер Прайс зблід, зігнувся, пішов з подвір'я.

Бій на вулиці вже вщух. Залізничники й делегати обеззброювали козаків і алаш-ординців. Амангельди передав містера Прайса двом залізничникам і наказав відвести до ревкому.

— Тепер до жолдаса Іллі!

Об'єднаний загін вибіг з вулиці, завернув за ріг і гучним «ура» підтримав бійців Іллі. Всі підвелися і спрямували удар вниз, до Уралу. Дутовці тікали до річки. Плигали з круч у воду, топилися, іншим щастило впливти на тім боці і сховатися в степових далях. Частина потрапила під старовинні стіни фортеці, зайшла у безвихідь і здалася.

Козаки привели зв'язаного старшину Лукіна...

Тільки тепер, коли червоногвардійці виставили пости, а з північної сторони міста прийшло донесення ревкому, що й там напад дутовців відбито, Амангельди підійшов до Тарнова, витер піт рукавом чапана, засунув револьвер в кобуру і тихо сказав:

— Жолдас Ілля, не треба, щоб до серця Зіни кішкою кралася тривога. Йй потрібний спокій. Піди до неї... Скажи Салісі — кулі не беруть мене.— Він хотів посміхнутися, але закусив губи і вище підняв голову. Глухо закінчив:— Куля в животі Тастана. Я піду!..— Він швидко пішов до майдану.

Тастан лежав у садку на лаві. Поли чапана підпливли кров'ю. Делегат скинув свою сорочку, перев'язав йому рану, носив у тубетейці воду пораненому. Тастан дивився

поверх дерев у синє небо, але погляд його був каламутний. Він тихо стогнав і корчився. Амангельди схилився перед ним, узяв у руки голову друга...

— Жолдас мій, Тастан, я приніс радість тобі. Джиланів роздавили!..

— Пісок... Води-и... — шепотіли у відповідь спрагли вуста. Він не пізнав батира. Амангельди оглянувся, шукаючи очима когось із місцевих. Біля воріт тюрми вартували три червоногвардійці. Батир вибіг із садка і гукнув через площу:

— Е, жолдас, сюди! — Від тюрми швидко прийшов червоногвардієць. — Ти знаєш, де лікарня? Проведи!

Амангельди взяв Тастана на руки і поніс вулицею. Червоногвардієць найкоротшим шляхом вивів його до лікарні. Їх зустрів старенький, сивий дідусь-лікар, один з тих, що на все життя для себе вирішили завжди, за всяких обставин, допомагати людині в її горі. Він шамотів не досить чистим халатом, показуючи, куди класти пораненого. Вбігла сестра. Заходилася знімати з Тастана закривавлений чапан, віддирала від тіла зашкарублу сорочку. Тастан стогнав і просив пити. Голова його була мокра, вуси опустилися, кінчики їх тремтіли, і від цього здавалося, що наступали останні хвилини Тастана. Амангельди схилився біля його голови, долонею обтирає піт з висків. Мимо вух пролітали слова лікаря:

— Вліпила куля... Сказано: куля-дура! Сліпа...

Взяв Амангельди за плечі:

— Тепер ви тут зайвий, голубе... Ідіть!

Амангельди здригнувся і відкинув руку лікаря:

— Це мій командир! Я буду тут!

— Що ти, голубе, вигадуєш! — і суворіше додав: — Не підеш, я не буду операцію робити. Прийдеш увечері.

— Тастан житиме? Я повезу його в степ?

— Житиме. Повезеш, голубе,— заспокоїв його лікар.

Амангельди підняв у руках голову Тастана, поцілував у губи.

— Живи, Тастан!.. Життя наше було порожнє, мов дупло в дереві. Народ висихав, як трава на солончаку. Тепер наш степ зацвіте, мов сад Гюлістана¹. За народне щастя, мій жолдас, ти бився з шакалами, як джувльбарс!..

¹ Гюлістан — казкова країна щастя.

На байгу в степ приїде Ленін-батир. Ми з тобою, Тастан, зустрінемо його! Ми з тобою, Тастан, подамо йому першу кесе кумису! Ми з тобою, мій жолдас, розстелимо найкращий килим для нього біля нашої юрти! Акини співатимуть пісню про радість народу. Ленін-батир скаже: «Жакси, казахи!» Живи, Тастан!..

Батир вийшов з лікарні. Соколиними очима дивився за Урал, де плавала прозора імла і слався зелений килим безкраїх рідних степів.

*Червень 1939 р.— квітень 1940 р.
Алма-Ата — Гагри — Чернігів*

ПРИМІТКИ

Високе. Роман. Це перша книга задуманої трилогії «Революція продовжується», яка мала бути логічним продовженням роману «Десну перейшли батальйони». Письменник планував завершити її до двадцятип'ятиріччя Великого Жовтня (1942). Надруковано лише в журналі «Молодий більшовик» № 9—10 за 1939 рік. Друкується за цим виданням.

Тургайський сокіл. Роман. Вперше опубліковано у видавництві «Молодий більшовик» 1940 року. Друкується за цим виданням.

Кенесари Касимов (1802—1847) — султан, з 1841 року хан Середнього жуза в Казахстані, онук хана Аблая. В 1837—1847 роках очолював реакційний феодально-монархічний рух, спрямований на відрив Казахстану від Росії. Встановив жорстоку деспотичну владу і нещадно придушував незадоволених. В 1847 році зробив спробу захопити Північну Киргизію. В одному з боїв з киргизьким ополченням Кенесари загинув. Напочатку рух Кенесари підтримувала значна частина народних мас і прогресивно настроєні баї, в тому числі й Іманов, дід Амангельди. Згодом же, зрозумівши антинародну суть його програми, вони відійшли від Кенесари. Внаслідок цього хан нещадно розправлявся з тими, хто його залишив.

Амангельди Іманов (1873—1919) — герой казахського народу, один з керівників національно-визвольного повстання в Казахстані 1916 р. та активний учасник боротьби за Радянську владу в 1917—1919 рр. Його ім'я було широко відоме в Тургайському степу. В перші дні Великого Жовтня Амангельди організував з колишніх повстанців загін червоних партизанів і став на захист Радянської влади. В 1919 р. Амангельди був прийнятий в партію більшовиків і призначений військовим комісаром Тургайського повіту. 18 травня 1919 р. був закатований в алаш-ординській тюрмі.

З М І С Т

ВИСОКЕ

Роман

3

ТУРГАЙСЬКИЙ СОКІЛ

Роман

149

П Р И М І Т К И

446

Литературно-художественное издание

ДЕСНЯК Олекса

*Произведения
в двух томах*

Том 2

ВЫСОКОЕ

Роман

ТУРГАЙСКИЙ СОКОЛ

Роман

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»
На украинском языке

Оформлення художника *Г. М. Фінька*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічні редактори *Т. М. Мацапура, І. М. Драгончук*
Коректор *Л. М. Демченко*

ИБ № 4505

Здано до складання 04.08.88.

Підписано до друку 07.12.88.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 2.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 23,52.

Умовн. фарбовідб. 23,73.

Обл.-вид. арк. 25,411.

Тираж 50 000 пр.

Зам. 8—247. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Десняк Олекса.

Д37

Твори: В 2-х т.— К., Дніпро, 1989.
Т. 2: Високе: Роман; Тургайський сокіл: Роман /
Упоряд., приміт. І. Луценка.— 447 с.

ISBN 5-308-00342-4 (т. 2)

ISBN 5-308-00343-2

До другого тому ввійшли романи «Високе» (частина за-
думаной трилогії «Революція продовжується») та «Тургай-
ський сокіл».

Д 4702640201—075 75.89
М205(04)—89

ББК 84Ук7-44

